

GENOCIDAS^{IR}

LIETUVOS GYVENTOJŲ GENOCIDO IR REZISTENCIJOS TYRIMO CENTRAS

REZISTENCIJA

2004 1(15)

ISSN 1392-3463

GENOCIDAS IR
REZISTENCIJA

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA

2004 1 (15)

LIETUVOS
GYVENTOJŲ
GENOCIDO IR
REZISTENCIJOS
TYRIMO
CENTRAS

VILNIUS 2004

R e d a k c i j o s k o l e g i j a :

Vyriausioji redaktorė

DALIA KUODYTĖ

Mokslinis redaktorius

ARVYDAS ANUŠAUSKAS

Nariai:

KĘSTUTIS K. GIRNIUS („Laisvosios Europos“ radijas, RFE/RL)

ALGIRDAS JAKUBČIONIS (Vilniaus universitetas)

KĀRLIS KANGERIS (Stokholmo universiteto Baltijos studijų departamentas, Švedija)

ANTANAS KULAKAUSKAS (Vytauto Didžiojo universitetas)

BRONIUS MAKASKAS (Lenkijos mokslų akademijos Istorijos institutas)

HEINRIHS STRODS (Latvijos okupacijos muziejus, Latvijos universitetas)

SAULIUS A. SUŽIEDĖLIS (Milersvilio universitetas, JAV)

JOACHIM TAUBER (Nordost institutas Liuneburge, Vokietija)

ANTANAS TYLA (Lietuvos istorijos institutas)

VYTAUTAS TININIS (Karo akademija)

LIUDAS TRUSKA (Vytauto Didžiojo universitetas, Vilniaus pedagoginis universitetas)

Turiny – Contents

STRAIPSNIAI – ARTICLES

Juozas Starkauskas

- Komunistų partijos įtaka čekistams 1944–1953 m. 7
The Communist Party Influence on the Chekists, 1944–1953 41

Arūnas Streikus

- Ideologinė cenzūra Lietuvoje 1956–1989 m. 43
Ideological Censorship in Lithuania, 1956–1989 67

Linas Venclauskas

- Lietuvos įvaizdžiai antinacinėje lietuvių spaudoje 68
The Vision of Lithuania in the Lithuanian Anti-Nazi Press 85

Valentinas Brandišauskas

- Lietuvos žydų turto likimas Antrojo pasaulinio karo metais 86
The Fate of Lithuanian Jews' Assets during the Second World War 107

Juozas Banionis

- Lietuvos laisvinimo veikla Vakaruose įsigalint detantui 1970–1974 m. 108
The Liberation of Lithuania in the West under détente, 1970–1974 129

KONFERENCIJOS – CONFERENCES

Arvydas Anušauskas

- Lietuvių ir lenkų ryšiai. Bendrumo paieška 131

Ričardas Čekutis

- Represijų palikimas – užduotis valstybei 133

IŠ ARCHYVŲ – FROM THE ARCHIVES

Rimantas Zizas

- Raudonųjų partizanų ir Pietryčių Lietuvos kaimų savisaugos ginkluoti
konfliktai 1943 m. 138

ATMINTIS – MEMORY

Rimantas Stankevičius

„Vardas, tapęs legenda“ 159

KRONIKA – CRONICALS 172

KNYGOS – BOOKS 185

ŽURNALO „GENOCIDAS IR REZISTENCIJA“ BIBLIOGRAFIJA.

2002–2003, Nr. 11–14

BIBLIOGRAPHY OF THE JOURNAL GENOCIDE AND RESISTANCE

2002–2003, No. 11–14 186

MŪSŲ AUTORIAI – OUR AUTHORS 191

Juozas Starkauskas

Komunistų partijos įtaka čekistams 1944–1953 m.

Straipsnyje remiantis archyvų dokumentais atskleidžiama komunistų partijos įtaka čekistų veiklai siekiant įtvirtinti Lietuvoje okupacinį režimą ir nuslopinti partizanų pasipriešinimą.

IVADAS

Šiame straipsnyje gvildenama tema – partijos įtaką čekistams ir jų veiklai – vienu ar kitu aspektu yra palietę visi pokarį tyrinėję istorikai. Paminėtini šie autoriai: Arvydas Anušauskas (monografija „Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1944–1958 metais“, 1996 m., ir įvairūs straipsniai), Nijolė Gaškaitė-Žemaitienė („Pasipriešinimo istorija. 1944–1953 metai“, 1997 m., ir gausybė straipsnių), Liudas Truska („Lietuva 1938–1953 metais“, 1995 m., ir straipsniai), Arūnas Streikus („Sovietų valdžios antibažnytinė politika Lietuvoje (1944–1990)“, 2002 m., ir straipsniai). Vertingų įžvalgų šia tema yra pateikę Eugenijus Grunskis ir Henrikas Šadžius. Tačiau nuosekliausiai šią temą yra gvildenęs Vytautas Tininis, kurio veikalas „Sovietinė Lietuva ir jos veikėjai“ pasirodė dar 1994 m., o 2003 m. viduryje išleistas tikrai didelės vertės trijų tomų, per 1000 puslapių, didelio formato veikalas „Komunistinio režimo nusikaltimai Lietuvoje 1944–1953 metais“. Šiame veikale paskelb-

ta per 270 dokumentų faksimilių iš Lietuvos ypatingojo archyvo fondų ir gana išsamūs tyrimai su išvadomis.

Sovietų Sąjungoje stalininiu laikotarpiu buvo du valdžios jėgos svertai – komunistų partija, tiksliau – jos aparatas (komunistams turėti valdžią buvo labai svarbu), ir represinės struktūros. Apie šias dvi jėgas 1944 m. gruodžio 27–30 d. vykusiam LKP(b) CK IV plenumo Justas Paleckis kalbėjo taip: „Yra viena jėga – sovietinės liaudies jėga, sovietų valdžios jėga. [...] Sovietiniai partiniai organai, kaip ir RA [Raudonoji armija. – J. S.], yra šios jėgos veiksniai. Jos turi kuo glaudžiausiai bendradarbiauti“¹. Gal ne tiek kaip bolševikinis demagogas, o daugiau kaip žmogus, ne visuomet adekvačiai supratęs realybę, J. Paleckis klydo tapatindamas liaudį su partiniais organais ir RA bei teigdamas, jog tie du jėgos veiksniai turi glaudžiai bendradarbiauti. Iš tikrųjų sovietinis partinis aktyvas dirbo savo ir mitinės valstybės gerovei, o „glaudus bendradarbiavimas“ dažniausiai virsdavo atkakliu galynėjimusi dėl valdžios. Josifas Stalinas ir jo aplinka vykusiai manipuliavo šiais „jėgos veiksniais“, tam tikrais laikotarpiais leisdami daugiau įtakos įgyti tai vienai, tai kitai pusei. Visgi oficialiai vadovaujančia jėga – ne tik moraline idėja, bet ir tiesiogiai viską valdančia – buvo

pripažįstama komunistų partija (nors iš tiesų tai buvo antikonstitucinis valdymas; pagal Sovietų Sąjungos konstituciją aukščiausias šalies valdymo organas buvo įvairaus lygio tarybos, kurios turėjo valdyti per vykdomuosius komitetus). Tad kokią įtaką Lietuvoje komunistų partija turėjo čekistams, kokiais svertais naudodamasi juos veikė?

Pirmiausia būtina pažymėti, kad komunistai, retsykais kritikavę čekistų veiksmus, anaipol nekvestionavo visos jų veiklos bei veiklos metodų. Jie patys aktyviai dalyvavo toje veikloje, kartais būdami nuožmesni net už čekistus. Komunistai – tiek jų lietuviškoji mažuma iki Stalino mirties, tiek daugumą sudarę atvykėliai iš Rytų – gerai suprato, kad juos Lietuvoje nuo sunaikinimo, nuo partizanų smūgių saugo tik čekistai bei jų valdoma kariuomenė, iš dalies – gausūs mūsų šalyje dislokuoti RA daliniai. Kritikuodami čekistus partiniai funkcionieriai siekė, pirma, kad čekistai energingai ir sumaniai triuškinėtų pogrindį, antra, kad triuškintų tikrus sovietų priešus, o ne tariamus, tik imituodami veiklumą, kai po jų veiksmų tikrieji priešai likdavo sveiki ir laisvi. Ši komunistų pastanga šiek tiek buvo naudinga Lietuvos žmonėms, nes vienam kitam niekuo dėtam sumintajam padėjo išsivaduoti iš čekistų pinklių, nors šimtai taip pat nekaltų asmenų liko čekistų rankose.

Įvairaus tipo partijos komitetai, be politinių funkcijų, tarp kurių didžiausią vaidmenį vaidino kova dėl valdžios, pastangos įtvirtinti okupacinį režimą ir sutriuškinti nepriklausomos Lietuvos idėjas keliančius partizanus, turėjo ir ūkinių užduočių, nes faktiškai viską valdė ir viskuo rūpinosi. Reikėjo bent kiek aptvarkyti prastai veikiančią vadinamąją socialistinę komandinę ūkį, kurį Antrasis pasaulinis karas buvo gerokai apgriovęs (Lietuvoje mažiau nukentėjo tik žemės ūkis). Komunistams reikėjo ir tarp nors mažos dalies žmonių turėti šiek tiek tokį autoritetą. To-

dėl partiniai organai kartais stengėsi bent kiek aptramdyti čekistų norus plėšikauti, nors iš tikrųjų dauguma partinių funkcionierių buvo tokie pat kaip ir čekistai prievartautojai, vagys ir plėšikai.

Apskritai tiek reguliuodami čekistų kadrus, tiek iš dalies paveikdami jų veiklą partijos komitetai tik stiprino okupacinį režimą. Visi jų veiksmai – ir atvirai represiniai, ir demagogiškas neva rūpinimasis darbo žmogumi – buvo antivalstybiniai. Lietuvos valstybės tęstinumui šalyje atstovavo tik partizanai, kurių vienintelių sprendimai – tarp jų ir karo lauko teismų – buvo teisėti.

1944–1946 m. laikotarpiu čekistai ir partijos komitetai pusiau slapta galynėjosi ieškodami svertų vieni kitus palenkti savo įtakai. Nepaisant tiek vieno, tiek kitų kadro didžiulio srauto iš Rytų, ir vieni, ir kiti buvo silpnoki. Apskritai santykiai tarp partinių funkcionierių ir čekistų pirmaisiais pokario metais buvo painūs. Matyt, daugiau buvo nusistovėję tokie santykiai: „Aš tavęs neliečiu, tu – manęs“. Kai kur partijos komitetai gal ir bandė imti viršų, bet, matyt, ne vienoje vietovėje buvo susidariusi tokia padėtis, kurią 1945 m. birželio 17 d. laiške Antanui Sniečkui aprašė partijos Vilkaviškio apskrities komiteto organizacinio skyriaus vedėja Povilaitytė. Ji rašė, jog sprendžiant klausimą, ką daryti su partinį bilietą pametusiu NKVD apskrities skyriaus (toliau – AS) viršininko pavaduotoju (partinis bilietas komunistams buvo ypač svarbus, už jo pametimą baudavo net pašalinimu iš partijos, kartu ir iš darbo), jai sekretorius Vytautas Bieliauskas pasakęs: „Dabar reikia tylėti ir elgtis diplomatiškai, nes jei nepadarysi taip, kaip jie [čekistai. – J. S.] nori, tu būsi lietuviškai vokiška nacionalistė“². Tiek vieniems, tiek kitiems sustiprėti trukdė ne tik kadro trūkumas, bet ir neaiški politinė padėtis Lietuvoje. Visi įtemptai laukė tolesnių įvykių. Dauguma tikėjo galimu Vakarų

ir SSRS susikirtimu. Vėliau, po 1947 m., tiek LKP(b) CK, tiek dauguma partijos apskričių komitetų tarsį užėmė tvirtas pozicijas ir beveik visur stengėsi groti pirmuoju smuiku.

1944–1947 m. LKP(b) CK ir kartu kitų partijos komitetų įtaką čekistams menkino tai, jog iki 1947 m. pavasario Lietuvą tiesiogiai valdė VKP(b) CK Lietuvos biuras, vadovaujamas Michailo Suslovo (1944 m. lapkritis–1946 m. vasaris) ir Vladimiro Ščerbakovo (1946 m. vasaris–1947 m. pavasaris). Čekistams Lietuvoje tuo metu taip pat tiesiogiai vadovavo SSRS NKVD–NKGB įgaliotinis Lietuvai gen. lttn. Ivanas Tkačenka – fanatiškas komunistas, nuožmus čekistas. Faktiškai tuo laikotarpiu LKP(b) CK biuras buvo nustumtas į šalį ir valdė ne marionetiniai kolaborantai, o tiesiogiai okupantai. Nuo 1947 m. pavasario, kai sukilimo Lietuvoje galimybės sumenko ir partizanai jau buvo gerokai išvarginti ir nusilpę, įsitikinęs LKP(b) CK visišku atsidavimu ir pakankamu sugebėjimu valdyti, dauguma valdžios svertų buvo perduota kolaborantams, be abejo, griežtai prižiūrimiems okupantų. Nuo tada pradėta didesnę įtaką daryti ir čekistams, nors šie, priklausydami sąjunginei-respublikinei valdymo sistemai, daugiau priklausė nuo SSRS NKVD (MVD) bei NKGB (MGB) liaudies komisariatų (ministerijų) nei nuo vietinių kolaborantų. Beje, 1944–1947 m. LKP(b) CK ir partijos komitetai kai kuriose apskrityse dar turėjo tam tikrą įtaką čekistams, pavyzdžiui, pakeisdavo netinkamus.

Ne visai teisingas dr. V. Tininis teigdamas, jog kai 1950 m. sausio 24 d. LKP(b) CK VI plenumo A. Sniečkus kritikavo MGB ministrą Piotrą Kapralovą dėl čekistų įvykdytų „sovietinio teisėtumo pažeidimų“, sakydamas, jog čekistai už nusižengimus partiniams organams turi atsakyti kaip ir „kiti sovietiniai piliečiai“, tai išėjo už įprastos re-

torikos ribų³. Iš tikrųjų partiniai organai net ir pirmaisiais pokario metais čekistus dažnai kritikuodavo, bet tai buvo tik to meto vadinamosios revoliucinės kalbėsenos elementai. Pakalbėjus dažniausiai ir toliau viskas likdavo po senovei.

Kova dėl valdžios tarp čekistų ir partinių funkcionierių tiek Vilniuje, tiek provincijoje, nors iš išorės ir sunkiai pastebima, buvo atkakli ir tęsėsi visą Stalino valdymo laikotarpį. Be abejo, tai, kas vyko Lietuvoje, buvo tik menkas atspindys tų grumtynių, kurios vyko Maskvoje. Daug tos kovos epizodų ir net didelių įvykių taip ir liks mums nežinomi, nes jie dokumentuose nebuvo užfiksuoti, o jei ir buvo, tai vėliau tie dokumentai sunaikinti.

Vienas stipriausių būdų paveikti čekistus buvo jų darbų svarstymas partijos komitetų biuruose ir kituose partiniuose organuose. Štai kas rašoma partijos Kėdainių apskrities komiteto plenumo (jame dalyvavo 16 plenumo narių, 22 aktyvistai, 20 pirminių partinių organizacijų sekretorių ir kt.), matyt, pirmojo sekretoriaus Juozo Piligrimo 1946 m. gruodžio 4 d. skaitytame pranešime: „Nacionalistinių gaujų suaktyvėjimą pastaruoju metu galima paaiškinti tuo, kad apskrities partinė organizacija pastaruoju metu susilpnino kovą su buožių gaujomis, partijos apskrities komiteto biuras padarė klaidą pastaruoju metu nustojęs savo susirinkimuose aptarinėti politinę padėtį apskrityje, susilpnino MVD ir MGB organų kontrolę. MGB organai susilpnino savo darbą atskleidžiant pagrindinius nacionalistinius centrus“⁴. Beje, tuo metu, kai vyko šis plenumas, Maskvos nurodymu pradėta teigti, jog kovojant su partizanais kartu reikia kovoti ir su buožėmis. Neaišku, kiek tokie ir panašūs nutarimai, kurių buvo šimtai, gal net tūkstančiai, veikė čekistus, nes, išskyrus apskričių viršininkus, eiliniai čekistai jų nė nematydavo.

ĮTAKA ČEKISTŲ KADRAMS. ČEKISTŲ VALDYMO GRANDYS LKP(b) CK IR A. SNIEČKAUS VAIDMUO

Čekistų kadrų komplektavimas ir jų keitimas buvo bene svarbiausias būdas daryti įtaką čekistams. Skiriamų į apskritis čekistų partiniai funkcionieriai dažniausiai nepažinodavo (šioks toks pažinimas atsirado vėliau, kai kuo nors nusikaltusius čekistus pradėta masiškai kilnoti po Lietuvą), bet jie turėjo galimybę kuo nors neįtikusius (dažniausiai – dėl per menkų pastangų ar nesugebėjimo kovoti su pagrindžiu) čekistus keisti. Šiek tiek stengtasi „sulietuvinti“ čekistų kadrus, skiriant čekistines pareigas partijos funkcionieriams ir Vilniuje atidarius čekistų mokyklą (rengtasi tam, kad kada nors reikės atsakyti, kas sovietų valdžią Lietuvoje įtvirtino; oficialiai buvo teigiama, jog lietuviai čekistai turėtų padėti atsirasti ryšiui tarp čekistų rusų ir vietos gyventojų). Padėti sukomplektuoti čekistų kadrus A. Sniečkus ragino ir vietos partinius organus. 1944 m. rugpjūčio 27 d. LKP(b) CK III plenumė jis kalbėjo: „NKVD organai mums labai padeda apskrietyse. Iš NKVD mums reikės dar daugiau pagalbos, todėl partiniai organai turi ypatingą dėmesį kreipti į NKVD organų sukomplektavimą“⁵. Po keturių mėnesių vykusiame LKP(b) CK IV plenumė LSSR NKVD liaudies komisaras Juozas Bartašiūnas jau taip sakė: „Reikia pažymėti, kad kai kurie partijos apskričių komitetai ir vykdomieji komitetai iki pat pastarojo meto nedalyvauja kojoje su banditizmu“. Toliau jis dėstė, kad jei čekistus rems partijos komitetai ir liaudis, tai „NKVD atliks savo darbą“. Pasak jo, abi mokyklos – milicijos mokykla Kaune ir NKVD mokykla Vilniuje – turėjo pradėti veikti 1944 m. gruodį, bet neveikia, nes partijos apskričių komitetai į jas neatsiuntė savo kandidatų⁶. Beje, kad į šias mokyklas, ypač čekistų, trūksta kandidatų, buvo kalbama ir po

metų, ir po penkerių. Lietuviai, net komunistuojantys, nelabai į jas veržėsi.

A. Sniečkus dar 1944 m. pradžioje prašė tuometinį Smerš'o (karinės kontržvalgybos) vyriausiosios valdybos viršininką Viktorą Abakumovą leisti Lietuvoje dirbti J. Bartašiūnui. Šis vienas žiauriausių Lietuvos budelių, surusėjęs čekistas, iki 1953 m. išbuvo NKVD (MVD) liaudies komisaru (ministru). 1944 m. jis dirbo 16-osios vadinamosios lietuviškosios divizijos Smerš'o viršininku. A. Sniečkaus pastangomis, dar rusų okupacinei kariuomenei neižengus į Lietuvą, 1944 m. gegužės mėnesį iš 16-osios divizijos buvo atrinkti 72 žmonės dirbti NKGB sistemoje, o tų metų gegužės 10 d. LSSR NKGB žinion iš 16-osios divizijos 2-ojo atsargos bataliono atvyko 81 žmogus⁷.

A. Sniečkus buvo centrinis asmuo (ypač nuo 1947 m.), apie kurį sukosi jei ne visi, tai dauguma ne tik partinių ir ūkinių, bet ir šiek tiek reikšmingesnių čekistinių reikalų. Matyt, tik gavus jo sutikimą buvo baudžiami čekistai. Ant vieno 1949 m. rašto, kuriame rašoma apie MGB Kalvarijos AS j. lt. Č. Jodkos nusikaltimą (jis nevykusiai blokavo apsuptus partizanus ir dėl to netyčia buvo nušauti du sribai), yra tokia LKP(b) CK administracinio skyriaus vedėjo Anatolijaus Moskvino rezoliucija: „Su drg. Sniečkumi dėl Jodkos patraukimo teisminė atsakomybėn suderinta“⁸. 1950 m. kovo 18 d. į A. Sniečkų kreipėsi MGB ministro pavaduotojas Alfonsas Gailevičius su prašymu perduoti teismui VKP(b) narius – Marijampolės AS viršininko pavaduotoją A. Antonovą ir darbuotojus I. Plevaką bei A. Jermakovą, kurie tardomuosius visada kankindavo. Jų sudaužyta Teofilė Gavėnaitė kameroje nusižudė. Tardydami jie dažnai išrenginėdavo moteris⁹. Be to, mėginta suklastoti mirties liudijimas siekiant įrodyti, jog mirta sava mirtimi. Ta kankinė marijampolietė nemažai suvalkiečių išgelbėjo nuo

minėtų trijų sadistų. Be abejo, į jų vietą atvyko nauji, kurie pagal čekistų įpročius elgėsi panašiai, bet jau ne taip drąsiai.

Vėliau, ypač po 1947 m., čekistų kadrams įtaka buvo daroma čekistus keičiant. Darbui Lietuvoje čekistai dažniausiai būdavo parenkami Rusijoje ir siunčiami kaip kariškiai viršininkų įsakymu, kuriam turėjo besąlygiškai paklusti (beje, dauguma jų į Lietuvą nesiveržė, nes joje buvo per daug pavojinga, laukė įtemptas darbas; tikri čekistai manė, kad už atsidavimą „Lenino–Stalino reikalui“, už nešvarių reikalų vykdymą jie turi būti apsaugoti nuo per didelės rizikos – net Antrojo pasaulinio karo metus daugelis čekistų praleido užnugaryje). Jų parinkimui didelės įtakos marionetinė Lietuvos valdžia neturėjo. Kaip žinome, „lietuviškų“ čekistų turėta tik vienas kitas (1948 m. tarp operatyvininkų buvo 13,6 proc. lietuvių, tarp MGB vadovaujančiųjų darbuotojų – tik 3,7 proc.; ir vėliau jų daugėjo labai pamažu). Todėl turėtas tik vienas paveikus būdas daryti įtaką čekistų kadrams – vienus keisti kitais, taip pat iš Rusijos atsiųstais. Šio būdo poveikis irgi buvo ribotas, nes jei čekistas už padarytus nusikaltimus nebūdavo atiduodamas karo tribunolui ir nuteisiamas (tokių atvejų buvo nedaug), tai jis, nors ir prasižengęs ar net nusikaltęs, būdavo tik perkeliamas iš vienos vietos į kitą.

Lietuvos žmonių nelaimei, A. Sniečkus buvo nepaprastai energingas ir veiklus žmogus. Bet ir jis, kad ir su padėjėjais, nespėdavo aprėpti visų partinių, ūkinių ir čekistinių reikalų. Todėl jau 1944 m. spalį, matyt, sekant VKP(b) CK struktūra, buvo įkurtas ypatingas LKP(b) CK skyrius – ypatingasis sektorius, per kurį A. Sniečkus ir kiti CK skyriai iki 1949 m. palaikė ryšį su represinėmis struktūromis. Šio ypatingojo sektoriaus vedėju ilgai dirbo A. Polosenka (tik įkūrus sektorių jo vedėju trumpai buvo B. Šneideris). Šis sektorius perduodavo J. Bartašiūnui iš

partijos apskričių komitetų A. Sniečkui siunčiamus pageidavimus. Antai 1944 m. spalio 16 d. A. Polosenka rašė J. Bartašiūnui, jog sekretoriai pranešė apie „gaujas“ Švenčionių ir Ukmergės apskrityse, ir A. Sniečkaus vardu prašė ten pasiųsti kariuomenę ir operatyvininkus, o vėliau į CK atsiųsti ataskaitą, kas nuveikta¹⁰. Partijos apskričių komitetų susirašinėjimas su čekistais per LKP(b) CK rodo, kad 1944–1946 m. komitetai neturėjo didelės galios čekistams; be abejo, kartais reikėdavo CK įsikišimo, bet daugumą reikalų buvo galima sutvarkyti vietoje, jei tarp partijos komitetų ir čekistų vadų būtų buvęs pakankamas ryšys.

Apskritai čekistų vadai su LKP(b) CK 1944–1946 m. susirašinėjo ir reikalus sprendė tarsi keliais lygiais. Tarpininko tarp jų ir A. Sniečkaus vaidmenį atliko minėtas ypatingasis sektorius. Kadru reikalai paprastai būdavo sprendžiami su CK kadru sekretoriumi Mykolu Kučinsku, bet dažniausiai šiais klausimais būdavo kreipiamasi tiesiai į A. Sniečką. Kaip minėta, A. Sniečkus pats sprendė daugelį net smulkių reikalų, susijusių su čekistais, kitiems perleisdavo tik trečiaeilius klausimus. Antai LSSR NKGB liaudies komisaro pavaduotojas plk. Aleksandras Kolotuškinas 1946 m. vasario 19 d. rašė A. Polosenkai, kad atsakymą į LKP(b) CK 1945 m. rugsėjo 27 d. nutarimą „Dėl socialistinio teisėtumo pažeidimų Alytaus, Kauno ir Šakių apskrityse“ jis nusiuntęs A. Sniečkui dar 1945 m. spalio 20 d. (matyt, A. Polosenka buvo nusiuntęs paklausimą; A. Kolotuškino atsakymas pasiklydo CK labirintuose). Tas pats A. Kolotuškinas CK sekretoriui M. Kučinskui 1946 m. kovo 11 d. pranešė, kad vykdant LKP(b) CK biuro nutarimą buvo atleistas ir pažemintas pareigomis NKGB Lazdijų AS viršininkas Ilja Dolženka, o į jo vietą paskirtas iš Maskvos atsiųstas čekistas. Dar rašė, jog aparatui sustiprinti į Lazdijus nusiųsti 7 operatyvininkai.

A. Sniečkus sprendavo, atrodo, ir menkaverčius reikalus. 1946 m. kovo 8 d. jo buvo prašoma LKP(b) CK biure patvirtinti keturis NKGB poskyrių viršininkus, po savaitės prašyta patvirtinti dar du poskyrių vadovus. 1946 m. balandžio 25 d. jam pranešta, jog nebuvo sukomplektuota speciali tarnyba (atrodo, tai buvo vertimų biuras). Čekistai prašė „Jūsų sprendimo leisti atrinktus draugus pasiųsti dirbti į MGB“ (NKGB nuo 1946 m. kovo 22 d. buvo reorganizuotas į MGB, komisariatas – į ministeriją). Buvo prašoma leisti iš įvairių žinybų atrinkus 10 lietuvių kalbą mokančių moterų (tarp jų mažiausiai 5 buvo žydės) jas įdarbinti „spec. tarnyboje“¹¹. Kita vertus, visos žvalgybos ir kontržvalgybos ypač rūpinosi savo vertimų ir mašinraščių biurais, nes ten sueidavo dauguma duomenų. Prie tų pačių menkaverčių prašymų priskirtinas ir Lietuvos pasienio apygardos vado gen. Michailo Byčkovskio 1944 m. rugsėjo 12 d. kreipimasis į A. Sniečką su prašymu operatyviniams tikslams skirti tris 2–3 kambarių butus. Po kelių dienų I. Tkačenka kreipėsi į A. Sniečką prašydamas taip pat operatyviniams tikslams skirti NKGB 350, o NKVD – 130 komplektų civilinės aprangos¹². Be abejo, tokius smulkius reikalus vyriausiasis Lietuvos kolaborantas turėjo spręsti ir dėl tuo metu vyravusio visuotinio pokarinio skurdo.

MGB vadovybė gana operatyviai reaguodavo į LKP(b) CK biuro nutarimus ir apie tai pranešdavo A. Sniečkui. Antai 1946 m. gegužę jam pranešta, jog MGB Kėdainių AS aparatui sustiprinti, paėmus iš kitur, siunčiama 10 čekistų, o to pat mėnesio 28 d. pranešta, kad, vykdant LKP(b) CK biuro nutarimą „Dėl politinės padėties Alytaus apskrityje“, į tą apskritį nusiųsta 5 žmonių grupė kelioms savaitėms padirbėti ir padėti¹³.

A. Sniečkui tekdavo spręsti ir tarp čekistų ir partijos komitetų kilusius ginčus. Štai 1946 m. birželį jam buvo atsiųstas MGB Ma-

žeikių AS viršininko pavaduotojo kpt. Vesiolovo raportas, kuriame kapitonas rašė, jog partijos apskrities komitetas jam papeikimą įrašęs neva už 18 kalinių pabėgimą, o iš tikrųjų už tai, jog jis atskleidė suklastotą bylą, kai, suėmus 14 žmonių, jų tardymuose dalyvavo partijos komiteto pirmasis ir antrasis sekretoriai. Į vietą pasiųstas LKP(b) CK atsakingasis organizatorius Jacko A. Sniečkui pranešė, kad dauguma Vesiolovo kaltinimų išgalvoti, neobjektyvūs, jis pats iš Mažeikių atšauktas¹⁴.

Yra likęs A. Sniečkui ir J. Bartašiūnui adresuotas čekistinės kariuomenės 34-ojo šaulių pulko (ŠP) politinės dalies viršininko pavaduotojo pplk. Parachevičiaus 1946 m. rugpjūčio 2 d. raštas apie tai, jog partijos Alytaus apskrities komitetas viename iš savo nutarimų teigė, kad 34-ojo ŠP vadovybė ignoruoja partijos komitetą ir apskritai visą vietinę valdžią ir dirba nuo jos atskirai. Išvardyta, kas jau padaryta taisant padėtį, pavyzdžiui, pradėta dalyvauti partijos apskrities komiteto darbe. Pasak papulkininkio, didžiausi nesutarimai kilo dėl butų: esą tik 7 pulko karininkai turi gerus butus, o iš Alytaus išvykus 66 šaulių divizijos karininkams, jų butai buvo perduoti ne kariškiams, kaip turėtų būti, o partijos komitetui¹⁵. Beje, materialinių gėrybių nepasidalijimas tarp valdžios atstovų dažniausiai ir būdavo įvairių nesutarimų priežastimi.

A. Sniečkus – neaišku kieno iniciatyva: savo, LKP(b) CK aparato ar čekistų vadų – dažnai įsikišdavo sutrikus kuriai nors represinio aparato grandžiai arba kai būdavo konstatuojama, jog ji veikia ne visai efektyviai. Taip 1946 m. lapkričio 10 d. partijos apskrities sekretoriams ir MVD AS viršininkams buvo išsiuntinėta A. Sniečkaus ir J. Bartašiūno direktyva, kurioje nurodyta nuo kitos dienos MVD kariuomenę naudoti tik „kovai su banditizmu“, o sovietinių partinių aktyvistų priedangai jiems vykstant į kaimus naudoti tik stribus ir milicininkus¹⁶. Beje, dides-

ni apskričių viršininkai ir toliau savo retose išvykose į kaimus (jos padažnėjo tik pradėjus 1949 m. masiškai suvarinėti valstiečius į kolūkius) tarp savo palydovų norėdavo turėti kariškių. Iki 20 proc. visų išpuoliuose dalyvavusių karių būdavo ir toliau naudojami priedangai – apsaugai. Stribų ir milicininkų kovingumu nebuvo pasitikima.

Partijos komitetai labai dažnai kreipdavosi į LKP(b) CK su prašymu padidinti vidaus kariuomenės įgulų skaičių jų apskrityje. Tų prašymų likimas būdavo įvairus. Kai 1946 m. vasaros pradžioje į CK su tokiu prašymu kreipėsi partijos Joniškio apskrities komitetas, jo prašymas buvo persiųstas J. Bartašiūnui; šis LKP(b) CK karinio skyriaus vedėjui Jakovlevui atsakė, jog toje apskrityje dislokuotas 32-ojo ŠP vienas batalionas, turintis 5 įgulas valsčių centruose, todėl padidinti įgulų kiekio negali. Bet kai J. Bartašiūnui LKP(b) CK ypatingojo sektoriaus vedėjas A. Polosenka nusiuntė analogišką partijos Vilkaviškio apskrities komiteto prašymą su VKP(b) CK Lietuvos biuro vadovo V. Ščerbakovo prašymu ir tokia rezoliucija: „Siunčiu Jums LKP(b) partijos Vilkaviškio apskrities komiteto sekretoriaus drg. Jermuševičiaus 46 09 24 d. pranešimą Nr. 201s su drg. Ščerbakovo rezoliucija: „Drg. Bartašiūnas. Prašau padėti apskričiai. Apie rezultatus praneškite. Laikas – dvi dienos. V. Ščerbakovas“, rezultatai buvo teigiami. J. Bartašiūnas A. Sniečkui 1946 m. lapkričio 19 d. pranešė, jog išpildė visus tos apskrities vadovybės pageidavimus – į tris valsčius nusiųsti patyrę valsčių poskyrių viršininkai, į apskritį nusiųsta 46 automatai, 15 kulkosvaidžių, 300 granatų, „banditų“ puolamuose valsčiuose įkurdintos įgulos, o mašinas į apskritį nusiųs, kai gaus jas iš SSRS MVD¹⁷.

Pažymėtina, jog ne tik partiniai veikėjai nurodydavo čekistų klaidas ir apsileidimą. Patys čekistai, beje, daug geriau informuoti už komunistus, kartais atsikirsdavo negailė-

dami tokių pat epitetų, kokių patys sulaukdavo. Būdingas šiuo atžvilgiu NKGB liaudies komisaro pareigas tuo metu ėjusio Dmitrijaus Jefimovo 1945 m. lapkričio 17 d. pranešimas A. Sniečkui ir Mečislovui Gedvilui apie trijų Suvalkijos apskričių ir Lazdijų apskrities partinio ir sovietinio aktyvo politinio masinio darbo trūkumus bei klaidas. Pasak jo, „partijos Šakių apskrities sekretorė Jančaitė ir vykdomojo komiteto pirmininkas Olekas beveik nebūna valsčiuose ir apylinkėse“, o siunčia ten mažą patirtį turinčius darbuotojus. Dauguma žmonių negauna jokių politinių žinių. „Atskiri sovietiniai ir partiniai apskričių darbuotojai ne tik neorganizuoja politinio darbo, bet ir nuolat girtauja, marodieriauja ir siautėja...“ Toliau išvardyti darbuotojų plėšimai ir vagystės¹⁸.

Partijos CK ir apskričių bei miestų komitetai turėjo savo rankose du svarbius čekistų kadrų politikos svertus: pirma, tvirtinant čekistą svarbesnėms pareigoms turėjo būti pateikta jo partinė charakteristika, antra, į visus aukštesnius postus čekistų paskyrimus tvirtindavo LKP(b) CK (pirmiausia tuos, kurie priklausė vadinamajai CK nomenklatūrai: čekistinių ministerijų vadovai iki poskyrių viršininkų imtinai, AS viršininkai bei jų pavaduotojai; nuo 1947 m. birželio 7 d. į CK nomenklatūrą buvo įtraukti ir valsčių poskyrių (toliau – VP) viršininkai). Beje, kai VP viršininkai buvo įtraukti į CK nomenklatūrą, nuo tada visų iš MGB atsiųstų VP ir milicijos viršininkų kandidatūros turėjo būti derinamos su partijos apskričių komitetų kadrų skyriais ir tvirtinamos komiteto biuro posėdyje. Į LKP(b) CK kadrų skyrių iš partijos apskričių komitetų apie VP viršininkus buvo reikalaujama atsiųsti: 1) juos tvirtinantį partijos apskrities komiteto nutarimo išrašą; 2) charakteristiką; 3) kadrų įskaitos lapą; 4) autobiografiją ir 5) nuotrauką¹⁹. AS viršininkų ir jų pavaduotojų charakteristikų buvo reikalaujama nuo

pat okupacijos pradžios. Antai 1945 m. liepos 29 d. jau minėtas plk. A. Kolotuškinas prašė partijos Biržų apskrities sekretoriaus Kazimiero Liaudžio atsiųsti į komisariatą NKGB darbuotojo N. Sokolovo partinę charakteristiką, nes jis partijos organuose, t. y. CK, buvo tvirtinamas NKGB AS viršininku²⁰. Tas pats komisaro pavaduotojas prašė ir kitų partijos apskričių komitetų atsiųsti atitinkamas charakteristikas, jei tik čekistai būdavo tvirtinami CK; tą patį darė ir NKVD. Taigi tiek partijos apskričių komitetai, tiek ypač CK galėjo daryti įtaką čekistų vadų skyrimui.

1948 m. LKP(b) CK nomenklatūrai iš centrinio MGB aparato priklausė 27 žmonės, AS ir miestų skyrių (toliau – MS) viršininkų buvo 37, VP viršininkų – 287. Iš pirmųjų lietuvių buvo 2, iš antrųjų – 1, iš trečiųjų – 11. Pagal išsilavinimą duomenys tokie: aukštąjį išsilavinimą grupėse atitinkamai turėjo 4, 4 ir 9, pradinį – atitinkamai 4, 4 ir 63 čekistai²¹. Apskritai MGB aparate 1947 m. sausio 1 d. dirbo 237 lietuviai, po metų jų skaičius nepakito: jie sudarė 10,5 proc. MGB operatyvinių darbuotojų. Norint bent kiek pataisyti padėtį, nuolat prašyta padėti sukomplektuoti 400 MGB mokyklos kursantų. 1948 m. rugsėjo 25 d. tuo metu laikinai ėjęs MGB ministro pareigas P. Kapralovas parašė CK pažymą apie tai, kaip MGB kadrai papildomi vietos gyventojais. Be visa ko, joje rašoma, jog LKP(b) CK biuras buvo numatęs iš MVD į MGB perduoti 150 žmonių, o SSRS MVD tą skaičių sumažino iki 50, bet ir tai nevykdoma, atsisakoma perduoti norimus asmenis. P. Kapralovas prašė tiek operatyvininkais, tiek į MGB mokyklą skirti vidurinių ir aukštųjų mokyklų moksleivius ir studentus, nes į MGB mokyklą iki tol buvo siunčiami tik menko išsilavinimo sribai. Kaip aiškėja iš keliomis dienomis anksčiau rašyto ministro D. Jefimovo rašto LKP(b) CK kadro sekretoriui Danilui Šupikovui, buvo numa-

tyta iš MVD į MGB perduoti 80 žmonių, bet 41 MVD nedavė, daugiausia motyvuodama tuo, jog jų nėra kuo pakeisti. Iš likusių 39 septyniolika atmesta dėl kompromituojančių duomenų, o 16 paimta. Ministras prašė nurodyti MVD skirti dar 34 darbuotojus ir pateikė sąrašą tų asmenų, kurių MVD nenorėjo perleisti. Ant rašto yra A. Sniečkaus rezoliucija: „Šupikovui reikia pasiekti, kad būtų įvykdytas CK biuro nutarimas“²². Šį susirašymą dėl darbuotojų perkėlimo iš MVD į MGB būtų galima laikyti tipišku žinybiniu galynėjimusi dėl geresnių kadro. Kita vertus, tai rodo, kad nors MVD tuo metu tiek savo veiklos metodais, tiek tikslais buvo ne itin nutolusi nuo MGB, visgi ten dirbantys žmonės nesiveržė į MGB, nes darbas toje sistemoje buvo kur kas pavojingesnis.

Kalbant apie charakteristikas būtina pažymėti, kad nuo 1946 m. jų centralizuotas reikalavimas galutinai įsitvirtino. Reikalauta ne tik naujai skiriamų darbuotojų, bet ir kasmetinių charakteristikų. 1946 m. kovo 29 d. LKP(b) CK kadro sekretorius M. Kučinskas išsiuntinėjo raštus partijos apskričių komitetams, kuriuose rašoma, kad rengiantis metinei MVD operatyvinių atestacijai reikia per penkias dienas ministro pavaduotojui kadro reikalams plk. Antanui Mickevičiui išsiųsti smulkias MVD AS ir MS viršininkų bei jų pavaduotojų partines charakteristikas. Tokių pat charakteristikų reikalavo ir LKP(b) CK kadro skyrius, tik, be minėtų, dar reikėjo atsiųsti apskričių prokurorų, jų pavaduotojų, teisėjų charakteristikas. Ant vieno iš raštų yra partijos Biržų apskrities komiteto pirmojo sekretoriaus Juozo Griciūno lietuviškai užrašyta rezoliucija (kalba netaisyta): „Skubei paruošti harekteristiką“²³.

Dauguma partijos komitetų naudojosi galimybe iš partijos pašalinti ir kartu iš darbo atleisti žemesnio lygio čekistus, ypač MGB VP viršininkus (komunistai buvo beveik visi čekistai). Norėdami iš darbo atleisti MGB

AS viršininkus ar jų pavaduotojus, jie turėjo kreiptis į LKP(b) CK, kad šis paveiktų MGB vadovybę ir kuo nors neįtinkantis čekistas būtų atleistas, tiksliau – dažniausiai perkeltas kitur. Kaltinimai čekistams paprastai būdavo dvejopi. Pirma, jie būdavo kaltinami palaidumu – girtuoklyste, netvarkingu šaudymu, žmonių prievartavimu, turto pasisavinimu ir pan., antra – nesugebėjimu sutriuškinti partizanų. Be abejo, pastarasis kaltinimas būdavo pagrindinis, kiti kaltinimai pateikiami tik dėl svarumo. Tuo metu, itin ekstremaliomis sąlygomis, patekę į jiems svetimą ir priešišką aplinką dauguma čekistų tiek apskričių, tiek valsčių centruose be perstojo gėrė. Vienas kitas gal gėrė norėdamas užgniaužti sąžinės balsą, kiti gėrė, kad sumažintų įtampą, nes iš esmės dirbo budelių darbą. Be to, kaip galima spręsti iš čekistų veiksmų ir iš karo prokuroro plk. S. Grimovičiaus pranešimų LKP(b) CK, nemažai daliai čekistų marksistinės idėjos buvo tik priedanga žemiems instinktams tenkinti. Partijos komitetai, kurių daugelis darbuotojų taip pat nevengė taurelės, į čekistų girtavimą ir vogimą paprastai žiūrėjo atlaidžiai, kaip į leistiną elgesį. Bet kai čekistai jų nesugebėdavo apginti nuo partizanų, tada bandydavo čekistus „pamokyti“, ir dažnai sėkmingai.

Tačiau tai buvo vėliau. Kaip minėta, LKP(b) CK ir ypač A. Sniečkus, o įkandin jo ir dauguma partijos apskričių komitetų ryžtingiau su čekistais pradėjo elgtis po to, kai 1947 m. kovo 24 d. buvo panaikintas VKP(b) CK Lietuvos biuras. Tuo metu jo pasirašyti nurodymai partijos sekretoriams yra beapeliaciniai: reguliuoti čekistų veiklą. Dar prieš biuro panaikinimą, vasario 18 d. partijos apskričių ir miestų komitetų sekretoriams adresuotuose nurodymuose apie tai, jog reikia skubiau perduoti kovos su banditizmu skyrius iš MVD į MGB pavaldumą, nes stringa kova su pagrindžiu, yra ir toks punktas: „Paimti į savo rankas kasdieninę MGB organų kontrolę

apskirtyse ir valsčiuose, priversti juos savo aparatuose įvesti tvarką ir pradėti vadovauti kariuomenei bei vykdyti operacijas kovojant su nacionalistiniu pagrindžiu“²⁴.

Ne visi partijos apskričių komitetai vienodai greitai pradėjo atvirai kištis į čekistų kadrų reikalus, juo labiau – į jų veiklą. Kaip minėta, MGB AS viršininkus ir jų pavaduotojus galėjo keisti tik LKP(b) CK, partijos apskričių komitetų sekretoriai galėjo tik prašyti CK, kad per MGB vadovybę juos pakeistų, nors kai kuriose vietovėse, kaip matysime vėliau, pažeisdami procedūrą partijos apskričių komitetai bandė tai daryti patys. Komitetų drąsą lėmė daug kas – pirmųjų ir antrųjų sekretorių charakterio tvirtumas, jų turimi ryšiai CK, susigyvenimas su čekistais ir kt. Tiesa, kai kuriose apskrityse čekistai kartais jausdavosi esą padėties šeimininkai ir patys imdavo nurodinėti. Antai 1947 m. gegužės 28 d. į partijos Ukmergės apskrities komiteto pirmąjį sekretorių Joną Jadogalvį ir MGB AS viršininką pplk. Nikolajų Pochomičevą kreipėsi Veprių VP viršininkas kpt. Stepanovas su prašymu skirti atskirą pastatą poskyriui, nes iki tol jie dirbo pastate, kurio šeimininkai buvo įtartini. Ant rašto yra N. Pochomičevo rezoliucija: „Drg. Jadogalvis. Prašau patenkinti drg. Stepanovo prašymą ir duoti atitinkamus nurodymus“²⁵.

1944–1946 m. partijos komitetai išdrįsdavo tik skirti čekistams partinius papeikimus. Net VP viršininkus anaipol ne visuomet drįsta judinti. Antai Kėdainių apskrities Josvainių VP viršininkas A. Blochinas 1945 m. balandžio 2 d. partijos komiteto posėdyje buvo svarstytas už tai, kad būdamas girtas dažnai šaudydavo, per vieną tokį šaudymą sužeidė sribą. Už tai jis buvo tik perspėtas. Tų metų liepos mėnesį minėtas čekistas vėl svarstytas ir nutarta: „VKP(b) nariui drg. Blochiniui A. I. už antipartinį poelgį, kurį sudarė neleistinas konfiskuotų daiktų pasisavinimas ir pasikartojančios girtuoklystės darbo metu, bet

turint omenyje jo didelį darbą kovojant su banditizmu, pareikšti papeikimą su įrašymu į bylą²⁶.

Kai kur ir pirmaisiais pokario metais buvo daromi ryžtingesni sprendimai, ypač kai čekistai buvo kaltinami kyšių ėmimu ir nevisiškai aiškių kriterijų taikymu suimtiesiems. Antai partijos Alytaus apskrities komitetas 1945 m. birželio 12 d. posėdyje, be kitų klausimų, svarstė ir NKGB Seirijų VP viršininką Žuravliovą, kuris iš suimtųjų gimiinių ėmė kyšius, rekvizuodavo turtą ir darė kitus nusikaltimus. Nutarta viršininką atiduoti teismui, iš partijos pašalinti baigus jo tardymą. Tas pats komitetas rugsėjo 29 d. svarstė Alytaus apskrities NKVD ir NKGB viršininkų pranešimą „apie banditizmo likvidavimo plano įvykdymą“ ir konstatavo, kad daug padaryta, bet nepakankamai. Po mėnesio to paties komiteto nutarime buvo įrašyta: „Nors apskrities komitetas kelis kartus buvo pareikalavęs iš NKGB viršininko pateikti informaciją, kaip vykdomas LKP(b) Centro komiteto VII plenumo nutarimas, bet informacijos iki šios dienos nepateikė. Pareikalauti iš drg. Aleksandrovo pristatyti raštišką pasiaiškinimą dėl nepateiktos informacijos ir kitame posėdyje apsvarstyti drg. Aleksandrovo nedrausmingumą“²⁷. Tas pats Ivanas Aleksandrovas į NKGB AS viršininko pareigas partijos Alytaus apskrities komiteto biuro posėdyje buvo paskirtas 1946 m. kovo 2 d.; tada prašyta tą skyrimą tvirtinti LKP(b) CK. Praslinkus vos porai mėnesių jam buvo pareikštas papeikimas su įrašymu už tai, kad iš MGB Alytaus KPZ (išankstinio sulaikymo kameros) pabėgo 39 suimtieji, tarp jų ir nemažai partizanų. KPZ viršininkas buvo pašalintas iš partijos, kartu ir iš darbo²⁸.

Kai kurie partijos komitetai net bandė reguliuoti komisariatų (ministerijų) veiklos metodus. Antai 1946 m. kovo 21 d. vyko partijos Zarasų apskrities komiteto uždaras posė-

dis, jame buvo svarstomas klausimas dėl „nacionalistinio pagrindžio atskleidimo ir sutriuškinimo“. Buvo priimtas 8 paragrafų nutarimas, kurio viename rašoma, jog reikia prašyti LKP(b) CK, kad duotų nurodymus J. Bartašiūnui ir D. Jefimovui nesiųsti į apskritis laikinai komandiruotų savo darbuotojų, nes iš jų nėra jokios naudos. Siųsti turėtų tik nuolatiniam darbui²⁹. Be abejo, sovietų poziciniu toks reikalavimas buvo pagrįstas. Kadangi nuo komandiruotųjų priklausė, kokią nuomonę apie apskrities čekistus turės ministerija, tai jie be perstojo būdavo vaišinami ir paprastai nieko nenuveikę apdovanoti išvažiuodavo. Tačiau tos praktikos ministerijos neatsisakė – per daug ji buvo pelninga.

Kai kurie čekistai, tapę didesniais ar mažesniais viršininkais, prarasdavo realybės supratimą, vienas kitas persigėręs atsidurdavo ties beprotybės riba. Tokiais atvejais partijos komitetai būdavo priversti ką nors daryti, nors šiaip jau gana kantriai elgdavosi su savo bendražygiais. Antai Rokiškio apskrities Panemunės valsčiaus MVD viršininkas j. ltn. Šatrukas po miestelį vaikščiodavo visiškai nuogas, apsijuosęs diržu, už kurio kabodavo pistoletas. Nuogas priiminėdavo ir lankytojus. Partijos apskrities komitete nutarta jį iš pareigų atleisti, iš partijos pašalinti. Matyt, lemiamą reikšmę tokiam sprendimui turėjo tai, kad minėtam čekistui nesisėkė kovoti su pagrindžiu. Tame miestelyje 1946 m. gegužę į raudonojo partizano Balaboskino butą buvo įmestos 4 granatos, vėliau ligoninėje nužudytas šio partizano sūnus, MVD darbuotojas. Todėl nutarime atsirado papildoma, ko gero, lemiamą išvada: „Nesiėmė saugoti miestą nuo banditų“³⁰. Beje, tos pat apskrities partinis biuras tų metų pradžioje už girtuokliavimą, grobimus, o iš tikrųjų už nesugebėjimą sutriuškinti pagrindį iš partijos pašalino ir iš darbo išmetė NKVD Skapiškio VP viršininką A. Petrovą ir to paties valsčiaus NKGB įgaliotinį F. Liapiną³¹.

Partijos Alytaus apskrities komiteto biuras 1946 m. liepos 2 d. iš partijos pašalino MVD Alovės VP vyr. operatyvinį įgaliotinį A. Konovalovą ir operatyvinį įgaliotinį V. Aleksejevą už girtuoklystes, savavaliavimą ir ypač už šaudymą artėjant prie operacijos vietos. Matyt, šaudyta ir iš baimės. Kareiviai juos nuginklavo ir surišo³².

Apskritai partijos Alytaus apskrities komiteto biuras, ypač kai vienu jo vadovų buvo antrasis sekretorius Mironovas, priiminėjo daug su realybe prasilenkiančių nutarimų, čekistams kėlė neįgyvendinamų uždavinių ir todėl su jais nuolat pykosi. 1947 m. kovo 4 d. buvo priimtas nutarimas „Dėl padėties Seirijų valsčiuje“. Tuo metu, perduodant kovos su partizanais pagrindinę naštą iš MVD į MGB pavaldumą, sutriko represinių organų darbas. Tuo pasinaudoję partizanai sunaikino visą Seirijų valsčiaus partinę ir sovietinę valdžią. Vidaus kariuomenės 34-ojo šaulių pulko štabo viršininkas surado 27 partizanų grupę, bet nesugebėjo jos sutriuškinti. Partizanai laikraštį „Laisvės rytas“ pasiūsdavo net MGB darbuotojams. Minėtame 9 paragrafų nutarime nutarta MGB Seirijų VP viršininkui Losakovui įrašyti griežtą papeikimą ir rūpintis, kad jis būtų atleistas iš „organų“. Naujai paskirtas viršininku Smirnovas perspėtas, kad jei per 10 dienų „neatskleis ir nelikviduos gaujos“, tai bus pašalintas iš darbo ir patrauktas į partinę ir valstybinę atsakomybę. MGB AS skyriui nurodyta į valsčius pasiųsti patyrusius operatyvininkus, kariuomenę ir stribus naudoti ištisą parą. Iš buožių nutarta atimti dalį turto ar visą turą. Nurodyta iki pavasario sutriuškinti nacionalistinį pagrindį. Su tuo nutarimu turėjo būti supažindinti valsčių partorgai ir MVD bei MGB VP viršininkai (kitoje nutarimo pusėje yra tiek vienu, tiek kitų parašai)³³. Partijos Alytaus apskrities komiteto biuro 1947 m. spalio 20 d. nutarimą apie politinę padėtį apskrityje taip pat galima laikyti svai-

čiojimų viršūne, nesiskaitymu su realia padėtimi. Nutarta: „Pripažinti, kad politinė padėtis apskrityje yra nepakenčiama. Įpareigoti MGB ir MVD VP viršininkus, partijos valsčių sekretorius, skiriant jiems asmenišką atsakomybę, per mėnesį nustatyti ir visiškai sunaikinti jų valsčių teritorijoje esančias banditų gaujas“. Teigiama, jog tai bus galima įvykdyti, jei bus mobilizuoti visi komunistai, komjaunuoliai, aktyvas ir darbuotojai. Jei sekretoriai ir VP to nepadarys, tai bus vertinama kaip nenoras kovoti ir padarytos atitinkamos išvados. Be visa ko, VP viršininkams, valsčių sekretoriams nurodyta per dvi savaites sudaryti valsčių centrų, įmonių, įstaigų, sandėlių apsaugos planus. Mat spalio 20 d. partizanai buvo užpuolę Miroslavą³⁴.

Kartais tos pačios apskrities partinis biuras, vadovaudamasis partinio teisingumo ar kitais sumetimais, pasielgdavo ir švelniau, ypač kai nebūdavo liečiami politiniai dalykai. 1947 m. gegužės 15 d. biuras, be kitų 5 klausimų, svarstė ir MGB Alytaus VP viršininko A. Surkovo klausimą. Jis – VKP(b) narys nuo 1941 m., 1911 metų gimimo, rusas, turintis pradinį išsilavinimą. Alytaus valsčiaus pirminė partinė organizacija buvo nutarusi pašalinti jį iš partijos už tai, kad iš valstiečio Bernotavičiaus pasisavino motociklą, be leidimo iš konfiskuoto partizanų ūkio pasiėmė malkų, taip pat už girtavimą. Partijos apskrities komiteto biuras nutarė: pašalinimą atšaukti, pareikšti griežtą papeikimą su įrašymu, o MGB ministrą prašyti pašalinti iš VP viršininko pareigų³⁵.

Apskritai ne tik LKP(b) CK, bet ir partijos apskričių komitetai, kaip matėme, net valsčių partinės organizacijos čekistams 1947–1953 m. negailėjo papeikimų, nevykusius, nemokančius ar nenorinčius kovoti čekistus kartais net atleisdavo iš pareigų. Papeikimai būdavo panaikinami po tam tikro laiko arba prieš laiką įvykdžius kokį nors tei-

giamą darbą. Antai partijos Alytaus apskrities komiteto pirmasis sekretorius Bronislovas Lopata 1948 m. pabaigoje LKP(b) CK nusiuntė tokį raštą: „Partinės kolegijos prie Lietuvos KP(b) CK sekretoriui drg. Petračiui. LKP(b) Alytaus apskrities komitetas į Jūsų 1948 m. lapkričio 12 d. užklausimą Nr. 404 atsako, kad drg. Noženkai Viktorui Ivanovičiui LKP(b) apskrities komiteto 1948 m. lapkričio 12 d. nutarimu partinė bausmė panaikinta, nes jis likvidavo 3 banditų grupę“. V. Noženka dirbo MGB Butrimonių VP operatyviniu įgaliotiniu ir jam už operacijos sužlugdymą buvo pareikštas griežtas papeikimas su įrašymu³⁶.

Panagrinėję partijos apskričių komitetų tikrą ir tariamą įtaką čekistų kadrams, vėl trumpam grįžkime į LKP(b) CK, į jo sukurtą mechanizmą bendrauti su čekistais. Jau minėta, kad 1944–1948 m. su čekistais bendravo LKP(b) CK ypatingasis sektorius, neturėjęs net skyriaus teisių. Matyt, siekiant tą bendravimą pakelti į aukštesnį lygį, turėti galimybę čekistus labiau paveikti, reikėjo įkurti CK specialų skyrių. Be abejo, toks sprendimas buvo priimtas ne Lietuvos marionečių, o Maskvoje, VKP(b) CK. Prieš kalbėdami apie šį naują, vadinamąjį administracinį skyrių, grįžkime į dar senesnius laikus, į 1944 m. Tais metais, kol dar nebuvo nusistovėjusi LKP(b) CK struktūra ir trūko žmonių, A. Sniečkus, kaip jau minėta, net smulkius reikalus, susijusius su čekistais, sprendavo dažniausiai pats arba pavesdavo tai daryti savo padėjėjui Mironui Moskvinui. Antai M. Moskvinas pranešė J. Bartašiūnui, jog partizanai buvo užpuolę Taujėnus, o J. Bartašiūnas paaiškino, kas buvo padaryta. Yra ir daugiau šio padėjėjo paklausimų. 1944 m. lapkričio 11 d. M. Moskvinas rašė J. Bartašiūnui: „Drg. Sniečkaus pavedimu prašau Jus patenkinti Biržų apskrities partinės vadovybės prašymą ir nusiųsti jiems stiprų NKVD viršininką, nes drg. Ratniko-

vas aiškiai nepajėgia atlikti darbo, taip pat 15–20 dienų Biržų apskrityje palikti 216-ąjį pasienio pulką“³⁷.

LKP(b) CK administracinis skyrius buvo įkurtas 1949 m. (tik nuo tų metų pavyko rasti šio skyriaus dokumentų). Jo vedėju iki 1950 m., kai buvo išrinktas CK sekretoriumi, dirbo Anatolijus Moskvinovas. Įkūrus šį skyrių ypatingasis sektorius, matyt, tvarkė ypač slaptus dokumentus – juos kaupė, prižiūrėjo jų judėjimą ir pan.

LKP(b) CK administracinis skyrius ne tik tvarkė reikalus tarp CK ir MGB, bet ir atliko tarpininko tarp partijos apskričių komitetų ir ministerijos vaidmenį. Minėtas skyriaus vedėjas 1949 m. vasario mėnesį pranešė P. Kapralovui, jog į LKP(b) CK kreipėsi partijos Telšių apskrities komitetas su prašymu atsiųsti 4 MGB VP viršininkus, Biržų apskrities komitetas – su prašymu atsiųsti 300 ginklų savigynai, o Šilutės apskrities komitetas prašė atsiųsti du vidaus kariuomenės būrius dviejų valsčių įguloms³⁸. Beje, A. Moskvinovas 1949 m. spalio 7 d. visiems ginklų prašiusiems partijos apskričių komitetų pirmiesiems sekretoriams pranešė, jog kaimo aktyvistų apginklavimui ginklų MGB ir MVD neturi, ką turėjo – išdalijo. Siūlė perskirstyti esančius apskrityje ginklus ir „paimti iš banditų“³⁹.

LKP(b) CK administracinis skyrius reikalaudavo, kad MGB atsiskaitytų, ką padarė, CK priėmus nutarimus juos liečiančiais klausimais. 1949 m. liepos 4 d. skyriaus vedėjo pavaduotojas Fridis Krastinis prašė P. Kapralovo pristatyti ataskaitą apie tai, kaip vykdomas LKP(b) CK 1949 m. birželio 6 d. nutarimas „Dėl kovos su banditizmo liekanomis sustiprinimo“, kuriame buvo nurodyta pergrupuoti kariuomenę, atsakyti į kiekvieną partizanų puolimą, kartu su partijos komitetais kurti savigynos grupes⁴⁰.

Matyt, dar didesnę reikšmę LKP(b) CK administracinis skyrius įgavo jo vedėju tapus

V. Bylinskiui. Net jo pavaduotojas Albinas Likas kreipdavosi į MGB ministrą su prašymu pateikti skyriui informaciją vienu ar kitu klausimu. 1951 m. sausio 26 d. A. Likas rašte P. Kapralovui perpasakojo, kas buvo kalbėta ir nutarta partijos Smėlių rajono komitete. Ten kalbėta, kad kai kurie MGB darbuotojai blogai organizuoja darbą, nes yra sužlugdytų operacijų, per šešis mėnesius jie nenušovė nė vieno partizano, tuo tarpu „banditai“ gąsdina ir muša kaimo aktyvistus, pionierių organizaciją įkūrusi mokytoja Zurzaitė buvo priversta išsikelti ir t. t. Prašė pranešti, kas padaryta trūkumams pašalinti⁴¹.

Apskričių (nuo 1950 m. – rajonų) partijos komitetai visus savo biurų nutarimus siųsdavo LKP(b) CK, kur, matyt, kiekvienas CK skyrius išsirinkdavo juos dominančią nutarimų dalį ir vėliau pagal savo kompetenciją sprendavo, ką daryti. 1949 m. LKP(b) CK administracinio skyriaus vedėjo pavaduotojas F. Krastinis kai kurių biurų nutarimus apie prastą MGB darbą siųsdavo ministrui P. Kapralovui. Galimas daiktas, taip buvo daroma ir anksčiau, bent jau nuo 1947 m., ir, be abejo, vėliau. Ministras turėdavo į gautus iš LKP(b) CK raštus bent formaliai reaguoti.

INFORMACIJOS PARTIJOS KOMITETAMS APIE ČEKISTŲ DARBUS ŠALTINIAI

Daugiausia žinių partijos komitetus pasiekdavo iš jų filialų valsčiuose – partorgų, vėliau – iš partinių sekretorių. Teikė žinias ir MGB AS ir VP, nors, aišku, daugiausia nutylėdami jiems nemalonus dalykus. Kartais drįsdavo skųstis žmonės, tačiau tokie atvejai buvo labai reti, nes pasiskundusį žmogų vėliau bet kada galėjo užpulti bėdos. Vienas kitas besiskundžiantis po to buvo visai sunaikintas, kiti ištremti ar išbuožinti. Apskritai sovietinė sistema buvo labai uždara, joje bu-

vo pilna paslapčių ir draudimų. Ne tik paprasti žmonės, bet ir vadinamieji valdžios atstovai paprastai ne ką težinodavo, kas aplink darosi. Visur tvyrantys įslaptinimai ir draudimai labai padėjo slėpti valdžios žmonių ir pačios sistemos nusikaltimus. Šis tas paaiškėdavo – ir tai tik tam tikram sluoksniui – tik tada, kai valdžios atstovai susipykdavo ir nesutardavo dažniausiai dėl asmeninių ambicijų ar naudos. Kokia buvo tvarka kai kuriuose valsčiuose (gal ir daugelyje), kokia savivalė klestėjo Biržų apskrities Krinčino valsčiuje, išaiškėjo susipykus to valsčiaus partorgui Kolpakovui su NKVD VP viršininku kpt. Zimichinu. Pirmasis partijos apskrities komitetui parašė pareiškimą apie vadinaamuosius revoliucinio teisėtumo pažeidimus, kuriuos darė NKVD VP darbuotojai. Tam tikslui sudaryta komisija 1946 m. balandžio 1 d. partijos komitete pateikė savo išvadą. Komisija nustatė, kad NKVD VP viršininkas nuolat siųsdavo į kaimus stribus apsirūpinti maistu, pašaru, malkomis, o šie, paėmę tai iš žmonių, juos dar ir apiplėsdavo. Buvęs valsčiaus vykdomojo komiteto pirmininkas Pilotas dalį iš partizanų ūkių paimtų gyvulių neužpajamuodavo, juos pardavęs pinigus pasisavindavo. Skundo autorius partorgas Kolpakovas po tris dienas girtaudavo, todėl visas valsčiaus valdžios darbas sustodavo. Nutarta Kolpakovą atleisti, o NKVD ypatingąją inspekciją prašyti Ziniuchiną iš darbo atleisti ir atiduoti karo tribunolui⁴².

Kaip minėta, partijos komitetai šiek tiek informacijos surinkdavo ir iš savų darbuotojų. Antai partijos Kėdainių apskrities komiteto instruktorė Marščenkova 1947 m. pabaigoje pirmajam sekretoriui J. Piligrimui parašė raportą, kuriame yra toks sakinytis: „Aš jus asmeniškai prašiau sustiprinti MVD ir MGB Parovėjos valsčiaus vadovaujančius kadrus“. Raporte rašoma, jog MVD VP viršininkas Kripanovas ir MGB įgaliotinis No-

vosiolovas toliau negali vadovauti. Jų organizacijos 1946 m. buvo gavusios 15 ha apšėtų laukų, arklių, dvi karves, tačiau visa tai iššvaistė, sribai pieno nemato. Neva kovojant su spekuliacija iš valstiečių atiminėjami produktai. Liko nenukastos bulvės, o sribai neturi ką valgyti, dieną ir naktį slankioja pas valstiečius prašydami maisto. Beje, minėta instruktorė tą pačią dieną parašė dar vieną pranešimą apie, jos nuomone, ūkinę netvarką ir apie tai, jog buožės mažai apkraunami papildomomis pyliavomis⁴³.

Viename 1947 m. balandžio 28 d. pranešime partijos Utenos apskrities komiteto pirmajam sekretoriui Petrui Kutkai rašoma, kad visą kovos su „banditais“ krūvį perkėlus iš MVD į MGB, kova nusilpo. MGB AS viršininkas Dmitrijus Malychas iš vieno į kitą valsčių perkėlė 7 VP viršininkus ir operatyvininkus, kurie naujose vietose nesioorientuoja. Padaugėjo „banditų“ puolimų. MGB AS viršininkas nemėgsta buvusių MVD kovos su banditizmu skyriaus darbuotojų (matyt, vieno iš jų rašytas pranešimas P. Kutkai). Toliau dėstoma, jog padėtis nepasitaisys, nes D. Malychas nepažįsta teritorinių „organų“, daug plepa. Jis „...visomis priemonėmis stengiasi slėpti nuo partinių organų operatyvinio darbo padėtį, kuri šiuo metu yra prasta“⁴⁴. Beje, tai nesutrukė D. Malychui Utenoje MGB viršininku dirbti iki 1950 m., o vėliau jis buvo paskirtas MGB Panevėžio rajono skyriaus (toliau – RS) viršininku.

Partijos komitetai, ypač nesutariantys su MGB apskričių skyriais, juos skūsdavo LKP(b) CK (kaip ir šie skūsdavo komitetus). LKP(b) CK administracinio skyriaus viršininko pavaduotojas F. Krastinis 1949 m. nurodė MGB Lietuvos vandens baseino apygardos viršininkui Bykovui patikrinti Jurbarko poskyrio darbą, nes, kaip rašoma partijos komiteto nutarime, jie nieko neveikia, tik girtuokliauja⁴⁵.

LKP(b) CK NUTARIMŲ POVEIKIS ČEKISTŲ VEIKLAI

LKP(b) CK biuro nutarimai čekistų, ypač provincijos, veiklos klausimais buvo ryžtingi ir griežti. Partijos vadovybę erzino čekistų nesugebėjimas kovoti su partizanais ir ypač – partizanų įvykdyti aktyvistų puolimai. LKP(b) CK biuro nariai suprato, kad komunistai ir čekistai iš Lietuvos žmonių nesulauks bent kiek didesnės paramos, kol daliai jų už išdavystes grės partizanų karo teismo sprendimai, todėl po kurio laiko pradėjo čekistams prikaišioti ir dėl „valstiečiais“ įvardytų asmenų sušaudymo.

Dauguma apskričių (nuo 1950 m. – rajonų) partijos komitetų ir jų biurų sprendimus ir nutarimus vienu ar kitu klausimu priimdavo gavę LKP(b) CK biuro nutarimą. Ilgainiui partijos apskričių ir miestų komitetai savo nutarimuose pradėjo ištisai vartoti CK biuro formuluotes, perėmė nutarimų dvasią. 1947 m. balandžio 14 d. LKP(b) CK biuro nutarime „Dėl kovos su buržuaziniu nacionalistiniu pagrindžiu ir jo ginkluotomis gaujomis sustiprinimo“ pasidžiaugta, kad dėl politinio masinio darbo ir čekistinių operacijų pagrindžio veikimas ir jo įtaka žmonėms labai sumažėjo. „Banditų“ puolimų skaičius 1947 m. pirmame ketvirtyje lyginant su 1946 m. ketvirtu ketvirčiu sumažėjo beveik perpus. Tačiau konstatuota, jog pagrindis dar galutinai nesutriuškintas, plačiosios masės neįtrauktos į aktyvią kovą, „liaudies gynėjų“ būriai netgi mažėja. 14 paragrafų nutarime, be visa ko, nurodyta partijos apskričių komitetams pagerinti vadovavimą MGB ir MVD, komitetams ir čekistams parengti pagrindžio sutriuškimo kiekviename valsčiuje planus, „kiekvieną gaują likviduoti atskirai“. Dar nurodyta demoralizuoti pagrindį, demaskuoti „reakcingą dvasininkiją“ ir išstumti vadinamuosius buožes⁴⁶. Šis fundamentalus LKP(b) CK

biuro nutarimas visiems partijos komitetams tapo jų veiklos pagrindu.

LKP(b) CK biuras yra svarstęs beveik visų apskričių „politinę padėtį“ ir priėmęs atitinkamus nutarimus. Kai kurių apskričių, kuriose pasipriešinimas buvo įgavęs itin platų mastą, politinė padėtis svarstyta po kelis kartus (1946 m. Alytaus, Lazdijų aps. – po tris kartus, Marijampolės, Telšių – po du kartus ir t. t.). Nutarimuose buvo įvertinama okupacinių struktūrų įsitvirtinimo padėtis ir nurodomos priemonės padėčiai taisyti. Paprastai prieš priimant nutarimą į vietą būdavo siunčiamas kuris nors LKP(b) CK darbuotojas, dažniausiai atsakingasis organizatorius, kurio pažyma remiantis ir būdavo surašomas CK biuro nutarimas. Kaip minėta, nutarimai dažniausiai būdavo griežti, to reikalavo vadinamoji revoliucinė kalbėsena.

1946 m. gegužės 16 d. LKP(b) CK biure buvo apsvarstyta politinė padėtis Alytaus apskrityje ir konstatuota, kad ji yra „nepakenčiama“, o MVD–MGB darbas „visiškai nepatenkinamas“. Už tai MVD AS viršininkas V. Lisovskis buvo nubaustas papeikimu su įrašymu ir jam pagrasinta, kad jei „per 15 dienų nepataisys padėties, tai bus pašalintas iš partijos ir atiduotas teismui“⁴⁷. Beje, su V. Lisovskiu partijos apskrities komiteto biuras ilgai nesutarė, tačiau jis MVD AS viršininku Alytuje išliko iki 1950 m. Dauguma LKP(b) CK biuro nutarimų yra panašūs vienas į kitą, ir ką tik minėtas labai panašus į truputį anksčiau priimtą nutarimą dėl padėties Panevėžio apskrityje. Įvairūs tik vertinimai – „bloga“, „labai bloga“, „nepakenčiama“. Praėjus dvylikai dienų po padėties Alytaus apskrityje svarstymo, buvo svarstoma padėtis Lazdijų apskrityje, kuri taip pat pripažinta „visiškai nepatenkinama“, bet bausmių neskirta. Tokį prastą Alytaus apskrities padėties įvertinimą, matyt, lėmė ir tai, kad, kaip minėta, iš MGB Alytaus KPZ bandžio 15 d. pabėgo 39 „banditai“. Po to

pabėgimo buvo atleistas MGB apskrities viršininkas I. Aleksandrovas.

Suimtųjų pabėgimai aukščiausiai partinei valdžiai atrodė tokie pat baisūs ir neleistini kaip ir čekistų valdžiai. Tai buvo tarsi okupacinės valdžios silpnumo įrodymas ir vertinami kaip itin grėsmingi pasikėsinimai į sovietų valdžią. 1946 m. birželio 12 d. LKP(b) CK biuras priėmė nutarimą dėl 18 suimtųjų pabėgimo iš Mažeikių kalėjimo (tai įvyko birželio 3 d.) bei 8 kalinių pabėgimo birželio 10 d. iš MGB transporto skyriaus kalėjimo Vilniuje. Nutarta MGB Mažeikių AS viršininką Pavelą Samariną iš darbo atleisti ir pareikšti jam griežtą partinį papeikimą su įrašymu, MGB transporto skyriaus kalėjimo komendantą Choriną iš partijos kandidatų išbraukti ir atiduoti teismui, o šio skyriaus partinės organizacijos sekretorių Čugunovą atleisti iš darbo. Be visa ko, nurodyta I. Tkačenkai ir D. Jefimovui uždaryti visas suimtųjų laikymo sąlygų neatitinkančias jų laikymo vietas ir per mėnesį pateikti LKP(b) CK biurui pasiūlymus atidaryti naujus kalėjimus ir sutvarkyti senus⁴⁸.

Dar vienas suimtųjų pabėgimas LKP(b) CK biure buvo svarstomas 1946 m. birželio 28 d., po to, kai iš MGB Tauragės KPZ pabėgo 22 suimtieji. D. Jefimovas MGB AS viršininko pavaduotoją Grigorijų Barbašiną buvo suėmęs 20 parų, vėliau atleido iš MGB „organų“. Kadangi apskrityje „politinė padėtis labai įtempta“, dar keliems čekistams, be G. Barbašino, pareikšti papeikimai, į apskritį 20 dienų buvo nusiųsta LKP(b) CK komisija, vadovaujama Kazio Preikšo⁴⁹. Beje, G. Barbašinas tik keturis mėnesius neturėjo darbo, paskui buvo įdarbintas Kauno m. MGB skyriuje ir čekistu Lietuvoje dirbo iki 1953 m. vidurio. Panašiai buvo elgiamasi su dauguma čekistų – iš pradžių už kokius nors nusikaltimus ar prasižengimus jie gaudavo papeikimus, net būdavo atleidžiami iš darbo, o po kurio

laiko vėl grįždavo į darbą kitoje vietoje. Komunistai negailėjo ir saviškių, tačiau Lietuvoje čekistai buvo tausojami.

1946 m. antroje pusėje LKP(b) CK biuras priėmė nutarimus pagelbėti Tauragės (rugpjūčio 18 d.) ir Kretingos (spalio 9 d.) apskritys. Didelės apimties nutarimuose svarbiausias toks punktas: J. Bartašiūnas įpareigojamas visuose tiek vienos, tiek kitos apskrities valsčiuose įkurti įgulas⁵⁰.

LKP(b) CK biuras per daug nesismulkinė ir grasino bausmėmis tiek partiniams, tiek čekistiniams apskričių vadams. 1945 m. balandžio 26 d. CK biuro nutarime apie tai, kaip vykdomas VKP(b) CK 1945 m. rugpjūčio 15 d. nutarimas Kauno ir Kėdainių apskrityse, perspėjami partijos Kauno apskrities komiteto sekretorius Čipkus ir Kėdainių – J. Piligrimas: jei nesiims ryžtingų priemonių, tai bus atleisti iš darbo. Čekistams skirtame paragrafe rašoma: „Įpareigoti Vidaus reikalų ministrą drg. Bartašiūną ir Valsybės saugumo ministrą drg. Jefimovą: a) atleisti iš užimamų pareigų Kėdainių MVD AS viršininką drg. Bezrukovą ir MGB AS viršininką drg. Rugienį kaip neatlikusių būtiniausių darbų likviduojant banditines formuotes bei grupes ir nesiėmusių priemonių prieš revoliucinio teisėtumo pažeidimus apskrityje“. Nurodoma partijos sekretoriams ir MVD bei MGB ministrams atsiskaityti už nuveiktus darbus CK⁵¹. Beje, ir šie čekistai toliau dirbo, tiesa, F. Bezrukovas po pusės metų vis dėlto buvo atleistas kaip „neįstengęs sutriuškinti banditų formuočių“, o kpt. Justas Rugienis, turintis tik pradinį išsilavinimą, toliau dirbo MVD karo tribunole (vėliau, baigęs Vilniaus universitetą, 1957–1973 m. buvo Religijų reikalų tarybos prie SSRS MT įgaliotinis LSSR).

Neretai, nors ir bendromis frazėmis, LKP(b) CK biuras nurodydavo, ką čekistai turi daryti. Antai 1947 m. sausio 4 d. nutarime „Dėl nacionalistinio pogrindžio ir gin-

kluotų gaujų likvidavimo eigos Kauno apskrityje“ konstatuota, kad apskrities MVD ir MGB nepatenkinami vykdo pereinamųjų metų balandžio 26 d. LKP(b) CK biuro nutarimą dėl pogrindžio sutriuškavimo Kauno ir Kėdainių apskrityse. Be visa ko, nutarta: „Pasiūlyti MVD ir MGB viršininkams Galickiui ir Aleksejevui visapusiškai stiprinti valstybės saugumo ryšį su gyventojais, sustiprinti agentūrinį darbą ieškant gaujų ir jas demoralizuojant. Dažniau vykdyti puolamąsias operacijas, padidinti reikalavimus operacijoms vadovaujantiems kariuomenės vadams ir operatyvininkams“⁵².

LKP(b) CK biuras vietos partinius organus nuolat įpareigodavo stiprinti represinių organų kontrolę ir partinių sovietinių darbuotojų drausmę. 1947 m. balandžio 2 d. priimtame painedaus pavadinimo nutarime „Apie nepatenkinamą vykdymą VKP(b) CK 1946 m. spalio 5 d. nutarimo „Dėl Lietuvos KP(b) CK darbo“ dalies apie socialistinio teisėtumo pažeidimus“ konstatuota, jog yra daugybė socialistinio teisėtumo pažeidimų, kuriuos daro vykdomųjų komitetų darbuotojai, MGB, MVD organai, prokuratūra, kariškiai ir žemutiniai partiniai darbuotojai. Nutarime rašoma: „Nustatyti faktai, kai atskiri MVD, MGB darbuotojai ir jiems pavaldūs kariškiai nužudydavo žmones be jokio pagrindo. Kai kuriose vietose buvo vykdomi neteisėti areštai ir mušami sovietiniai piliečiai, neleistinais konfiskuojamas valstiečių turtas, kurį pasisavina atskirų žemutinių sovietinių ir partinių organų darbuotojai“. Toliau: „Įpareigoti partijos apskričių ir miestų komitetus sustiprinti MVD, MGB organų, teismų ir prokuratūros darbų kontrolę“⁵³. Jau minėtame LKP(b) CK biuro to pat mėnesio 14 d. nutarime „Dėl kovos su buržuaziniu nacionalistiniu pogrindžiu ir jo ginkluotomis gaujomis sustiprinimo“ pripažįstama, kad daug kur partijos nutarimai likviduoti pogrindį įgyvendinami nepatenkinamai. Nurodoma: „Įpareigoti par-

tijos apskričių komitetus pagerinti partinį vadovavimą MGB ir MVD AS. [...] Įpareigoti partijos apskričių ir valsčių komitetus aptarti kiekvieną banditų išpuolių atvejį, imtis skubių priemonių pagauti banditus, per apskričių ir valsčių vykdomuosius komitetus padėti asmenims, nukentėjusiems nuo banditų“⁵⁴. Ten, kur partijos apskričių komitetų sekretoriai turėjo LKP(b) CK užnugarį, gaudami tokius nurodymus jie iš tikrųjų darė įtaką čekistams. Daug lemdavo ir sekretorių charakteriai, jų sugebėjimas lyderiauti. Šiaip ar taip, tiek čekistų, tiek partinių funkcionierių pastangos buvo nukreiptos viena kryptimi – kuo greičiau įtvirtinti sovietinį režimą, o kadangi didžiausia kliūtis tam pasiekti buvo partizanai, tai jiems ir reikėjo atlaikyti visų sovietinių struktūrų sutelktą smūgį. Turint galvoje tai, kad partizanus Lietuvoje rėmė daug žmonių, ypač kaime, sutriuškinti pasipriešinimą buvo galima tik naudojant baisų terorą. Partijos veikėjai siekė, kad tas teroras būtų efektyvus ir ne taip matomas, smogiamas tiems, kurie tikrai priešinasį, o ne visiems paeiliui.

1947 m. gegužės 23 d. LKP(b) CK biuras svarstė klausimą „Biržų MGB AS viršininko N. Kuzminovo byla“, nes partijos apskrities komitetas jam įrašė tik papeikimą, o D. Jefimovas suėmė tik 20 parų. Bylos esmė buvo tokia. Paskundus pavydžiai kalėjimo prižiūrėtojo Smirnovo žmonai, apsupus buvo atakuotas namas, kuriame jis tarsi turėjo susitikti su „banditais“. Atakuojant kalėjimo prižiūrėtojas ir namo savininkas Vosylis buvo nušauti, namas padegtas, jame neva rasta ginklų. Taigi buvo apiforminta taip, kaip buvo įpratę elgtis savo nusikaltimus slėpdami čekistai: neva jie sunaikino partizanų būrį ir jų buveinę. Visam tam – tiek šturmui, tiek „dokumentų“ sutvarkymui – vadovavo MGB AS viršininkas plk. Nikolajus Kuzminovas. LKP(b) CK biuras bausmes jam įvertino kaip nepakankamas, viršininką atleido iš darbo ir

perdavė karo tribunolui⁵⁵. Beje, po kelerių metų (N. Kuzminovas buvo nuteistas kalėti 10 m.) A. Sniečkus rašė į Maskvą prašydamas už didelius nuopelnus kovoje su nacionalistiniu pagrindžiu pulkininką amnestuoti (tai tikriausiai ir buvo padaryta).

Tačiau kai čekistų likimą bandydavo nulemti žemesnio rango LKP(b) CK darbuotojai, tai padaryti jiems retai pavykdavo. Kai 1946 m. vasarą J. Bartašiūnas už ūkinius nusižengimus norėjo perkelti MGB Panevėžio AS viršininką Vasilijų Bogomolovą į tas pat pareigas Rokiškio apskrityje, CK kadrų skyriaus vedėjas Karpis siūlė jo ten nesiųsti, o patraukti baudžiamojon atsakomybėn⁵⁶. Vis dėlto V. Bogomolovas buvo paskirtas MGB Rokiškio AS viršininku, vėliau dar pabuvo ir Biržų bei Alytaus AS viršininku.

Čekistų vadovybė, matyt, reaguodavo jei ne į visus, tai į daugumą LKP(b) CK biuro nutarimų. Tai rodo išlikę tokio pobūdžio dokumentai (KGB archyve buvę susirašinėjimo su partiniais organais dokumentai išvežti į Rusiją). Antai MGB ministro pav. Georgijus Basovas 1947 m. liepos 19 d. rašė LKP(b) CK kadrų sekretoriui D. Šupikovui, kad „remiantis LKP(b) CK biuro 1947 m. birželio 9 d. nutarimu dėl MGB Kupiškio AS aparato sustiprinimo“ pakeistas viršininkas, naujuoju paskirtas majoras Nikiforas Pendiurinas, čekistas nuo 1930 m. Su juo į Kupiškį pasiųsti dar 5 čekistai⁵⁷. 1947 m. kovo 31 d. D. Jefimovas rašė A. Sniečkui, jog „Valstybės saugumo ministerija LKP(b) CK biuro nutarimu patikrino MGB Marijampolės AS agentūrinį, operatyvinį ir tardymo darbą“ ir nustatė, kad toje apskrityje „nebuvo reikšmingo darbo“, todėl vasario 18 d. naktį į 19-ąją buvo nušautas partijos apskrities komiteto pirmasis sekretorius Bakevičius ir dar keli partiniai čekistiniai vadovaujantys darbuotojai. Už tai MGB AS viršininkas Nikolajus Pochomičevas atleistas iš pareigų⁵⁸. Beje, plk. N. Pochomičevas buvo atleis-

tas dėl akių po skaudaus Tauro apygardos partizanų smūgio per vadinamąjį „užgavėnių balių“, nes netrukus jis buvo paskirtas MGB Ukmergės AS viršininku. Į atsargą jis išleistas tik po Stalino mirties dėl amžiaus. LKP(b) CK, matyt, irgi toleravo tokį elgesį su čekistais, gerai žinojo, kas kur dirba, nes kasmet tvirtindavo vadovaujančiųjų čekistų pareigas.

LKP(b) CK mėgino daryti įtaką net ir čekistų kovos taktikai. MGB Šiaulių AS viršininkas pplk. Piotras Tarenkovas pažymoje apie tai, kas padaryta po vieno 1947 m. LKP(b) CK biuro priimto nutarimo, be visa ko, rašė, jog apskrityje įkurtos operatyvinės čekistinės grupės, kurios kiekviena kovoja su atskira „gauja“⁵⁹. Šis kovos metodas, kai sudarytos kovos grupės, susidedančios iš operatyvininkų ir čekistų karių, kovodavo ne apskritai su visais partizanais, o su kuriuo nors vienu partizanų būriu iki jo sunaikinimo, buvo labai pavojingas mūsų miško broliams. Šį kovos būdą nuo 1945 m. propagavo partiniai organai, ypač A. Sniečkus, bet čekistai jį naudoti ėmė tik apie 1950 m., nes tam reikėjo didelių pastangų.

Darydamas spaudimą tiek čekistams, tiek ypač partijos komitetams, LKP(b) CK mėgino sukurti tokią padėtį, apie kurią 1951 m. bendrame su čekistais rašte CK administracinio skyriaus vedėjas V. Bilinskis rašė: „Partijos rajono komitetai turi imtis visų priemonių ir sustiprinti partinį vadovavimą valstybės saugumo organams, sustiprinti su jais ryšį ir kontrolę, rūpintis, kad jų operatyvinė čekistinė veikla sutriuškinant buržuazinį nacionalistinį pagrindį būtų pagerinta“⁶⁰. Pažymėtina, jog okupacijos pradžioje tarp partijos komitetų ir čekistų dar kildavo šiokių tokių nesutarimų dėl įtakos ir siekiant, kad čekistai geriau kovotų. Vėliau santykiai daugelyje rajonų normalizavosi ir ten, kur partiniai organai nesistengė vadovauti čekistams, jie gerai sugyveno.

ČEKISTŲ ATASKAITOS

Partijos komitetai bent formaliai jau iš pat pradžių galėjo savo nutarimuose duoti nurodymus čekistams. 1944 m. rugpjūčio 10 d. taip padarė partijos Trakų apskrities komitetas, kuris bendrame posėdyje su vykdomoju komitetu, be visa ko, nurodė: „Pavesti NKVD ir NKGB AS imtis skubių priemonių, kad būtų suimti kontrrevoliucinių elementų vadovai“⁶¹. Partijos Kėdainių apskrities komitetas NKVD darbą pirmą kartą svarstė 1944 m. rugsėjo 11 d. posėdyje (pirmas to komiteto posėdis įvyko rugpjūčio 9 d.). Didžiausias priekaištas buvo toks: „...darbą atlieka lėtai, dar iki šiol nėra suorganizuota baudžiamųjų būrių, nežiūrint, kad jau terminas baigėsi“⁶² (kalba netaisyta). Tai gi nuo pat pirmųjų partijos apskričių komitetų posėdžių jau buvo mėginama daryti įtaką čekistų veiklai, šį bei tą jiems nurodant. Tačiau bent kiek didesnis poveikis buvo galimas tik tada, kai susikūrė pastovi represinių organų struktūra, o tai galėjo įvykti tik pasibaigus Antrajam pasauliniam karui.

Apie 1945 m. vidurį, jau pasibaigus karui, partijos apskričių komitetai savo posėdžiuose išklausydavo NKVD ir NKGB AS viršininkų ataskaitas apie nuveiktus darbus, kartu mėgindavo daryti įtaką čekistams pareikšdami vieną kitą pastabą. Tos pastabos darėsi vis griežtesnės ir daug kur peraugo į stiprią kritiką. Marijampolės apskrityje tokia ataskaita pirmą kartą išklausyta 1945 m. spalio 8 d., o to pat mėnesio 14 d. kitame partijos komiteto posėdyje buvo svarstomos aplinkybės, kuriomis žuvo apskrities paruošų įgaliotinis Jonušas ir inspektorius Matusevičius (netoli Balbieriškio juos nušovė Kazio Degučio vadovaujamas partizanų būrys). Posėdžio metu nurodyta NKVD AS viršininkui Charitonui Bandurovskiui ir NKGB AS viršininkui Petrui Raslanui vykti su pasieniečių būriu ir tol negrįžti, kol nesugaus K. De-

gučio. Nurodyta kartu vykti ir antrajam sekretoriui Štyrovui bei kadru sekretoriui Žvirbliui, kurie turėjo suteikti būriui reikiamą pagalbą⁶³.

Dauguma NKVD ir NKGB AS viršininkų nuo 1945 m. vidurio, be žodinių ataskaitų, pradėjo partijos komitetams reguliariai siųsti rašytines ataskaitas apie nuveiktus darbus. Turint rašytines ataskaitas, lyginant čekistų pateikiamus duomenis, atsirado galimybė čekistus dar labiau spausti ir reguliuoti jų veiklą. Jau minėtas Ch. Bandurovskis 1945 m. lapkričio 1 d. pranešime partijos sekretoriui Naudžiūnui, be visa ko, rašė: „Civiliai gyventojai nepakankamai padeda kovoje su banditais, t. y. nepraneša sovietų valdžios organams apie banditų buvimo vietas“⁶⁴. Daugumoje apskričių apie išskirtinius kovos atvejus buvo rašomi spec. pranešimai. Antai Alytaus apskrities čekistų vadai, 1945 m. birželį sudarę 19 paragrafų planą, kaip sutriuškinti pagrindį, paskutinį paragrafą suformulavo taip: „Partijos apskrities komiteto biure apsvarstyti apskrities politinę padėtį ir praktinės pagalbos suteikimą NKVD–NKGB organams“⁶⁵.

Matyt, dauguma čekistų ataskaitų-pranešimų buvo rašoma tada, kai partijos komitetams patiems reikėdavo parašyti ataskaitas apie tai, kas nuveikta kovojant su pagrindžiu. Taip manyti verčia tai, kad, tarkime, Alytaus čekistai partijos komitetui pateikė ataskaitas apie savo darbą tokiais 1946 m. laikotarpiais: nuo gegužės 16 d. iki birželio 22 d., birželį–liepą ir aštuonias rugpjūčio dienas, rugpjūtį, spalio 1–10 d. ir t. t. Šiaip ar taip, matyt, daugumoje apskričių nebuvo tvirtai nustatytos ataskaitų rašymo tvarkos, tikslų datų, jos buvo rašomos atsiradus reikalui.

Kaip minėta, dar prieš raštiškas ataskaitas NKVD ir NKGB AS viršininkai žodžiu atsiskaitinėjo partijos apskričių komitetų posėdžiuose. Didesnės ar mažesnės apimties žodinę ataskaitą tuose posėdžiuose nebuvo

sunku bet kada gauti, nes apskričių represinių organų vadovai įėjo į partijos komitetų, o vėliau ir tų komitetų biurų sudėtį. Apie 1947 m. pradėta reikalauti žodinių ataskaitų ir iš MGB valsčių poskyrių viršininkų. Štai partijos Biržų apskrities komiteto biuras 1947 m. balandžio 1 d. posėdyje, apsvarstęs politinę padėtį Papilės ir Krinčino valsčiuose, be visa ko, nutarė, jog valsčių partinės organizacijos periodiškai turi išklaisyti MGB VP viršininkų pranešimus apie politinę padėtį valsčiuose⁶⁶. Tokių žodinių ataskaitų iš MGB VP viršininkų pradėta reikalauti ir kitose apskrityse.

Nuo 1945 m. pabaigos partijos komitetai, LKP(b) CK raginami, vis aktyviau, bent jau žodžiais, pradėjo nurodinėti NKVD AS viršininkams jų darbo klaidas ir ką jie turi daryti. Įkūrus VP, pradėta itin aktyviai spausti jų vadovybę (apie tai, jog SSRS NKVD oficialiai leido įkurti VP, I. Tkačenka radiograma pranešė 1945 m. gruodžio 22 d., bet valsčių poskyriai neoficialiai veikė jau ir anksčiau). Tačiau tai vyko laipsniškai ir ne visose apskrityse vienodai. Vienoje LKP(b) CK informacijos skyriaus darbuotojo Žukausko 1945 m. vasaros pabaigoje parengtoje informacijoje rašoma, jog partijos komitetai nereaguoja į „teroro aktus“, jų nesvarsto ir „nereikalauja imtis visų reikiamų priemonių iš NKVD organų“⁶⁷.

Čekistų vadų ataskaitos partijos komitetams, politinės padėties svarstymų nuodugnumas priklausė nuo jų raštingumo, noro atskleisti jiems žinomas padėties detales ir visumą bei partijos komiteto biuro narių drąsos judinti čekistus. Iš pradžių, matyt, buvo pasitenkinama tik tuo, jog čekistai apskritai yra, nesvarbu ką ir kaip jie veikia, nes tik jie kartu su savo kariuomene galėjo apginti civilius okupantus ir kolaborantus (nors civiliais juos vadinti galima tik sąlyginai – dauguma vadinamųjų sovietinių partinių aktyvistų buvo apginkluoti įvairiais ginklais, net

kulkosvaidžiais). Štai kaip LKP(b) CK įgaliotinis Telšių apskričiai Naiminas apibūdino NKVD VP žodines ataskaitas: „Partijos komitetas išklauso NKVD VP viršininkų, bet į jų darbą nesigilina. Pranešėjai atsiskaito bendromis frazėmis ir sausais skaičiais“⁶⁸.

Tuo tarpu kiti partijos komitetai puldavo į kitą kraštutinumą, keldami čekistams neįgyvendinamus reikalavimus – sutriuškinti pagrindį tuoj pat, per mėnesį ar du ir taip čekistus vertė skubėti, rezultatams pasiekti naudoti drastiškas priemones – visuotinį terorą, įvairias provokacijas ir beveik visų suimtųjų kankinimus. Partijos Panevėžio apskrities komitetas, vadovaujamas Juozo Paplausko, 1945 m. rugsėjo 26 d. posėdyje apsvairstė, kaip likviduojamas „lietuviškai vokiškas pagrindis ir jo ginkluotos gaujos“, ir priėmė 11 paragrafų nutarimą, kuriame NKVD AS viršininkas V. Bogomolovas, NKVD pirminės partinės organizacijos sekretorius, valsčiaus partorgai ir NKVD VP viršininkai įpareigoti „artimiausiu metu sutriuškinti gaujas“, apginkluoti aktyvistus, taip pat kaime, ir t. t.⁶⁹ Partijos Biržų apskrities komiteto 1946 m. gruodžio 5 d. plenumas įpareigojo „... iki vasario 1 d. – iki rinkimų į Lietuvos SSR Aukščiausiosios Tarybos rinkimus visiškai sutriuškinti nacionalistinį pagrindį ir jo ginkluotas gaujas“⁷⁰. Šie ir kitų apskričių partijos komitetų nutarimai rodo, kad daugelis partijos komitetų turėjo menką supratimą apie pasipriešinimo okupacijai priežastis ir mastus. Čekistus šie nutarimai, kaip minėta, vertė karštligiškai skubėti.

Beje, minėtas V. Bogomolovas ar jo padėjėjai savo pažymose labai smulkiai aprašė, kas yra padaryta. Antai pažymoje apie nuveiktus darbus iki 1945 m. kovo mėnesio jis rašė ne tik apie didelių susirėmimų rezultatus (pasak jo, iki to laiko apskrityje nukauti 492 partizanai, suimti 562 žmonės ir t. t.), kiek paimta ginklų, bet ir apie paimtus 15 puskailinių, 3 vežimus, 3 arklius,

2 aritmometrų, 3 rašomąsias mašinėles ir t. t. Kitoje pažymoje apie 1945 m. kovo–liepos mėnesiais nuveiktus darbus kartu su partizanų nuostoliais (jų neva nukauta 334) aprašyti ir partizanų puolimai (pulta 150 kartų, nukauta 13 aktyvistų, 8 NKVD–NKGB darbuotojai, 5 kariškiai, 28 sribai ir 45 kiti raudonieji) bei trys partizanų surengtos pasalos sribams ir čekistams (vienoje žuvo 9, kitoje – 4)⁷¹.

LKP(b) CK raginami partijos apskričių komitetai pradėjo iš čekistų reikalauti sudarinėti savo veiklos planus, o ne tik atsimušinėti nuo partizanų puolimų. Antai partijos Kėdainių apskrities komiteto 1945 m. spalio 26 d. posėdyje buvo aptarta, kaip „ginkluotos gaujos likviduojamos Šėtos ir Survilieškio valsčiuose“, valsčių partorgai ir NKVD VP viršininkai įpareigoti iki lapkričio 11 d. sudaryti konkrečius kovos planus, iki to mėnesio 15 d. visiškai sukomplektuoti sribus, iki 10 d. sudaryti ginkluotas grupes apylinkėse, „banditų“ puolimus aptarti uždaruose partiniuose susirinkimuose. Tas pats partijos komitetas, gavęs LKP(b) CK radiogramą, 1945 m. pabaigoje svarstė ją ir nurodė, kad ir jų apskrityje pasitaikė nerūpestingumo faktų (partizanai nušovė girtaujantį Ariogalos valsčiaus vykdomojo komiteto pirmininką, be tikslo šaudant savųjų buvo nušautas sribas ir t. t.). Partorgams ir NKVD VP viršininkams nurodyta išgyvendinti nerūpestingumą ir abejingumą, saugoti valsčių centrus, o naktį – ir Kėdainius⁷².

Partijos apskričių komitetai ypač rūpinosi, kad valsčių centruose veiktų NKVD poskyriai. Kaip minėta, jie ten buvo įkurti net nelaukiant SSRS NKVD sprendimo. 1945 m. spalio 27 d. partijos Tauragės apskrities komiteto uždarame posėdyje, apsvairstius kovas Šilalės ir Kaltinėnų valsčiuose, be viso kito, nurodyta kai kuriose apylinkėse įkurti sribų skyrius, NKVD respublikinę vadovybę prašyti įkurti Šilalėje NKVD

poskyrį, o kitus jau esančius poskyrius aprūpinti operatyvininkais (Kaltinėnuose tuo metu buvo tik vienas darbuotojas – VP viršininkas). Partijos komitetai ypač sujusdavo pajutę tiesioginę grėsmę artimiems kolaborantams ir ypač sau. Tas pats partijos Tauragės apskrities komitetas 1945 m. lapkričio 15 d. uždarame posėdyje svarstė juos išgąsdinusį atvejį, kai partizanai spalio 10 d. užėmė Gaurės miestelį (nukovė 5 raudonuosius, 6 nusivedė). Buvo konstatuota, kad nors partizanų paieškai buvo pasitelkti du motorizuotų pėsčiųninkų pulkai (t. y. per tūkstantį karių), kuopa žvalgų ir visi NKVD AS operatyvininkai, tačiau suimta tik 10 partizanų rėmėjų ir 1 partizanas. Priimtas grėsmingas nutarimas: 1) paskutinį kartą perspėti NKVD ir NKGB AS viršininkus; 2) NKVD AS viršininkui Piotriui Ignatjevui nurodyta susitarti su operatyviniu sektoriumi ir į visus valsčių centrus nusiųsti įgulas; 3) ten įkurtas įgulas aprūpinti patalpomis; 4) nurodyti, kad operatyvininkai nederino savo veiksmų su divizijos Smerš'ų; 5) iš vieno valsčių sribus perkelti į kitus valsčius, nes taip jie geriau kovoja; 6) NKVD AS viršininkai per dvi dienas turi parengti „banditų“ sutriuškinimo planus ir iki lapkričio 20 d. juos pateikti partijos apskrities komitetui tvirtinti⁷³. Apskritai partijos Tauragės apskrities komitetas, vadovaujamas pirmojo sekretoriaus Murausko, priiminėjo labai radikalius sprendimus. 1945 m. spalio 10 d. nutarime NKVD ir NKGB viršininkams nurodyta per agentus demoralizuoti pogrindį, nutarta įkurti sribų ir aktyvistų atskirus judriuosius būrius, kurie gyvenėtų kareivinėse, skubiai likviduoti „banditų“ bei jų rėmėjų ūkius ir kt. Po devynių dienų buvo sudarytas operatyvinis planas (jį sudaryti reikėjo todėl, kad pasieniečių būriai pasitraukė iš apskrities). Pirmiausia nutarta smogti Eržvilko ir Šilalės valsčiams, ten pasiunčiant operatyvines čekistines 9 ir 5 žmonių grupes, kurios nustatytų operatyvinę

padėtį. Be to, numatyta kai kuriems veiksmams remti pasitelkti Tauragėje dislokuotą minosvaidininkų diviziją⁷⁴.

Partijos komitetų veiklą ypač suaktyvino ir kartu spaudimą čekistams padidino 1946 m. vasario 10 d. vykę rinkimai į SSRS AT ir LKP(b) CK biuro priimtas nutarimas „Dėl priemonių sustiprinimo siekiant sutrukdyti ir nuslopinti priešišką lietuviškai vokiškų nacionalistų veiklą, nukreiptą prieš rinkimus į SSRS AT“. Partijos Kėdainių apskrities komitetas 1946 m. vasario 2 d. konstatavo, kad yra nepatenkintas NKVD darbu, ir nutarė kiekvienoje rinkimų apylinkėje įkurdinti visam rinkimų ir agitaciniam laikotarpiui po 10–15 aktyvistų ir po karinę įgulą. Nurodyta mieste patruliuoti tiek kariškiams, tiek čekistams, tiek aktyvistams, stebėti, kad nebūtų nuplėšti plakatai bei šūkiai ir neprimėtyta atsišaukimų⁷⁵. Ilgainiui kai kurie partijos apskričių komitetai išmoko rašyti neblogai išbalansuotus nutarimus, kurių paragrafai turėjo logišką seką. Vienas iš tokių komitetų, masiškai nebaudęs papeikimais čekistų, tačiau tiksliai nurodęs jų darbo trūkumus, buvo partijos Utenos apskrities komitetas. 1946 m. gegužės 26 d. nutarime (priimtame po to, kai gegužės 18 d. partizanams surengus pasalą grupei aktyvistų netoli Leliūnų buvo nukautas valsčiaus partorgas D. Sunklotas, o gegužės 20 d. naktį į 21-ąją partizanai iš ligoninės pagrobė du gydomus partizanus), iš čekistų ir kariuomenės pareikalauta pagerinti operatyvumą, žvalgybą, geriau planuoti operacijas ir laikytis konspiracijos⁷⁶.

Tačiau anaipatol ne visi partijos komitetai 1945–1946 m. turėjo drąsos bent žodžiais nurodinėti čekistams. Partijos Raseinių apskrities komitetas, vadovaujamas pirmojo sekretoriaus Teofiliaus Mončiunsko, visus nutarimus, susijusius su čekistais, rašydavo labai aptakiai, juose būdavo daugiausia neįpareigojantys nurodymai: „pagerinti“, „padidin-

ti“ ir pan. Tik maždaug nuo 1948 m. tos apskrities komitetas pradėjo priiminėti griežtesnius nutarimus. Beje, kai šis partijos komitetas svarstė klausimą, kodėl Jurbarko milicija prastai kovoja su kriminaliniais nusikaltėliais, tai milicininkai atsikirtinėjo, jog taip yra todėl, kad „milicijos aparatas atitraukiamas kovai su banditizmu“⁷⁷.

Kai kurie partijos komitetai, bent jau žodžiais, vos ne vadovaudavo mūšiams, nurodinėdavo kariškių dislokavimo klaidas. Štai ką LKP(b) CK rašė partijos Kėdainių apskrities komiteto antrasis sekretorius Okunevas po vieno iš partizanų puolimų: „Partijos komitetas sužinojo 6 val. ryto ir tuoj buvo mes-ta kariuomenė...“ Toliau: „Kartu pranešame, kad labai netinkamai dislokuota kariuomenė. Pvz., Šėtos ir Kėdainių valsčių įgulos pavaldžios bataliono štabui, kuris yra Ukmergėje. Žemių valsčiaus įgula pavaldi bataliono štabui, kuris įsikūręs Kaune. Jokio ryšio su partijos komitetu nėra“. Jis skundėsi, kad buvo pakeistos karių įgulos; naujos nepažįsta vietovių, todėl elgiasi pasyviai⁷⁸.

Kai kurie partijos komitetai buvo ėmęsi tvarkyti ne tik čekistų reikalus, bet ir jų kariuomenę, perkėlinėdami ją ten, kur jiems atrodė reikalinga (taip buvo ir Kėdainių apskrityje). Antai partijos Rokiškio apskrities komitetas 1947 m. rugsėjo 25 d. posėdyje, be kitų trijų klausimų, svarstė klausimą „Dėl Pandėlio karinės įgulos perkėlimo“. Šią įgulą, „turėdami omenyje Panemunės valsčiaus operatyvinę padėtį (užterštumą banditizmu)“, nutarė ne vėliau kaip per 20 dienų perkelti į minėtą valsčiaus centrą; vykdomajam komitetui nurodyta surasti įgulai patalpas⁷⁹. Beje, ir kitų partijos komitetų nuomonė dėl įgulų išdėstymo 1947–1950 m., ko gero, buvo lemiamą.

Partijos Tauragės apskrities komitetas, 1949 m. rugsėjo 23 d. nutarime konstatavęs, jog „banditai“ raudonųjų nušauna daugiau negu „banditų“ nušauna vienas iš 273-iojo

ŠP batalionų, reikalavo pakeisti kovos taktiką, nurodė tikėtinuose „banditų“ judėjimo keliuose įrenginėti sekretus ir pasalas. Pažymėtina, jog tame nutarime ne tik partiniams, bet ir sovietiniams aktyvistams nurodoma MGB VP informuoti „apie gautas žinias“, t. y. šnipinėti⁸⁰.

Tuo metu, kai partijos apskričių komitetai dar nevaldė padėties valsčiuose, čekistų veiklą reguliuoti ten buvo sudėtinga. NKGB Vilniaus AS viršininkas Aleksandras Frolovas 1944 m. lapkričio 4 d. rašė komisarui Aleksandrui Guzevičiui, kad į Maišiagalos valsčių atvyko naujas NKVD VP viršininkas Krestinas, kuris atvykęs kelias dienas girtuokliavo, be perstojo šaudė ir persišovė koją. Be komisaro, apie tai buvo informuotas NKGB AS viršininkas ir partijos apskrities komiteto sekretorius⁸¹.

BENDRI PARTIJOS APSKRIČIŲ KOMITETŲ NURODYMAI ČEKISTAMS

Partijos komitetų biurų nutarimai dėl čekistų darbo darėsi vis reiklesni, juose radosi vis daugiau konkrečių nurodymų. Ypač tai žymu kai kurių komitetų dokumentuose. Vienoje iš 1947 m. pradžioje parengtų partijos Kėdainių apskrities komiteto informacijų LKP(b) CK konstatuota, kad „MVD ir MGB organai, taip pat partinė organizacija dar nevisiškai užkirto kelią buožių ir banditų rėmėjų antisovietinei agitacijai“. 1948 m. balandžio 21 d. svarstant politinę padėtį Surviliškio valsčiuje, be visa ko, nutarta: „...į pagalbą MGB VP ir MGB AS komandiruoti atsakingą darbuotoją ginkluotų gaujų likvidavimui. Įpareigoti valsčiaus partinės organizacijos sekretorių drg. Žukauską ir MGB VP viršininką drg. Kirilenką kuo greičiau aptarti priemones, kaip likviduoti ginkluotas gaujas valsčiuje. Priemones pateikti suderinus su

MGB AS“. Tų pat metų rugpjūčio 9 d. biuro nutarimo „Dėl politinės padėties apskrityje“ 5-ame paragrafe (nutarime – 11 paragrafų) rašoma: „Įpareigoti MGB AS viršininką Južakovą ir MGB VP viršininkus pertvarkyti ir suaktyvinti operatyvinį čekistinių kariuomenės darbą, siekiant maksimalaus efekto įgyvendinant numatytas priemones, negailestingai kovoti su pasitaikančio bailumo elementais, eilinių, seržantų ir karininkų nedrausmingumu bei revoliucinio teisėtumo pažeidimais. Pasiiekti, kad nė vienas banditų teroro aktas neliktų be atsako, atkakliai ieškoti banditų, kol jie bus pagauti arba sunaikinti; tam plačiau ir drąsiau įtraukti partinio sovietinio aktyvo ginkluotas grupes kovai su banditizmu“. 1949 m. spalio 12 d. biuro posėdyje (tuo metu pirmąjį sekretorių J. Piligrimą pakeitė F. Krasťinis) svarstytas faktas, kad Ariogalos valsčiaus partizanai buvo nuginklavę kelias ginkluotas grupes. Tuo klausimu priimtas nutarimas, kurio viename paragrafų rašoma, jog MGB VP viršininkui Baranecui pareikštas griežtas papeikimas ir jis perspėtas, kad jei per mėnesį nepagerins darbo ir nesustabdys teroro aktų, bus kreipiamasi į MGB ministeriją su prašymu atleisti iš darbo ir pažeminti pareigomis⁸².

Daug kaltinimų čekistams pareikšta tos pat apskrities partinio biuro 1948 m. gruodžio 6 d. posėdyje. Jo nutarimo konstatuojamojoje dalyje rašoma: „Lietuvos KP(b) apskrities komiteto biuras pažymi, kad MGB AS ir MGB VP darbas kovojant su banditizmu yra visiškai nepatenkinamas. Dauguma MGB VP viršininkų stojo į antipartinę nusikalstamą poziciją. Operatyvinio čekistinio darbo atskleidžiant banditus ir jų rėmėjus nevykdo, sėdi valsčiuose, turimas operatyvinis aparatas ir liaudies gynėjų būriai demoralizuojasi, girtuokliauja, visą autoritetą tarp vietinių žmonių prarado. Pavyzdžiui, MGB Pernaravos VP viršininkas Rižmano-

vas nuolat girtuokliauja, jo operatyvinis darbuotojas Dorogininas demoralizuoja liaudies gynėjų būrius, kartu su jais pas valstiečius ieškodamas naminės ir ją gerdamas. MGB Dotnuvos VP viršininkas Kuznecovas liaudies gynėjus kovotojus pavertė savo tarnais. MGB Ariogalos VP viršininkas Baranecas paprasčiausiai tūno ir be reikalo iš sovietinės valstybės gauna pinigus... Ne geresnė padėtis ir kituose valsčiuose. MGB VP viršininkai atitrūko nuo partinių organizacijų ir dauguma laiko save nepavaldžiais partijos valsčių komitetams. Reikalai taip pakrypo, jog MGB VP viršininkai nemano, kad reikia pranešti tiek valsčių partinėms organizacijoms, tiek partijos apskrities komitetui apie banditų įvykdytus puolimus“. Be visko, 8 paragrafų nutarime rašoma: „Pasiūlyti MGB AS viršininko pavaduotojui drg. Rogožinui parengti konkrečias nacionalistinio pogrindžio ir jo ginkluotų gaujų likvidavimo priemones. Artimiausiu metu sušaukti visus MGB VP viršininkus į bendrą su V[alsčių] K[omitetų] sekretoriais ir valsčių partorgais pasitarimą. Numatyti priemones, kad apskrityje būtų likviduotos rezervinės banditų grupės. Priemones pateikti aptarti partijos apskrities komitetui ne vėliau kaip iki š. m. gruodžio 20 d. Įpareigoti drg. Rogožiną asmeniškai išvykti į Gudžiūnų valsčių padėti partinei organizacijai ir MGB VP parengti konkrečius planus, kaip likviduoti ginkluotą gaują, veikiančią valsčiaus teritorijoje“⁸³. Taigi retsykais vis sugrįžtama prie bendrų partinių organizacijų ir čekistų kovinių planų sudarymo. Tai atitiko bendrą partijos liniją kuo daugiau susieti partinius ir čekistinius reikalus, kad nebūtų galima atrinkti, kur baigiasi vieni, o prasideda kiti. Beje, Kėdainių apskrityje čekistai ir toliau buvo stipriai spaudžiami. Tiesioginių kaltinimų išvengė tik MGB AS viršininkas pplk. Michailas Južakovas, kuris viršininku ten išbuvo iki 1953 m. Matyt, jis palaikė glaudžius

ryšius su partijos komitetu arba turėjo tiek partinius veikėjus kompromituojančių duomenų, kad šie jo nedrįso liesti.

Aiškėjant partizaninio karo baigčiai, partijos komitetai vis atkakliau reikalavo iš čekistų kruopštaus ir nuoseklaus darbo. Antai partijos Vilkaviškio apskrities komiteto biuro posėdyje 1948 m. rugpjūčio 27 d. buvo svarstomas partizanų įvykdytas Gižų puolimas, kurio metu paimti partiniai dokumentai. Biuras visiems MGB VP viršininkams pareiškė griežtus papeikimus su perspėjimu, kad jei ir toliau partizanai puls, jie bus atleisti ir atiduoti karo teismui⁸⁴. Tuo tarpu partijos Tauragės apskrities komiteto biuras uždarame posėdyje 1948 m. rugpjūčio 26 d. svarstė savignyos grupių nuginklavimą Batakių valsčiaus Lomių apylinkėje, kai partizanai iš jų paėmė 9 šautuvus ir 3 granatas, nors apie partizanų buvimą apylinkėje valsčiaus poskyriui buvo pranešta iš vakaro. Už tai MGB VP viršininkas Kuzminovas pašalintas iš partijos ir atleistas iš darbo. Be to, nutarta „įpareigoti drg. Lapiną [MGB AS viršininką. – J. S.] spręsti klausimą dėl operatyvinio įgaliotinio padėjėjo Potapo [jam buvo pranešta apie partizanus. – J. S.] ir Kuzminovo patraukimo atsakomybėn“ ir „asmeninę atsakomybę už Batakių gaujos likvidavimą skirti drg. Lapinui“⁸⁵.

Siekta, kad kiekvieną partizanų išpuolį svarstyti ne tik partijos apskrities komiteto biuras, bet ir valsčiaus komitetas, taip padidinant suinteresuotų ir informuotų žmonių būrį. Nors tuo metu dauguma komunistų buvo rusai (net 1949 m. tarp maždaug 10 tūkst. komunistų lietuvių buvo apie 27 proc.), tačiau ir vienas kitas mūsų tautietis, beatodairiškai perėjęs į okupantų pusę ir įstojęs į partiją ar komjaunimą, buvo įtraukiamas į kovą prieš savo tautos siekius būti nepriklausoma valstybe. Partijos Kupiškio apskrities komitetas, 1948 m. spalio 18 d. apsvaustęs padėtį Svėdasų valsčiuje, kuriame „apie par-

tizanų pasirodymą vienoje ar kitoje vietoje MGB organai sužino tik po 2–3 dienų“, be visa ko, nutarė: „Įpareigoti partijos valsčiaus komiteto sekretorių drg. Baroną pagerinti vadovavimą MGB ir MVD organams, kiekvieną banditų išpuolių atvejį aptarti Lietuvos KP(b) valsčiaus komitete, imtis skubių priemonių banditams ieškoti ir sugauti“. Beje, po kelių mėnesių vėl svarstant padėtį tame pat valsčiuje buvo apkaltintas MGB VP viršininkas, kad jis net nežino, kiek „gaujų“ veikia valsčiuje. Pakartojus, jog partijos valsčiaus komitetas turi vadovauti MGB VP ir nuolat kontroliuoti čekistų darbą, iš darbo atleistas VP viršininkas⁸⁶.

Partijos Telšių apskrities komiteto biuro svarstymai apie politinę padėtį apskrityje taip pat baigėsi nurodymais partijos sekretoriams ir partorgams valsčiuose reguliariai išklausti MGB VP ataskaitas. Pranešimą apie politinę padėtį skaitęs Fiodoras Dusis konstatavo, jog padėtis dar įtempta, čekistai netyrinėja „banditų“ taktikos, o į išpuolius surengusių partizanų persekiojimus įsitraukia per vėlai – dažniausiai tik po 5–7 val.⁸⁷

Skaitydami bei klausydami čekistų ataskaitas, partijos komitetai pamažu perėmė čekistų terminiją, jų mąstymo šampus. Tai matyti iš jau pateiktų tekstų. Štai kas rašoma partijos Alytaus apskrities komiteto biuro 1948 m. birželio 17 d. nutarime „Dėl politinės padėties Alovės valsčiuje“, kuriame per penkis mėnesius „banditai“ sušaudė 20 sovietinių darbuotojų ir „valstiečių“, o čekistai buvo nukovę tik 3 partizanus: „Agentūrinis darbas vykdomas nemokšiška. Čekistinės kariuomenės operacijos kaip reikiant nevykdomos arba vykdomos skubotai, nesilaikant reikiamos konspiracijos, todėl sužlunga“. Toliau rašoma, jog ginkluotos grupės sudarytos formaliai, jos neapmokytos, su stribais politinis darbas nederbamas ir t. t. Valsčiaus sekretorius Puzinia įpareigotas ap-

svarstyti kiekvieną valsčiuje įvykdytą teroro aktą bei sužlugdytą operaciją, jam ir MGB VP viršininkui nurodyta atkurti ginkluotas grupes, į jas įtraukti visus komunistus, komjaunuolius ir sovietinius aktyvistus, per penkias dienas sukomplektuoti sribus ir kt.

1948 m. Alytaus apskritį sudrebino keli teroro aktai, kurių metu kartu su čekistais ir aktyvistais galėjo nukentėti ir niekuo dėti žmonės. Liepos 4 d. Dauguose į salę šokių metu buvo įmesta granata, jai sproguš žuvo 3, sužeisti 9 žmonės, o rugpjūčio 10 d. Alovėje demonstruojant kino filmą į salę buvo įmesta mina, žuvo 4, sužeisti 48 žmonės, tarp jų visa valsčiaus valdžia. Tų metų rugpjūčio 16 d. partijos Alytaus apskrities komiteto biuras priėmė nutarimą „Dėl susilpnėjusio politinio budrumo faktų“, kuriame nurodoma vykdyti LKP(b) CK nutarimus, o jeigu jie nebus vykdomi, sekretoriai ir MGB VP viršininkai bus baudžiami net pašalinimu iš partijos. Vieni ir kiti įpareigoti saugoti sales, kuriose vyksta susirinkimai, pasitarimai, spektakliai ir kt.⁸⁸

Bėgant metams, vis įsakmiau čekistams buvo nurodinėjama, ką jie turėtų daryti. Alytaus apskrityje, apsvarsčius klausimą, kaip įgyvendinamas LKP(b) CK 1949 m. birželio 6 d. nutarimas „Dėl kovos su banditizmu ir buržuazinio nacionalistinio pogrindžio liekanomis sustiprinimo ryšium su kolūkių kūrimu respublikoje“, buvo priimtas 15-kos paragrafų nutarimas. Jame partijos valsčių komitetai ir vykdomieji komitetai, MGB ir MVD VP įpareigoti „remiantis išaugusiu politiniu darbo masių aktyvumu“ artimiausiu metu likviduoti „banditų“ likučius. MGB AS viršininkui Ivanui Lobkovui nurodyta didžiausią dėmesį kreipti į tuos valsčius, kuriuose aktyviai veikia pogrindis. Nurodyta persikirstyti įgulas, sribus ir imtis priemonių užbėgti teroro aktams už akių, o jiems įvykus – imtis griežtų priemonių. Visuose kolūkiuose, tarybinių ūkių skyriuose ir apylin-

kėse nurodyta įkurti ginkluotas grupes, kurios turi ir saugoti, ir kovoti. Kiekvienas išpuolis turi būti apsvarstytas ir siekiama, kad „nusikaltėliai“ būtų nubausti⁸⁹.

Partijos apskričių komitetai budriai stebėjo, kad ne tik MGB, bet ir MVD toliau aktyviai dalyvautų kovose. Kai partizanai 1949 m. balandžio 8 d. naktį į 9-ąją įvykdė mirties bausmės 5 „valstiečiams“, partijos Šakių komiteto biuras nutarė: jei ten stovinčios įgulos vadas Buranas „neįves tvarkos“, tai bus kreipiamasi į pulko vadovybę. Be to, nutarta: „Pareikalauti iš MVD AS viršininko drg. Dimidavičiaus ir jo pavaduotojo milicijos reikalams drg. Bachvalovo įtraukti visą MVD ir milicininkus į kovą su banditizmu, aktyviai dalyvauti parengiant operatyvinių grupių judėjimo maršrutus ir į tas grupes įtraukti visus MVD darbuotojus ir milicininkus“. Jei rekonspiruosis – bausti kaip praradusius valstybinį atsakingumą⁹⁰.

Partijos apskričių vadovybei visada didelis smūgis būdavo partizanų įvykdyti mirties nuosprendžiai apskričių ar valsčių centruose, nes jie tada pasijusdavo visur nesaugūs. Kai 1949 m. birželio 26 d. Prienuose buvo nužudytas žmonėms ypač įgrisęs valsčiaus vykdomojo komiteto pirmininko pavaduotojas Kazlauskas, partijos Prienų apskrities komiteto biuras priėmė 7 paragrafų nutarimą, kurio viename punktų nurodyta sustiprinti patruliavimą Prienuose, valsčiaus centruose ir kolūkiuose, tam panaudojant „organų“ darbuotojus ir kariuomenę. Nutarime atkreiptas dėmesys į tai, kad MVD nepakanamai padeda MGB⁹¹.

DAR APIE ČEKISTŲ KADRUS

Apie juos jau nemažai kalbėta, tačiau tema gana plati, partiečių santykiai su čekistais buvo tokie painūs ir nevysišškai aiškūs, kad prie šios temos dar reikia sugrįžti.

Kaip žinome, viena iš komunistų poveikio čekistams priemonių buvo papeikimų skyrimas. Nuo 1947 m. jau drąsiau elgtasi ir su MGB VP viršininkais, neretai jie būdavo atleidžiami iš pareigų. Nuo tų metų beveik kiekvienoje apskrityje kasmet buvo pakeičiama po vieną ar du MGB VP viršininkus, neretai ir daugiau. Partijos Panevėžio apskrities komitetas 1947 m. liepos 30 d. svarstė padėti Naujamiesčio valsčiuje, kuriame 1947 m. „gaujos buvo triuškinamos visiškai nepatenkinamai“. Nutarta partorgą Bučinską ir MGB VP viršininką Smikavą perspėti ir įpareigoti per 1947 m. rugpjūtį „likviduoti gaujas“. Jiems nurodyta iki rugpjūčio 20 d. apginkluoti visą aktyvą, ginkluotas grupes sudaryti tarybiniame ūkyje, patikrinti visą valsčiaus aparatą. Tame pat posėdyje svarstyta ir politinė padėtis Pumpėnų valsčiuje. Nutarta MGB VP viršininką Jefalovą atleisti ir jam įrašyti griežtą partinį papeikimą. Taip pat nutarta iš pareigų atleisti milicijos viršininką j. ltn. Gorbana, o visą milicijos kolektyvą perkelti į kitą valsčių. Į kitą valsčių perkeltas ir partorgas Astrauskas, prieš tai gavęs griežtą papeikimą. Tame valsčiuje buvo nuolat girtuokliaujama, sribai plėšikavo ir t. t.⁹² Be abejo, galėjo būti ir taip – girtuokliaujama buvo visur, bet kai kur tai virsdavo nuolatinėmis orgijomis, valdžios atstovai visai prarasdavo autoritetą ir juos tekdavo kilnoti iš vienos vietos į kitą. Tačiau galėjo būti ir kitaip. Komunistai represinius organus stengėsi laikyti taip, kad jie visą laiką jaustų nuolatinę įtampą ir bet kada būtų pasirengę pulti. Pastebėjus, jog šie atsipalaiduoja, per daug bendrauja su vietos gyventojais, būdavo iškeliami kitur. Taip būdavo elgiamasi ir su kariuomenės padaliniais.

Nedovanotinas dalykas čekistams buvo bailumas (pagal sumistintą komunistų etikos kodeksą kiekvienas komunistas dėl savo idėjų turėjo nebijoti net žūti; patys ramiai gyvendami miestuose, to iš čekistų reikalavo

partiniai funkcionieriai). Kaip galima spręsti iš partijos Tauragės apskrities komiteto 1948 m. spalio 28 d. nutarimo „Dėl čekistinės kariuomenės operacijos sužlugdymo 1948 m. spalio 10 d. Upytės valsčiaus Tūjainių kaime“, Laukuvos sribai išeidami į operaciją nebuvo supažindinti su savųjų atpažinimo ženklais. Iš namo tame kaime išėję partizanai jiems prisistatė esą Upytės sribai, paskui pradėjo iš kelių pusių šaudyti. Iš 23 sribų žuvo 9, sužeisti buvo 3. Operacijai vadovavęs vyr. ltn. Rekunovas iš mūšio pabėgo, už tai buvo pašalintas iš partijos, o MGB prašyta „patraukti drg. Rekunovą atsakomybėn“⁹³.

Po didelių skandalų partijos komitetai čekistus iš pareigų šalindavo ir tarsi už grynus ekonominius nusikaltimus (bent taip atrodo iš dokumentų). Antai 1945 m. kovo 24 d. partijos Mažeikių apskrities komiteto posėdyje buvo svarstomas NKVD AS ir milicijos darbas. Jų viršininkai Trofimas Blinovas ir Solomencevas iš gyventojų konfiskuotą turtą buvo susivežę į savo namus ir dalydavo savo nuožiūra, pasilikdavo ir sau tiek maisto produktų, tiek baldų bei kitko. Jie įkūrė pagalbinį NKVD ūkį, kuriame tvarkėsi kaip savo namuose. Partijos komitetas nutarė, kad visas turtas turi būti perduotas vykdomojo komiteto finansų skyriui, o T. Blinovas atleistas, bet prieš tai nutarta prašyti J. Bartašiūno, kad šis priverstų minėtą viršininką atvykti į partijos komitetą ir atsiskaityti – padaryti pranešimą apie NKVD darbą⁹⁴.

1947 m. liepos 25 d. vyko uždaras partijos Tauragės apskrities komiteto biuro posėdis, kuriame buvo svarstomi vadinamojo revoliucinio teisėtumo pažeidimai Gaurės valsčiuje. To valsčiaus čekistai – daugiausia jų vadovaujami sribai – vogė, plėšikavo. Už tai nutarta atleisti MGB VP viršininką Kuliką ir „pasiūlyti MGB AS viršininkui drg. Lapi-nui iškelti Valstybės Saugumo ministerijai klausimą dėl to, kad drg. Kuliko negalima

palikti Tauragės apskrityje“. Taip pat nutarta prašyti MVD, kad valsčiaus milicijos viršininkas Krugliakovas būtų perkeltas į kitą apskritį⁹⁵.

Partijos Rokiškio apskrities komiteto biuras 1947 m. rugpjūčio 7 d. posėdyje, apsvarsčius politinę padėtį Kamajų valsčiuje, be visa ko, nutarė: „Prašyti Lietuvos SSR Valstybės Saugumo ministrą atleisti iš darbo MGB Kamajų VP viršininką drg. Stoliarovą kaip morališkai netvirtą, nenorintį dirbti ir vadovauti MGB VP“. Prieš tai balandžio 24 d. biuro posėdyje buvo svarstoma politinė padėtis Jūžintų valsčiuje ir iš darbo už girtuokliavimą, nesugebėjimą kovoti su pogrindžiu buvo atleisti partorgas Timofejevas ir MGB VP viršininkas Lizinas⁹⁶.

Tos pat apskrities komiteto biuras svarstė ir čekistinės kariuomenės veiklą. Nutarime „Dėl priemonių banditų formuotėms apskrityje likviduoti ir operatyvinių kariuomenės grupių veiklos“ rašoma, jog bataliono kariai vagia, karininkai girtauja, todėl, iš MGB gautais duomenimis, 1947 m. pirmais mėnesiais po susidūrimų paleido 30 „banditų“, t. y. beveik tiek pat, kiek ir likvidavo. Be visa ko, nutarta prašyti kariuomenės vadovybę pašalinti iš bataliono girtuoklius, tarp jų štabo viršininką Rodionovą, vado pavaduotoją Polkiną ir kt. Kai kuriuos prašoma patraukti baudžiamojon atsakomybėn⁹⁷.

Partijos Biržų apskrities komiteto biuras 1947 m. birželio 6 d. svarstė MGB Pasvalio VP viršininko F. Bogatovo bylą. Tas čekistas ėmė kyšius, pardavinėjo valdišką turtą, „susigyveno su svetimais elementais“ ir t. t. Nutarta jį „iš partijos pašalinti, iš darbo atleisti ir perduoti teismui“⁹⁸.

Naujai įkurtų apskričių partiniai biurai (1946–1947 m. buvo įkurta 11 naujų apskričių, 1949 m. – dar 4 naujos) beveik visuomet elgdavosi kukliau, dažniausiai tenkindavosi papeikimais ir grasinimais čekistams. Antai partijos Kupiškio apskrities komiteto biuras

(jį sudarė 2 lietuviai ir 3 rusai; apskritis įkurta 1946 m.) 1947 m. gegužės 3 d., po to, kai Šimonyse buvo susprogdintas partorgo Braknės (Braknio?) namas su juo pačiu, MGB VP viršininkui Zaninui pareiškė griežtą papeikimą ir pasiūlė MGB AS viršininkui jį atleisti. Birželio 30 d. buvo priimtas nutarimas stiprinti kovą su pogrindžiu. 13 paragrafų nutarime nurodoma, kad MGB AS viršininko pavaduotojas Michailas Ananjevas prastai dirba (MGB AS viršininkų pavaduotojai būdavo kovos su politiniu banditizmu poskyrio viršininkais). Grasinta, kad jei jis nepasitaisys ir nesmogs pogrindžiui, bus keliamas klausimas dėl jo tinkamumo dirbti. Nutarime dar pažymima, kad nėra ryšio tarp MGB ir MVD, todėl AS viršininkai turi nurodyti VP kovoti kartu, sutartinai⁹⁹.

Tais atvejais, kai biure svarstant kovos reikalus dalyvaudavo kas nors iš LKP(b) CK, sprendimai būdavo griežtesni. 1947 m. sausio 8 d. partijos Tauragės apskrities komiteto biuro posėdyje dalyvavo CK atstovas M. Kučinskas, CK organizatorius Zolinas ir SSRS MVD įgaliotinis gen. mjr. Mažirinas (buvo tokia įgaliotinių institucija, ją sudarė Lietuvoje ar už jos ribų bazavęsi čekistų generolai ir pulkininkai; jie šefavo po vieną apskritį, į kurią retsykais užklysdavo tikrindami, kaip kovojama su okupacijai besipriešinančiais asmenimis). Be jų ir biuro narių, posėdyje dalyvavo keturių valsčių partorgai ir MVD VP viršininkai. Svarstyti tokie klausimai: politinė padėtis Kaltinėnų, Gaurės bei Eržvilko valsčiuose ir kaip rengiamasi rinkimams. Konstatuota, jog Kaltinėnų valsčiuje veikia 68 „banditai“, MVD VP viršininkas Kulikas to nežino, „gaujose“ agentūros neturi, prieš buožes ir „banditų“ gimines represijų nesiima. Nutarta: per tris dienas partorgas Tuzinas ir MVD VP viršininkas turi sudaryti gaujų likvidavimo planą. Jei nepagerins darbo, Kulikas bus ne tik pašalintas iš pareigų, bet ir atiduotas karo tribunolui.

Svarstant padėtį Gaurės valsčiuje konstatuota, jog per du mėnesius buvo 13 partizanų puolimų, MVD VP viršininkas Belozеровas geria, suiminėja nekaltus žmones, kuria nerealius planus. Nutarta ten pasiųsti kariuomenės, sudaryti realius gaujų sutriuškinimo planus, MVD VP viršininkui įrašytas griežtas papeikimas. Svarstant padėtį Eržvilko valsčiuje konstatuota, jog ten daugiausia „banditų“ – net 4 grupės (jokio nutarimo dėl veiksmų tame valsčiuje nepriimta; matyt, buvo rengiama vadinamoji operatyvinė kombinacija). Rinkimų klausimu nutarta, kad jei kur nors nukentės bent vienas kandidatas, tai atsakingi už jo saugumą asmenys bus teisiamami apkaltinus juos kaip „tiesioginius buržuazinių nacionalistų rėmėjus“¹⁰⁰.

Kai kurių partijos apskričių komitetų biurai – kaip kad Prienų – beveik kiekviename posėdyje svarstydavo girtų MGB ir MVD darbuotojų elgesį, muštynes, šaudymą, rašė papeikimus, bet griežtesnių priemonių nesiimdavo. Net po to, kai 1947 m. rugpjūčio 8-osios naktį į 9-ąją iš MGB Prienų KPZ prasikasę po pamatais pabėgo 5 partizanai, tą atvejį biuras tik apsvarstė, išsiaiškino kodėl ir kaip tai įvyko¹⁰¹. Gal tokį liberalumą lėmė tai, kad partijos komiteto pirmasis sekretorius S. Naimavičius ne be MGB AS viršininko Ivano Vorosilovo pagalbos nuolat turtėjo pasisavindamas represuotųjų turtą. Gana atsargiai su čekistais elgėsi ir partijos Biržų apskrities komitetas. 1947–1949 m. toje apskrityje buvo atleisti tik du MGB VP viršininkai.

Kiti partijos komitetai – kaip kad Utenos – su čekistų kadrais elgėsi griežčiau. Tos apskrities komiteto biuras vien 1949 m. balandžio 23 d. posėdyje iš darbo atleido du operatyvininkus, o dėl trijų MGB VP viršininkų buvo pasiūlyta „MGB AS iškelti klausimą Ministerijoje, ar tikslinga toliau juos panaudoti MGB VP viršininkų pareigose“ dėl šaudymo, susigijvenimo su buožėmis, girtuokliavimo ir t. t.¹⁰²

1950 m. balandį vietoj apskričių įkūrus 88 rajonus ir 4 sritis, rajonų čekistai būdavo užsipuolami rečiau, nes partizaninis karas ėjo į pabaigą ir buvo aiškūs jo laimėtojai. Bet vienas kitas čekistas ir tada nukentėdavo. Antai partijos Klaipėdos srities komitetas 1953 m. du kartus – kovo 23 d. ir spalio 3 d. – daug kuo apkaltinęs MGB Telšių RS viršininką Ivaną Sivovą, jį iš pareigų pašalino. Šis viršininkas buvo apkaltintas, kad „operatyvininkams vadovauja paviršutiniškai, iš jų nereikalauja apgalvoto darbo“, nedirba su agentais, neieško „gaujų“ ir t. t. Pirmame nutarime griežtai kritikuojamas ir 4-asis vidaus apsaugos būrys, kuris dažnai paleisdavo apsuptus partizanus. Grasinama, kad jei tai ir toliau tęsis, bus kreipiamasi į vadovybę, kad šio būrio vadai būtų nubausti partinėmis ir tarnybinėmis bausmėmis¹⁰³.

Kai kurie partijos apskričių komitetai, pajutę savo galias, nuo 1949 m. ėmė prieštarauti MGB nutarimams kadru klausimais. 1949 m. birželio 19 d. MGB ministro pav. kadru reikalams Alfonsas Gailevičius rašė LKP(b) CK partinės įskaitos skyriaus vedėjui Filipavičiui, jog partijos Šilutės apskrities komitetas neišbraukia iš partinės įskaitos ltn. N. Dediajevo, kurį MGB perkelia į Rietavo apskritį. Prašė, kad CK skyrius nurodytų išbraukti iš įskaitos. Ant dokumento yra LKP(b) CK administracinio skyriaus vedėjo V. Bylinskio rezoliucija: „Išbraukti“¹⁰⁴. Vis dėlto partijos Šilutės apskrities komitetas nepakluso nurodymui, todėl LKP(b) CK administracinio skyriaus vedėjo pav. F. Krastinis MGB vadovybei siūlė tartis su partijos komitetu ir derinti sprendimus. Mat 1950 m. kovo 4 d. LKP(b) CK biuras visoms respublikinėms ir apskričių partinėms organizacijoms uždraudė perkelti komunistus į kitas apskritis be partijos apskrities komiteto sutikimo¹⁰⁵. Dar prieš tai, 1949 m. vasario 27 d. partijos Alytaus apskrities komiteto pirmasis sekretorius B. Lopata A. Sniečkui

rašė, kad be partijos apskrities komiteto žinios MGB iš apskrities atšaukė keletą VP viršininkų ir kad partijos komitetas prieštarauja tokiam komunistų atšaukimui ir prašo duoti nurodymus atitinkamiems organams¹⁰⁶. Partijos Varėnos rajono komiteto sekretorius K. Kolčys 1952 m. balandžio 2 d. rašė V. Bilinskiui, kad MGB Vilniaus srities valdyba nesuderinusi su rajono komitetu atleido MGB RS viršininko pav. kpt. Suriną ir perkėlė jį į kitą rajoną. Prašė palikti. Prie šio dokumento yra lapelis, kuriame parašyta, jog į Varėną buvo nuvykęs valdybos viršininkas pplk. Michailas Jakovlevas ir paaiškino atleidimo priežastis¹⁰⁷.

Kartais partijos komitetai imdavo ginti kuo nors prasižengusį, bet komitetui įtinkantį čekistą. Antai partijos Kauno apskrities komiteto pirmasis sekretorius Vincas Pletkus 1948 m. kovo 8 d. kreipėsi į D. Jefimovą prašydamas palikti MGB Jonavos VP viršininką A. Luzginą, kurį MGB ypatingoji inspekcija buvo nubaudusi už tai, kad jis turėjo dvi maisto korteles: vieną – valsčiuje, kitą – apskrityje. Įrodinėta, jog dėl to kalti ir buvę MVD viršininkai bei kortelių biuro darbuotojai; pastarieji atleisti iš darbo¹⁰⁸.

Kartais partijos komitetai pasipriešindavo atskirų čekistų spaudimui. Be abejo, tam turėjo reikšmės ir asmeniniai reikalai ar kitokios priežastys. Antai partijos Biržų apskrities komiteto biuro 1948 m. kovo 27 d. posėdyje buvo svarstomas buvusio MGB AS viršininko pav. Lazario Jofiko pareiškimas ir nutarta: „Jofik Lazar Samuilovič anksčiau dirbo MGB Biržų AS, dabar perkeltas į kitą apskritį. Anksčiau Lietuvos KP(b) apskrities komiteto biuras buvo išdavęs neigiamą jo darbo charakteristiką. Drg. Jofik prašo persvarstyti partijos komiteto biuro nutarimą ir išduoti teigiamą charakteristiką. Turint omenyje, kad anksčiau išduotoje charakteristikoje faktai teisingi, atsisakyti nutarimą persvarstyti“¹⁰⁹.

Partijos Kėdainių rajono komiteto biuras 1950 m. balandžio 6 d. posėdyje skyrė vyr. operatyviniam įgaliotiniui A. Kolesnikovui griežtą papeikimą su įrašymu daugiausia už tai, kad jis su savo agentais nuolat girtaudavo. Nutarime įrašyta: „Pranešti Lietuvos SSR MGB ministerijai, jog netikslinga toliau drg. Kolesnikovui dirbti MGB organuose, ir prašyti Ministeriją dėl Sovietinio teisėtumo pažeidimų faktų ir tarnybinės padėties panaudojimo asmeniniams tikslams įvykdyti tyrimą“. Be visa ko, tarnybinėje to čekisto charakteristikoje buvo parašyta, kad jis „gyvena su pasitikėjimo nekeliančiomis moterimis...“¹¹⁰

Kaip minėta, 1947–1950 m. beveik kiekvienoje apskrityje dėl vieno ar kitų priežasčių būdavo atleidžiama po 1–2 MGB VP viršininkus. Dažniausiai būdavo formuluojama taip: „Už darbo sužlugdymą ir nuolatinį girtavimą“. Toks kaltinimas būdavo pateikiamas beveik visiems atleistiesiems, o individualiai dar pridedama ir kitokių kaltinimų. Daugumai pokario čekistų buvo galima prikišti vieną kitą ar ir daugybę nusikaltimų ar prasižengimų, tačiau kadangi daugumos atleisti nebuvo galima, tai buvo griebiamasi įvairiausių tipų papeikimų. Kiek jų buvo, galima spręsti kad ir iš Kauno apskrities. Toje apskrityje vien 1950 m. antrąjį pusmetį įvairūs partiniai papeikimai pareikšti 29 rajono čekistams – už girtavimą, paslapčių nelaikymą, netaktišką elgesį, operacijų sužlugdymą ir t. t. MGB savo linija per tą patį laiką buvo nubaudusi 24 čekistus; visi jie buvo partijos nariai¹¹¹.

Kartais partijos rajonų komitetai čekistams skirdavo ir neįtikėtinai mažas bausmes. Kai 1951 m. gegužės 1 d. buvo susprogdinta Tauragės miesto valdžios tribūna (laikrodinė mina sprogo po mitingo, nes jis dėl lietaus buvo pradėtas puse valandos anksčiau ir greičiau baigėsi; „velnio mašiną“ pagamino ir padėjo Tauragės gimnazistas Vytautas

Stonys, už tai vėliau sušaudytas), tiek MGB RS viršininkui Piotru Popovui, tiek operatyvininkui Serebriakovui, atsakingam už mitingo saugumą, biuras skyrė tik griežtus papeikimus su įrašymu¹¹². Tikriausiai tokia palyginti švelni bausmė buvo skirta todėl, kad į orą išlėkė tuščia tribūna.

LKP(b) CK galėjo kištis ir į menkesnius čekistų reikalus. Antai laikinai einantis ministro pareigas P. Kapralovas ir MGB partinės organizacijos sekretorius 1948 m. prašė CK sekretoriaus D. Šupikovo peržiūrėti apdovanojimams pateiktų 121 MGB darbuotojo sąrašus. Čekistus buvo rengiamasi apdovanoti už ištarnautus metus (6 siūlyta apdovanoti Lenino ordinu, 9 – Raudonosios vėliavos ordinu ir t. t.). D. Šupikovas prie sąrašų prirašė: „CK neprieštarauja, kad išvardyti darbuotojai būtų apdovanoti“. 1949 m. LKP(b) CK peržiūrėti buvo pateikti 187 pristatytų apdovanoti čekistų sąrašai. 132 iš jų buvo pristatyti apdovanoti medaliu „Už kovinius nuopelnus“. A. Moskvinovas užrašė rezoliuciją: „CK neprieštarauja“¹¹³.

Tam tikrą partijos komitetų įtaką rodė ir tai, jog jie tvirtindavo MGB ir MVD AS viršininkų atostogas.

ČEKISTŲ PARTINIAI KOMITETAI

Šiokią tokią, kad ir nedidelę įtaką čekistams galėjo daryti NKVD (MVD) bei NKGB (MGB) pirminės partinės organizacijos, kurių sekretorius tvirtindavo partijos apskričių komitetų biurais. Kadangi apie 90 proc. čekistų buvo komunistų partijos nariai, tai per tas pirmines organizacijas šiek tiek buvo galima juos paveikti. Pirminių partinių organizacijų planuose buvo numatytos politinės informacijos, darbas su žmonėmis, Stalino veikalų kolektyvinis ar individualus studijavimas, naujų narių priėmimas ir pan. NKVD Alytaus AS viršininkas kalbėdamas partinės

organizacijos susirinkime dėstė, jog svarbiausia partinė užduotis – likviduoti nacionalistinių pogrindį¹¹⁴.

1947 m. gegužės 28 d. šios apskrities partijos komiteto biure buvo apsvarstyta MGB pirminės partinės organizacijos veikla ir pripažinta nepatenkinama, nes daug partijos narių nusikalsta tarnybinei ir partinei drausmei, partiniai susirinkimai vyksta nereguliariai, nėra partinės savišvietos ir t. t. Priekaištauta, kad partijos apskrities komitetui laiku nepristatomi partinių susirinkimų protokolai¹¹⁵. Kai 1948 m. spalio 12 d. tas pats biuras vėl svarstė MGB pirminės partinės organizacijos darbą, jis vėl buvo pripažintas nepatenkinamu ir duoti konkretūs nurodymai: reguliariai šaukti susirinkimus, politiškai šviestis, daugiau priimti į partiją ir t. t.

Apskritai MGB partiniai komitetai užsiiminėjo niekais, gal kiek reikšmingesni buvo jų politinio švietimo darbai. Kaip įprasta, padėtį ėmėsi taisyti A. Sniečkus, kurio vardu 1949 m. lapkričio 15 d. partijos apskričių komitetų sekretoriams buvo išsiuntinėtas raštas apie MGB pirminių partinių organizacijų darbą. Pagrindinė mintis tokia: „Dauguma partijos apskričių ir valsčių komitetų nusišalino nuo vadovavimo MGB pirminėms partinėms organizacijoms...“ A. Sniečkus nurodė sušaukti MGB partinio aktyvo susirinkimus ir kad juose dalyvautų VP viršininkai ir valsčių partijos komitetų sekretoriai. Pranešimus tuose susirinkimuose nurodyta skaityti partijos apskričių komitetų pirmiesiems sekretoriams¹¹⁶.

Dar prieš šį A. Sniečkaus raštą buvo keletas bandymų reguliuoti MGB pirminių partinių organizacijų veiklą. LKP(b) CK administracinio skyriaus vedėjas A. Moskvinovas visiems partijos apskričių komitetų sekretoriams išsiuntinėjo raštą, kuriame pažymėjo, kad MGB partinės organizacijos nesvarsto operatyvinių reikalų, nes nėra partinių orga-

nizacijų spec. grupių pagal veiklos sritis. Nurodyta tiek apskrityse, tiek valsčiuose dažniau išklausti MGB partinių organizacijų ataskaitų.

Kad per pirmines partines organizacijas bandyta daryti įtaką MGB operatyvinei veiklai, rodo ir LKP(b) CK sekretoriaus D. Šupikovo pasirašyti siunčiamų tikrinti MGB AS pirminių partinių organizacijų darbą CK darbuotojų pažymėjimai ir ypač 27 klausimų „pavyzdinis planas“, kuriame nurodyta, ką tikrinti. To klausimyno vienas iš klausimų yra toks: ar sprendama operatyvinius klausimus MGB vadovybė remiasi partine organizacija. Yra ir toks klausimas: kokios darbo formos naudojamos mobilizuojant operatyvinių užduočių vykdymą¹¹⁷.

Šiek tiek sutvirtėję kai kurių apskričių partijos komitetai bandydavo į savo veiklą įtraukti čekistų partines organizacijas. Partijos Kėdainių apskrities komitetas kartkartėmis svarstydavo MGB ir MVD valsčių pirminių partinių organizacijų darbą (kaip matėme, tai darė ir Alytaus apskrities komitetas). 1949 m. rugsėjo 19 d. buvo svarstoma, kaip dirba Krakių pirminė partinė organizacija. Biuro protokole rašoma (kalba netaisyta): „Lietuvos KP(b) komiteto biuras pažymi, kad Krakių pirminė partinė organizacija prie MGB ir MVD VP nesugebėjo pakelti avangardinę komunistų reikšmę į ryžtingą kovą su banditizmu“. Nutarta: 1) partinės organizacijos sekretorius Ptycinas turi visus komunistus organizuoti po grindžiui sutriuškinti; 2) auklėti stribus, kelti jų kovingumą; 3) dirbti su ginkluotomis grupėmis kolūkiuose, mokyti šaudyti ir auklėti ir t. t.¹¹⁸ Kaip galima suprasti iš kalbėjusiųjų, tokius susirinkimus buvo nurodęs rengti LKP(b) CK.

Kretingos apskrityje 1949 m. gruodžio 13 d. buvo sušauktas 60 žmonių – MGB ir MVD partinio aktyvo ir partijos valsčių komitetų sekretorių susirinkimas. Partijos apskrities komiteto pirmasis sekretorius Mečis-

lovas Taurinskas sakė, jog valsčių partijos komitetai ir MGB pirminės partinės organizacijos savo susirinkimuose ir posėdžiuose neaptaria partizanų puolimų, o juk „MGB ir MVD organų pirminės partinės organizacijos, jų sekretoriai visiškai atsako už čekistinių darbą“. Toliau jis kalbėjo beveik vien apie auklėjimą ir savišvietą. Pasak jo, dauguma čekistų nekelia savo idėjinio politinio lygio, kultūros ir t. t., o tai atvedė į tai, „kad dauguma apskrities skyriaus darbuotojų, ypač MGB ir MVD valsčių poskyrių darbuotojų, prarado bolševikinę nuovoką, pažeidžia darbo drausmę, nuolat girtuokliauja, sukelia muštynes, pažeidžia sovietinį teisėtumą ir amoraliai elgiasi, kartu save kompromituoja gyventojų akyse“. To susirinkimo dalyviai priėmė 9 paragrafų nutarimą, kurio viename iš paragrafų įsipareigojama iki 1949 m. pabaigos sutriuškinti ginkluotas „gaujas“¹¹⁹.

Per MGB pirmines partines organizacijas kai kur bandyta daryti įtaką ir čekistinei kariuomenei. Partijos Panevėžio apskrities komiteto biuro 1950 m. sausio 26 d. nutarime rekomenduojama 25-ojo ŠP partiniam biurui perspėti vieno bataliono vadą, kad jis ištaisytų trūkumus. Mat, apskrities komiteto biuro manymu, 2-asis batalionas „susilpnino savo pastangas“. Minimi trys atvejai, kai partizanai kaudamiesi atsitraukė, o kariai nesugebėjo jiems sukliudyti. 1949 m. gruodžio 19 d. kareivių grupė, vadovaujama lt. Guliajevo, ėjo į tikėtiną partizanų buvimo vietą, bet sustojo pailsėti ūkyje net neišstatę sargybos. Tuo metu į ūkį atėjo du partizanai, nušovė kareivį ir pasitraukė. 1950 m. sausio 15 d. Panevėžio valsčiuje iš vieno blokuoto ūkio sugebėjo ištrūkti du partizanai, prieš tai nukovę kareivį, sužeidę seržantą ir du stribus¹²⁰.

MGB pirminių partinių organizacijų nutarimus tvirtindavo partijos apskričių komitetų biurai. 1949 m. gegužės 16 d. partijos Alytaus apskrities komiteto biuras nutarė: „Patvirtinti MGB AS pirminės partinės organizacijos nutarimą. Už nuolatinį girtuok-

liavimą su antisovietiniais elementais ir netinkamą kompromituojantį MGB darbuotojo elgesį pašalinti drg. Jefalovą Aleksandrą Nikolajevičių iš VKP(b) eilių“ (buvo partijos narys nuo 1940 m., apdovanotas ordiniais ir medaliais, nuo 1948 m. – vyr. operatyvinis įgaliotinis)¹²¹.

Beje, partijos komitetų įtaka čekistams užfiksuota daugiausia partiniuose dokumentuose; čekistų dokumentuose yra tik viena kita jų partiniams organams atsiųsta ataskaita. Be abejo, taip yra todėl, kad MGB–KGB susirašinėjimo su partinėmis institucijomis dokumentai išvežti į Rusiją. Todėl galima tik spėti, jog partiniuose dokumentuose minimos pastangos daryti įtaką čekistų veiklai yra šiek tiek perdėtos; iš tikrųjų ta įtaka nebuvo visa apimanti. Be abejo, partinėms institucijoms įsiskverbti į čekistų veiklą trukdė ir didelis jos įslaptinimas.

IŠVADOS

1. Komunistų partijos funkcionierius ir čekistus, nors jie tarpusavyje ir varžėsi dėl valdžios ir įtakos bei materialinių gėrybių, tvirtai jungė pagrindinis tikslas – Lietuvoje įtvirtinti okupacinį režimą, vadintą sovietine santvarka, bei siekis tapti vienvaldžiais.

2. Iki 1947 m. LKP(b) CK ir jos padalinių apskrityse savarankišką veiklą varžė VKP(b) CK Lietuvos biuras ir SSRS NKVD–NKGB įgaliotinis Lietuvai I. Tkačėnka. Faktiškai tada valdė ne Vilniaus marionetės, bet tiesiogiai okupantų struktūros, kurių įtaka ir po 1947 m. buvo lemiamą, nors buvo vaizduojama, kad nutarimai priimami Vilniuje.

3. Po 1947 m. LKP(b) CK biuras, ypač pirmasis sekretorius A. Sniečkus, daug labiau pradėjo reguliuoti čekistus, ypač jų kadrus, šiek tiek ir čekistų veiklą. CK biuras atleisdavo iš pareigų MGB AS viršininkus, partijos apskričių komitetai turėjo teisę at-

leisti MGB VP viršininkus. Norint pakeisti MGB AS viršininką, reikėdavo kreiptis į LKP(b) CK.

4. LKP(b) CK santykiams su čekistais palaikyti iki 1949 m. veikė ypatingasis sektorius, vėliau – LKP(b) CK administracinis skyrius, kurio vadovai A. Moskvinovas (iki 1950 m.) ir V. Bylinskis buvo labai įtakingi.

5. Čekistai buvo keičiami ir apskritai kritikuojami daugiausia dėl nesugebėjimo kovoti, kiti kaltinimai dėl prasižengimų ir net nusikaltimų – girtuokliavimo, vagysčių, įvairaus smurtavimo ir t. t. – jiems dažniausiai būdavo pridedami tik dėl svarumo. Be to, partijos komitetai reikalavo, kad būtų kovoje su tikrais priešais, o ne taip, kad niekuo dėtas žmogus būdavo nušaunamas ar suimamas, o tikri „buržuaziniai nacionalistai“ vaikščiodavo laisvi. Tačiau vietoj atleisto čekisto partijos komitetai negalėdavo pasirinkti kito, jiems tinkančio, jau vien todėl, kad čekistų kadru, ypač nuolat atsiunčiamų iš Rytų, jie nė nepažino. MVD–MGB į atleistųjų vietas skirdavo čekistus savo nuožiūra.

6. LKP(b) CK ir partijos apskričių komitetai reguliuodavo čekistinės kariuomenės įgulų išdėstymą, kai kurie partijos apskričių komitetai bandydavo reguliuoti ir operatyvinius planus, kuriuos kartais būdavo bandoma sudaryti kartu su čekistais, nors dažniausiai būdavo pasitenkinama bendriausiais nurodymais, beje, paimtais iš LKP(b) CK biuro nutarimų.

7. Be kadru, kai kurių bendrų planų, čekistams įtaka buvo daroma išklausanč ar perskaitant jų žodines ar rašytines ataskaitas, kurias partijos komitetams jie turėjo pristatinti nuo 1945 m. vidurio. Jei čekistai norėdavo gauti tam tikrus postus ar juose jau būdavo, jiems partiniai organai rašydavo charakteristikas, kurios galėdavo lemti čekistų karjerą. Apskritai partijos komitetai galėjo šiek tiek koreguoti čekistinių organų taktiką, o abiejų organų – partinių ir čekistinių – strategija buvo bendra.

Nuorodos

¹ LKP(b) CK IV plenumo stenogramos, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. 1771, ap. 7, b. 10, l. 156–157.

² LKP(b) CK susirašinėjimas su partijos apskričių komitetais, *ibid.*, ap. 8, b. 157, l. 19–20.

³ V. Tininis, *Komunistinio režimo nusikaltimai Lietuvoje 1944–1953 metais*, t. 1, Vilnius, 2003, p. 38.

⁴ Kėdainių aps. partinių susirinkimų ir plenumų protokolai, LYA, f. 749, ap. 749, b. 23, l. 65.

⁵ A. Sniečkaus kalba LKP(b) CK III plenumo, *ibid.*, f. 1771, ap. 7, b. 4, l. 65.

⁶ LKP(b) CK IV plenumo stenogramos, *ibid.*, b. 10, l. 181–182.

⁷ Susirašinėjimas su SSRS NKVD ir NKGB kadrų klausimais, *ibid.*, b. 209, l. 6, 19–20, 35, 43–47.

⁸ LKP(b) CK pažymos VKP(b) CK apie priemones socialistinio teisėtumo pažeidimams likviduoti, direktyviniai nurodymai, pažymos apie MGB ir kt., *ibid.*, ap. 52, b. 48, l. 362.

⁹ LKP(b) CK susirašinėjimas su MGB įvairiais klausimais, *ibid.*, ap. 92, b. 23, l. 221–223.

¹⁰ Partijos apskričių komitetų pranešimai LKP(b) CK apie padėtį apskrityse, *ibid.*, ap. 7, b. 89, l. 32–33.

¹¹ Dokumentai apie MGB patikrinimus, *ibid.*, ap. 9, b. 263, l. 2, 4–6, 8.

¹² LKP(b) CK susirašinėjimas su NKGB, NKVD, prokuratūros organais, *ibid.*, ap. 7, b. 105, l. 52, 72.

¹³ Dokumentai apie MGB patikrinimus, *ibid.*, ap. 9, b. 263, l. 9, 10.

¹⁴ *Ibid.*, l. 108–111, 116–120, 130.

¹⁵ MGB pažymos, pranešimai apie kovas ir kt., *ibid.*, b. 265, l. 46–47.

¹⁶ Partijos Marijampolės aps. komiteto ataskaitos, susirašinėjimas ir kt., *ibid.*, f. 1186, ap. 1186-1, b. 102, l. 13.

¹⁷ MVD pažymos, pranešimai apie kovas ir kt., *ibid.*, ap. 9, b. 265, l. 10, 17, 125, 200–201.

¹⁸ V. Tininis, *op. cit.*, t. 1, p. 202–205.

¹⁹ Partijos Prienų aps. komiteto kadrų tikrinimo byla, LYA, f. 739, ap. 1, b. 70, l. 3, 4.

²⁰ Partijos Biržų aps. komiteto kadrų byla, *ibid.*, f. 1093, ap. 1093, b. 26, l. 43.

²¹ LKP(b) CK ataskaitos VKP(b) CK, *ibid.*, f. 1771, ap. 11, b. 214, l. 180–181.

²² MGB pažymos, laiškai apie etatus, kadrus ir kt., *ibid.*, b. 284, l. 14, 31, 34–37.

²³ Partijos Biržų aps. komiteto gaunamųjų raštų byla, *ibid.*, f. 1093, ap. 1, b. 24, l. 15.

²⁴ Partijos Kėdainių aps. komiteto raštų byla, *ibid.*, f. 749, ap. 749, b. 30, l. 29.

²⁵ Partijos Ukmergės aps. komiteto gaunamųjų ir siunčiamųjų raštų byla, *ibid.*, f. 78, ap. 2, b. 10, l. 47.

²⁶ Partijos Kėdainių aps. komiteto posėdžių byla, *ibid.*, f. 749, ap. 749, b. 5, l. 46, 114.

²⁷ Partijos Alytaus aps. komiteto nutarimai, *ibid.*, f. 1308, ap. 1, b. 1, l. 84, 168, 183.

²⁸ Partijos Alytaus aps. komiteto biuro posėdžių byla, *ibid.*, ap. 2, b. 1, l. 18, 40.

²⁹ Partijos Zarasų aps. komiteto ypatingasis aplankas, *ibid.*, f. 913, ap. 913-18, b. 2, l. 1.

³⁰ Partijos Rokiškio aps. komiteto biuro posėdžių protokolai, *ibid.*, f. 331, ap. 1, b. 2, l. 53.

³¹ *Ibid.*, b. 1, l. 9–10.

³² Partijos Alytaus aps. komiteto biuro posėdžių protokolai, *ibid.*, f. 1308, ap. 2, b. 1, l. 90–91.

³³ *Ibid.*, f. 1308, ap. 1308-21, b. 21, l. 1–3.

³⁴ *Ibid.*, ap. 3, b. 3, l. 26.

³⁵ *Ibid.*, b. 2, l. 33.

³⁶ Partijos Alytaus aps. komiteto siunčiamųjų ir gaunamųjų raštų byla, *ibid.*, ap. 4, b. 9, l. 20.

³⁷ LKP(b) CK susirašinėjimas su NKVD, NKGB, prokuratūros organais, *ibid.*, f. 1771, ap. 7, b. 105, l. 45, 66.

³⁸ LKP(b) CK laiškai VKP(b) CK apie MGB organų stiprinimą, *ibid.*, ap. 52, b. 47, l. 105.

³⁹ Partijos Kretingos aps. komiteto gaunamųjų raštų byla, *ibid.*, f. 494, ap. 2, b. 1, l. 28.

⁴⁰ LKP(b) CK laiškai VKP(b) CK apie MGB organų stiprinimą, *ibid.*, f. 1771, ap. 52, b. 47, l. 84.

⁴¹ Partijos sričių, miestų, rajonų komitetų nutarimai dėl partizanų puolimų, *ibid.*, ap. 195, b. 16, l. 131.

⁴² Partijos Biržų aps. komiteto byla, *ibid.*, f. 1093, ap. 1, b. 1, l. 55, 59.

⁴³ Partijos Kėdainių aps. komiteto gaunamųjų raštų byla, *ibid.*, f. 749, ap. 749, b. 30, l. 67–68.

⁴⁴ Partijos Utenos aps. komiteto ypatingasis aplankas, *ibid.*, f. 341, ap. 341-18, b. 9, l. 5–14.

⁴⁵ LKP(b) CK pažymos, pranešimai VKP(b) CK apie priemones socialistinio teisėtumo pažeidimams likviduoti, direktyviniai nurodymai, pažymos apie MGB darbą ir kt., *ibid.*, f. 1771, ap. 52, b. 48, l. 382–384.

⁴⁶ LKP(b) CK ypatingasis aplankas, *ibid.*, ap. 190, b. 5, l. 95–98.

⁴⁷ *Ibid.*, b. 4, l. 46.

- ⁴⁸ Ibid., l. 69.
- ⁴⁹ Ibid., l. 78–79.
- ⁵⁰ Ibid., l. 110–111, 114–115.
- ⁵¹ Ibid., l. 32.
- ⁵² Ibid., b. 5, l. 4–6.
- ⁵³ Ibid., l. 21–24.
- ⁵⁴ Ibid., l. 95–99.
- ⁵⁵ Ibid., l. 103–105.
- ⁵⁶ MVD pažymos, pranešimai apie kovas ir kt., *ibid.*, ap. 9, b. 265, l. 38.
- ⁵⁷ MGB vadovybės ir jos padalinių pažymos, laiškai LKP(b) CK, *ibid.*, ap. 10, b. 279, l. 36.
- ⁵⁸ MGB, jos padalinių pažymos, pranešimai, *ibid.*, b. 276, l. 1.
- ⁵⁹ Ibid., l. 6.
- ⁶⁰ Pranešimai, pažymos LKP(b) CK apie kovas, *ibid.*, f. 1, ap. 3, b. 369, l. 59.
- ⁶¹ Partijos Trakų aps. komiteto posėdžių protokolai, *ibid.*, f. 164, ap. 164, b. 2, l. 15.
- ⁶² Partijos Kėdainių aps. komiteto byla, *ibid.*, f. 749, ap. 749, b. 1, l. 5.
- ⁶³ Partijos Marijampolės aps. komiteto posėdžių protokolai, *ibid.*, f. 1186, ap. 1186, b. 11, l. 131, 138.
- ⁶⁴ NKVD Marijampolės AS spec. pranešimai, *ibid.*, b. 4, l. 3–5.
- ⁶⁵ NKVD Marijampolės AS ataskaitos, *ibid.*, f. 1, ap. 3, b. 804, l. 228.
- ⁶⁶ Partijos Biržų aps. komiteto biuro posėdžių protokolų byla, *ibid.*, f. 1093, ap. 1093-2, b. 3, l. 106.
- ⁶⁷ Žukausko parengtos LKP(b) CK informacijos apie tai, kaip vykdomi VKP(b) CK ir LKP(b) CK nutarimai, *ibid.*, f. 1771, ap. 8, b. 247, l. 74.
- ⁶⁸ Ibid., l. 95.
- ⁶⁹ Partijos Panevėžio aps. komiteto ypatingasis aplankas, *ibid.*, f. 801, ap. 801-15, b. 1, l. 1–4.
- ⁷⁰ Partijos Biržų aps. komiteto plenumų protokolai, *ibid.*, f. 1093, ap. 1093-1, b. 2, l. 4.
- ⁷¹ Panevėžio aps. NKVD–NKGB AS pranešimai partijos komitetui, *ibid.*, f. 801, ap. 1, b. 64, l. 1–2, 6.
- ⁷² Partijos Kėdainių aps. komiteto posėdžių byla, *ibid.*, f. 749, ap. 749, b. 5, l. 232, 258.
- ⁷³ Partijos Tauragės aps. komiteto ypatingasis aplankas, *ibid.*, f. 381, ap. 381-17, b. 2, l. 13–14.
- ⁷⁴ Ibid., l. 8–10.
- ⁷⁵ Partijos Kėdainių aps. komiteto posėdžių protokolai, *ibid.*, f. 749, ap. 749-8, b. 1, l. 15.
- ⁷⁶ Partijos Utenos aps. komiteto posėdžių protokolai, *ibid.*, f. 341, ap. 341-18, b. 5, l. 7–9.
- ⁷⁷ Partijos Raseinių aps. komiteto ypatingasis aplankas, *ibid.*, f. 979, ap. 979-10, b. 1, l. 6–7.
- ⁷⁸ Partijos Kėdainių aps. komiteto siunčiamųjų raštų byla, *ibid.*, f. 749, ap. 749, b. 53, l. 58–59.
- ⁷⁹ Partijos Rokiškio aps. komiteto biuro posėdžių protokolai, *ibid.*, f. 331, ap. 331-2, b. 2, l. 182.
- ⁸⁰ Partijos Tauragės aps. komiteto ypatingasis aplankas, *ibid.*, f. 381, ap. 381-17, b. 6, l. 27.
- ⁸¹ NKGB Vilniaus AS viršininko pranešimai, *ibid.*, f. 1, ap. 10, b. 14, l. 13.
- ⁸² Partijos Kėdainių aps. komiteto ypatingasis aplankas, *ibid.*, f. 749, ap. 749-8, b. 1, l. 60, 83, 91.
- ⁸³ Ibid., l. 92–93.
- ⁸⁴ Partijos Vilkaviškio aps. komiteto ypatingasis aplankas, *ibid.*, f. 1555, ap. 4, b. 3, l. 9–12.
- ⁸⁵ Partijos Tauragės aps. komiteto ypatingasis aplankas, *ibid.*, f. 381, ap. 381-17, b. 5, l. 32–33.
- ⁸⁶ Partijos Kupiškio aps. komiteto ypatingasis aplankas, *ibid.*, f. 1495, ap. 1495-5, b. 1, l. 40–41, 44–71.
- ⁸⁷ Partijos Telšių aps. komiteto ypatingasis aplankas, *ibid.*, f. 1203, ap. 1203-16, b. 4, l. 10–13.
- ⁸⁸ Partijos Alytaus aps. komiteto biuro nutarimai, *ibid.*, f. 1308, ap. 1308-21, b. 3, l. 1–3, 11–13.
- ⁸⁹ Ibid., b. 4, l. 14–18.
- ⁹⁰ Partijos Šakių aps. komiteto ypatingasis aplankas, *ibid.*, f. 1806, ap. 1806-13, b. 5, l. 3–4.
- ⁹¹ Partijos Prienų aps. komiteto biuro nutarimai, *ibid.*, f. 739, ap. 739-10, b. 4, l. 8–9.
- ⁹² Partijos Panevėžio aps. komiteto ypatingasis aplankas, *ibid.*, f. 801, ap. 801-15, b. 1, l. 37–39, 40–42.
- ⁹³ Partijos Tauragės aps. komiteto instrukcijos, pranešimai LKP(b) CK ir kt., *ibid.*, f. 381, ap. 381-16, b. 10, l. 26–27.
- ⁹⁴ Partijos Mažeikių aps. komiteto posėdžių byla, *ibid.*, f. 706, ap. 1, b. 1, l. 105–107.
- ⁹⁵ Partijos Tauragės aps. komiteto ypatingasis aplankas, *ibid.*, f. 381, ap. 381-17, b. 4, l. 32–34.
- ⁹⁶ Partijos Rokiškio aps. komiteto biuro posėdžių protokolai, *ibid.*, f. 331, ap. 331-2, b. 2, l. 42; b. 1, l. 232.
- ⁹⁷ Ibid., b. 1, l. 233–235.
- ⁹⁸ Partijos Biržų aps. komiteto biuro posėdžių protokolai, *ibid.*, f. 1093, ap. 1093-2, b. 3, l. 201.
- ⁹⁹ Partijos Kupiškio aps. komiteto ypatingasis aplankas, *ibid.*, f. 1495, ap. 1495-5, b. 1, l. 4, 11–15.
- ¹⁰⁰ Partijos Tauragės aps. komiteto ypatingasis aplankas, *ibid.*, f. 381, ap. 381-17, b. 4, l. 3–8.
- ¹⁰¹ Partijos Prienų aps. komiteto biuro posėdžių protokolai, *ibid.*, f. 739, ap. 739-1, b. 3, l. 8.

¹⁰² Partijos Utenos aps. komiteto biuro posėdžių protokolai, *ibid.*, f. 341, ap. 341-18, b. 19, l. 39.

¹⁰³ Partijos sričių, rajonų, miestų komitetų nutarimai sričių klausimais, apie politinę padėtį bei socialistinio teisėtumo pažeidimus, *ibid.*, f. 1771, ap. 195, b. 17, l. 108–114.

¹⁰⁴ LKP(b) CK laiškai VKP(b) CK įvairiais klausimais, susirašinėjimas su MVD, MGB, prokuratūra, *ibid.*, ap. 52, b. 45, l. 179.

¹⁰⁵ LKP(b) CK susirašinėjimas su MGB įvairiais klausimais, *ibid.*, ap. 92, b. 23, l. 107.

¹⁰⁶ Partijos Alytaus aps. komiteto siunčiamieji ir gaunamieji raštai, *ibid.*, f. 1308, ap. 4, b. 9, l. 5.

¹⁰⁷ Partijos sričių ir rajonų komitetų raštai LKP(b) CK kadru reikalais, *ibid.*, f. 1771, ap. 123, b. 2, l. 56.

¹⁰⁸ Partijos Kauno aps. komiteto susirašinėjimas su MGB sovietinio teisėtumo klausimais, *ibid.*, f. 2785, ap. 2785, b. 144, l. 17.

¹⁰⁹ Partijos Biržų aps. komiteto biuro posėdžių protokolai, *ibid.*, f. 1093, ap. 1093-3, b. 2, l. 8.

¹¹⁰ Partijos Kėdainių aps. komiteto biuro posėdžių protokolai, *ibid.*, f. 749, ap. 749-4, b. 10, l. 102–104.

¹¹¹ MGB kadru skyriaus ypatingosios inspekcijos ataskaitos, *ibid.*, f. 1, ap. 16, b. 511, l. 27–29.

¹¹² Partijos sričių, rajonų, miestų komitetų nutarimai dėl partizanų puolimų, *ibid.*, f. 1771, ap. 195, b. 16, l. 132–135.

¹¹³ Partinių sovietinių organų raštai dėl MGB darbuotojų apdovanojimų, *ibid.*, ap. 11, b. 285, l. 3–13.

¹¹⁴ Alytaus aps. NKVD (MVD) pirminės partinės organizacijos dokumentai, *ibid.*, f. 1308, ap. 2, b. 14.

¹¹⁵ Partijos Alytaus aps. komiteto biuro posėdžių protokolai, *ibid.*, ap. 3, b. 2, l. 51.

¹¹⁶ Partijos Joniškio aps. komiteto gaunamųjų raštų byla, *ibid.*, f. 1468, ap. 1468-7, b. 1, l. 8–9.

¹¹⁷ LKP(b) CK pažymos, pranešimai VKP(b) CK apie socialistinio teisėtumo pažeidimų likvidavimą, direktyviniai nurodymai, pažymos apie MGB darbą ir kt., *ibid.*, f. 1771, ap. 52, b. 48, l. 18–22.

¹¹⁸ Partijos Kėdainių aps. komiteto biuro posėdžių protokolai, *ibid.*, f. 749, ap. 4, b. 6, l. 76–77.

¹¹⁹ Kretingos aps. aktyvo susirinkimo protokolai, *ibid.*, f. 494, ap. 494-2, b. 18, l. 13–15, 41.

¹²⁰ Partijos Panevėžio aps. komiteto biuro nutarimai, *ibid.*, f. 801, ap. 801-15, b. 1, l. 85–86.

¹²¹ Partijos Alytaus aps. komiteto biuro nutarimai, *ibid.*, f. 1308, ap. 15, b. 6, l. 191.

Gauta 2003 12 01

Lietuvos gyventojų genocido
ir rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17/1,
Vilnius

Juozas Starkauskas

THE COMMUNIST PARTY INFLUENCE ON THE CHEKISTS, 1944–1953

Summary

Even as they competed for power, influence, and material goods, the Communist Party functionaries and the Chekists (state security personnel) were closely united by their common purpose of consolidating the occupation regime, the so called Soviet system, and by their aim to consolidate the autocratic power.

Until 1947, the independent work of the LKP(b) CC (the Lithuanian Communist (Bolshevik) Central Committee) and its divisions in districts was restricted by the VKP(b) (All-Union Communist (Bolshevik) Party) CC Lithuanian bureau and the agent of the USSR NKVD–NKGB for Lithuania, Ivan Tkachenka. It was actually not the puppets in Vilnius who had the real power, but the power structures of the occupiers, the influence of which remained decisive even after 1947, when the pretense was created that all decisions would be made in Vilnius. After 1947, the LKP(b) CC bureau, especially the First Secretary, Antanas Sniečkus established considerably more control over the Chekists, especially over their personnel, and, to some extent, over their activities. The CC bureau would depose the heads of the MGB district divisions, while the party

district committees had authority to expel the division heads of MGB local districts. In order to replace the district division heads, the Central Committee had to be consulted.

To maintain relations with the Chekists, a special sector in the CC operated until 1949; later there was an administrative division, headed by A. Moskvinov (until 1950) and V. Bylinski, which had great influence.

The Chekists would be replaced and generally criticized mostly for their inability to fight; as well they would be accused of transgressions and even crimes, such as drunkenness, thefts, various other violations. Moreover, the Party committees were required to fight against real enemies; not simply shooting or arresting innocent persons, while the true “bourgeois nationalists” were free. However, they were not in fact able to select the replacements they wished, they did not even know the Chekist personnel, especially those continuously sent from the East. The MVD–MGB would appoint new Chekists at their own discretion.

The CC and Party district committees would strictly control the deployment of the Chekist army posts; some district

Party committees would also attempt to control their operational plans. Sometimes, they attempted to implement plans together with the Chekists, although most often they obeyed general orders, which were derived from the decisions of the CC bureau.

In addition to matters of personnel and other general plans, the Party exerted influence on the Chekists by debriefing oral reports or examining their written reports which had

to be submitted to the Party committees by the middle of 1945. If Chekists were seeking or were already ensconced in their positions, the Party organs would write references and recommendations which could determine a career path for the Chekists. In general, the Party committees could control the tactics of the Chekist organs to some extent, while the strategic aims of both, that is, of the Party and the Chekists was the same.

Ideologinė cenzūra Lietuvoje 1956–1989 m.

Remiantis pagrindinių ideologinę cenzūrą vykdyusių sovietų valdžios institucijų archyviniais dokumentais, straipsnyje nagrinėjami svarbiausi postalininiu laikotarpiu Lietuvoje naudoti viešojo diskurso kontrolės metodai ir jos tendencijos.*

IVADAS

Pagrindinis ideokratinio sovietų režimo tikslas per visą jo egzistavimo istoriją buvo pakeisti žmogaus sąmonę, o viena svarbiausių priemonių jam pasiekti – visuotinė viešojo diskurso, visų pirma meninės kūrybos, kontrolė ir manipuliavimas juo. Per pirmąjį pokario dešimtmetį kultūrinio gyvenimo sovietizavimas Lietuvoje, kaip ir visoje Sovietų Sąjungoje, buvo vykdomas ypač brutaliomis, kartu ir gan primityviomis formomis. Lietuvoje padėtį komplikavo dar ir tai, kad per trumpą laiką siekta įdiegti sovietinę ideologiją modernios Europos kultūros patirtį jau turinčioje visuomenėje.

Posovietiniu laikotarpiu istorikai, apskritai nedaug dėmesio skyrę sovietinės Lietuvos kultūriniam gyvenimui, jau paskelbė straipsnių apie menininkų terorizavimą, cenzūros siautėjimą per pirmąjį sovietų režimo dešimtmetį¹. Išleista ir keletas dokumentų rinkinių apie meninės kūrybos varžymą². Ta-

čiau istorinių studijų, kuriose būtų nagrinėjama viešojo diskurso ideologinė kontrolė vėlesniais sovietų režimo dešimtmečiais, praktiškai nėra. Paminėtinos nebent sovietinės Lietuvos kultūrinio gyvenimo apžvalgos bendresnio pobūdžio monografijose ar bandymai apibrėžti teorinį kultūros funkcionavimo sovietų režimo sąlygomis modelį³. Viena priežasčių turbūt yra ta, kad vyresnės kartos istorinėje sąmonėje tik laikotarpis iki šeštojo dešimtmečio vidurio yra sovietinio blogio įsikūnijimas, kurį be didesnių problemų galima reflektuoti. Tuo tarpu vėlesnis laikotarpis esąs kokybiškai kitoks, normaleresnis ir ne toks svetimas, kad nuo jo būtų galima visiškai atsiriboti. Ypač tai pasakytina apie postalininio laikotarpio meninės kūrybos vertinimą, juolab kad didelė dalis tuometinio kultūros elito tebėra aktyvi ir šiaudien. Tokia padėtis dažnai tampa stabdžiu (gal ir nesąmoningu) vėlyvojo sovietmečio kultūrinio gyvenimo tyrimams.

Šiuo straipsniu siekta savotiškai pralaužti lietuviškosios posovietinės sovietologijos chronologines ribas ir atidžiau pažvelgti į padėtį, kurioje kultūra atsidūrė naujomis sovietų režimo sąlygomis. Kadangi svarbiausias tą padėtį lėmęs veiksnys – ideologinė cenzūra – niekur neišnyko, būtent jos mechanizmo funkcionavimas ir yra pagrindinis šio straipsnio tyrimo objektas. Straipsnyje varto-

* Sąvoka „viešasis diskursas“ straipsnyje vartojama viešosios informacijos sklaidai įvairiomis komunikacijos priemonėmis apibrėžti. Kartu vartojama ir sąvoka „viešasis gyvenimas“, kuri apima ne tik informacijos ir idėjų sklaidą, bet ir kitas visuomenės bendravimo formas.

jamu terminu „ideologinė cenzūra“ apibrėžiamas atitinkamų valdžios institucijų kišimasis į viešąjį diskursą dėl ideologinių motyvų, todėl čia nebus kalbama apie techninės ir karinės informacijos kontrolę, kurią vykdė įvairiais pavadinimais slapstyta, tačiau dažniausiai Glavlitu istorinėje literatūroje vadinama institucija. Kadangi Glavlitas buvo ir viena svarbiausių ideologinės cenzūros mechanizmo sudedamųjų dalių, jo veiklai šioje srityje bus skiriama nemažai dėmesio. Šalia Glavlito nagrinėjamu laikotarpiu ne mažiau svarbiomis ideologinės cenzūros mechanizmo grandimis buvo Kultūros ministerija, prižiūrėjusi audiovizualinius menus (daile, teatrą, muziką), ir kultūrinio gyvenimo procesus atidžiai stebėjęs KGB. Lemiamas vaidmuo šioje struktūroje, kaip matysime vėliau, priklausė LKP CK. Atskleisti, kaip minėtos institucijos rūpinosi viešojo diskurso ideologiniu grynumu, ir yra pagrindinis šio straipsnio uždavinys. Tiesa, dar prieš patekdamas į šių institucijų akiratį viešasis diskursas jau buvo praėjęs žemesnio lygio cenzūros filtrus, pirmiausia vidinės, vėliau – kūrybinių sąjungų, leidyklų, atitinkamų Spaudos, Radijo ir televizijos, Kinematografijos komitetų. Tačiau šios grandies funkcionavimui ir santykiui su aukštesnio lygmens cenzūra jau reikalinga kita, savarankiška studija.

Pagrindinis šio darbo šaltinis – ideologinės cenzūros institucijų archyviniai ir publikuoti dokumentai. Tai LKP CK ideologinių padalinių – Propagandos ir agitacijos, Kultūros ir mokslo (nuo 1969 m. tik Kultūros) skyrių – pažymos, CK biuro ir sekretoriato posėdžių protokolai, plenumų stenogramos; LSSR KGB ir jo skyrių pažymos apie kūrybinės inteligentijos nuotaikas ir veiklą; Glavlito ataskaitos apie spaudos leidinių, muziejų ir knygų fondų, iš užsienio gaunamos literatūros kontrolę, įsakymai dėl knygų išėmimo iš bibliotekų ir knygynų; Kultūros ministerijos kolegijos nutarimai. Pažy-

mėtina, kad ideologinę cenzūrą vykdžiusių institucijų dokumentų kompleksai turi nemažai spragų. Nėra išlikusių LSSR Glavlito septintojo dešimtmečio metinių ataskaitų, todėl apie jo veiklą šiuo laikotarpiu galima spręsti tik iš Glavlito pirminės partinės organizacijos susirinkimų protokolų. Dar mažiau yra išlikę dokumentų, atskleidžiančių KGB padalinio Lietuvoje vaidmenį vykdant ideologinę kontrolę. Daugiau tokių dokumentų tik iš šeštojo dešimtmečio pabaigos ir septintojo dešimtmečio pirmosios pusės. Kur kas mažiau tokio pobūdžio spragų yra tik LKP CK archyviniam fonde, tačiau žinant, kad nemažai svarbių direktyvų iš čia išeidavo žodiniu pavidalu, jis taip pat negali būti vertinamas kaip visiškai reprezentatyvus. Dokumentų spragas padėjo užpildyti publikuoti su sovietine ideologine cenzūra artimai susidūrusių žmonių atsiminimai⁴. Rusijoje pastaraisiais metais išspausdintos monografijos bei dokumentų rinkiniai⁵ sudaro galimybę nagrinėti temą platesniame kontekste, juose yra duomenų apie visos Sovietų Sąjungos mastu vykdytą ideologinę kontrolę.

Straipsnį sudaro dvi dalys, iš kurių pirmojoje nagrinėjamas laikotarpis, prasidėjęs po SSKP XX suvažiavimo ir istoriografijoje dažniausiai apibūdinamas „atšilimo“, „atlydžio“ terminais. Jo esmę geriausiai galima apibūdinti kaip režimo bandymą rasti kompromisą su visuomene, pagrįstą ne vien prievarta. Šių pastangų nesėkmė galutinai paaiškėjo per Prahos pavasario įvykius, po kurių vėl akivaizdžiai buvo sustiprinta viešojo diskurso kontrolė. Tačiau Lietuvoje šio laikotarpio pabaigą, mūsų nuomone, galima nukelti į 1972-uosius. Sovietų režimo atstovai Lietuvoje dar kurį laiką neskubėjo imtis konkrečių veiksmų, kol jų nesukrėtė 1972-ųjų pradžios iššūkiai – „Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronikos“ pasirodymas ir pirmoji masinė tikinčiųjų peticija bei Romo Kalantos susideginimo išprovokuoti neramumai

Kaune. Galima netgi teigti, kad 1972-ieji lietuviams reiškė tą patį, ką vengrams ir lenkams 1956-ieji, o čekams ir slovaksams – 1968-ieji.

IDEOLOGINĖ CENZŪRA „ATLYDŽIO“ METAIS (1956–1968 M.)

Po Josifo Stalino mirties prasidėjusi „asmenybės kulto“ kritika, centriniuose Sovietų Sąjungos periodiniuose leidiniuose spausdinami straipsniai, kuriuose prabilta apie naują menininko ir gyvenimo tikrovės santykį, kūrybos laisvės problemas, ir ypač Nikitos Chruščiovo pranešimas SSKP XX suvažiavime kuriam laikui sutrikdė ideologinės cenzūros mechanizmo darbą. Negaunantys aiškių ideologinių direktyvų Glavlito cenzoriai buvo pasimetę ir praktiškai nusišalino nuo ideologinės viešojo diskurso kontrolės. 1955–1957 m. dėl ideologinių motyvų buvo sulaikyta tik viena knyga, tačiau ne dėl nukrypimų nuo ideologinių šampų, o priešingai – dėl jų perviršio. Motyvuodamas tuo, kad artėjant Ženevos pasitarimui tokios knygos išleidimas nepageidautinas, LSSR Glavlitas 1955 m. nedavė leidimo spausdinti žurnalisto Mykolo Liubeckio knygos „Kapitalistinių šalių radijas – reakcijos ir agresijos įrankis“⁶. Tų metų Glavlito ataskaitose nėra duomenų ir apie išbraukymus dėl politinių motyvų periodiniuose leidiniuose. Beveik jokio dėmesio kultūrinio gyvenimo klausimams neskiriama ir KGB 1955–1956 m. dokumentuose.

Tačiau tokia padėtis truko neilgai. Vengrijos ir Lenkijos įvykiai, kuriems bene didžiausią impulsą suteikė kritiškos intelektualinio elito kalbos režimo atžvilgiu, paskatino sovietų režimo vadovus atšaldyti perneš lyg įsismaginusių menininkus. 1956 m. gruodžio 19 d. buvo parengtas slaptas SSKP CK laiškas „Dėl politinio masinio partinių

organizacijų darbo sustiprinimo ir kelio antitarybinių priešiško elementų išpuoliams užkirtimo“, kuriame reikalauta duoti ryžtingą atkirtį visokioms pastangoms iš naujo apsvarstyti partijos liniją literatūros ir meno atžvilgiu⁷. Imta kalbėti apie „nesveiką nihilizmą ir vienpusišką tarybinio gyvenimo reiškinį kritiką“. Į klimato pokyčius Maskvoje netruko reaguoti stalininių pažiūrų ideologai Lietuvoje. Jau anksčiau LKP oficiozai „Komunistas“ ir „Tiesa“ kritikavo savaitraštyje „Literatūra ir menas“ reikštas „neteisingas“ pažiūras literatūros laisvės klausimu, o 1957 m. sausio 16 d. rašytojai komunistai buvo pakviesti į pasitarimą su Antanu Sniečkumi. Jame mėginta nuraminti įsisiūbavusias aistras ir aiškiai nubrėžti ribą, kurios menininkams nebus leista peržengti. A. Sniečkus kalbėjo rašytojams apie vykstantį smarkų ideologinį karą, kuris įtraukia ir literatūrą, apie tai, kad partija nepripažįsta jokios tarpinės ideologijos tarp komunistinės ir buržuazinės⁸. Komunistų partijos ideologai ypač užsipuolė Jono Mackonio straipsnį⁹, kuris neva aiškiai neigė socialistinio realizmo metodą. Šiame susitikime kalbėta ir apie ideologinės cenzūros metodus. LSSR kultūros ministro pavaduotojas Juozas Banaitis kritikavo Rašytojų sąjungos vadovybę, kad ji nesiėmė ryžtingų priemonių pataisyti Kazio Sajos pjesę „Septynios ožkenos“, kuri, anot jo, iš esmės nukreipta prieš kolūkinę santvarką. J. Banaitis siūlė „vadinamąjį administravimą“ labiau perkelti į Rašytojų sąjungos lygmenį, kad nereikėtų teptis rankų aukštesnėms valdžios institucijoms¹⁰.

Netrukus buvo normalizuota ir cenzūros funkcijas tiesiogiai vykdžiusios institucijos – Glavlito veikla. Nors formaliai pagal 1957 m. balandžio 3 d. priimtą SSKP CK nutarimą „Dėl TSRS Glavlito darbo“ ši institucija buvo atleista nuo pareigos vykdyti ideologinę spaudos leidinių kontrolę, realiai niekas nepasikeitė, nes tame pačiame nuta-

rime Glavlito cenzoriai įpareigoti „pranešti apie pastebėtas politiškai klaidingas formuluotes bei teiginius partiniams organams“¹¹. Priešingai, po šio nutarimo Glavlitas ėmė skirti daugiau dėmesio ideologinei cenzūrai nei anksčiau. Matyt, to iš jo tikėjosi ir SSKP vadovybė, nauju šios įstaigos vadovu paskirdama buvusį SSKP CK Propagandos ir agitacijos skyriaus vedėją pavaduotoją P. Romanovą. Didesnis dėmesys politinei-ideologinei spaudos kontrolei akcentuotas ir LSSR Glavlito ataskaitoje apie 1957 m. nuveiktą darbą: joje netgi pirmą kartą atsirado specialus tam skirtas poskyris. Ataskaitoje teigiama, kad Glavlito cenzoriai atkreipė dėmesį į idėjinio-politinio pobūdžio trūkumus parengtuose spausdinti katalikų bei sentikių maldynuose ir kalendoriuose (užkliuvo maldos, kuriose būta teiginių, galinčių pakenkti SSRS tautų draugystei, liepta pašalinti iš katalikų kalendoriaus šventųjų biografijas), Algimanto Čekuolio knygoje „Per tris vandenynus“ ir kt. Kita vertus, pripažįstama, kad dėl cenzorių (daugiausia Kauno grupės) budrumo stokos praleista nemažai leidinių su ideologinėmis klaidomis. Kaip pavyzdžiai minimi „Genio“ 11-ajame numeryje išspausdintas „beidėjinis ir auklėjamuoju požiūriu kenksmingas“ Kazio Borutos apsakymas, „Šluotos“ 23-iajame numeryje išspausdinta karikatūra apie žydus, autobiografijų rinkinys „Tarybų Lietuvos rašytojai“, kuriame kai kurie rašytojai „neteisingai vertina gyvenimo reiškinius, literatūros santykį su jais“, K. Sajos pjesė „Septynios ožkenos“, Bronės Buivydaitės apsakymų rinkinys vaikams „Aukšinis batelis“, kuriame „neteisingai pavaizduotas vaikų ir darbininkų gyvenimas buržuazinėje Lietuvoje“¹². Pastaroji knyga užkliuvo ir ideologine kontrole vėl susidomėjusiam LSSR KGB. Kaip neigiamas kūrybinio gyvenimo tendencijas ši institucija įvardijo Aldonos Liobytės libretą operai „Sukilėliai“ pagal to paties pa-

vadinimo Vinco Mykolaičio-Putino romaną ir „Pergalėje“ išspausdintą Jono Marcinkevičiaus apsakymą „Pajaugos mirtis“, esą turintį nacionalistinių tendencijų¹³. Viešai kritikuotas ir 1957 m. išleistas Vytauto Rimkevičiaus romanas „Studentai“, kuris kartu su V. Mykolaičio-Putino „Sukilėliais“ buvo tapę to meto bestseleriais.

Padėtis aiškiai pasikeitė nuo 1958 m., kai SSKP CK Prezidiumo nutarimu buvo įkurta speciali Ideologinė komisija, kuriai vadovauti paskirtas Michailas Suslovas. Nors formaliai šios komisijos pagrindinis uždavinys buvo tarptautinio darbininkų judėjimo ir jo propagandos klausimai, ji praktiškai sprendė visus svarbesnius ideologinio pobūdžio klausimus, o jos nutarimai turėjo SSKP CK Prezidiumo nutarimų galią. Dar vienu aiškiu signalu, liudijančiu Maskvos pastangas sugriežtinti ideologinę cenzūrą, tapo 1957 m. rugpjūčio 27 d. „Pravdoje“ išspausdintas N. Chruščiovo straipsnis „Už glaudų literatūros ir meno ryšį su liaudies gyvenimu“, nubrėžęs konkrečias gaires menininkų kūrybai.

Tolesnį klimato atšalimą greit pajuto ir Lietuva. 1958 m. pagal LSSR Glavlito signalą dėl „žemo idėjinio turinio eilėraščių“ buvo sustabdytas literatūrinių almanachų „Jaunieji“ ir „Kūryba“ leidimas, iš Antano Venclovos knygos „Laikas ir rašytojai“ išimtas straipsnis apie Maironį, kuriame poetas pavaizduotas pernelyg teigiamai; padaryta pastabų Vytauto Piktarnos knygai „Kitoje Baltijos pusėje“, kurioje idealizuojamas gyvenimas Švedijoje¹⁴; „dėl neteisingų koncepcijų nušviečiant buržuazinę praeitį“ sunaikintas jau išspausdintas B. Buivydaitės knygos „Trys bičiuliai“ tiražas. 1959 m. Glavlito pasiūlymu iš Antano Pakalnio apsakymų rinkinio „Seni pažįstami“ buvo išimti du apsakymai: viename jų „buržuazinių nacionalistų“ lūpomis įvairiais žodžiais plūstami komunistai, kitame alegoriškai vaizduojama

knygų leidyba – neteisingai parodomas partijos vaidmuo sprendžiant šį klausimą¹⁵. Beje, dėl šio apsakymo vėl kliuvo Rašytojų sąjungai, nesvarsčiusiai autorių rankraščių, ir Grožinės literatūros leidyklai, bandžiusiai išleisti rinkinį, turintį tokių didelių trūkumų. Be to, 1959 m. cenzūra neleido spausdinti vodevilio „Tūkstantis ir vienas skundas“, kuriame būta daug „nepadorių kupletų ir dainelių, persmelktų miesčioniškumo dvasia“, o iš „Literatūros ir meno metraščio“ išimta Jono Avyžiaus romano „Kaimas kryžkelėje“ ištrauka, kurioje juodomis spalvomis pavaizduotas kolūkio gyvenimas¹⁶.

Glavlito cenzoriai ėmė kruopščiau tikrinti ir istorikų darbus, kad juose neliktų „neteisingų“ minčių. Iš Vilniaus universiteto Istorijos ir filologijos fakulteto „Darbų“ 5-ajame tome spausdintų straipsnių išbraukti teiginiai apie tai, kad 1945 m. Lietuvoje tarp mokytojų buvo tik 5 komunistai ir 10 komjaunuolių, kad 1940–1941 m. buvo patenkinta tik pusė prašymų gauti žemės ir kt. 1959 m. pataisytas Marijonas Gregorauskas, teigęs, kad kolektyvizaciją Lietuvoje paspartino partizaninis pasipriešinimas ir dideli mokesčiai ūkininkams, taip pat V. Simonavičius, kuris aprašydamas 1940 m. Lietuvoje neva įvykusios socialistinės revoliucijos socialines-ekonomines prielaidas nutylėjo apie „brolišką TSRS tautų pagalbą lietuvių tautai kovoje dėl buržuazijos nuvertimo“¹⁷. Iš spaudos leidinių dėl cenzūros įsikišimo taip pat išnyko neutralus tonas religijos bei dvasininkų atžvilgiu. 1958 m. Glavlito iniciatyva iš Vilniaus pedagoginio instituto leidžiamo laikraščio „Tarybinis studentas“ buvo išimta žinutė „Ar viskas religijoje blogai?“, o iš žurnalo „Tarybinė moteris“ 11-ojo numerio – straipsnis „Ir vėl altorių šešėlyje“, kuriame kunigą, išardžiusį šeimą, mėginta pavaizduoti kaip celibato auką¹⁸. 1959 m. Glavlitui nepatiko, kad leidinyje „Hitleriškieji budeliai Kretingoje“ kunigai vaizduoja-

mi tik teigiamai, kaip sušaudymui pasmerktųjų gynėjai, todėl LKP CK Propagandos ir agitacijos skyrius davė nurodymą leidyklai pataisyti įvadą ir įdėti medžiagos, „demas-kuojančios kunigų veiklą“¹⁹.

1958 m. LSSR Glavlitas vėl sugriežtino ir knygų fondų priežiūrą. 1957 m. peržiūrėjus anksčiau sudarytus išimtinų knygų sąrašus, iš jų buvo išbraukta 290 pavadinimų knygų, kurias iš spec. fondų leista perduoti bendram naudojimui. Be to, bibliotekoms savo nuožiūra leista grąžinti spec. fonduose atsidūrusias nesąrašines knygas, jeigu jos neturėjo didesnių politinių defektų. Tačiau jau 1958 m. LSSR Glavlitas ėmė tikrinti, kokias knygas spec. fondų darbuotojai savo nuožiūra perduoda į bendruosius bibliotekų fondus, ir neretais atvejais liepdavo kai kuriuos leidinius grąžinti²⁰. Be to, išimtinų knygų sąrašai vėl pradėjo ilgėti: LSSR Glavlito viršininko įsakymu iš bibliotekų ir knygų prekybos tinklo liepta išimti 1951 m. lietuvių kalba ir 1953 m. rusų kalba išleistus A. Venclovos eilėraščių rinkinius²¹. Tais pačiais metais Glavlitas surengė reidus į Vilniaus ir Kauno antikvarinius knygynus, kuriuose rasta daug draudžiamos literatūros. Reaguodamas į Glavlito pažymą šiuo klausimu, LKP CK sekretoriatas 1958 m. lapkričio 22 d. priėmė nutarimą „Dėl bukinistinių knygynų užterštumo neleis- tina parduoti literatūra“²².

Atsižvelgdamas į tai, kad daugelio bibliotekų fonduose dar yra nemažai „žalingos“ literatūros, 1959 m. pabaigoje LSSR Glavlitas inicijavo naują bibliotekų „valymo“ kampaniją, užtrukusią kelerius metus. 1960 m. liepos 5 d. LSSR kultūros ministras pasirašė įsakymą, kuriuo įpareigojo rajonų ir miestų kultūros ir švietimo skyrius ir visų Kultūros ministerijos žinioje esančių bibliotekų vadovus labiau pasirūpinti draudžiamų knygų išėmimu²³. Po metų analogiškas įsakymas buvo pakartotas, be to, bibliotekoms išsiuntinėtas naujas „Pasenusių leidinių, išimtinų

iš knygų fondų, sąrašas“, į kurį buvo įtrauktos 76 pokario metais Lietuvoje išleistos knygos²⁴. Tarp jų dar liko K. Borutos „Baltaragio malūnas“ (1945 m.), Kazio Binkio „Jonas pas čigonus“ (1945 m.), Augustino Griciaus „Laiko dvasia“ (1946 m.), J. Marcinkevičiaus „Nemunas patvino“ (1949 m.). Tik 1963 m. pabaigoje LSSR Glavlito viršininkas Mykolas Slizevičius galėjo su pasitenkinimu pranešti LSSR kultūros ministru, kad iš ministerijos žinioje esančių bibliotekų fondų iš esmės jau pašalinta politiškai žalinga literatūra²⁵. Tikslių duomenų, kiek knygų per tuos trejus metus buvo sunaikinta, nėra.

Ideologinės cenzūros sustiprėjimą rodė ne tik knygų fondų švarinimas, bet ir atitinkama jų komplektavimo bei leidybinė politika. Jau 1958 m. balandžio 5 d. SSKP CK Ideologinė komisija priėmė nutarimą „Dėl trūkumų leidžiant ir recenzuojant užsienio grožinę literatūrą“, kuris buvo parengtas pagal atitinkamą SSKP CK Kultūros skyriaus pažymą. Toje pažymoje svarbiausiu leidyklų veiklos trūkumu įvardytas pernelyg didelis dėmesys lengvo turinio, nuotykiinei literatūrai, o kaip vienas iš pavyzdžių paminėtas ir LSSR grožinės literatūros leidyklos ketinimas į 1958 m. leidybos planą įtraukti Edgaro Barrouzo „bulvarinį“ romaną „Tarzanas“. Kitas svarbus trūkumas – populiarių Vakarų autorių kūrinių leidimas be komentaro ir įvado. Kaip pavyzdys vėlgi pateiktas LSSR grožinės literatūros leidyklos išleistas Ericho Remarko romanas „Laikas gyventi ir laikas mirti“²⁶. Didžiulį visuomenės susidomėjimą pramoginio pobūdžio literatūra bandė slopinti ir vietos ideologinės institucijos. LSSR kultūros ministerijos kolegija 1961 m. pradžioje priekaištavo bibliotekų kolektoriui, kad jo veikloje trūksta politinio kryptingumo: knygų politikos, žemės ūkio, technikos temomis bibliotekoms siunčiama po 1–2 egz., tuo tarpu brangesnių ir, anot nutarimo

autorių, ne pirmo būtinumo verstinės grožinės literatūros kūrinių – po 4–6 egz.²⁷

Apskritai galima teigti, kad kova su apolitiškos, pramoginės Vakarų kultūros įtaka, sugebėjusia prasiveržti pro „geležinę uždangą“ per trumpą „atlydžio“ laikotarpį, buvo svarbiausias sovietinės ideologijos prižiūrėtojų užsiėmimas paskutiniais šeštojo dešimtmečio ir pirmaisiais septintojo dešimtmečio metais. Po knygų antrą vietą šiuo atžvilgiu užėmė kinas. SSKP CK Ideologinė komisija 1958–1961 m. priėmė tris nutarimus kinematografijos ir kino demonstravimo klausimais²⁸. M. Suslovo komisijai daug rūpesčių kėlė kapitalistinių šalių kino filmų atranka ir demonstravimas. Kovos su užsienio kino invazija atgarsiai pasiekė ir Lietuvą. Gavęs Glavlito signalą, LKP CK sekretoriatas 1960 m. rugsėjo 26 d. priėmė nutarimą, kuriame kritikavo leidinio „Ekranu naujienos“ redakciją už tai, kad ji pirmenybę teikia buržuazinių šalių gamybos filmams. Konkrečiai užkliuvo 26-asis numeris, kuriame buvo plačiai išreklamuotas amerikiečių filmas „Septintoji Sindbado kelionė“ ir išspausdintas gausiai iliustruotas straipsnis apie to meto superžvaigždę, prancūzų aktorę Bridžitą Bardo²⁹.

Leidyklų mėginimai, pasinaudojus ideologinės kontrolės susilpnėjimu pristatyti visuomenei anksčiau buvusį neprieinamą praeities rašytojų kūrybinį palikimą ir kai kuriuos kūrinius, netilpusius į socialistinio realizmo rėmus, greit peržengė sovietų režimo nustatytas siauras leistinumų ribas ir buvo atitinkamai įvertinti. Leidyklų darbas smarkiai kritikuotas jau 1958 m. vasario mėnesį vykusiam LKP X suvažiavime, o 1960 m. liepos 4 d. LKP CK biuras priėmė nutarimą „Dėl knygų planavimo ir leidybos trūkumų Tarybų Lietuvos leidyklose“³⁰. Nors šiame nutarime konstatuota, kad anksčiau išsakyta kritika „padėjo leidyklų darbuotojams teisingiau vertinti praeities rašy-

tojų kūrybinį palikimą, sustiprino jų budrumą kovojant su pasitaikančiais bandymais gaivinti literatūroje įvairias buržuazines koncepcijas³¹, vis dėlto rasta nemažai trūkumų: užkliuvo be atitinkamo įvertinimo išleisti Dionizo Poškos raštai, praeitį idealizuojantis albumas „Lietuvių liaudies architektūra“, keletas „Mokinio bibliotekos“ serijoje išleistų knygų.

Šeštojo dešimtmečio pabaigoje pamažu prasiveriant „geležinei uždangai“, LSSR Glavlitui atsirado papildomų pareigų, susijusių su ideologine cenzūra: 1958 m. jam pavesta tikrinti paštu iš užsienio gaunamą ir į užsienį siunčiamą literatūrą lietuvių kalba. Iki tol tai buvo atliekama Maskvoje, kur didžioji dalis tokiu būdu atkeliavusių leidinių daug nesigilinant buvo sunaikinama. Iš užsienio į Lietuvą siunčiamos literatūros lietuvių kalba, patekusios į cenzūros rankas, likimas galėjo būti trejopas: vadinamieji pažangūs leidiniai buvo praleidžiami bendram naudojimui, politiškai ir idėjiškai kenksmingi žymimi vienu šešiakampiu ir nukreipiami į bibliotekų spec. fondus, o ypač pavojingi režimui (žymimi dviem šešiakampiais) konfiskuojami. 1961 m. priimtas LKP CK sekretoriato nutarimas nustatė tvarką, pagal kurią Glavlito konfiskuoti išėivijos leidiniai galėjo būti perduodami (ne daugiau kaip po 2 egz.) tik į Partijos istorijos instituto bibliotekos spec. fondą arba KGB, o vienu šešiakampiu pažymėti, be šių institucijų, dar ir Mokslų akademijos bei Respublikinės bibliotekų spec. fondams³². Apribojami bendram naudojimui arba konfiskuojami buvo ir leidiniai, „propaguoiantys amerikietišką gyvenimo būdą, mistiką, impresionizmą, nihilizmą literatūroje ir mene, taip pat bulvariniai“. Pavyzdžiui, 1959 m. iš cenzūros kontrolei pateiktų 2362 kontrolinių egzempliorių (periodinių leidinių numeriai, knygų pavadinimai) į spec. fondus nukreipta 1243, o konfiskuota 195 (iš jų net 109 religiniai lei-

diniai)³³. Buvo tikrinami ne tik iš užsienio gaunami siuntiniai su spauda, bet ir laiškais siunčiami dokumentai, tačiau tai jau buvo KGB prerogatyva. Antai 1959 m. LSSR KGB konfiskavo 86 533 laiškus, siųstus ir gautus pačioje Sovietų Sąjungoje ir tarptautiniu paštu³⁴.

Galima teigti, kad nuo septintojo dešimtmečio pradžios KGB vėl tapo svarbiausiu LKP CK informacijos apie Lietuvos kultūriname gyvenime vykstančius procesus šaltiniu; Glavlitas bent jau laikinai nustumtas į antrą planą. Tai ypač išryškėjo 1963 m. pradžioje, kai visoje Sovietų Sąjungoje prasidėjo ideologinė kampanija prieš formalizmą ir abstrakcionizmą mene ir literatūroje. Šią kampaniją išprovokavo skandalingas N. Chruščiovo apsilankymas Maskvos Manieže surengtoje dailės parodoje, kur jis užsipuolė alternatyvios dailės atstovų kūrinius. 1962 m. gruodžio 17 d. ir 1963 m. kovo 7–8 d. surengtuose valdžios atstovų susitikimuose su menininkais pastarieji gan šiurkščia forma buvo mokomi, kaip reikia kurti; juose smerktas taikus sambūvis su skirtingomis meno kryptimis. Naujos ideologinės kampanijos atgarsiai greit pasiekė ir Lietuvą. Kadangi Glavlitas pastaruoju metu nebuvo atskleidęs didelių ideologinių klaidų meno kūriniuose, iniciatyvos ėmėsi KGB. 1963 m. vasario 15 d. buvo patvirtintas priemonių, kaip sustiprinti inteligentijos ir jaunimo kontrolę, planas. Viename šio dokumento punktų numatyta „analizuoti tarp inteligentijos ir jaunimo vykstančius procesus bei reiškinius, taip pat nacionalistų bandymus panaudoti šiuos reiškinius priešiškiems tikslams, ir siekti, kad su partijos ir visuomeninių organizacijų pagalba laiku būtų galima imtis priemonių sutrukdyti politiniams paklydimams ir ideologinėms klaidoms peraugti į antitarybinius veiksmus“³⁵. Tuo tikslu numatyta verbuoti naujus agentus Lietuvių kalbos ir literatūros institute,

leidyklose, Lietuvos kino studijoje, tarp rašytojų ir dailininkų, Vilniaus universiteto ir Pedagoginio instituto dėstytojų ir studentų.

Nepraėjus nė porai mėnesių, prieš įvykstant Vilniuje kūrybinių darbuotojų pasitarimui, skirtam Maskvoje vykusią valdžios atstovų susitikimą su kultūros ir meno veikėjais rezultatams aptarti, LSSR KGB pateikė A. Sniečkui išsamią pažymą apie respublikos menininkų nuotaikas. Pažymos autoriai vos dviem sakiniais rituališkai deklaravo, kad dauguma menininkų teisingai supranta savo vaidmenį ir visiškai pritaria partijos ir valstybės vadovų neseniai išsakytomis mintims apie abstraktųjį ir formalistinį meną, o likusioje teksto dalyje – apie 10 mašinraščio lapų – aptariamos neigiamos tendencijos. Ši kartą daugiausia vietos skirta audiovizualiniams menams: dailei, muzikai, kinematografijai. Nors dauguma dailininkų, anot pažymos autorių, teigė, kad Lietuvos dailei formalizmas ir abstrakcionizmas nėra būdingi, KGB turėjo duomenų, jog „kai kurie dailininkai kuria formalistinės krypties, t. y. savo turiniu ideologiškai kenksmingus paveikslus“³⁶. Kaip didžiausi formalizmo šalininkai įvardyti Vincas ir Saulė Kisarauskai. KGB duomenimis, partijos ideologų pažiūras ignoravo ar joms nepritarė ir nemažai respublikos kino bei muzikos kūrėjų.

Kiti ne mažiau įtakingi pavojaus signalai LKP vadovybę pasiekė per pačias partines struktūras. LKP CK Kultūros, mokslo ir mokyklų skyriui atrodė, kad „ieškojimų patosas, iš esmės teigiamai veikias nūdienę lietuvių literatūrą, kai kuriuos jaunuosius rašytojus nuveda klaidingais buržuazinio dekadentinio meno epigoniškumo keliais. Tokiais atvejais gilus socialinis visuomeninis turinys pakeičiamas paviršutiniškomis miesčioniškomis arba krikščioniškai humanistinėmis tendencijomis“³⁷. Kaip ryškiausi tokios kūrybos pavyzdžiai nurodytos 1962 m. išspausdintos Vlado Dautarto novelės „Ir numirė žmogus“,

„Jei pasiekčiau saulę“, Romualdo Lankausko romanas „Vidury didelio lauko“. Dar dogmatiškesnį LKP požiūrį į naujas literatūrinės tendencijas demonstravo LKP CK narys V. Lukoševičius savo laiške A. Sniečkui, reiškęs susirūpinimą dėl svetimų socialistiniam realizmui tendencijų literatūroje ir mene. Jam užkliuvo net ir Lenino premijos laureato Eduardo Mieželaičio poema „Žmogus“ bei J. Avyžiaus romanas „Į stiklo kalną“, o 1961 m. „Pergalėje“ išspausdintą Grigorijaus Kanovičiaus ir Vytauto Žalakevičiaus kino apysaką „Gott mit uns“, kurioje pasakojama apie žydus gelbėjusį kunigą, manė esant vertą Vatikano premijos³⁸. Minėtos pažymos ir laiškai, be abejonės, buvo vienas iš svarbių šaltinių LKP vadovams rengiant kalbas būsimam eiliniam respublikos menininkų auklėjimo seansui.

Minėtas kūrybinių darbuotojų pasitarimas, įvykęs Vilniuje 1963 m. balandžio 4–5 d., kuriame dalyvavo apie 700 asmenų, buvo labai audringas. Pagrindinį pranešimą skaitęs LKP CK ideologijos sekretorius Antanas Barkauskas smarkiai kritikavo R. Lankausko romanus „Vidury didelio lauko“ ir „Tiltas į jūrą“, S. Kisarauskienės iliustracijas E. Mieželaičio knygai „Autoportretas. Aviaeskizai“, V. Kisarausko ir Bronės Žilytės kūrybą, kino filmus „Kur susilieja upės“ ir „Kanonada“, Grožinės literatūros leidyklą ir Dailininkų sąjungą už netinkamai atrinktus darbus albumui „Grafika“. Buvo pažymėta, kad „šie kūriniai yra menamo novatoriškumo vaisius [...], atveria kelią formalizmui, kartu ir svetimos reakcinės ideologijos skverbimuisi“³⁹. Pasinaudoję susidariusia palankia jiems konjunktūra, ištikimi socialistinio realizmo adeptai Juozas Baltušis, Teofilis Tilvytis, Vacys Reimeris kritikavo tuometinę Rašytojų sąjungos vadovybę (ypač E. Mieželaitį ir Justiną Marcinkevičių) už modernistinių tendencijų protegavimą. Formalizmo šmėklos paieškos apėmė visus vaizduojamosios dailės

žanrus. 1962 m. dėl formalistinių tendencijų buvo uždrausta spausdinti Juozo Galkaus plakatus „Visi į rinkimus“, „Visos tautos – viena šeima“, 1963 m. vasario mėnesį LKP CK uždraudė platinti Vytauto Kaušinio plakatą „Viskas vardan žmogaus, jo gerovės“, daug plakatų ir knygų viršelių 1963 m. nepraleido ir Glavlitas. Imta kur kas priekabiau vertinti knygų iliustracijas ir dailės kūrinių reprodukcijas. Siekiant efektyviau kontroliuoti dailės raidos tendencijas, 1964 m. sumanyta įvykdyti aukštųjų meno mokyklų reformą, kuri turėjo padidinti šių mokyklų sistemos centralizaciją ir specializaciją. Valstybinis dailės institutas pagal šią reformą turėjo įgyti tautoskomosios dailės profilį.

Prieš labiausiai nuo partijos linijos nukrypusius menininkus imtasi aktyvių auklėjimo priemonių. Poveikio būdus vėlgi siūlė šiuo laikotarpiu aktyviai kultūriniu gyvenimu domėjęsis sovietų saugumas. KGB vaidmuo vykdant ideologinę kontrolę didėjo, vis mažiau viešajame gyvenime toleruojant su oficialia kultūros koncepcija nesutampančias mintis ir jų raiškos būdus. Nesutikimas grįžti į „tikrąjį“ kelią vėl pradėtas vertinti kaip antisovietinė laikysena, o tuo jau rūpinosi politinės policijos struktūros. KGB stengėsi neišleisti iš akių neformalių sambūrių, į kuriuos nuo šeštojo dešimtmečio vidurio ėmė telktis socialistinio realizmo rėmuose neišsitenkantys intelektualai ir menininkai. Dar 1959 m. kovo mėnesį A. Sniečkus buvo informuotas apie Vilniaus universiteto literatų būrelyje egzistuojančią neva dekadentinę grupę, kurios branduolį sudarė Juozas Tumelis, Tomas Venclova ir Pranas Jackevičius⁴⁰. 1961 m. pradžioje pas J. Tumelį buvo atlikta krata, kurios metu paimta daug knygų ir rankraščių.

LKP vadovybei KGB piršo nuomonę, kad svarbiausia kai kurių menininkų „klaidų“ priežastis – neigiama „reakcingų“ pažiūrų tarpukario Lietuvos visuomenės ir

kultūros veikėjų įtaka; iš jų pirmiausia buvo išskiriamas žurnalistas, literatūros ir meno kritikas Juozas Keliuotis. 1956 m. iš įkalinimo vietos grįžusį J. Keliuotį KGB pradėjo intensyviai sekti nuo 1961 m. pavasario. 1964 m. balandžio mėnesį operatyvinio tyrimo metu surinkti duomenys buvo apibendrinti LKP CK adresuotoje specialioje pažymoje⁴¹. Reaguodamas į šį raštą LKP CK Ideologijos skyrius kartu su Dailininkų ir Rašytojų sąjungų vadovybe ėmėsi profilaktinių priemonių, kad apsaugotų R. Lankauską ir V. Kisarauską nuo J. Keliuočio įtakos. Buvo sekami ir menininkų susiejimai pas dailininką Vladą Vildžiūną, iš Grožinės literatūros leidyklos pašalintą A. Liobytę. Nors po N. Chruščiovo nušalinimo kampanija prieš formalistinį meną aprimo, KGB nesiliovė domėtis kultūriniame gyvenime, ypač viešai nematomame, vykstančiais reiškiniais. 1965 m. pradžioje KGB informavo LKP CK apie Valstybiniame dailės institute veikiančią estetikos būrelį, kuriame svarstytos Vakarų ir Lietuvos meninio gyvenimo aktualijos. Kaip aktyviausi jo dalyviai įvardyti šio instituto dėstytojas Gytis Vaitkūnas, architektai Gediminas Baravykas ir Bronius Grušas, poetas T. Venclova⁴². Reaguodamas į šią informaciją LKP CK Mokymo įstaigų skyriaus vedėjas Lionginas Šepetys surengė profilaktinius pokalbius su G. Vaitkūnu ir B. Grušu.

Vaidmenų persiskirstymą rodė ir tai, kad 1963–1966 m. Glavlitas buvo netekęs savarankiškos valdybos prie SSRS MT statuso ir tapęs Spaudos komiteto padaliniu, todėl neturėjo galimybės tiesiogiai kreiptis į LKP vadovybę. Be to, įsitvirtinant naujo režimo lyderio komandai, panašiai kaip prieš dešimtmetį, kurį laiką buvo juntamas tam tikras, nors ir mažiau pastebimas ideologinės kontrolės susilpnėjimas. Tuo bene labiausiai pasinaudojo Lietuvos leidėjai. Septintojo dešimtmečio antroje pusėje pirmą kartą lietuvių

kalba buvo išleisti Jeromo Salingerio ir Johno Updiko kūriniai, pasirodė pirmieji Albero Kamiu ir Franzo Kafkos vertimai⁴³. Grožinės literatūros leidykla pradėjo leisti „Lituanistinės bibliotekos“ seriją, pirmą kartą visuomenei pristatyta žinomų išeivijos autorių Jurgio Savickio ir Jurgio Baltrušaičio kūryba. Tačiau kaip ir po J. Stalino mirties tarp valdžio sukelta sąlyginė liberalizacija truko neilgai. Kadangi ir į oficialų viešąjį diskursą dar vis prasprūsdavo nemažai, sovietų valdžios požiūriu, nereikalingos informacijos, 1966 m. rudenį savarankiškos žinybos statusas buvo grąžintas Glavlitui, kuris iškart aktyviai ėmėsi jam įprastų ideologinės cenzūros funkcijų. 1967 m. parengtoje naujoje cenzūros kontrolės instrukcijoje buvo daug ideologinio pobūdžio apribojimų, pagal kuriuos praktiškai kiekvienas kūrinys ar spaudos informacija galėjo būti paskelbta nepatikimais ar nesaivalais, numatyta asmeninė cenzorių administracinė ir baudžiamoji atsakomybė už ideologinio turinio klaidas⁴⁴.

Negausūs išlikę dokumentai apie Glavlio padalinio Lietuvoje veiklą taip pat patvirtina, kad ideologinė cenzūra nuo 1967 m. vėl atsidadė šios institucijos dėmesio centre. Tais metais būta kur kas daugiau išbraukimų dėl ideologinių motyvų nei anksčiau ir tai aiškintina kaip naujo redaktoriaus Jono Kulbio, skaičiusio literatūros kūrinius, veiklos padarinys. Jis atkreipė dėmesį į J. Baltušio knygos „Tėvų ir brolių takais“ teiginius apie amerikiečių aukštą moralę, toleranciją ir patriotizmą, taisė nepageidautinus teiginius apie valdžios veiksmus, nepakeliamas gyvenimo sąlygas lageriuose Vytauto Petkevičiaus knygoje „Apie duoną, meilę ir šautuvą“⁴⁵. Spaudos leidinių ideologinės kontrolės problemos buvo apsvarstytos ir 1967 m. rugpjūčio 31 d. vykusiame LSSR Glavlio partiniame susirinkime. Jame padalinio vadovai stengėsi išsklaidyti kai kurių cenzorių abejones dėl ideologinės cenzūros metodų tin-

kamumo. Anot LSSR Glavlio viršininko pavaduotojo Boriso Gurvičiaus, „kalbos apie akiplėšiškumą ir subjektyvų vertinimą mažina mūsų budrumą ir gali tik pakenkti jauniems redaktoriams. Subjektyvaus požiūrio mes neišvengsime, nes „sąrašė“ nėra parašyta, kokios literatūros mes turime neleisti“⁴⁶. Siekiant išvengti subjektyvumo, nutarta politines-ideologines pastabas pagrįsti recenzijomis ir apsvarstyti bendruose redaktorių pasitarimuose.

Aiškiau buvo nustatytos meninio opų nesenos praeities temų interpretavimo ribos. Tai geriausiai rodo valdžios reakcija į septintajame dešimtmetyje pasirodžiusius kūrinius, kuriuose mėginta subtiliau pažvelgti į partizaninį pasipriešinimą. Meniška įtaigia ir kartu politiškai priimtina šios temos interpretaciją įkūniję kūriniai – Mykolo Sluckio romanas „Laiptai į dangų“ (1963 m.) ir Vytauto Žalakevičiaus meninis filmas „Niekas nenorėjo mirti“ (1965 m.) buvo įvertinti premijomis, o ideologiškai labiau dviprasmiški apsakymai – J. Mikelinsko „Kūdikėlis“ (išspausdintas 1968 m. „Nemune“) ir R. Lankausko „Gyvačių augintojas“ (išspausdintas 1968 m. „Pergalėje“), nors ir praėję cenzūros filtrą, sutikti labai priešiška kaip bandymas „reabilituoti banditizmą“. Partizaninį pasipriešinimą bandęs teigiamai pavaizduoti Jonas Laucė 1971 m. buvo nuteistas dvejus metus kalėti.

„Atlydžio“ iliuzijas galutinai išsklaidė sovietų invazija į Čekoslovakiją 1968 m. Daugelio sovietologų nuomone, tai buvo paskutinis bandymas reformuoti sovietinę sistemą, po kurio prasidėjo jos stagnacija ir dalinė restalinizacija. „Ideologinės kovos sustiprėjimo“ sąlygomis viešąjį diskursą visiškai užšaldyti turėjo 1969 m. sausio 7 d. priimtas SSKP CK nutarimas „Dėl spaudos organų, radijo, televizijos, kinematografijos, kultūros ir meno įstaigų vadovų atsakomybės už spausdinamos medžiagos ir repertuaro idė-

jinį-politinį lygį padidino“. LKP CK biuras jau po mėnesio patvirtino priemones, kaip šį nutarimą įgyvendinti⁴⁷. Šie partijos dokumentai aiškiau nei kada nors anksčiau priminė redakcijų ir kitų kultūros įstaigų vadovams jų pareigą rūpintis išleidžiamos produkcijos ideologiniu nepriekaištingumu, be to, didesnes teises suteikė atitinkamų organizacijų redakcinėms kolegijoms ir partinėms organizacijoms.

Nuolatinis partijos „rūpinimasis“ menininkų kūryba dar kartą pademonstruotas 1969 m. surengtame LSSR kultūros darbuotojų pirmajame suvažiavime, kuris savo paskirtimi ir atmosfera mažai kuo skyrėsi nuo 1946 m. ir 1957 m. vykusių panašių susiėjimų. Pagrindiniu suvažiavimo momentu, be abejonės, tapo A. Sniečkaus kalba, kurioje jis pažymėjo: „Rašytojai, dailininkai, visi kultūros darbuotojai teisingai reiškia susirūpinimą dėl tematikos susmulkėjimo šiuolaikinėje literatūroje, dėl buržuazinių filosofinių idėjų bei formalistinių eksperimentų apraiškų atskiruose pastarųjų metų literatūros, dailės darbuose. Kaip taikliai pastebėjo Rašytojų sąjungos valdybos plenumo rašytojas Jonas Avyžius, pastaruoju metu tapo madinga kelti bendražmogiško humanizmo vėliavą, užmirštant, kieno rankos laiko jos kotą, t. y. užmirštant, kad bendražmogiško humanizmo vėliava gali būti tik socialistinės santvarkos šalininkų rankose“⁴⁸.

Nors po SSKP CK 1969 m. sausio 7 d. nutarimo padidėjo redakcijų atsakomybė už spausdinamos produkcijos politinį turinį, Glavlitui darbo užteko ir toliau. 1969 m. LSSR Glavlitas padarė 13 politinio-ideologinio pobūdžio pataisų⁴⁹, 1970 m. – 34, 1971 m. – 15, 1972 m. – 29⁵⁰. Viena iš tokių didelių skirtumų priežasčių, matyt, buvo ta, kad po to, kai vienais metais cenzūra padarydavo daug pastabų ir redakcijos gaudavo pylos iš LKP CK, kitais metais ideologiškai „žalingi“ kūriniai jau sunkiau prasly-

davo pro redakcijų filtrą. Ideologinės cenzūros dėmesio centre vėl atsidūrė vaizdinė informacija. 1971 m. beveik visos LSSR Glavlito politinio-ideologinio pobūdžio pataisos buvo susijusios su dailės kūrinių publikacijomis. „Vagos“ leidyklai pasiūlyta ištaisyti arba pakeisti iliustracijas leidinyje „Poezijos pavasaris“ ir dailininko Aloyzo Stasiulevičiaus kūrybos albume, iš albumo „Lietuvos fotografija“ išimta 15 fotografijų, iš leidinio „Grafika“ išimtas Telesforo Kulakausko darbas „Pusė akto“. Be to, „Dailės“ kombinatui neleista spausdinti atvirukų „Su pavasariu“ (pavaizduoti margučiai) ir „Su Naujaisiais metais“ (pavaizduota karūna ir kryžius)⁵¹. 1972 m. Glavlito cenzoriams taip pat sukėlė įtarimą 17 iliustracijų ir 1 viršelis „Vagos“ leidiniuose bei vienas „Minties“ leidyklos plakatas⁵².

Itin jautriai buvo reaguojama į bandymus netradiciškai pavaizduoti partijos ir valstybės vadovus. 1969 m. kilo triukšmas dėl V. Lenino gimimo šimtmečiui skirto Adomo Galdiko lino raižinių albumo „Vladimiras Iljičius Leninas“, po metų dėl iliustracijų V. Majakovskio poemai „Vladimiras Iljičius Leninas“ užsipultas dailininkas Stasys Krauskas. Netinkamų iliustracijų rasta ir periodiniuose leidiniuose. 1971 m. pabaigoje LKP CK Kultūros skyrius surengė pasitarimą tema „Dailės propaganda masinės informacijos priemonėse“, kuriame labiausiai buvo puolama „Švyturio“ redakcija. Anot tuometinio LKP CK Kultūros skyriaus dailės sektoriaus vedėjo Antano Gedmino, „Švyturio“ redakcija „nusisuko nuo dailės, kurios vietą užėmė parodose nesutinkamų dailininkų diletantų kūryba – absurdiški koliažai, šiurkščios įmantraus štricho puslapinės iliustracijos, neturinčios jokio ryšio nei su tekstu, nei apskritai su mūsų grafine kultūra“⁵³. Kliuvo ir „Jaunimo gretoms“, pristatčiusioms „pozuojantį atsiskyrėlį“ V. Gurskį ir jo kūrinių „Trakų bažnyčia“. Toks valdžios

dėmesys dailei nebuvo atsitiktinis, mat dailė tuo metu buvo bene labiausiai nutolusi nuo oficialiai pripažintų meno standartų. Kitaip negu rašytojai, dailininkai nebuvo materialiai priklausomi nuo valdžios pripažinimo. Be to, bent jau septintajame dešimtmetyje egzistavo ir šiokia tokia alternatyva oficialioms dailės parodoms – „Vagos“ redakcijos patalpose, Respublikinėje bibliotekoje, Panevėžio dramos teatre, Rašytojų sąjungos klube buvo rengiamos ir valdžios struktūrų neaprobuotos parodėlės. Tik po 1968 m. skandalą sukėlusios Kazės Zimblytės abstrakčių kūrinių parodos „Vagos“ redakcijoje Kultūros ministerija ėmėsi griežčiau kontroliuoti ir šiuos liberalesnius parodų plotus.

Nepaisant pasikeitusios atmosferos, didelių pokyčių Lietuvos kultūriniame gyvenime kurį laiką nebuvo. 1969 m. išleistas Šatrijos Raganos raštų dvitomis, Mariaus Katiliškio romanas „Miškais ateina ruduo“, 1970 m. – kai kurie Igno Šeinių kūriniai. „Lituanistinės bibliotekos“ serijoje, nors ir smarkiai kupiūruoti, 1970 m. buvo išleisti Jono Basanavičiaus ir Antano Baranausko raštai, pradėta leisti „Versmių“ serija. Novatoriškus ieškojimus tęsė Kauno dramos teatras, prie kurio veikė ir Modrio Tenisono vadovaujama pantomimos trupė; neišprasti šios trupės pasirodymai bene labiausiai nukrypo nuo oficialių priimtino meno normų. Ideologinių reikalavimų aiškiai neatitiko ir intelektualio T. Venclovos poezija, tačiau 1972 m. buvo išleista jau trečioji jos rinktinė. Didžiausią iššūkį socialistinio realizmo kanonams metė 1972 m. „Nemuno“ 2-ajame numeryje išspausdintas literatūros kritiko Vytauto Kubiliaus straipsnis „Talento mįslės“, kuriame autorius išdrįso suabejoti tuometine rašytojų hierarchija: „Kokia būtų įdomi ir netikėta dabartinės literatūros panorama, sudaryta ne pagal nusistovėjusią nomenklatūrą, o pagal talentų kalibrus! Kai kurie „vedantieji rašytojai“, be abejonės, atsidurtų kukliame pe-

tite, o bevardžiai („ir kiti“) galbūt užimtų paradinį plotą“⁵⁴. Šis straipsnis išprovokavo labai audringą partijos funkcionierių reakciją. Jį svarstant Rašytojų sąjungos valdybos prezidiumo posėdyje, LKP CK Kultūros skyriaus vedėjas pavaduotojas įvertino tai kaip apgalvotą sensaciją, aiškų politinį aktą ir reikalavo griežtai pasmerkti straipsnio autorių⁵⁵. Šios kultūrinio gyvenimo laisvės apraiškos irgi didino visuomenėje įtampą, kurios iškrova tapo 1972-ųjų įvykiai Kaune, priverbę režimą ryžtingomis priemonėmis sugriežtinti viešojo gyvenimo ideologinę kontrolę.

IDEOLOGINĖS CENZŪROS KASDIENYBĖ „BRANDAUŠ SOCIALIZMO“ SĄLYGOMIS

Po R. Kalantos susideginimo Kaune vykę neramumai viešai buvo aiškinami kaip chuliganų provokacija, tačiau neoficialiai aiškinamasi šių įvykių priežastis LKP vadovybė manė, kad viena iš jų buvo ir nepakankama kultūrinio gyvenimo kontrolė. Tai patvirtina tiek slapti LKP CK dokumentai, tiek kai kurie valdžios sprendimai, aiškiai orientuoti į ideologinės cenzūros sustiprinimą. Apie literatūros ir meno padėtį daug kalbėta 1972 m. liepos 3 d. vykusiame LKP CK plenumo. LKP CK ideologijos sekretorius A. Barkauskas priekaištavo rašytojams dėl jų kūryboje vyraujančio pesimizmo, absurdiškų ir beprasmių situacijų kūrimo. Tokiomis savybėmis, anot jo, labiausiai išsiskyrė 1972 m. „Pergalės“ 4-ajame numeryje išspausdinta J. Mikelinsko apysaka „Laukinė obelis“, Juozo Apučio novelių rinkinys „Horizonte bėga šernai“. Esminių trūkumų A. Barkauskas įžvelgė ir leidyklų darbe⁵⁶. Akivaizdus ženklas, rodantis, kad pasikeitė oficiali nuostata meninių ieškojimų atžvilgiu, buvo ir 1972 m. rugpjūčio 26 d. „Tiesoje“ išspausdinta Vytauto Areškos recenzija „Chaosas poetizavimas“ (apie Sigito

Gedos poezijos knygą „26 rudens ir vasaros giesmės“).

Nuo žodžių greit pereita prie konkrečių veiksmų. LKP CK Propagandos ir agitacijos skyriaus vedėju vietoj dažnai sergančio Prano Mišučio buvo paskirtas dogmatiškų pažiūrų Juozas Kuolelis, pakeisti iki tol liberaliausių kultūrinių publicistinių žurnalų – „Kultūros barai“ ir „Nemunas“, taip pat savaitraščio „Literatūra ir menas“ vyriausieji redaktoriai. Tačiau daugiausia permainų įvyko knygų leidybos srityje. 1972 m. buvo atleistas nuo 1953 m. „Vagos“ leidyklai vadovavęs Jonas Čekys, o kiek vėliau – ir Spaudos komiteto pirmininkas Feliksas Bieliauskas. 1973 m. iš „Vagos“ numatytų išleisti leidinių plano buvo išbrauktos J. Mikelinsko „Laukinė obelis“, R. Lankausko „Atšvaitai jūros veidrodyje“, A. Pociaus „Ištirpę migloje“, Antano Miškinio dienoraštis ir kitos knygos. Trijų jau atiduotų į spaustuve „Vagos“ leidinių – Vytauto Bložės eilėraščių rinkinio „Preludai“, VU „Mokslinės bibliotekos metraščio“ ir kraštotyrinio leidinio „Gervėčiai“ – spausdinimas 1972 m. buvo sustabdytas. Glavlitas taip pat nedavė leidimo spausdinti Aldonos Gaigalaitės monografijos „Lietuvos TSR istorijos istoriografija ir šaltiniai“. 1973 m. leidyklos atmetė 60 rankraščių, o dar 69 grąžino taisyti iš esmės⁵⁷. Siekiant sugrąžinti į „tikrąjį“ kelią dailininkus, numatyta atitinkamų organizacijų priemonių imtis Valstybiniame dailės institute⁵⁸, „Minties“ leidykloje pakeistas už atvirukų ir plakatų leidybą atsakingas dailininkas, sudaryta speciali atvirukų ir plakatų redakcija, jų leidybą ėmėsi griežčiau kontroliuoti LSSR spaudos komitetas⁵⁹.

Budrumą akivaizdžiai padidino KGB ir Glavlitas. 1972 m. KGB pasirūpino, kad nebūtų išspausdinta „iš nacionalistinių pozicijų“ parašyta Antano Tylos istorinė monografija „Garšių švietėjai“ ir J. Apučio romanas „Skruzdėlynas Prūsijoje“⁶⁰. Sovietų sau-

gumas aktyviai domėjosi ir Kauno dramos teatro vyriausiojo režisieriaus Jono Jurašo darbais. LSSR KGB pirmininko Juozo Petkevičiaus nuomone, jis sąmoningai ir sistemingai stengėsi daryti politiškai žalingą įtaką, pasirinkdamas tokias pjeses, kuriose „vaizduojamos tamsiosios tarybinės tikrovės pusės, taip pat stengėsi akcentuoti tas spektaklių vietas, kuriose kalbama apie neigytinius ideologinio ir politinio pobūdžio reiškinius“⁶¹. 1972 m. rudenį J. Jurašas buvo priverstas palikti Kauno dramos teatrą. Prižiūrėjęs inteligentiją LSSR KGB 5-ojo skyriaus 1-asis poskyris, siekdamas išplėsti savo galimybes, vien 1972 m. užverbavo 20 agentų⁶².

Glavlitas ypač apribojo naudojimąsi iš-eivijoje leidžiama literatūra. Per kelerius metus labai išaugo dviem šešiakampiais žymimų, taigi praktiškai neprieinamų kontrolinių egzempliorių procentas (žr. lentelę⁶³). 1972 m. tokių būta 23 proc., o 1977 m. – jau 57 proc. visų paštu gaunamų iš-eivijos leidinių.

Metai	◇	◇◇	Iš viso patikrinta
1972	1452	704	3038
1973	1524	904	3031
1974	2535	1812	5031
1975	742	785	2403
1976	696	1050	2487
1977	607	1872	3259
1978	225	1221	1672
1979	501	967	1706

Į lentelėje pateiktą statistiką neįtrauktos Glavlito cenzorių tikrintos registruotos banderolės ir siuntiniai su literatūra. Aštuntajame dešimtmetyje beveik pusė jų taip pat buvo nepraleista adresatams ir konfiskuota. Vilniaus tarptautinio pašto skyriuje budintis cenzorius (aštuntajame–devintajame dešimtmėčiais šias pareigas ėjo A. Kavaliauskas) tikrino ir iš užsienio siunčiamas plokšteles

bei magnetines juostas su įrašais lietuvių kalba. Pavyzdžiui, 1972 m. buvo perklaustyti 58 vienetai, 10 iš jų konfiskuota dėl antiso- vietinio turinio arba religinės propagandos⁶⁴.

Vis labiau rūpintis propagandiniu reži- mo įvaizdžiu, todėl Glavlitas kontroliavo ne tik į Lietuvą paštu siunčiamą literatūrą, bet ir iš Lietuvos į užsienį siunčiamus rankraš- čius, fotografijas, spausdintą produkciją. Pa- vyzdžiui, 1972 m. rudenį buvo konfiskuota M. Liubeckio į Izraelį siųsta banderolė, ku- rioje buvo aplūžusių namų, nešvarių Vilniaus kiemų nuotraukų⁶⁵. 1975 m. buvo sulaikytas A. Ruigio pasirašytas rankraštis „Prisimini- mai iš rašytojo A. Vienuolio gyvenimo“⁶⁶. Autentišką informaciją apie padėtį sovietinė- je Lietuvoje turėjo pakeisti užsienio skaity- tojui skirta, iškreiptai tikrovę vaizduojanti lektūra, gausiai pradėta leisti aštuntajame de- šimtmetyje. „Minties“ leidykloje specialiai tokiai literatūrai rengti buvo įkurta „Gintaro“ redakcija, 1967 m. pradėtas leisti dau- giausia išeivijai skirtas „Gimtas kraštas“, tęstinis leidinys rusų, anglų ir vokiečių kal- bomis „Lietuva šiandien“ (1965–1988 m. iš- leista 30 tomų). Kita vertus, režimas aštun- tajame dešimtmetyje jau nesugebėjo visiškai užkirsti kelio nepageidaujamos informacijos patekimui už „geležinės uždangos“. Vakarus pasiekdavo ne tik knygų rankraščiai, kurių nebuvo galimybių išleisti Lietuvoje, bet ir čia leidžiama pagrindinė spauda.

Nuo 1973 m. vėl padaugėjo Glavlito įsa- kymų išimti iš bibliotekų ir knygų prekybos tinklo nepatikimais tapusių autorių knygas. Paprastai buvo išimamos iš Sovietų Sąjungos emigravusių rašytojų arba disidentinio sąjū- džio dalyvių knygos. Toks likimas ištiko Auš- ros Sluckaitės, T. Venclovos, vėliau Sauliaus Tomo Kondroto kūrinius. 1974–1976 m. taip pat buvo išimtos žinomų rusų rašytojų Aleksandro Solženycino, Aleksandro Gali- čiaus, Andrejaus Siniavskio, Anatolijaus Gla- dilino, Viktoro Nekrasovo ir kitų autorių

knygos. Iš naujo įvertinti ir kai kurie anks- čiau bendram naudojimui perduoti iš užsie- nio gauti išeivijos leidiniai. Tačiau tobulėjant techninėms priemonėms ir plečiantis ryšiams su užsieniu, izoliuoti visuomenę ir jos kul- tūrinį elitą nuo „priešiškos“ ideologijos da- rėsi vis sunkiau. Nemažai bendram naudoji- mui neprieinamų knygų, ypač grožinės lite- ratūros, nuo septintojo dešimtmečio vidurio pavykdavo atvežti į Lietuvą vis dažniau at- vykstantiems išeivijos kultūros veikėjams, ku- rie jomis aprūpindavo pažįstamus rašytojus, dailininkus, istorikus⁶⁷. Pagaliau atsirado sa- vilaida, kurios būdu buvo dauginami išeivi- jos filosofų Antano Maceinos, Juozo Gir- niaus, Stasio Ylos populiariausi veikalai, Bernardo Brazdžionio poezija, Adolfo Šapo- kos „Lietuvos istorija“ ir kitos knygos.

Prasidėjusią ideologinės kontrolės mecha- nizmo eroziją patvirtina ir desperatiškos val- džios pastangos stiprinti kultūros ir meno darbuotojų politinį budrumą. Antai LSSR kultūros ministerijos kolegija 1977 m. rug- sėjo mėnesį priėmė nutarimą „Dėl kultūros ir meno įstaigų darbuotojų politinio budru- mo ir valstybinės drausmės stiprinimo“, ku- riuo įpareigojo kultūros įstaigas ne tik gerinti idėjinį-politinį auklėjimą, bet ir geriau sau- goti bei naudoti dauginimo techniką, griež- tai laikytis nustatytos darbo su užsieniečiais tvarkos, reikliau atrinkti darbuotojus išvy- koms į užsienį, atsižvelgiant į jų moralines savybes ir politinį subrendimą⁶⁸. Neatsitikti- nai ir LKP CK išvykų į užsienį komisijai va- dovauti nuo aštuntojo dešimtmečio vidurio buvo pavesta gerai žinančiam kultūros vei- kėjų pažiūras buvusiam LSSR kultūros mi- nistrui, o nuo 1976 m. – LKP CK ideologi- jos sekretoriui L. Šepečiui.

Teisę kištis į kūrybinį procesą jautė tu- rinčios ne tik tiesiogiai cenzūros funkcijas vykdančios institucijos, bet ir tos valdžios įstaigos, kurių veikla buvo vaizduojama me- no kūriniuose. Ypač aktyviai savo munduro

garbe rūpinosi sovietinė milicija. Ne be VRM pastangų septintojo dešimtmečio pabaigoje buvo numarintas Klaipėdos dramos teatro spektaklis pagal K. Sajos pjesę „Gaidžio pentinai“, 1973 m. VRM bandė sustabdyti Lietuvos kino studijos (toliau – LKS) meninio filmo „Ties riba“ pasirodymą ekranuose, motyvuodama tuo, kad pagrindinio filmo herojaus – tardytojo Andriaus veikla, pavaizduota filme, neturi nieko bendra su realybe, be to, užkliuvo ir jo hipiška išvaizda⁶⁹. Nors filmą ir sugebėta apginti, tačiau atsižvelgiant į VRM pastabas buvo padaryta nemažai vaizdo ir dialogo korektyvų.

1972 m. pasikeitus kai kurių leidyklų ir kultūros žurnalų vadovams, jų veikla tapo priimtinesnė valdžiai, tačiau dėl vis griežtesnių ideologinių reikalavimų jie ir vėliau ne visuomet sugebėdavo įtikti viešojo diskurso sargams. Jau 1973 m. pradžioje naujas „Kultūros barų“ redaktorius M. Marcalis gavo papeikimą, o dailės ir architektūros skyriaus redaktorius Algimantas Patašius atleistas už tai, kad žurnalo 3-iajame numeryje buvo išspausdinti straipsniai su idėjinio-politinio pobūdžio klaidomis (Algimanto Liekio „Keli biografijos štrichai“, Juozo Galkaus „Arčiau meninės tiesos – arčiau gyvenimo“)⁷⁰. 1975 m. „Kultūros barams“ vėl kliuvo už straipsnius, kuriuose „be gilesnės analizės, vienpusiškai ir tendencingai nušviečiami aktualūs respublikos kultūrinio gyvenimo klausimai“⁷¹. LSSR Glavlitas 1976 m. gegužės 11 d. parengė LKP CK adresuotą pažymą, kurioje atkreipė dėmesį į tai, kad pastaruoju metu leidyklos „Vaga“ ir „Mokslas“ pateikė nemažai rankraščių, turinčių didelių politinio-ideologinio pobūdžio trūkumų. Daugiausia tokių trūkumų aptikta Leonardo Gutausko eilėraščių rinkinyje „Vartai po diemedžiu“, kurio dauguma eilėraščių paremti krikščioniškais simboliais ir maldų formulėmis. Net 25 eilėraščius iš šio rinkinio nurodyta pataisyti, o 5 iš viso pašalin-

ti⁷². Glavlito cenzoriams užkliuvo ir kiti tuo metu „Vagos“ parengti leidiniai: Juliaus Būteno knyga „Literato duona“, kur neva iškreiptai ir nesilaikant marksistinių pozicijų aprašyta studentų korporacijų veikla nepriklausomoje Lietuvoje, pesimistiški ir politiškai dviprasmiški poeto Almio Grybkausko eilėraščiai rinkinyje „Spalvoti nuotaikų žibintai“ ir kiti.

Nors į šiuos cenzūros signalus buvo atitinkamai reaguota, „Vaga“ ir toliau nesugebėjo „užtikrinti“ sovietų valdžiai reikalingo leidinių lygio. 1977 m. iš jau išspausdinto tęstinio leidinio „Literatūra ir kalba“ nurodyta išplėsti Oskaro Milašiaus autobiografiją⁷³, J. Mikelinsko romane „Už horizonto – laisvė“ Glavlito cenzoriai aptiko net 20 nepriimtinių vietų, kur „autorius atkuria pagražintą hitlerinių darbo stovyklų vaizdą, o pagrindiniai romano herojai, atliekantys darbo prievolę, parodomi vos ne kaip savanoriai, kuriems patinka pavyzdinga tvarka fašistinėje Vokietijoje“⁷⁴. Tačiau, žinoma, didžiausiu skandalu tapo „Vagos“ bandymas išleisti Alberto Vijūko-Kojelavičiaus Lietuvos istoriją, kurios rankraštis įstrigo Glavlito filtre. Aštuntojo dešimtmečio pabaigoje į valdžios nemalonę vėl pateko ir „Minties“ leidykla. 1979 m. apsvaistę jos darbą, LKP CK biuras kaip vieną iš trūkumų nurodė tai, kad jos leidiniuose pasitaiko nemažai idėjinio-politinio pobūdžio klaidų⁷⁵. Leidyklos vadovams priekaištauta ir dėl to, kad leidžiama mažai darbų, kuriuose būtų nagrinėjamos šiuolaikinės ateistinio auklėjimo problemos; jie pakeičiami knygomis apie religijos ir ateizmo istoriją. Religijos ir ateizmo tema visuomet buvo vienas svarbiausių ideologinės cenzūros dėmesio objektų. Glavlitas vos ne kasmet pastebėdavo klaidų ateistinėje lektūroje. Žiūrėta, kad nebūtų skelbiama „neteisinga“ statistika apie tikinčiųjų skaičių (pavyzdžiui, 1985 m. iš vienos radijo laidos liepta išimti duomenis, kad Alytaus medvilnės kombinate yra 62 proc. tikinčių-

jų, o 52 proc. tiki pomirtiniu gyvenimu⁷⁶); paviešinta kai kurių sovietinių švenčių antireliginė funkcija⁷⁷; reaguojama, kai išjuokiami ne tie, kurie reikia, dvasininkai (pavyzdžiui, iš 1976 m. leisto Teofilio Tilvyčio satyrinių kūrinių rinkinio Glavlitas liepė išimti pamfletą apie Klaipėdos bažnyčios statybą, kuris galėjo pakenkti su sovietų valdžia artimai bendradarbiavusio vysk. Liudo Povilonio autoritetui⁷⁸).

Aštuntajame dešimtmetyje prisimintas dar vienas meninės kūrybos ideologinės kontrolės įrankis – profesionali jos kritika. 1972 m. atitinkamą nutarimą priėmė SSKP CK, o 1978 m. – LKP CK biuras. Anot pastarojo, „kritika kartais per daug nuolaidžiai vertina menko turinio poetinius kūrinius, estetizacijos apraiškas kai kurių dailininkų kūryboje, praeities idealizavimo elementus, jai trūksta akcentų į socialinę problematiką teatre mene ir kinematografijoje“⁷⁹. Naudojant šį įrankį, neretai netgi buvo šiurkščiai klasuojamas autorinis tekstas. Pavyzdžiui, taip pasielgta su J. Mikelinsko romano „Genys yra margas“ ištraukomis, kurios šio romano kritikai buvo panaudotos 1975 m. „Literaturnaja gazeta“ paskelbtame Ryčio Trimonio straipsnyje „Užplanuoti atsitiktinumai“. Rašytojo atsakomojo straipsnio laikraštis nespausdino, nesėkmingas buvo ir mėginimas kreiptis į Rašytojų sąjungą.

Kovai su modernistinėmis tendencijomis mene, kurių dažniausiai pasitaikydavo jaunosios kartos kūryboje, sovietų režimas stengėsi panaudoti ir natūralų kartų konfliktą. Po J. Stalino mirties kūrybinių sąjungų vadovybėje įsitvirtinusi vidurinioji karta stengėsi išsaugoti savo pozicijas ir su tuo susijusias privilegijas, todėl neretai pritardavo viešam susidorojimui su jaunųjų kūryba ar net jį skatindavo. Antai 1972-ųjų pabaigoje LSSR rašytojų sąjungos sekretorius Alfonsas Maldonis sakė, kad „tą netikrą ir gana naivų maivymąsi reikėtų vieną kartą demaskuoti,

galų gale išjuokti“⁸⁰. Valdžia savo pastangas užgniaužti jaunosios kartos meninius ieškojimus dangstė kalbomis apie rūpinimąsi jaunųjų kūryba. 1976 m. SSKP CK priėmė nutarimą „Apie darbą su kūrybiniu jaunimu“; nors jame ir kalbėta apie didesnių galimybių reikštis jauniems menininkams sudarymą, tačiau pagrindinis jo motyvas buvo susirūpinimas jų kūrybos kontrole ir „tinkamu“ auklėjimu. Tokią nutarimo paskirtį akivaizdžiai išduoda į LKP CK Kultūros skyriaus parengtą priemonių planą, kaip vykdyti šį nutarimą, įtrauktas punktas: surengti aukštųjų mokyklų kuratorių pasitarimą tema „Kovos su šiuolaikinėmis meno teorijomis problemos ir tarybinio menininko pasaulėžiūros formavimas“⁸¹.

Kita vertus, literatūrai ir menui darantis vis sudėtingesniam, kai kuriems kūrėjams griebiantis Ezopo kalbos, cenzūrai darėsi vis sunkiau vertinti naujus meno kūrinius. Kalbant apie šį laikotarpį neretai teigiama, kad dėl to vengę priešiškos režimui frazeologijos, tačiau opoziciniai savo dvasia kūriniai lengvai prasprūsdavo pro ideologinį sietą. Vienareikšmiškai pritarti tokiai nuomonei negalime. Reaguojant į naujas tendencijas stengtasi kvalifikuotais kadrais sustiprinti ir ideologinės cenzūros institucijas. Nors LSSR Glavlito viršininkas ir jo pavaduotojas neturėjo aukštojo išsilavinimo, eiliniaais cenzoriais jie stengėsi pasirinkti gabiausius aukštųjų mokyklų absolventus, dažniausiai filologus ir istorikus. Aštuntojo dešimtmečio viduryje iš 27 Glavlito cenzorių 21 turėjo aukštąjį išsilavinimą (10 filologų, 6 istorikai, 2 geografs, 2 žurnalistai, 1 radiofizikas)⁸². LKP CK ideologinius skyrius taip pat papildė pakankamai aukštos kvalifikacijos specialistai: aštuntajame dešimtmetyje Kultūros skyriui vadovavo istorijos mokslų kandidatas Sigizmundas Šimkus, į šį skyrių taip pat atėjo dirbti filologijos mokslų kandidatai Jonas Bielinis (nuo 1976 m. kultūros ministras) ir

Sigitas Renčys (1983–1987 m. vadovavo skyriui), menotyrininkas A. Gedminas, o ideologijos sekretoriumi, kaip minėta, tapo erudicija tarp LKP CK nomenklatūros išsiskiriantis L. Šepetys, ypač išgarsėjęs savo knyga „Modernizmo metmenys“. Palyginus su senąja ideologų gvardija (A. Barkauskas, Genrikas Zimanas), jie nebuvo tokie alergiški modernioms meno raiškos kryptims. Tai buvo viena iš priežasčių, dėl ko devintajame dešimtmetyje modernizmas lietuvių literatūroje ir mene praktiškai buvo oficialiai pripažintas. Valstybines premijas vienas po kito gavo S. Geda, Marcelijus Martinaitis, Judita Vaičiūnaitė. Kita priežastis, matyt, buvo ta, kad apie naujas formas tendencijas palankiai atsiliepė išeivijos kritika; tai buvo naudinga ir propagandiniu atžvilgiu.

1979 m. pavasarį visoje Sovietų Sąjungoje prasidėjo nauja viešojo gyvenimo ideologizavimo banga. Tai rodė balandžio mėnesį priimtas SSKP CK nutarimas „Dėl tolesnio ideologinio, politinio auklėjamojo darbo gerinimo“ ir beveik tuo pačiu metu paskelbta žinia, kad valstybinė V. Lenino premija literatūros srityje paskirta SSKP CK generaliniam sekretoriui Leonidui Brežnevui už jo atsiminimų knygą. Kultūrinei veiklai vis labiau veržiamą kilpą Lietuvoje pirmiausia pajuto teatrai. Jau nuo šeštojo dešimtmečio pabaigos dramos kūrinių aprobavimo teatrų pastatymams funkciją iš Glavlito perėmė Kultūros ministerijos repertuaro redakcinė kolegija, kuriai nuo 1972 m. pirmininkavo iš „Vagos“ direktoriaus pareigų atleistas gan liberalių pažiūrų J. Čekys. Jam neretai pavykdavo prastumti anksčiau įstrigusias pjeses. Pavyzdžiui, jo pastangomis 1974 m. Panevėžio dramos teatre buvo pastatyta 1971 m. Kultūros ministerijos atmesta J. Grušo pjesė „Pijus nebuvo protingas“. Be to, teatro menas bene sunkiausiai pasidavė ideologinei cenzūrai, nes čia daug kas priklausė nuo aktorių improvizacijos, gestų kalbos.

Devintojo dešimtmečio pradžioje aiškiai padidėjo viešojo gyvenimo prižiūrėtojų dėmesys teatrų, ypač provincijos, repertuarui. 1980 m. Kultūros ministerija buvo nepatenkinta Šiaulių dramos teatro vyriausiuoju režisieriumi Sauliumi Varnu, nes jis „orientuodamasis į intelektualiai išprususį žiūrovą nerodo pastangų apgalvotai formuoti tokį repertuarą, kuris, liesdamas ne vien praeities, bet ir gyvas mūsų dabarties problemas, aktyviai skverbėtųsi į gyvenimą“⁸³. 1981 m. pradžioje „dėl netikslių idėjinių akcentų“ Kultūros ministerija nedavė leidimo Klaipėdos dramos teatro parengtam spektakliui pagal V. Merežko pjesę „Proletarinis laimės malūnas“⁸⁴. 1982 m. įstrigo ir Kauno dramos teatro spektaklis „Suomiška pirtis“. Šio spektaklio pirmasis variantas, režisuotas Gyčio Padegimo, nebuvo priimtas; vėliau jį taisė teatro vyriausiasis režisierius Jonas Vaitkus, tačiau ir po to Kultūros ministerijos vertinimu jis liko silpnas. Po šio incidento Kauno dramos teatro veikla susidomėjo ir miesto KGB skyrius, anot kurio, teatre „jau kelerius metus statomi nihilistinės dvasios spektakliai, darantys neigiamą ideologinį poveikį gyventojams, ypač jaunimui“⁸⁵. 1983 m. numatyta atidžiau stebėti teatro ir ypač jo vyriausiojo režisieriaus, kuriam buvo pradėta operatyvinio patikrinimo byla, veiklą. 1984 m. SSRS kultūros ministerija nesutiko, kad Kauno dramos teatrui būtų suteiktas akademinio teatro vardas, motyvuodama tuo, jog per pastarąjį dešimtmetį jo veikloje pastebėta daug trūkumų, per mažai pastatymų aktualiomis dabarties temomis, „aukšto pilietinio skambesio“ spektaklių⁸⁶. Jurijaus Andropovo pradėta vykdyti sovietinės sistemos gelbėjimo programa, paremta drausmės stiprinimu, neaplenkė ir teatrų. SSRS kultūros ministerija 1983 m. gegužės mėnesį išleido įsakymą „Dėl priemonių didinant kultūros įstaigų atsakomybę už spektaklių idėjinį bei meninį lygį“, kuriame buvo suformuluoti

griežti reikalavimai dėl naujų spektaklių planavimo, priėmimo ir vertinimo. Atitinkamus nurodymus dėl teatrų darbo pagerinimo 1983 m. gegužės mėnesį davė ir LKP CK biuras.

Svarbią vietą kultūrinio gyvenimo prižiūrėtojų darbotvarkėje užėmė ir naujos pramoginės muzikos tendencijos. Šeštajame dešimtmetyje Vakaruose atsiradęs rokenrolo stilius sukėlė perversmą pramoginės muzikos srityje, kurio aidai, nors silpni ir pavėluoti, veikė ir Lietuvą. Greta septintojo dešimtmečio viduryje Lietuvą pasiekusios bitlomanijos, arba bigbyto, bangos aštuntojo dešimtmečio pradžioje ėmė skverbti ir rokas, tapęs vienu svarbiausių hipių sąjūdžio raiškos būdų: 1971 m. susikūrė pirmosios roko grupės („Sartakovo trio“, „Nuogi ant slenksčio“), Vilniaus Žirmūnų restorane įvyko pirmasis (neviešas) roko festivalis, o tu pačių metų gruodžio 25 d. Dailės institute buvo atlikta Kęstučio Antanėlio pastatyta roko opera „Jėzus Kristus – superžvaigždė“⁸⁷. R. Kalantos susideginimas ir po jo kilę neramumai, kuriuose aktyviai dalyvavo hipiuojantis jaunimas, paskatino sovietų režimą griebtis represinių priemonių prieš šią maištingą muzikos madą, dėl to ji turėjo pasitraukti į pogrindį. Baimindamiesi 1972-ųjų pavasario įvykių pasikartojimo, kagėbistai įtariai vertino netgi visiškai nekaltų grupių pasirodymus. Antai LSSR KGB pirmininkas J. Petkevičius buvo labai nepatenkintas Kultūros ministerija, kad ji 1973 m. sausio 29 d. Kaune leido surengti lenkų grupės „Trubadūrai“ koncertą⁸⁸.

Viešai toleruotą estradinę muziką stengiasi nukreipti siaura, režimo kontroliuojama vaga. Ypač daug rūpesčių ideologinės kontrolės institucijoms kėlė saviveiklinės estrados grupės, grojančios didžiuosiuose miestuose. Siekiant jas labiau kontroliuoti, dar 1975 m. buvo įkurtas Vilniaus miesto estradinių ansamblių susivienijimas, kuris su-

jungė visas iki tol daugiausia miesto kavinėse grojusias grupes. Tačiau tai netenkino kultūros funkcionierių. 1982 m. LKP CK Kultūros skyriaus instruktorius P. Dikčius atkreipė dėmesį į neretus atvejus, kai kavinėse ir kokteilių baruose, taip pat koncertų metu atliekami neaprobuoti ir neregistruoti kūriniai⁸⁹. Tas pats instruktorius informavo, kad 1982 m. rugpjūčio mėnesį Palangoje vykusią Mykolo Suraučiaus vadovaujamo ansamblio ir Maskvos grupės „Autografas“ koncertų metu gausiai susirinkęs jaunimas lipo ant scenos ir elgėsi įžūliai⁹⁰. Reaguodama į tokius signalus, 1983 m. pradžioje Kultūros ministerija įsipareigojo pasiekti, kad į saviveiklinių estrados kolektyvų programas būtų įtraukiami tik prie ministerijos veikiančios naujų muzikos kūrinių vertinimo komisijos viešam naudojimui aprobuoti kūriniai⁹¹.

Kampanija prieš sovietinių normų nepaisančias estrados grupes visoje Sovietų Sąjungoje ypač sustiprėjo po 1983 m. birželio mėnesį įvykusio SSKP CK plenumo, kuriame pagrindinį pranešimą daręs Konstantinas Černenka daug kalbėjo apie Vakarų muzikinės masinės kultūros kenksmingą įtaką sovietiniam jaunimui⁹². 1984 m. LSSR kultūros ministerijai, Profesinių sąjungų tarybos sekretariatui ir LLKJS CK priėmus bendrą nutarimą „Dėl estradinės muzikos kolektyvų veiklos gerinimo“, imtasi griežtų šios srities „sutvarkymo“ priemonių: įsteigta tarpžinybinė estradinės muzikos taryba; Valstybinė filharmonija priversta atsisakyti ansamblių, kurių programų idėjinis bei meninis lygis neatitiko reikalavimų; įvykdyta visų profesionalių ir saviveiklinių estrados ansamblių atestacija. Bandyta kontroliuoti netgi estradinių grupių pavadinimus, nes daugelis jų, Kultūros ministerijos valdininkų nuomone, buvo „pernelyg ekstravagantiški, prasto skonio, kartais nepriimtini net idėjiu požiūriu“⁹³.

Po 1983 m. birželio mėnesį įvykusio SSKP CK plenumo sustiprėjo ir kitų, ypač masinę auditoriją pritraukiančių viešojo diskurso sričių ideologizavimas ir kontrolė. Kaip ir anksčiau, išskirtinį dėmesį sovietų režimas skyrė kinui. Dar 1980 m. LKP CK biuras buvo priėmęs nutarimą „Dėl efektyvesnio kino panaudojimo ideologiniame darbe“, tačiau 1984 m. balandžio 2 d. apsvaistęs LSSR kinematografijos komiteto darbą vėl buvo priverstas konstatuoti, kad LKS kuriama mažai socialiai reikšmingų, idėjiškai ir meniškai brandžių meninių filmų nūdienos ir istorinėmis temomis, kurie sudominėtų plačią žiūrovų auditoriją. Viena iš priimto nutarimo punktų reikalauta suaktyvinti komiteto meno tarybos veiklą, kvalifikuotais kadrais papildyti LKS redakciją ir padidinti jų vaidmenį sprendžiant kūrybinius klausimus⁹⁴. Po šio nutarimo LKS parengė meninių ir dokumentinių kino filmų perspektyvinius planus, į kuriuos buvo įtraukta daug vadinamųjų kontrpropagandinių juostų, pavyzdžiui: 5 dalių dokumentinis filmas „Lietuva ir CŽV“, 2 serijų meninis filmas „Kas“ ir kiti.

Veiksmingą alternatyvą ideologizuotam sovietiniam kino menui devintajame dešimtmetyje sukūrė videotechnikos atsiradimas. LSSR KGB pirmininkas 1984 m. kovo mėnesį išsiuntinėjo miestų ir rajonų skyriams instrukciją, kurioje atkreipė jų dėmesį į kontrabandinių Vakarų gamybos videofilmų plitimą. Anot instrukcijos, jų turinį paprastai sudaro „užslėptas socialistinių šalių ideologijos ir politikos šmeižtas, pornografija ir smurto, rasizmo, supermeniškumo šlovinimas, apokaliptiniai siaubai, vakarietiško gyvenimo būdo reklaminė propaganda“⁹⁵. JAV specialiosios tarnybos neva organizavo sistemingą videofilmų, įgarsinamų rusų kalba, gamybą ir jų pardavinėjimą mažomis kainomis uostuose, kuriuose sustoja SSRS laivai. Vertinant tai kaip vieną pavojingiausių ideolo-

ginės diversijos formų, nurodyta suaktyvinti pastangas siekiant išsiaiškinti ir sustabdyti idėjiškai žalingų videofilmų platinimą tarp gyventojų. Asmenims, besiverčiantiems „videobizniu“, siūlyta kelti baudžiamąsias bylas pagal LSSR BK 242 straipsnį, kuris numatė atsakomybę už pornografijos reikmenų gamybą ir platinimą. Pirmajame tokio pobūdžio teismo procese 1984 m. buvo nuteista grupė kauniečių, kurie platino ir demonstravo neva pornografinius filmus iš žiūrovų imdami po 5 rublius, o už kasetės nuomą – net po 50. Tarp nuteistųjų buvo ir skulptorius J. Ruzgas, o žiūrovų daugumą sudarė aukštesniosios J. Gruodžio muzikos mokyklos ir Politechnikos instituto studentai.

Specifinė ideologinės cenzūros forma buvo užsienio radijo bei televizijos stočių trukdymas. Aštuntajame dešimtmetyje, *détente* šaltojo karo fronte laikotarpiu, Vakarų radijo stočių blokavimas buvo laikinai susilpnintas: Vatikano radijo vadovybei įsipareigojus vengti politinių temų, nuo 1970 m. nustota trukdyti Vatikano radijo laidas, kurį laiką ne-trukdytas ir „Amerikos balsas“, BBC ir „Deutsche Welle“. Tačiau devintajame dešimtmetyje padidėjus šaltojo karo įtampai, radijo trukdyklės vėl veikė visu pajėgumu. Lietuvoje 1983 m. šalia iki tol veikusių keturių radijo trukdymo stočių buvo pastatyta dar viena Panevėžyje. Anot šią cenzūros rūšį specialiai tyrinėjusio Rimanto Pleikio, vietos partinė vadovybė aštuntojo dešimtmečio viduryje svarstė galimybę slopinti ir Lenkijos televizijos programą, kuri buvo gerai matoma pietvakarinėje Lietuvos dalyje, taip pat Kaune⁹⁶. Mat ši televizija parodydavo daugiau Vakarų gamybos filmų, be to, baimintis, kad informacija apie įvykius Lenkijoje gali sustiprinti opozicines nuotaikas Lietuvoje. LSSR radijo ir televizijos laidos, žinoma, buvo visiškai sterilios. Glavlito cenzoriai iš pradžių vizuodavo laidų scenarijus, vėliau ir patys dalyvaudavo jau sumontuotų

laidų perklausose ar peržiūrose. Ideologinio pobūdžio klaidų televizijos ir radijo laidose Glavlitas aptikdavo labai retai; jų rengėjai, matyt, jautė didesnę atsakomybę už skelbiamos informacijos politinį turinį.

Po to, kai SSKP CK generaliniu sekretoriumi tapo J. Andropovas, kovai su „ideologinėmis diversijomis“ inteligentijos atžvilgiu buvo mobilizuoti visi KGB rezervai. 1982 m. pabaigoje buvo patvirtintas išsamus tam skirtų LSSR KGB agentūrinių-operatyvinių priemonių planas. Be kita ko, jame numatyta ypač akylai stebėti „Santaros-Šviesos“, siekiančios daryti neigiamą įtaką respublikos inteligentijai, veiklą; atidžiau kontroliuoti į Lietuvą atvykstančių užsieniečių elgesį; sustiprinti Klaipėdos uosto kontrolę; pagerinti į užsienį vykstančių kultūros, meno ir mokslo atstovų atranką; vykdyti kompleksines priemones izoliuojant inteligentiją ir jaunimą nuo religinių fanatikų įtakos; suaktyvinti agentūrinę-operatyvinę veiklą siekiant apsaugoti sovietinę visuomenę nuo neigiamų Vakarų gyvenimo būdo tendencijų; išanalizuoti operatyvinę padėtį LSSR kultūros ministerijos repertuarinėje kolegijoje, LKS scenariinėje kolegijoje, „Minties“ leidykloje, Kauno, Klaipėdos ir Šiaulių dramų teatruose, kino mėgėjų ir fotomenininkų sąjungose, kur pastaruoju metu būta neigiamų procesų⁹⁷.

Maksimalų viešojo gyvenimo ideologizavimą 1982–1984 m. rodė ir Glavlito veikla. 1979–1981 m. LSSR Glavlito cenzoriai padarė 58 ideologinio pobūdžio pataisas, o 1982–1984 m. – 85 (iš jų net 39 – 1984 m.). Ypač priekabūs jie buvo tekstams, kuriuose bandyta atskleisti sovietinės sistemos moralinę degradaciją ir akis badančius trūkumus. Pavyzdžiui, 1982 m. iš Algimanto Pabijūno rinktinės išimti 9 satyriniai eilėraščiai, kuriuose „autorius apibendrintai išjuokia pasitaikančius šalyje trūkumus“; net 24 pataisymai padaryti V. Petkevičiaus knygoje „Kas-

dienės legendos“, iš kurių „susidaro įspūdis, kad tarybinė visuomenė išsigimsta, tikrovė parodyta sutirštinant spalvas, kad literatūros darbuotojai ir vadovybė bet kokia proga girtauja, vyksta užkulisinė kova, pavydas dėl valstybinių premijų ir t. t.“⁹⁸ 1983 m. „Šluotoje“ neleista spausdinti Jono Sadūno humoreskos „Pasitarimas suomiškoje pirtyje“, nes joje šaipytasi iš kampanijos stiprinti darbo drausmę⁹⁹. 1984 m. iš Igno Pikturnos knygos „Baltas pasaulis“ išimta 11 straipsnių, kuriuose neva tendencingai lyginamas gyvenimas Sovietų Sąjungoje ir Vakaruose, iš žurnalų „Mokslas ir gyvenimas“, „Tarybinis mokytojas“ pašalinti straipsniai apie ekonominį JAV pranašumą prieš SSRS¹⁰⁰.

Ideologinės cenzūros funkcijų Glavlitas pamažu pradėjo netekti nuo 1985 m., naujam SSKP CK generaliniam sekretoriui Michailui Gorbačiovui iškėlus „glasnost“ šūkį. Tais metais LSSR Glavlito cenzoriai spaudos leidiniuose padarė aštuonias ideologinio pobūdžio pataisas, o 1986 m. – tik tris. Kita vertus, priimant Paminklų apsaugos ir kraštotyros draugijos parodas, skirtas pergalės kare su Vokietija 40-mečiui ir sovietų valdžios „atkūrimo“ Lietuvoje 45-mečiui, padarytos net 104 korektūros¹⁰¹. 1987 m. patvirtinus naują draudžiamų skelbti žinių sąrašą ir liberalizavus neslaptų leidinių spausdinimo taisykles, Glavlitas praktiškai liovėsi kontroliuoti viešos informacijos ideologinį turinį. Bendru LSSR Glavlito, Kultūros ministerijos ir Spaudos komiteto nutarimu 1987 m. rugsėjo 1 d. buvo sudaryta komisija bibliotekų spec. fonduose esančiai literatūrai peržiūrėti. Tuo metu Nacionalinės M. Mažvydo bibliotekos spec. fonde būta 46 304, VU bibliotekos – 89 028, Mokslų akademijos bibliotekos – 206 926, Kauno viešosios bibliotekos – 22 530 saugojimo vienetų¹⁰². 1987 m. minėta komisija peržiūrėjo 174 vokiečių okupacijos metais išleistas knygas, iš kurių 111 rekomendavo grąžinti bendram naudojimui¹⁰³. Daug sparčiau spec.

fondų patikrinimas vyko 1988 m., prasidėjus Atgimimui ir pasitraukus iš pareigų ilgamečiam LSSR Glavlito viršininkui M. Slizevičiui. Tais metais buvo peržiūrėti 2356 leidiniai ir 1167 periodinės spaudos komplektai, iš kurių spec. fonduose palikta atitinkamai 84 ir 35, be to, patikrinta 4000 išėivijoje išleistų knygų (palikta 218) ir 300 periodinių leidinių (palikta 17)¹⁰⁴. Kita vertus, stambiai išsiplėtus ryšiams su išėivija, Glavlitas bandė išlaikyti pradėjusią byrėti užsienyje leidžiamos literatūros kontrolės sistemą. 1988 m. spalio 29 d. naujas LSSR Glavlito viršininkas Algimantas Brazaitis, Spaudos komiteto viršininkas Juozas Nekrošius ir kultūros ministras J. Bielinis pasiūlė LKP CK nutarimo projektą, kuriame numatyta ir toliau riboti 17 išėivijoje leidžiamų periodinių leidinių ir visų knygų platinimą¹⁰⁵. Tik 1989 m. liepos 10 d. LKP CK sekretoriato nutarimu buvo panaikinti apribojimai visiems išėivijos leidiniams ir išplėstas sąrašas organizacijų, kurios be jokių kliūčių galėjo gauti užsienio literatūrą, iš spec. fondų bendram naudojimui perduota visa ten likusi išėivijoje leista literatūra¹⁰⁶.

1989 m. pradžioje nuo išankstinės cenzūros kontrolės buvo atleisti „Vagos“ ir „Vyturio“ leidyklų grožinės literatūros leidiniai (išskyrus publicistiką, memuarus ir tuos leidinius, kuriuose aprašomas kariškių, milicijos ir KGB darbuotojų, partijos ir vyriausybės vadovų gyvenimas ir veikla), dauguma kultūrinių publicistinių žurnalų, taip pat visi naujai registruojami periodiniai leidiniai. Tokiomis aplinkybėmis LSSR Glavlito bandymai toliau vykdyti cenzūros funkcijas darėsi beprasmiški, nes draudžiama informacija, išbraukta iš dar tebekontroliuojamų leidinių, buvo paskelbiama nuo išankstinės cenzūros atleistuose leidiniuose. Reaguodama į tai Glavlito vadovybė siūlė sureguliuoti teisinės atsakomybės už draudžiamų duomenų paviešinimą klausimus ir desperatiškai

stengėsi sustabdyti ilgus dešimtmečius slėptos informacijos srautą. Įdomiausia tai, kad 1989 m. ši institucija dar bandė susigrąžinti ir ideologinės cenzūros funkcijas: tais metais padarytos aštuonios politinio-ideologinio pobūdžio pastabos¹⁰⁷. Ideologinės cenzūros mechanizmas galutinai buvo panaikintas LSSR AT 1990 m. sausio 1 d. priėmus Spaudos ir kitų masinės informacijos priemonių įstatymą, nors Glavlitas formaliai veikė iki pat Nepriklausomybės atkūrimo.

IŠVADOS

Po J. Stalino mirties prasidėjus ideologinės viešojo diskurso kontrolės susilpnėjimas truko neilgai. Jau nuo 1957 m. Lietuvoje, kaip ir visoje Sovietų Sąjungoje, pradėta restauruoti iki tol veikusią cenzūros sistemą. Glavlitas vėl ėmė vertinti spaudos leidinių politinį-ideologinį turinį, surengta dar viena bibliotekų „valymo“ kampanija. Ypač stengtasi riboti šeštojo dešimtmečio viduryje pro „geležinę uždangą“ pradėjusios skverbti Vakarų kultūros įtakos poveikį. Siekiant šio tikslo, viena svarbiausių priemonių tapo išėivijos leidinių ribojimas bendram naudojimui, kuris Lietuvoje buvo sunormintas septintojo dešimtmečio pradžioje. Nuo septintojo dešimtmečio pradžios kultūrinio gyvenimo procesais vėl ėmė aktyviai domėtis ir sovietų saugumas, N. Chruščiovo valdymo pabaigoje Sovietų Sąjungoje prasidėjus kampanijai prieš formalizmą ir abstrakcionizmą, tapęs pagrindiniu LKP CK informacijos šaltiniu.

L. Brežnevo komandos įsitvirtinimo valdžioje metais taip pat būta laikino ideologinės cenzūros sušvelnėjimo. Kitaip nei visoje Sovietų Sąjungoje, Lietuvoje ši interliudija truko kiek ilgiau – iki 1972 m. Tuo geriausiai pasinaudojo Lietuvos leidėjai, todėl knygų leidyba septintojo dešimtmečio ant-

roje pusėje buvo mažiausiai ideologizuota per visą sovietų okupacijos laikotarpį. Po permainingų šeštojo ir septintojo dešimtmečių kitus du dešimtmečius kultūrinio gyvenimo ideologizavimas ir cenzūra nuolat stiprėjo ir apogėjų pasiekė 1983–1984 m. Šalia visą laiką atidžiai prižiūrėtos literatūros devintojo dešimtmečio pradžioje Lietu-

voje imta daugiau dėmesio skirti audiovizualiniams menams (teatrui, muzikai ir kinui). Nors komunistinis režimas Lietuvoje ideologinės viešojo diskurso kontrolės pradėjo netekti nuo 1988 m. vasaros, pretenzijų ją išsaugoti būta iki pat LKP atsiskyrimo nuo SSKP.

Nuorodos

¹ D. Blažytė, „Sovietinė kampanija prieš muzikus 1947–1948 m.“, *Lietuvos istorijos metraštis. 1997 metai*, Vilnius, 1998, p. 223–239; to paties, „Juodas Ždanovo šešėlis virš Lietuvos menininkų“, *Metai*, 1998, Nr. 8–9, p. 118–130; L. Truska, „Glavlito veikla Lietuvoje 1940–1947 m.“, *Lietuvos istorijos metraštis. 1996 metai*, Vilnius, 1997, p. 216–241.

² *Rašytojas pokario metais: dokumentų rinkinys*, Vilnius, 1991; *Literatūra 1940–1960 m.: dokumentų rinkinys*, sud. J. Vosylius, Vilnius, 1992.

³ R. Misiūnas, R. Taagepera, *Baltijos valstybės: priklausomybės metai 1940–1980*, Vilnius, 1992; V. Tininis, *Sovietinė Lietuva ir jos veikėjai*, Vilnius, 1994; D. Blažytė, „Kultūrinė autonomija Lietuvoje: realybė ar regimybė“, *Metai*, 2002, Nr. 8–9, p. 131–146.

⁴ *Rašytojas ir cenzūra*, sud. A. Sabonis ir S. Sabonis, Vilnius, 1992; J. Čekys, *Knygos kūrėjų talkoje*, Vilnius, 1995; A. Bieliauskas, *Abipus Rubikono: paliudijimai*, kn. 3–5, 1999–2002.

⁵ М. Зезина, *Советская художественная интеллигенция и власть в 1950-е–60-е годы*, Москва, 1999; Т. Горяева, *Политическая цензура в СССР 1917–1991 гг.*, Москва, 2002; *Идеологические комиссии ЦК КПСС. 1958–1964 гг.: документы*, Москва, 2000.

⁶ Ataskaita apie LSSR Glavlito darbą 1955 m., Lietuvos ypatingojo archyvo LKP dokumentų skyrius (toliau – LYA LKP DS), f. 1771, ap. 193, b. 9, l. 14.

⁷ М. Зезина, op. cit., c. 198.

⁸ Rašytojų komunistų pasitarimo su LSSR vyriausybės atstovais stenograma, LYA LKP DS, f. 16895, ap. 2, b. 226, l. 34.

⁹ J. Mackonis, „Prieš ribotą realizmo supratimą“, *Literatūra ir menas*, 1956, spalio 13.

¹⁰ Rašytojų komunistų pasitarimo su LSSR vyriausybės atstovais stenograma, LYA LKP DS, f. 16895, ap. 2, b. 226, l. 29.

¹¹ М. Зезина, op. cit., c. 112.

¹² Ataskaita apie LSSR Glavlito darbą 1957 m., LYA LKP DS, f. 1771, ap. 193, b. 9, l. 67.

¹³ Ataskaita apie LSSR KGB 4-osios valdybos darbą 1957 m., Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 3, b. 532, l. 100–111.

¹⁴ Ataskaita apie LSSR Glavlito darbą 1958 m., LYA LKP DS, f. 1771, ap. 205, b. 12, l. 27–33.

¹⁵ Ataskaita apie LSSR Glavlito darbą 1959 m., ibid., b. 39, l. 29.

¹⁶ Ibid., l. 27.

¹⁷ Ibid., l. 28.

¹⁸ Ataskaita apie LSSR Glavlito darbą 1958 m., ibid., l. 33.

¹⁹ Ataskaita apie LSSR Glavlito darbą 1959 m., ibid., l. 30.

²⁰ Ataskaita apie LSSR Glavlito darbą 1958 m., ibid., l. 49.

²¹ *Rašytojas ir cenzūra*, p. 552–553.

²² LKP CK sekretoriato 1958 m. lapkričio 22 d. posėdžio protokolas, LYA LKP DS, f. 1771, ap. 191, b. ?, l. ?

²³ LSSR kultūros ministro 1960 m. liepos 5 d. įsakymas „Dėl nepatenkinamo politiniai žalingos ir pasenusios literatūros išėmimo iš knygų fondų“, Lietuvos literatūros ir meno archyvas (toliau – LLMA), f. 342, ap. 1, b. 1138, l. 30–31.

²⁴ Pasenusių leidinių, išimtinų iš knygų fondų, sąrašas, ibid., l. 45a–45c.

²⁵ LSSR Glavlito viršininko 1963 m. lapkričio 26 d. raštas LSSR kultūros ministrui, ibid., b. 1238, l. 93.

²⁶ *Идеологические комиссии ЦК КПСС. 1958–1964 гг.: документы*, c. 34–36. Tai nesutrukdė leidyklai toliau publikuoti šio tuo metu Sovietų Sąjungoje prieštarinčiai vertinto rašytojo kūrybos:

1959 m. buvo išleistas jo romanas „Trys draugai“, o 1960 m. – „Vakarų fronte nieko naujo“.

²⁷ LSSR kultūros ministerijos kolegijos 1961 m. sausio 25 d. nutarimas „Dėl respublikinio bibliotekų kolekatoriaus darbo pagerinimo“, LLMA, f. 342, ap. 1, b. 954, l. 16.

²⁸ „О мерах по повышению идейно-художественного качества кинофильмов и усилении роли кино в коммунистическом воспитании трудящихся“ (1958 12 26), *Идеологические комиссии ЦК КПСС*, c. 114–126; „Об улучшении практики отбора и проката зарубежных кинофильмов“ (1959 09 16), *ibid.*, c. 186–190; „О крупных недостатках в репертуаре кинотеатров“ (1961 01 04), *ibid.*, c. 257–263.

²⁹ LKP CK sekretoriato 1960 m. rugsėjo 26 d. nutarimas „Dėl didelių idėjinių trūkumų leidinio „Ekrano naujienos“ Nr. 26“, LYA LKP DS, f. 1771, ap. 206, b. 229, l. 82.

³⁰ *Ibid.*, b. 142, l. 213–220.

³¹ *Ibid.*, l. 214.

³² LKP CK sekretoriato 1961 m. birželio 5 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, ap. 207, b. 151, l. 9.

³³ LSSR Glavlito ataskaita apie siunčiamos iš užsienio literatūros kontrolę 1959 m., *ibid.*, ap. 205, b. 39, l. 3.

³⁴ LSSR KGB ataskaita apie darbą 1959 m., LYA, f. K-1, ap. 10, b. 250, l. 18.

³⁵ LSSR KGB priemonių planas „Atskleisti priešišką buržuazinių nacionalistų veiklą tarp inteligentų ir jaunimo ir užkirsti jai kelią“, *ibid.*, ap. 3, b. 630, l. 9.

³⁶ LSSR KGB 1963 m. balandžio 3 d. pažyma A. Sniečkui, *ibid.*, b. 627, l. 135.

³⁷ LKP CK Kultūros, mokslo ir mokyklų skyriaus vedėjo pavaduotojo V. Baniulio parengta 1962 m. grožinės lietuvių literatūros apžvalga, LYA LKP DS, f. 16895, ap. 2, b. 226, l. 174.

³⁸ LKP CK nario V. Lukoševičiaus 1962 m. spalio 12 d. laiškas A. Sniečkui, *ibid.*, l. 157–164.

³⁹ A. Sniečkaus pažyma SSKP CK apie Lietuvos SSR literatūros ir meno darbuotojų pasitarimą, *ibid.*, f. 1771, ap. 229, b. 14, l. 71.

⁴⁰ LSSR KGB 1959 m. kovo 3 d. pažyma A. Sniečkui, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 566, l. 17.

⁴¹ LSSR KGB 1964 m. balandžio 24 d. pažyma „Apie Keliuočio bandymus daryti ideologiškai kenksmingą įtaką kai kuriems jauniems kūrybiniais darbuotojams“, *ibid.*, ap. 45, b. 475, l. 43–52.

⁴² LSSR KGB 2-osios valdybos 2-ojo skyriaus 1965 m. sausio 8 d. pažyma, *ibid.*, ap. 3, b. 637, l. 14–16.

⁴³ T. Venclova, „The reception of world literature in contemporary Lithuania“, *Mind against the Wall: essays on Lithuanian culture under Soviet occupation*, red. R. Šilbajoris, Chicago, 1983, p. 119.

⁴⁴ Т. Горяева, *op. cit.*, c. 327.

⁴⁵ LSSR Glavlito partinės organizacijos sekretoriaus ataskaitinis pranešimas 1967 m. spalio 25 d. vykusiam susirinkime, LYA LKP DS, f. 7759, ap. 2, b. 11.

⁴⁶ LSSR Glavlito atviro partinio susirinkimo, vykusio 1967 m. rugpjūčio 31 d., protokolas, *ibid.*, l. 26.

⁴⁷ LKP CK biuro 1969 m. vasario 10 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, f. 1771, ap. 242, b. 47, l. 3–8.

⁴⁸ *Pirmasis LTSR kultūros darbuotojų suvažiavimas*, Vilnius, 1971, p. 162.

⁴⁹ Ataskaita apie LSSR Glavlito partinės organizacijos veiklą 1969 m., LYA LKP DS, f. 7759, ap. 2, b. 12, l. 38.

⁵⁰ LSSR Glavlito ataskaitos apie darbą 1971 m. ir 1972 m., Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. R-522, ap. 2, b. 110, l. 10; b. 117, l. 4.

⁵¹ LSSR Glavlito ataskaita apie darbą 1971 m., *ibid.*, b. 110, l. 10.

⁵² LSSR Glavlito ataskaita apie darbą 1972 m., *ibid.*, b. 117, l. 5.

⁵³ LKP CK Kultūros skyriuje 1971 m. gruodžio 15 d. vykusio pokalbio stenograma, LYA LKP DS, f. 1771, ap. 246, b. 62, l. 18.

⁵⁴ V. Kubilius, „Talento mįslės“, *Nemunas*, 1972, Nr. 2, p. 17.

⁵⁵ LSSR rašytojų sąjungos valdybos prezidiumo posėdžio, vykusio 1972 m. balandžio 14 d., protokolas, LLMA, f. 34, ap. 1, b. 600, l. 71.

⁵⁶ LKP CK plenumo, vykusio 1972 m. liepos 3 d., stenograma, LYA LKP DS, f. 1771, ap. 247, b. 12, l. 73–75.

⁵⁷ LSSR spaudos komiteto 1974 m. sausio 18 d. pažyma, LCVA, f. R-522, ap. 1, b. 281, l. 93.

⁵⁸ Bendras Kultūros ir Aukštojo bei specialiojo vidurinio mokslo ministerijų kolegijų nutarimas „Dėl tapybos, grafikos ir skulptūros specialistų rengimo LTSR valstybiniame dailės institute“, LLMA, f. 342, ap. 1, b. 2290, l. 171–176.

⁵⁹ LSSR spaudos komiteto 1973 m. spalio 19 d. pažyma LKP CK Propagandos ir agitacijos skyriui, LCVA, f. R-577, ap. 1, b. 238, l. 85–86.

⁶⁰ A. Tylos darbas buvo išleistas tik 1991 m., o J. Apučio romanas – 1989 m. Incidentas su „Skruz-

dėlynu Prūsijoje“, matyt, ir lėmė, kad LKP CK biuras 1978 m. nepatvirtino J. Apučio kandidatūros valstybinei literatūros ir meno premijai gauti.

⁶¹ LSSR KGB operatyvinio pasitarimo, vykusio 1973 m. vasario 9 d., stenograma, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 797, l. 25.

⁶² Ibid., l. 78.

⁶³ Lentelė sudaryta pagal LSSR Glavlito ataskaitas apie užsienio literatūros kontrolę, LCVA, f. R-522, ap. 2, b. 118, 125, 134, 145, 153, 161, 169, 176.

⁶⁴ LSSR Glavlito ataskaita apie užsienio literatūros kontrolę, ibid., b. 118, l. 5.

⁶⁵ LSSR Glavlito viršininko M. Slizevičiaus 1972 m. spalio 26 d. raštas LKP CK, ibid., b. 113, l. 35.

⁶⁶ LSSR Glavlito viršininko pavaduotojo B. Gurvičiaus 1975 m. liepos 22 d. raštas LKP CK Kultūros skyriui, ibid., b. 141, l. 16.

⁶⁷ L. Mockūnas, „Knygų keliai į Lietuvą“, *Metai*, 1992, Nr. 12, p. 96–107.

⁶⁸ LLMA, f. 342, ap. 1, b. 2993, l. 14.

⁶⁹ LSSR vidaus reikalų ministro 1973 m. gegužės 11 d. raštas LKP CK, LYA LKP DS, f. 1771, ap. 248, b. 212, l. 31–32.

⁷⁰ LSSR kultūros ministerijos kolegijos 1973 m. balandžio 11 d. nutarimas, LLMA, f. 342, ap. 1, b. 2436, l. 92.

⁷¹ LSSR kultūros ministerijos kolegijos 1975 m. vasario 4 d. nutarimas, ibid., b. 2709, l. 44.

⁷² LSSR Glavlito viršininko M. Slizevičiaus 1976 m. gegužės 11 d. pažyma LKP CK, LCVA, f. R-522, ap. 2, b. 149, l. 3.

⁷³ Ilgai ignoruota O. Milašiaus kūryba oficialiai buvo legalizuota tik 1981 m., kai buvo išleista nedidelė jo poezijos rinktinė.

⁷⁴ LSSR Glavlito ataskaita apie darbą 1977 m., LCVA, f. R-522, ap. 2, b. 160, l. 4. Net ir po Glavlito įsikišimo 1978 m. išleistas romanas neišvengė neigiamos viešos reakcijos.

⁷⁵ LKP CK biuro 1979 m. sausio 15 d. nutarimas „Dėl leidyklos „Mintis“ darbo“, LYA LKP DS, f. 1771, ap. 259, b. 160, l. 150.

⁷⁶ LSSR Glavlito ataskaita apie darbą 1985 m., LCVA, f. R-522, ap. 2, b. 222, l. 4.

⁷⁷ Daugiau žr.: A. Streikus, „Apie antikrikščioniškus sovietinių švenčių ir apeigų tikslus“, *Naujasis židinys-Aidai*, 2003, Nr. 10, p. 514–517.

⁷⁸ J. Pilypaitis, „Rožės ir miškai“, *Rašytojas ir cenzūra*, p. 349.

⁷⁹ LKP CK biuro 1978 m. balandžio 24 d. nutarimas „Dėl literatūros ir meno kritikos būk-

lės“, LYA LKP DS, f. 1771, ap. 256, b. 169, l. 85.

⁸⁰ LSSR rašytojų sąjungos valdybos prezidiumo 1972 m. gruodžio 12 d. posėdžio protokolas, LLMA, f. 34, ap. 1, b. 600, l. 15.

⁸¹ LKP CK biuro 1977 m. sausio 10 d. nutarimas dėl priemonių vykdant SSKP CK nutarimą „Apie darbą su kūrybiniu jaunimu“, LYA LKP DS, f. 1771, ap. 255, b. 222, l. 14.

⁸² LSSR Glavlito ataskaita apie darbą 1974 m., LCVA, f. R-522, ap. 2, b. 133, l. 24.

⁸³ LSSR kultūros ministerijos kolegijos nutarimas dėl teatrų ir koncertinių organizacijų veiklos 1980 m. rezultatų, LLMA, f. 342, ap. 1, b. 3383, l. 108.

⁸⁴ LSSR kultūros ministerijos kolegijos nutarimas dėl teatrų ir koncertinių organizacijų veiklos 1981 m. pirmajame pusmetyje rezultatų, ibid., b. 3384, l. 138.

⁸⁵ LSSR KGB Kauno m. skyriaus agentūrinių operatyvinių priemonių, numatytų vykdyti tiriant inteligentijos ir jaunimo veiklą, planas 1983 m., LYA, f. K-1, ap. 14, b. 184, l. 10.

⁸⁶ LYA LKP DS, f. 1771, ap. 265, b. 175, l. 7–8.

⁸⁷ S. Plaušytė, „Hipių sąjūdis Lietuvoje“, *Kultūros barai*, 2003, Nr. 4, p. 72–73.

⁸⁸ LSSR KGB operatyvinio pasitarimo, vykusio 1973 m. vasario 9 d., stenograma, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 797, l. 30.

⁸⁹ LKP CK Kultūros skyriaus instruktoriaus P. Dikčiaus 1982 m. sausio 15 d. pažyma „Apie koncertinio repertuaro formavimą ir kontrolę“, LYA LKP DS, f. 1771, ap. 260, b. 233, l. 2.

⁹⁰ LKP CK Kultūros skyriaus instruktoriaus P. Dikčiaus 1982 m. rugpjūčio 19 d. raštas, ibid., l. 49.

⁹¹ LSSR kultūros ministerijos kolegijos 1983 m. kovo 2 d. nutarimas „Dėl saviveiklinių autorių, kuriančių estradinę muziką ir tekstus, kūrybos pagerinimo“, LLMA, f. 342, ap. 1, b. 3502, l. 160.

⁹² Д. Кречмар, *Политика и культура при Брежнев, Андропове и Черненко 1970–1985 гг.*, Москва, 1997, с. 179.

⁹³ LSSR kultūros ministerijos kolegijos 1987 m. vasario 4 d. nutarimas „Dėl pavadinimų suteikimo jaunimo muzikos grupėms“, LLMA, f. 342, ap. 1, b. 3768, l. 76.

⁹⁴ LKP CK biuro 1984 m. balandžio 2 d. posėdžio protokolas, LYA LKP DS, f. 1771, ap. 265, b. 26, l. 9.

⁹⁵ LSSR KGB 1983 m. kovo 20 d. instrukcija miestų ir rajonų skyrių viršininkams „Apie video biznį“, LYA, f. K-1, ap. 14, b. 189, l. 82.

⁹⁶ R. Pleikys, „Radijo cenzūra Lietuvoje ir Sovietų Sąjungoje 1948–1988 m.“, *Genocidas ir rezistencija*, 1999, Nr. 2(6), p. 138.

⁹⁷ 1982 m. gruodžio 30 d. patvirtintas LSSR KGB agentūrinių-operatyvinių priemonių planas kovai su priešo ideologinėmis diversijomis, nukreiptomis į inteligentiją, sustiprinti, LYA, f. K-1, ap. 14, b. 184, l. 84–98.

⁹⁸ LSSR Glavlito ataskaita apie darbą 1982 m., LCVA, f. R-522, ap. 2, b. 198, l. 2.

⁹⁹ LSSR Glavlito ataskaita apie darbą 1983 m., *ibid.*, b. 205, l. 3.

¹⁰⁰ LSSR Glavlito ataskaita apie darbą 1984 m., *ibid.*, b. 214, l. 3.

¹⁰¹ LSSR Glavlito ataskaita apie darbą 1985 m., *ibid.*, b. 222, l. 11.

¹⁰² K. Sinkevičius, „Bibliocidas Lietuvoje“, *Lietuvos naikinimas ir tautos kova (1940–1998)*, Vilnius, 1998, p. 391.

¹⁰³ LSSR Glavlito pažyma apie leidinių, esančių LSSR bibliotekų spec. fonduose, tikrinimą, LCVA, f. R-522, ap. 2, b. 239, l. 19.

¹⁰⁴ LSSR Glavlito ataskaita apie darbą 1988 m., *ibid.*, b. 246, l. 19.

¹⁰⁵ LCVA, f. R-522, ap. 2, b. 243, l. 20–22.

¹⁰⁶ LKP CK sekretoriato 1987 m. liepos 10 d. posėdžio protokolas, LYA LKP DS, f. 1771, ap. 272, b. 120, l. 2–3.

¹⁰⁷ LSSR Glavlito ataskaita apie darbą 1989 m., LCVA, f. R-522, ap. 2, b. 253, l. 5.

Gauta 2003 12 01

Lietuvos gyventojų genocido
ir rezistencijos tyrimo centras,

Didžioji g. 17/1,

Vilnius

Arūnas Streikus

IDEOLOGICAL CENSORSHIP IN LITHUANIA, 1956–1989

Summary

Ideological control over public discourse was one of the essential components of the ideocratic Soviet system. Based primarily on the archival records of those Soviet state institutions which pursued ideological censorship, the article provides analysis of the methods and tendencies of the control of public life as applied in post-Stalinist Lithuania. In contrast to frequent assertions in historiography that during the post-Stalinist period

ideological censorship was gradually withering, the facts provided here support the conclusion that the practice remained strong until the very collapse of the Soviet regime, except for short periods after the death of Josif Stalin and the overthrow of Nikita Khrushchev. On the other hand, the mechanism of ideological control did not manage to adjust effectively to a reality which was becoming increasingly complex over time.

Lietuvos įvaizdžiai antinacinėje lietuvių spaudoje

Prasidėjus sovietų–nacių karui ir vokiečiams užėmus Lietuvos teritoriją iš pradžių valstybingumą manyta atkurti pasinaudojus karo padėtimi, tačiau greitai nusivilta ir suvokta, jog lietuvių ir nacių logika Lietuvos valstybingumo atžvilgiu gerokai skyrėsi. Ilgainiui naciai ėmė net drausti viešai kalbėti apie Lietuvos valstybingumą bei diskutuoti dėl būsimos Lietuvos santvarkos modelių. Taigi Vokietijai neatlikus lietuvių planuoto tilto į savarankiškumą vaidmens, o legalią spaudą prižiūrint vokiečių ir lietuvių cenzūrai diskusijos apie valstybingumą ir būsimą Lietuvos viziją nusikėlė į privačius pokalbius ir, žinoma, vis gausėjančią nelegalią pogrindžio spaudą.

Šio straipsnio tikslas – pristatyti įvairių pogrindinių periodinių leidinių, sykiu ir ideologinių stovyklų projektuotas Lietuvos vizijas bei būdus valstybingumui pasiekti, nes iki šiol istoriografijoje tėra keli daugiau aprašomojo pobūdžio tekstai, atpasakojantys anų tekstų mintis; tiesa, juose nusakomos tekstų autorių ideologinės stovyklos, bet nesiiimama plačiau komentuoti anuometinių tekstų turinio. Mėgindami spręsti šią problemą kelsime keletą uždavinių: išanalizuoti, kaip tam tikros ideologinės orientacijos veikė būsimos Lietuvos vaizdinį, kokios aspiracijos pateikiamos bandant jį įgyvendinti: kam tenka priešo vaidmuo, kas pasirenkamas sąjungininku, kokia turi būti gyventojų elgsena, kaip jie turi reaguoti į esamą tvarką, kokie numatomi santykiai su kaimynais, ar svarstomas (ir kaip) mažumų klausimas.

Istoriografija. Pogrindžio spaudą valstybingumo atkūrimo klausimu bene daugiausia analizavo istorikas Arūnas Bubnys. Jau 1991 m. pasirodžiusioje knygoje „Lietuvių antinacinė rezistencija 1941–1944 m.“¹ autorius pasipriešinimą nagrinėja daugiausia struktūriniu atžvilgiu: pristatomos pogrindyje veikusios organizacijos nuo Lietuvių aktyvisto fronto (toliau – LAF'o) iki Vyriausiojo Lietuvos išlaisvinimo komiteto (toliau – VLIK'o). Tačiau knygoje nemažai dėmesio skiriama ir pogrindžio spaudai, nes beveik visos pagrindinės organizacijos leido savo spaudinius. Joje atskleidžiamas spaudos bendradarbių tinklas, įvardijami spaudos redaktoriai, vietos, kur buvo spausdinama pogrindžio spauda. 1997 m. A. Bubnys dar sykį grįžo prie antinacinės rezistencinės spaudos ir valstybingumo klausimo: jis skaitė pranešimą Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio dešimtmečiui skirtoje konferencijoje. Jame išsamiai apibūdintos laikraštyje „Į laisvę“ aptarinėtos valstybingumo sampratos, taip pat paliestos „Nepriklausomos Lietuvos“ mintys šiuo klausimu, nes pastarieji laikraščiai 1942–1944 m., anot autoriaus, buvo populiariausi ir įtakingiausi².

Chronologiškai anksčiausiai Lietuvoje pasirodė fotografuotas Juozo Brazaičio-Ambrazevičiaus veikalo „Vienų vieni“ leidimas³. Savo darbe autorius apžvelgia visą okupacijų laikotarpį – pradėdamas nuo rusų ir lietuvių santykių priešistorės autorius aptaria pirmąją sovietų okupaciją, nacių okupaciją ir antrąją sovietų okupaciją. Mūsų darbo tikslas

mus verčia koncentruotis į nacių okupacijos metus, o dar konkrečiau – į rezistencinės spaudos aptarimą, todėl mums svarbiausias yra knygos skyrius, pavadintas „Civilverwaltungo treji metai“⁴. Šiame skyriuje buvęs Laiškosios vyriausybės ministras pirmininkas tiek LAF'ą, tiek Laikinąją vyriausybę įvardija kaip perdėm rezistencinio pobūdžio organizacijas⁵. Kalbėdamas apie pagrindį autorius pažymi, jog didelį vaidmenį jame atliko Lietuvių frontas, leidęs laikraštį „Į laisvę“, ir Lietuvos laisvės kovotojų sąjungą, pagrindyje leidusi „Laisvės kovotoją“⁶, taip pat kitus spaudinius: „Lietuvos Judas“, „Pogrindžio Kuntaplis“, „Vardan tiesos“⁷. Pasak J. Brazaičio, tai nebuvo vienintelės pogrindžio organizacijos, leidusios spaudinius. Autorius taip pat mini Lietuvių vienybės sąjungą bei jo „Atžalyną“ ir vyresniosios kartos, kūrusios nepriklausomą demokratinę Lietuvą, leidžiamą „Nepriklausomą Lietuvą“⁸. Tad J. Brazaitis būdamas minimų įvykių sukuryje pateikė gana išsamų, tik gal kiek nekritišką to laikotarpio vaizdą.

1992 m. pasirodžiusioje komparatyvistinėje sintezėje „Baltijos valstybės: priklausomybės metai 1940–1980“⁹ autoriai Romualdas J. Misiūnas ir Reinas Taagapera taip pat rašo apie mums rūpimą laikotarpį, tiesa, labiau pabrėždami kilusio pasipriešinimo priežastis bei rezistencinės veiklos kūrimosi ir vadovavimo jai mechanizmą. Autorių išvalgos naudingos susidaryti bendram įvykių fonui, nes mums rūpimas laikotarpis analizuojamas ne skyrium, bet siejant jį su to meto procesu bei lyginant su kitomis dviem Baltijos valstybėmis – Latvija ir Estija. Autorių nuomone, rezistencija visose trijose šalyse buvo panašaus pobūdžio: steigiamos politinės organizacijos ir sabotuojami okupantų reikalavimai¹⁰. R. J. Misiūnas ir R. Taagapera taip pat padarė dar vieną svarbią išvalgą; jų žodžiais tariant, vokiečių okupacija turėjo nedorą pranašumą lyginant su prieš tai buvusia sovietine – vokiečiams jau nereikėjo naikinti Balti-

jos tautų elito, nes tai buvo padarę sovietai. Todėl vokiečių okupacija sukėlė palyginti nedidelį pasipriešinimą, galiausiai Baltijos kraštų žmonės nematė reikalo silpninti Hitlerį prieš Staliną¹¹.

Liudas Truska savo knygoje „Lietuva 1938–1953 metais“¹² taip pat aptaria antinacinę rezistenciją; be struktūrinės jos raidos, autorius įvardija ir rezistencinės veiklos formas¹³, taip pat pateikia naujų archyvinių dokumentų. Galbūt didžiausias L. Truskos indėlis būtų jo vieno iš pirmųjų cituojami to meto įvykių dalyvių prisiminimai, daugiausia pasirodę užsienyje. Juose aiškiai pasakoma, kad Lietuvos priešas numeris pirmas buvo SSRS, o aktyvus pasipriešinimas vokiečiams būtų padėjęs sugrįžti rusams¹⁴. Vadinas, mums rūpimų įvykių dalyviai suvokė itin sudėtingą Lietuvos padėtį ir buvo priversti rinktis mažesnę blogybę iš dviejų galimų; parodyti tolesnius šio pasirinkimo kelius, kaip minėjome, ir yra mūsų užduotis.

Tuo pat po karo Vokietijoje pasirodė Broniaus Kviklio knygelė „Lietuvių kova su naciais 1941–1944 m.“¹⁵ Neturėdamas pakankamos šaltinių bazės autorius negalėjo išsamiau išanalizuoti problemos. Tačiau kaip ir anksčiau minėti autoriai B. Kviklys į pačią rezistenciją žiūri struktūriškai; tiesa, jis iš karto pradeda nuo VLIK'o, kaip vadovaujančiojo organo, tad neapžvelgia kelio iki pačios organizacijos susikūrimo. Knyga parašyta vos prasidėjus egziliui, tad, galimas daiktas, turėjo palaikyti tautos dvasią ir kartu parodyti, kad lietuviai taip pat prisidėjo prie kovos su nacizmu, vadinasi, ir prie pergalės. Kalbėdamas apie kovą dėl švietimo, kovą prieš mobilizaciją ir pan. B. Kviklys remiasi tik to meto rezistencinės spaudos duomenimis. Jis nuolat pabrėžia rezistencijos mastą ir jos svarbą; spauda aptariama tik kaip viena iš rezistencijos priemonių, ja autorius remiasi ir kaip šaltiniu. Pačius leidinius B. Kviklys apibūdina tik bendromis

frazėmis, jog, pavyzdžiui, pagrindžio spaudos pagrindinis tikslas buvo ginti Lietuvos nepriklausomybės idėją, iškelti okupantų skriaudas Lietuvai, informuoti, kas darosi tėvynėje ir pasaulyje ir pan.¹⁶

Lietuviškosios spaudos istorikai taip pat yra šiek tiek domėjęsi nacių okupacijos laikotarpiu. Jie sutartinai pabrėžia, jog šios okupacijos metu nelegalios spaudos leidyba buvo įgavusi gana platų mastą lyginant su antrąja sovietų okupacija. Taip pat pristatomi pagrindiniai spaudiniai, juos leidusios organizacijos, redaktoriai, bendradarbiai¹⁷.

Darbo metodai. Straipsnyje nesivadovausime jokių konvencionalių metodų. Visgi noras pateikti Lietuvos įvaizdžio sklaidą suponuoja aprašomojo metodo taikymą, tačiau kalbėdami apie įvaizdį ar naują Lietuvos viziją neišvengiamai susidursime su idėjų istorijos sfera, todėl turime ne tik aprašyti idėjos buvimą, bet ir jos genezę, istorinės situacijos, ideologinės orientacijos ir pan. reikšmę, galimas įtakas kuriamam vienam ar kitam Lietuvos ateities modeliui. Tad turėsime leisti ir į konteksto analizę, pažvelgti, kiek siūlomos idėjos buvo naujos, kiek išlaikiusios iki tol buvusio valstybingumo tąsą, kiek liberalios ar kiek uždaros ir pan. Dirbdami su tekstais taip pat turėsime pabandyti juos „prakalbinti“, t. y. išvelgti jų potekstes, vidinius sąryšius ar prieštaravimus, todėl remsimės ir teksto analizės bei interpretacijos instrumentais. Pristatę darbo metodus, tikslą bei uždavinius galime įvardyti pagrindines straipsnyje vartojamas sąvokas: Lietuvos įvaizdžiai¹⁸, įvaizdžio sklaida, „socialinė inžinerija“ (šią sąvoką paaiškinsime darbo eigoje), ideologija¹⁹, utopija²⁰, karta²¹. Straipsnį sudaro du skyriai: pirmajame aptariamos nepriklausomos Lietuvos vizijos, antrajame pristatomas vienos ar kitos grupės siūlomas būdas nepriklausomybei pasiekti.

LIETUVOS ĮVAIZDŽIAI

Kalbėdami apie 1941–1944 m. projektuotus Lietuvos įvaizdžius galime išskirti dvi pagrindines šių įvaizdžių grupes: pirmoji – demokratinės Lietuvos vizija, antroji sąlyginai gali būti pavadinta autoritarinėmis vizijomis. Kita vertus, iki VLIK'o susikūrimo (1943 m.) jokia aiški politinė programa išdėstyta nebuvo, tad spaudos straipsniai buvo greičiau komentuojamojo, pristatomojo, galimas daiktas, įtikinti mėginančio pobūdžio. Taigi Lietuvos vizija nė viename straipsnyje nėra aiškiai sumodeliuota, gana dažnai (tiesa, tokia pati formuluo­ tė palikta ir VLIK'o 1943 m. kovo 1 d. atsišaukime) kalbant apie demokratiją vartojama tik ši sąvoka ir neaiškinama, kaip ji suprantama, kokie įstatymai, svarbiausia – kokia konstitucija ims galioti nepriklausomoje Lietuvoje ir pan. Kalbant apie nedemokratinės Lietuvos vizijas, mintys taip pat nėra preciziškai formuluojamos, dažniausiai pabrėžiama, jog partinis susiskaldymas Lietuvai nenaudingas ir jo ateityje reikėtų vengti. Neturėdami jokių politinių programų ir negalėdami labiau sukonkretinti nedemokrati­ nių Lietuvos vizijų sąlyginai jas ir pavadino­ me autoritarinėmis.

Vyriausiojo lietuvių komiteto demokratija ir Lietuvių fronto „reformuota demokratija“. Istoriografijoje sutariama, jog pagrindžio judėjime didžiausią reikšmę turėjo dvi organizacijos: Lietuvių frontas (toliau – LF) ir Lietuvos laisvės kovotojų sąjunga (toliau – LLKS)²². Pasak Vytauto Urbono, „Nepriklausoma Lietuva“ buvo pirmasis pagrindinis laikraštis, pasisakęs prieš nacių okupaciją; jis pasirodė 1941 m. lapkričio mėnesį ir ėjo iki 1944 m. liepos mėnesio²³. Jonas Bulota nustatė, jog minimą spaudinį leido valstiečiai liaudininkai²⁴, taigi jis priklausė Vyriausiajam lietuvių komitetui (toliau – VLK'ui) – organizacijai, kuri aktyviai prisidėjo prie VLIK'o

kūrimo. Laikydami chronologinio principo pirmiausia ir apžvelgsime „Nepriklausomos Lietuvos“ mintis. Šis spaudinys tikriausiai turėjo nemažą tiražą, mat buvo pirmasis rezistencinis leidinys, spausdintas poligrafine technika²⁵.

Pirmieji „Nepriklausomos Lietuvos“ projektai buvo gana abstraktūs, paremti bendromis kategorijomis. 1943 m. kovo mėnesio numerį pateikiama tokia būsimos Lietuvos vizija: „Atgavęs laisvę kraštas galės pasirinkti tokią santvarką, kokia jam bus tinkama. VLK noras – kad ateities Lietuva būtų gera ir brangi mums visiems, ypač ūkininkams ir darbininkams, kad bendromis tautos jėgomis būtų keliamas visų ir kiekvieno gerbūvis, jo medžiaginis, kultūrinis ir intelektualinis lygis; būtų gerbiama kiekvieno teisė ir laisvė bendro sugyvenimo ribose“²⁶.

Išeities momentu „Nepriklausoma Lietuva“ pasirinko visišką ateities modelio kūrybos laisvę; iš straipsnio aišku tik tai, kurioms socialinėms grupėms simpatizuoja straipsnio autoriai. Vėlgi tai nėra labai stebintis dalykas, nes VLK'o pagrindą sudarė valstiečiai liaudininkai, besiremiantys kairuoliškomis politinėmis nuostatomis. Tačiau VLK'e būta ir kitų ideologinių srovių atstovų, visų pirma tautininkų ir nacionalistų, kuriems liaudininkų, taip pat VLK'o veikloje dalyvavusių socialdemokratų politikos gairės negalėjo būti visai priimtinos. Svarbu pažymėti, jog tekstas rašytas 1943 m., kai buvo sukurtas VLK'as, vėl sujungęs visas politines gruputes; pasak R. J. Misiūno ir R. Taagaperos, tą patį buvo padaręs LAF'as 1941 m.²⁷ Šiuo atveju svarbu tai, kad vienas judriausių visuomenės elementų – rezistencijoje aktyviai dalyvaujantys buvusių partijų nariai bendro tikslo akivaizdoje sugebėjo pamiršti ideologinius nesutarimus ir bent jau priimti bendrus veiklos metmenis. Visgi turėdami omenyje, kad nacionalistai ir tautininkai pripažino tautos primatą, galėtume atkreipti dė-

mesį į organizacijos pavadinimą – Vyriausiasis lietuvių komitetas; išeitų, jog pagrindinė komiteto veikla skiriama lietuviams, kitas tautines grupes paliekant nuošaliau (santyki su tautinėmis mažumomis plačiau aptarsime kitame skyriuje). Bandant interpretuoti žodį „lietuvių“ galima daryti prielaidą, jog VLK'e dalyvavę politinių partijų atstovai linko į kompromisus priimdami vieni kitų programines nuostatas ar ideologines pozicijas; pavadinimas atspindėtų nacionalistiškai orientuotą sparną, tuo tarpu ideologija – kairijį. Tačiau apie tokį pasidalijimą galima kalbėti tik hipotetiškai, nes, galimas daiktas, žodis „lietuvių“ buvo bendras to meto kalbinėje praktikoje ir skambėjo natūraliai nebandant juo nurodyti, kam pirmiausiai atstovauti ir ką ginti turi komitetas. Čia galima pastebėti dar vieną dalyką – tą patį 1943-ųjų pabaigoje (lapkričio 25 d.) buvo įkurtas Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo komitetas, tad palyginus greitai nuo tautiškųjų vertybių pabrėžimo pereita prie pilietinių.

Kaip matyti, VLK'o vizijos atrodė gana liberalios, kartu jos buvo ir pakankamai racionalios. „Nepriklausoma Lietuva“ bolševikus įvardija kaip didžiausią lietuvių priešą. Beje, ši tendencija būdinga visai antinacinei spaudai – priešų numeris pirmas laikomi bolševikai, tačiau ilgainiui dauguma spaudinių vokiečius taip pat ėmė laikyti esmine kliūtimi Lietuvos valstybingumui atkurti. „Nepriklausomoje Lietuvoje“ imta samprotauti panašiai, tačiau suvokta, kad nepriklausomybės siekimas yra pačių šalies gyventojų reikalas: „Tiktai bolševizmui ir nacių Vokietijai griuvus susidarys palankios sąlygos visiškai laisvai Lietuvai atstatyti. [...] Klaidinga manyti, kad griuvus svarbiausiems mūsų laisvės priešams, Lietuvos valstybė būsianti atstatyta anglosaksų ar kieno kito krauju ir rankomis“²⁸.

Iš pateiktų dviejų citatų galima spręsti, jog nepriklausomybės atgavimas buvo svarbiausias tiek VLK'o, tiek viso lietuviškojo rezis-

tencinio judėjimo siekimas, taip pat suvokta, jog šį tikslą pasiekti bus sudėtinga – rankų jau nepakaks, prireiks ir kraujo. Kol kas matome abstraktų nepriklausomybės kūrimo etapą, kai turimas tik aiškiai suformuluotas siekis: Lietuva turi būti nepriklausoma, tada ji galės pasirinkti sau palankiausią santvarką, bet būtinai teikiančią socialines garantijas; o tam pasiekti, žinoma, reikės kovos. Toliau projektuojant nepriklausomybę „Nepriklausomoje Lietuvoje“ galima rasti ir ryžtingų teiginių, aiškiai determinuojančių būsimą tvarką: „Dėl vykdomo Lietuvos žemių kolonizavimo VLK randa reikalo pasakyti:

2) repatriantus, užimančius svetimus turtus (valstybinius, žydų ar tariamų lenkų), mes laikome Lietuvos žemių kolonistais, mūsų tautos ir valstybės pavojingiausiais priešais. Pirmai progai atėjus jie turės iš čia išsikraustyti“²⁹.

Repatriantų, ar vokiečių kolonistų, kėlimasis į Lietuvą buvo viena iš priežasčių, skatinusi nepasitenkinimą vokiečių valdžia, todėl atkūrus nepriklausomybę visi jos recidyvai turėtų būti panaikinti. Citatoje galima užčiuopti nuosaikią poziciją: vykstant karui, kai neapykantos proveržiai pasitaiko gana dažnai, straipsnio autoriai negąsdina kolonistų mirtimi, kalėjimu ar pan., o paprasčiausiai įspėja, kad atsikraustę nauji atėjūnai turės pirmą progą pasitaikius pasitraukti.

Galiausiai 1944 m. „Nepriklausomoje Lietuvoje“ pasirodė VLIK'o kreipimasis „Į lietuvių tautą!“, šiame kreipimesi jau galime išskaityti aiškiai suformuluotus programinius siekius ir būsimos Lietuvos viziją: „3) Lietuvą iš okupacijos išlaisvinus ir toliau veikia 1938 m. Lietuvos konstitucija, kol ji teisėtu keliu bus atitinkamai pakeista.

4) Respublikos vyriausybė, laikui atėjus, bus sudaryta Vyriausiajame Lietuvos Išlaisvinimo Komite to koaliciniu pagrindu politinių grupių susitarimu.

5) Demokratinė Lietuvos valstybės santvarka bus suderinta su plačiųjų tautos sluoksnių interesais ir bendromis pokario sąlygomis.

6) Respublikos Prezidento ir Seimo rinkimai bus reformuoti pagal demokratinius rinkimų principus“³⁰.

Šis kreipimasis nebuvo tik VLK'o ar „Nepriklausomos Lietuvos“ produktas. Po trejų metų pertraukos vėl atsirado visas politines jėgas sugebėjusi mobilizuoti organizacija. Kiek šis bendradarbiavimas truko ir ar jis buvo vaisingas, tai jau kitas klausimas; čia svarbu pažymėti, kad nuo gana abstrakčių projektų prieinama iki aiškiai apibrėžtos vizijos.

Lietuvių frontas per savąją spaudą bandė formuluoti kiek kitokią nepriklausomos Lietuvos sampratą. Anot A. Bubnio, LF'o politinė programa ir pasaulėžiūra išsirutuliojo iš Lietuvos Respublikos laikų modernios krikščioniškosios pasaulėžiūros intelektualų kūrybos³¹, tad ir antinacinėje rezistencijoje apie LF'ą būrėsi krikščioniškąja ideologija besivadovaujantys individai. Galimas daiktas, LF'as buvo stipriausia pagrindžio organizacija; tokią prielaidą galima daryti vien dėl to, kad jis leido daug spaudinių. Visgi bene svarbiausias jų buvo „Į laisvę“, pradėtas leisti 1943 m., kai oficialų tokio pat pavadinimo dienraštį naciai buvo uždraudę³².

Kalbėdami apie LF'o ideologines orientacijas galime patekti į dviprasnę, prieštaras žadinančią padėtį. Istorikas A. Bubnys idėjines LF'o ištakas sieja su 1936-ųjų karta ir gerai žinomu manifestu „Į organišką valstybės kūrimą“ bei LAF'o ideologija³³. Faktiškai LF'as pakeitė LAF'ą pavadinime išmetęs tik žodį „aktyvistų“. Vienas LF'o vadovų Povilas Šilas teigė, jog šios organizacijos politinė platforma buvo grindžiama krikščioniškąja morale ir krikščioniška socialine-ekonomine samprata³⁴. Savo pagrindiniame laikraštyje „Į laisvę“ LF'o veikėjai brėždami nepriklausomos

Lietuvos kontūrus, kaip ir VLK'o spauda, pradėjo nuo abstraktesnių minčių: „Tai smūgis [Mussolinio nuvertimas. – L. V.] diktatūros ir totalitarizmo šalininkams Lietuvoje.

Politinėje santvarkoje, be abejo, turės grįžti demokratija. Ji turės grąžinti piliečių teisę aktyviai dalyvauti politiniame gyvenime, tvarkyti pasaulėžiūros ir įsitikinimų laisvę, tai, kas vadinama sąžinės laisve.

Tačiau tai [demokratinis valdymas Lietuvoje. – L. V.] galės įvykti tik tada, kai nebus jau didžiųjų diktatūros ir totalitarizmo šulų: Mussolinio, Stalino, Hitlerio. Pirmasis anksčiausiai atsirado, anksčiausiai ir dingo. Visų troškimas, kad eilė būtų išlaikyta³⁵.

Projekte vėlgi matome nuostatą, kad Lietuva bus demokratinė valstybė, tačiau šis demokratijos susikūrimas griežtu implikacijos ryšiu susijęs su diktatūromis ir totalitarizmu: kai šių dviejų nebus, tuomet bus galima ir demokratija. Kokiu būdu šios blogybės dings, jau nėra sakoma. Tuo tarpu „Nepriklausoma Lietuva“ fiksavo tai, jog žlungant totalitarijai valdomoms Lietuvos kaimynėms – SSRS ir nacių Vokietijai – lietuviams teks patiems kovoti dėl savo nepriklausomybės. Tekste netiesiogiai taip pat patvirtinama, kad pagrindinis Lietuvos priešas yra SSRS, o ne dabar šalį okupavusi Vokietija: žlungant totalitarizmui norima, kad pirmiausia „dingtų“ Stalinas, o tik po jo Hitleris.

Tačiau netrukus „Į laisvę“ ėmėsi aiškiau dėstyti savo nepriklausomybės programas tiek politinio partinio, tiek socialinio, tiek kultūrinio ar profesinio organizavimosi klausimais. Čia paliesime tik pirmąjį klausimą, nors ir kiti buvo gana išsamiai išanalizuoti – tam skirta net visa straipsnių serija, pavadinta „Į reformuotą demokratiją“³⁶. Visgi pradėti galime nuo abstraktesnių principų, apibūdinančių LF'o veiklą. LF'o uždavinys buvo toks: „Krikščioniška demokratinė Lietuva su plačiai išvystyta ekonomika ir dvasine kultūra. Visos veiklos pagrindiniu principu buvo pri-

pažintas žmogus kaip aukščiausia, nelygstama vertybė“³⁷. Kaip minėta, pati formuluotė kiek abstrakti; žinoma, labai svarbu tai, jog žmogus išskiriamas kaip „nelygstama vertybė“. Ši nuostata bylotų apie humanistinę pradą. Dėmesio verta ir mintis apie „išvystytą ekonomiką“ ir aukštą „dvasinę kultūrą“; tai vėlgi pozityvūs imperatyvai, tačiau jų išdėstymas tokia tvarka nejučia ima balansuoti tarp demokratijos, besiremiančios laisva valia ir kūrybine įtampa tarp skirtingai mąstančių žmonių, ir *a priori* determinuotų modelių, kai kažkokios neaiškios jėgos arba pati valstybė ima si diktuoti ir nurodinėti prioritetus, visiškai monopolizuoja vieną ar kitą sritį ir pan.³⁸ Atrodo, kad LF'as bandė ieškoti savitos raiškos formos, todėl ir ėmėsi demokratijos reformas; LF'o nariai reformų norėjo ir partinės veiklos srityse: „Būsimajame nepriklausomame Lietuvos gyvenime tokių dalinių partijų ir sąjūdžių negalės būti, nes jie savo laiką yra atgyvenę. Ateitis turės iškelti tokius politinius vienetus, kurie turi tam tikras pažiūras į valstybę, į jos santvarką, į būdus ir priemones valstybės uždaviniams vykdyti, tačiau kurie atsiremia į visą tautą su visais jos luomais ir sluoksniais. Išskirtinis kurio nors sluoksnio teigimas ateityje turės būti kvalifikuotas kaip politinio nesubrendimo ženklas [...]. Partija ar sąjūdis, kuris supranta savo misiją ir savo atsakingumą, gali atsiremti tikrai į visą tautą. Jo programa turi patenkinti ir apimti visus. Tik tokiam galima patikėti valstybės tvarkymą“³⁹.

Kaip matyti iš pateiktos citatos, reformuota demokratija turėjo išlaikyti vos keletą demokratijai įprastų bruožų, tad pasirinktas kelias atrodo panašus nebe į kūrybišką ir laisvą santykį su tikrove, bet į „socialinę inžineriją“⁴⁰.

Dar viena svarbi ir gana didelė rezistencinė organizacija, leidusi savo spaudą ir net turėjusi radijo stotį, buvo LLKS. Jos steigėjai – „tautiškai liberališkų pažiūrų lietuvių inteli-

gentijos jaunesnieji atstovai“⁴¹. Apie LLKS prigimtį šiame darbe jau esame šiek tiek užsiminę; atrodo, kad ši organizacija buvo tarpinė politiniu pasaulėžiūriniu atžvilgiu, jungianti VLK'o reprezentuojamus socialdemokratinės ir valstiečių liaudininkų orientacijos individus (tad nemažą jos narių dalį galima priskirti senajai tarpukario kartai, dar išlaikiusiai demokratinės santvarkos prisiminimus ir potyrius) bei LF'o – katalikiškos orientacijos žmones, kurių ideologijos pagrindą sudarė vadinamosios 1936-ųjų kartos nuostatos. Tačiau LLKS turėjo ir bene griežčiausią struktūrą, aiškius savo veiklos ir narystės nuostatus⁴²; pati Sąjungos veikla, kaip minėta, buvo gana plačiai išplėtotą⁴³. LLKS savo pozicijas demonstravo ir viešai – 1941 m. spalio mėnesį savo vardu įteikė atvirą laišką tarėjams, taip pat dėl vienokio ar kitokio elgesio įspėdavo kitus lietuvius valdininkus⁴⁴. LLKS požiūrį į nepriklausomą Lietuvą, matyt, geriausiai atskleidžia VLIK'o kreipimasis „Į lietuvių tautą“; visgi dalies LLKS spaudinių leksika atrodo kiek specifinė. Apskritai kalbama, kaip ir visuose to meto rezistenciniuose spaudiniuose, kad vokiečiai darosi panašiai pavojingi kaip ir sovietai ir kad iš vokiečių Lietuva nepriklausomybės tikrai nesulauks: „Kodėl vokiečiai, kad ir sąžiningai vykdančią sąlygas, savo „pažadų“ duoti mums nepriklausomybę ir laisvę neištesės?“

Todėl, kad viskas jau dabar pereina vokiečių rankosna ir yra neįtikėtina, kad jie „duodami“ mums nepriklausomybę visi išsinešdintų iš Lietuvos su visomis savo vokiškomis „katiušomis“, nes jau juk nepriklausoma Lietuva negalėtų pakęsti „naujažydžių“ dominavimo mūsų krašte. Argi jie atsisakytų nuo visų ūkių, namų, dvarų, vietų, bendrovių, pramonės ir prekybos įmonių, žydiško turto?“⁴⁵

Lietuvos vizijoje jau nebesitikima, kad nepriklausomybę šaliai suteiks Vokietija; šiai tezei pagrįsti pateikiami argumentai, kurių keli skamba gana keistai, todėl juos gana su-

dėtinga komentuoti. Pirmiausia žodis „katiušos“; bendrąja prasme turėtų būti aišku, ką reiškia šis žodis – tai arba nacių žmonos, arba jų sugulovės, tačiau kodėl jis rašomas su kabutėmis, sunku pasakyti. Beje, šis žodis buvo gana dažnai vartojamas legalioje spaudoje kalbant apie sovietų valdininkų, kareivių žmonas ar suguloves buvusios okupacijos metu, tačiau tada žodis rašytas be kabučių. Iš A. Bubnio aptikto nacių protokolo, kuriame užfiksuotos suimtų rezistencinės spaudos bendradarbių pavardės bei profesijos⁴⁶, matyti, jog nemaža dalis individų dirbo legalioje spaudoje arba spaustuvėse. Tad tiek „katiušų“, tiek „naujažydžių“, tiek „žydiško turto“ atsiradimą rezistencinėje spaudoje galėtume aiškinti šia dviguba individų padėtimi. Legaliai rašant reikėjo atsižvelgti į nacių diktuojamą ar siūlomą leksiką, tuo tarpu pagrindyje prioritetai, kartu ir leksika turėjo keistis, tačiau, kaip matome, tai ne visuomet pavykdavo. Žydų ir apskritai mažumų pasirodymas tekste taip pat nelabai būdingas rezistencinei spaudai. Ar minimas „žydiškas turtas“ (kuris brutaliai buvo atimtas) galėjo reikšti užuojautą žydams, ar turėjo įgauti pa juokiamąjį atspalvį (toks iš tokio pasiėmė), pasakyti gana sunku, kaip ir aiškinti naujadarą „naujažydžiai“: ar šis žodis turėtų reikšti naujus žydų turto savininkus, ar naujus išnaudotojus ir valstybės bei gerovės opozicionierius, kokie neva ir buvę žydai, pasakyti taip pat sunku, jei tai išvis įmanoma. Tačiau apskritai turime pasakyti, kad antinacinėje lietuvių spaudoje ryškaus antisemitizmo apraiškų aptikti iš viso nepavyko.

Kitų pagrindžio organizacijų spauda – „socialinės inžinerijos“ bandymai. A. Bubnys pažymi, kad Lietuvių vienybės sąjūdis (toliau – LVS) buvo idėjiškai artimas LF'ui. Jis susikūrė 1942 m. rudenį Kaune; šios organizacijos branduolį sudarė studentija, leidusi du nelegalius laikraščius – „Atžalynas“ ir „Bal-

tija⁴⁷. Jau pats organizacijos pavadinimas ro-
dė jos vertybines orientacijas bei galimybes
dalyvauti LVS veikloje – pavadinime į akį
krenta žodis „lietuvių“. Minimi du laikraš-
tėliai nebuvo daugiatiražiai, tačiau juose ga-
lime rasti nemažai duomenų apie siūlomą ne-
priklausomos Lietuvos viziją. Tokį aktyvumą
galbūt būtų galima aiškinti tuo, kad apie mi-
nimus du leidinius buvo susispietusi studen-
tija, žmonės, priklausantys jauniausiai kartai,
neturinčiai patirties politikoje, todėl siekian-
tys kuo aiškiau išdėstyti savo pozicijas. Štai
„Atžalynas“ rašo: „Taip pat **kas nuoširdžiau
gali gyventi Lietuvos vienybės dvasia ir ak-
tyviau prisidėti prie lietuvių vienybės įgyven-
dinimo**, jei ne jaunimas? Jo neslegia praei-
ties sąskaitos. Jis laisvas nuo prietaringojo
partiškumo. Jis nemoka veidmainiauti. [...] Bet jis **reikalingas išminties**, kurią duoda tik
ilgesnis gyvenimiškas **patyrimas, reikalingas
patyrusios vadovybės**, kuriai jau pažįstamas
visas gyvenimo sudėtingumas. LVS turi gilius
ir organinius idėjinius pagrindus, kurių trum-
pame straipsnyje neįmanoma nusakyti. [...] Pirmiausiai mums reikalinga tautinės vieny-
bės sąmonė, be jos nėra tautos kaip organi-
nio vieneto. **Partijos**, skaldančios mūsų tau-
tą, keliančios vidaus rietenas, **yra žalingos** ir
šalintinos, **ne mūsų žemėje ir ne mūsų tau-
tos reikalų pagimdytos** mums yra svetimos
ir todėl atmestinos“⁴⁸.

Šis straipsnis gali būti traktuojamas ir
kaip LVS manifestas, tačiau jo vertybinė
orientacija atrodo esanti labai doktrinizuota
ir besiremianti „socialine inžinerija“ – aiš-
kiai nurodoma, kas yra gerai ir kas blogai,
tačiau nenurodoma, kaip turi egzistuoti ne-
priklausoma valstybė, aišku tik, kad ji turi
iškilti ant tautos vienybės pamatų. Vėlgi ga-
lime fiksuoti skirtumus tarp šios ir kitų,
mūsų jau aptartų organizacijų požiūrio į ne-
priklausomą Lietuvą. VLK'as ir LLKS be-
veik vienareikšmiškai pasisakė už demokra-
tinę santvarką, LF'as – už „reformuotą de-

mokratiją“, palikdamas pačią „demokrati-
jos“ sąvoką, tačiau beveik paneigdamas de-
mokratijos turinį. LVS jau aiškiai pasisako
prieš partijų buvimą ir iš dalies prieš tradi-
ciją – jo neslegia praeities klaidos. Išėitų, jog
demokratinė Lietuvos patirtis ir autoritari-
nis valdymas buvę klaidingi. Tačiau posūkis
nėra visai radikalus pripažįstant, kad ir ne-
klystantis jaunimas yra reikalingas vyresnių-
jų paramos ir patarimo. Taigi atsisakoma bet
kokios politinės tradicijos, o kaip didžiausia
vertybė iškeliamą mistifikuota tautos vieny-
bės jausena, *a priori* esanti jauniausios kartos
galvose ar širdyse.

Iki šiol aptartais atvejais kalbant apie Lie-
tuvos ateitį nuo abstraktesnių įvaizdžių eita
prie konkretesnių, o „Atžalyno“ atveju, viena
vertus, galime pastebėti, kad nuo pat pradžios
LVS pozicija buvo gana tvirta, kita vertus, jo-
je taip pat daromos pataisos, galimas daiktas,
siekiant aiškiau pristatyti savo pozicijas:
„Okupacijos patirtį įgijusi jaunoji Lietuvos
karta sako: tautos vienybę mes suprantame ta
prasme, kad visi lygiai dalinsimės vargais ir
džiaugsmiais, darbais ir pasisekimais, valdžia
ir garbe. O to siekiame ne per partijų riete-
nas ir intrigas, bet kita valstybinės politikos
tvarkymosi sistema, kuri, būdama demokra-
tinė, vis dėlto nebus partinė“⁴⁹.

Pažymėtina, jog nė viena pristatyta pozi-
cija nesiūlo autoritarinio režimo, tačiau or-
ganizacijos, kalbėdamos apie demokratiją,
jos neapibrėžia ir nenurodo jos veikimo me-
chanizmų; tai padaryta tik VLIK'o atsišau-
kime. Šioje citatoje jau ne tik kalbama apie
tautos vienybę, bet ir bandoma modeliuoti
politinę santvarką, vartojant sąvoką „de-
mokratija“, kuri, galimas daiktas, buvo su-
prasta ar bent jau buvo tikimasi, jog yra sa-
vaime suprantama. Pasakius, kad Lietuva
bus demokratinė, skaitytojai pagrindiniai
santvarkos bruožai bemat turėjo paaiškėti.
Visgi „Atžalyno“ siūloma demokratija yra
nepartinė ir kartu pabrėžiama lygiava kryps-

tant į socializmui būdingas vertybes, tačiau jų vienu būvimas ar dirbtinis eskalavimas jau kryptų diktavimo link, tad arba daugumos organizacijų nebuvo suvokta, kas yra demokratija, arba siūlant demokratines vizijas, gerą gyvenimą, lygiavą ir pan. paprasčiausiai bandyta surasti kuo daugiau rėmėjų vienos ar kitos organizacijos propaguojamoms idėjoms.

Kitas mūsų minėtas spaudinys – „Baltija“ taip pat pateikė savo pokarinę viziją: „Mūsų laisvės ir nepriklausomybės valanda jau beldžiasi į duris. Jie [naciai. – L. V.] vaizduojasi, kad lietuviai greitai prieš juos pakelsią ginklą, kaip 1941 m. prieš bolševikus. Tai per daug kvaila mintis, nes mes žinome, kad vokiečiai tučtuojau bus anglosaksų parklupdyti ir turės besąlyginiai kapituliuoti, o bolševikai dar liks. Aišku, vokiečiai, nors ir kapituliovę, turės likti su visomis esamomis jėgomis bolševikų fronte ir galbūt turės duoti net visas karines pajėgas prieš bolševikus, kai pačioje Vokietijoje viešpataus anglai ir amerikiečiai, o lenkai kruvinai siautės Pamaryje, Silezijoje ir Prūsijoje žudydami vokiečius kaip menkaverčius tarakonus.

Lietuviai savo žemėje prieš vokiečius ginklo niekada nepakels, nes to reikalauja pats gyvenimas – rytuose artėja bolševikai, o iš pietų greitai kelsis lenkai, kurie galės pareikšti pretenzijų ne tik į Vilniaus kraštą, bet ir į visą Lietuvą.

Mes norime ginkluotis tik prieš bolševikų ir lenkų užmačias, su vokiečiais mūsų sąskaitas suves tarptautinėse komisijose ir mūsų teismuose (šie palies tik pasilikusiuosius repatriantus, todėl registruokime repatriantų, ypač gestapininkų, nusikaltimus prieš lietuvių tautą), bet tik ne ginklais. Labai keista, kad būsimiems savo prieteliams lietuviams vokiečiai visokiais būdais kliudo organizuotis ir ginkluotis, o būsimus savo žudikus ginkluoja (atsiminkime Vilniaus krašto lenkų partizanus).

Mes pasisakome aiškiai ir atvirai, kad pradedant Mindaugu reikėme ir reikšime pretenzijas prie visų senosios baltų tautos žemių, kurios mums yra svarbios gyvybiniais, ekonominiais, apsaugos ir kultūriniais atžvilgiais, o tokių tarpe kaip tik yra Prūsija.

Kiekvieno lietuvių pareiga žinoti, kur kraštutinės senovės Baltų tautos žemių ribos. [...] Šiuos komplikuotus klausimus [teritorijos perdalijimus. – L. V.] išspręs politikai, diplomatai ir ginklai“⁵⁰.

Ši citata perteikia ne tik „Baltijos“ laikraščio Lietuvos viziją; ji gali būti nagrinėjama ir kaip to meto dalies visuomenės pasaulinės politikos suvokimo iliustracija. Pirmosios citatos mintys, atrodo, išreiškia bendruosius rezistencinio sąjūdžio lūkesčius ir nuostatas. Visos pagrindinės organizacijos buvo už Lietuvos nepriklausomybę, tačiau taip pat visos atsisakė ginkluotos kovos su naciais taktikos, nes ji tik būtų palengvinusi bolševikų darbą; kaip gelbėtojai iš susidariusios padėties buvo suvokiami sąjungininkai. Toliau „Baltija“ pateikia prognozę, kurios modelį galėjo pasiūlyti Pirmojo pasaulinio karo pamokos, kai Vokietija sustabdė karo veiksmus, tačiau savo kariuomenės tuoj pat iš karo lauko neišvedė; tai padėjo Lietuvai lengviau atremti Raudonosios armijos, bermontininkų ir lenkų puolimus. Lenkai vizijoje vaizduojami kaip itin karingai nusiteikę, ne tik trokštantys keršto, bet ir vėl turintys planų dėl Vilniaus krašto, gal net ir visos Lietuvos. Tokias mintis galėjo diktuoti porą dešimtmečių kurta antilenkiška pozicija remiantis tuo, kad lenkai buvo užgrobę Vilnių ir esant mažiausiai galimybei vėl sieks jį užimti; kita vertus, konfliktai su Armija krajova, taip pat buvusio opozicijoje nacių režimui, lenkų grobikų įvaizdį galėjo tik sustiprinti. Taigi pagrindiniais priešininkais tampa bolševikai ir lenkai, o vokiečiams imta priekaištauti dėl jų neižvalgumo – juk lietuviai nesirengia kovoti su vokiečiais, tad kodėl jiems nesuteikus pagalbos?

Galiausiai „Baltijos“ mintys apie baltų žemes, jų ribas ir Lietuvą kaip baltų žemių centrą visame antinacinės spaudos fone atrodo originalios – joks kitas spaudinys nekėlė panašių minčių. Įdomu tai, kad iš pavergties besivaduojanti tauta jau turi savų imperializmo planų, kurie nėra panašūs į galimo gynybinio aljanso atstovauti bendriems gynybos tikslams sudarymą. Teigiama, kad žemės turi priklausyti Lietuvai, be menkiausių užuominų, ar vietos gyventojai norėtų tokios priklausomybės ir pan. Šį klausimą spręsti pasižadama ne tik diplomatija, bet ir ginklu. Tokią viziją taip pat galėtume priskirti ne demokratiniams planams, o „socialinės inžinerijos“ sričiai – vėl turimas *a priori* sukonstruotas modelis ir žadama jį „užpildyti“ norimu turiniu, nepaisant nei situacijos, nei aplinkybių.

Visos iki šiol aptartos pozicijos atspindi visuomeninių partinių organizacijų mintis. Nuo 1943 m. Lietuvos šaulių sąjungos pradėtame leisti laikraštyje „Lietuvos laisvės trimitas“ taip pat pateikiamos Lietuvos vizijos, nors spaudos istorikai pažymi, kad laikraštis buvo skirtas karinėms problemoms nagrinėti⁵¹. Ir jame vyrauja abstrakčios sąvokos, kartais net dviprasmiai teiginiai: „Kovoje už visų išsilaisvinimą Lietuva yra lygus kultūringų Europos tautų partneris. Lietuva žiūri su pasigėrėjimu į kitas kovojančias tautas ir pati eina ne mažiau drąsiai savo pasirinktu keliu į laisvę ir nepriklausomybę. Mūsų tautos kančios ir kovos nei kiek ne mažesnės, gal dar didesnės, nes pergyvenome antrą okupaciją“⁵².

Kodėl pasirinkta tokia stilistika, kodėl vartojamas pasakymas „kultūringos Europos tautos“, vėlgi pasakyti sunku. Tokiais žodžių junginiais karo pradžioje mirgėte mirgėjo legalioji lietuvių spauda, nepriklausomybės kova vadindama kovą su bolševikais pasinaudojant nacių jiems paskelbtu karu. Europos kultūros gynėju buvo skelbiamas A. Hitleris, o kultūringosios Europos tautos viena-reikšmiškai galėjo būti tik tos, kurios buvo

nacių pusėje. Ši citata galbūt gali parodyti, kaip greitai retorinės klišės gali būti perimamos net nesusimąstant apie jų sąsajas su kontekstu ar nekritiškai vertinant teiginių turinį. Tolesniuose savo programiniuose siekiuose „Lietuvos laisvės trimitas“ kviečia ir toliau telkti jėgas nepriklausomai Lietuvai atkurti: „[...] kviečiame visus geros valios lietuvius be įsitikinimo ir pažiūrų skirtumo“⁵³. Matome, kad projektuojamos nepriklausomos Lietuvos dialogo erdvė apsiriboja tik „geros valios lietuviais“, tautinės mažumos visiškai neminimos.

Taigi jau minėtas VLIK'o dokumentas rodo, kad VLIK'as sugebėjo sujungti pagrindines pagrindinio jėgas ir pateikti aiškų Lietuvos vaizdą. Nors jame nėra jokių užuominų apie tautinės mažumas, matyt, vienijantis pradas šalyje ir toliau turėjo išlikti tautinis, o ne pilietinis. Demokratijos samprata ir formos buvo aiškiai nužymėtos, deja, pokario metais nebuvo galimybės jų įgyvendinti.

BŪDAI NEPRIKLAUSOMYBEI PASIEKTI

Su kuo galima bendradarbiauti? Bandydami pristatyti nepriklausomos Lietuvos įvaizdžius jau esame užsiminę apie pagrindinių organizacijų siūlomus būdus tikslui pasiekti. Bendra pagrindžio nuostata labai aiškiai įvardyta ir istoriografijoje: nekovoti su naciais ginklu, sabotuoti jų sprendimus, saugant krašto gyventojus⁵⁴, ir laukti karo pradžios bei tikėtino bolševikų antpuolio, kurį jau teks atremti ginklu, kol į pagalbą ateis sąjungininkų kariuomenė. Tad šiame skyriuje mėginsime atsakyti į klausimus, kiek vienos ar kitos organizacijos ketinimai skiriasi nuo ką tik įvardytos tendencijos: ar galima bent kiek bendradarbiauti su naciais? Kokiose srityse? Kaip turi elgtis eiliniai gyventojai? Kas gali padėti kovoje su okupacija? Ko reikėtų saugotis?

Laikraštis „Į laisvę“ 1944 m. taip samprotavo: „Mūsų sąlygos yra lietuviškos, bet jos priimtinos ir tiem, kurie kovoja prieš bolševizmą ir neturi kitų užkulisinių tikslų, žinoma, jos reikalauja pasitikėjimo lietuviais. Bet pasitikėjimas už pasitikėjimą. Mes turime daugiau pagrindo nepasitikėti vokiečiais, negu jie lietuviais“⁵⁵.

Teksto pradžia skamba gana viltingai, nes lietuviai nebuvo vieni kovoje su bolševizmu, tačiau minimi „užkulisiniai tikslai“ turėjo eliminuoti lenkus, kaip netinkamus ir net pavojingus partnerius, žinoma, pirmiausia dėl planų užimti Vilniaus kraštą. Galiausiai tekstas baigiamas aiškiai įvardijus adresatą – kreipiamasi į vokiečius. Dabar lietuviai vėl demonstruoja pasirengimą bendradarbiauti su naciais; tiesa, citatoje jie vadinami nepatikimais, nes jau nuvydė lietuvius nepripažindami ir nepalaikydami Lietuvos valstybingumo, taip pat pradėdami šalies kolonizavimą. Tačiau ieškoma lyg antrojo šanso: galima siekti dialogo, jei tik naciai grąžintų „senas skolas“ – pripažintų Lietuvos savarankiškumą. Atrodo, karo pabaigoje LF'o leidžiamas „Į laisvę“ vėl imasi projektuoti eventualius ryšius su vokiečiais, nematydamas kitų galimybių, nes lenkai kėsinosi užimti Vilnių, o žydai galbūt laukė bolševikų. Kaip sąjungininkai neminimi ir kiti Baltijos kraštai, nors ideologiškai LF'ui artimas LVS buvo už baltų bendradarbiavimą. Žinoma, galutinėms išvadoms ir apibendrinimams daryti vieno teksto yra per mažai ir jis negalėtų būti neginčijamas argumentas, jog vėl ieškoma ryšių su naciais, jei šie sutiktų priimti Lietuvos reikalavimus, tačiau nepastebėti tokio posūkio taip pat būtų neko- rektiška⁵⁶. Vienas aktyviausių LF'o narių J. Brazaitis savo knygoje „Vienų vieni“ daro palyginimą tarp bolševikų ir nacių režimų, mažesne blogybe, kaip jau ne kartą minėta, laikydamas nacius: „Skyrėsi *moraliais* nusiteikimais, iš kurių plaukė didesnis ar mažesnis

uolumas, atsidėjimas režimui vykdyti. Bolševikai buvo apsėsti noro pirmiausia *naikinti* – naikinti esamą tvarką, institucijas, jom vadovavusius žmones, naikinti visus tuos, kurie gali būti įtarti, kad nebus režimui palankūs. Vokiečiai pirmiausiai turėjo norą *naudotis* – naudotis Vokietijos karo reikalui, o dar labiau savo individualiam reikalui. Lietuviam buvo naudingesni vokiečių moraliniai nusiteikimai, nes lengviau buvo vokiečių pareigūnas patenkinamas, kad jis nenaikintų vietos žmonių gyvenimo. Niekas negalėjo būti sustabdytas bolševikinio pareigūno sadizmas, nes tai priklausė nuo režimo esmės.

Skyrėsi dviejų okupacinių režimų atstovai savo *taktika*, eidami į vietos gyventojus. Bolševikai vartojo klastą, apgaulę. Vokiečiai buvo ciniškai atviri“⁵⁷.

Šios eilutės atskleidžia aktyvaus to meto įvykių dalyvio mintis, jos dar kartą parodo, kad bolševikų okupacija lietuviams atrodė kur kas baisesnė, todėl ir reikėjo rengtis kovoti su ja. Bolševikų tapatinimas su naikiniu, o vokiečių – su naudojimu, galimas daiktas, galėjo pasiūlyti vėl atsigręžti į nacius: juk Lietuva manė esanti su kaupu sumokėjusi naciams savo krašto gėrybėmis, ypač materialinėmis, o karui nenumaldomai artėjant į pabaigą, kai naciai norom nenorom turėjo trauktis, buvo galima bandyti gauti jau apsilupusio mažesnio priešo paramą prieš didesnę priešą. Kita vertus, karo pabaigoje išryškėjusį LF'o posūkį nacių link galima bandyti aiškinti ir buvusio istorijos scenarijaus taikymu – Pirmojo pasaulinio karo metais Lietuvos Taryba naudojosi Vokietijos imperijos parama, taip pat ir karine, savo tikslui pasiekti. Kitas LF'o leidžiamas pagrindžio laikraštis „Vardan tiesos“ tais pačiais 1944 m. siūlė tokį veiklos modelį: „Akivaizdoje paskelbtų vyrų registracijų ir ruošiamų mobilizacijų bei išvežimų į reichą darbams kiekvienas lietuvis privalo žinoti ir apsispręsti, kad:

1) kol siaus Lietuvoje vokiškųjų repatriantų banditinis plėšimas ir žandarų nepagrįstos kratos ir suiminėjimai nekaltų žmonių,

2) kol nebus išnaikinti bolševikiniai ir lenkiški, vok[iečių] civil[inės] valdžios palaikomi, banditai Lietuvoje,

3) kol nebus išvežti iš Lietuvos visokie ukrainiečiai ir kiti bolševikiniai gaivalai vokiškoj uniformoj,

4) kol nebus užtikrinta Lietuvos gyventojams minimali tvarka ir minimalios gyvenimo sąlygos, tol nei vienas lietuvis ar lietuvė neprivalo vykti už Lietuvos ribų dirbti ar kovoti tik už vokiečių reikalus, o pasilikti tėvynėje. Tik šiuos reikalavimus įvykdžius bus galima kalbėti apie bendradarbiavimą, o ne vergavimą⁵⁸.

Čia jau visai atvirai kalbama apie bendradarbiavimą: jei vokiečiai paisys lietuvių reikalavimų, tuomet galima imtis bendrų veiksmų. Kodėl atsirado toks minties posūkis, jau bandėme interpretuoti; visgi minėtoms mintims iki galo pagrįsti neturime pakankamai duomenų. „Vardan tiesos“ nebuvo daugiatauris laikraštis, tad jo mintis galima vadinti nesvarbiomis ar padariusiomis mažai įtakos. Kita vertus, mums svarbu užfiksuoti patį posūkio faktą. Spaudos istorikai nepatvirtintų ir sąmokslų ar nacių sabotažo atvejo; vienintelis iki šiol minimas nacių leistas laikraštis buvo „Laisvės kovotojas“⁵⁹, ėjęs tik nuo 1944 m., kai naciai susekė pagrindinę „Laisvės kovotojo“ spaustuovę.

Minimą laikraštį iki jo arešto, kaip jau esame minėję, leido LLKS. 1943 m. kovo mėnesį viename straipsnyje reaguota į „stačiatikių metropolito Sergejaus atsisaukimą atiduoti visas jėgas kovoje su bolševikais“⁶⁰. Straipsnyje metropolitas vadinamas „mūsų tautai svetimu žmogumi“, o jo raginimą imtis gesinti degančio gaisro sykiu ir tik po to derėtis, kuris kambarys kam teks (čia metropolitas daro aliuzijas į Vokietijos nesėkmes ir ragina jai padėti, už tai vėliau gaunant at-

lygį – vietą „naujojoje Europoje“), laikraštis komentavo taip: „Mes gerai žinome, kad jei ir prisidėtume, tai vis tiek nuo gaisro išgelbėtame (atseit vokiečių Naujojoje Europoje) mes ne tik kad negautume kambario, bet dargi gerai nuo gaisro apsvilę būtume apdaužyti ir apjuokti. Tuo stebint paskutinius okupacijos metus abejoti netenka“⁶¹.

Palyginę prieš tai aptartas citatas ir pastarąją matome, jog LF'o ir LLKS požiūriai į laikotarpį iki planuojamo nepriklausomybės atgavimo aiškiai skiriasi. LF'ui priklausančios spaudos skiltyse buvo siūlymų grįžti prie bendradarbiavimo su naciais, šiems priėmus Lietuvos siūlomas sąlygas, o LLKS organizacijos pagrindinis laikraštis ir toliau deklaruoja nusivylimą vokiečių valdžia ir tolesnį jos boikotavimą.

Tautinių mažumų klausimai. Nemažai svarbios informacijos mums rūpimu klausimu yra VLK'o leistame laikraštyje „Nepriklausoma Lietuva“. Šis spaudinys nuo daugumos kitų skiriasi tuo, kad jame daug rašoma apie lenkus ir žydus. Tiesa, žydus mini ir kiti spaudiniai, bet problematika, susijusi su lenkais, „Nepriklausomoje Lietuvoje“ nušviesta plačiausiai.

Pirmą kartą lenkų ir žydų problema „Nepriklausomoje Lietuvoje“ iškelta dar 1942 m. žiemą; tuomet laikraštis rašė: „Lietuvių Tauta ilgus metus yra gyvenusius su lenkais ir žydais. Ji tas tautas gerai pažįsta ir turi priemonių apsisaugoti. Tos priemonės yra visai skirtingos nuo vokiečių naudojamų priemonių. Savo tautos interesams saugoti ji [lietuvių tauta. – L. V.] nepripažįsta priemonių, kurių tikslas yra sunaikinti kitą tautą“⁶².

Citatoje tiesiogiai nekalbama apie numatomą būdą nepriklausomybei pasiekti, tačiau iš teksto galima spėti, jog nepriklausomos Lietuvos problemos gali būti susijusios su lenkais ir žydais. Lenkų problemiškas galėtų būti paaiškintas kėslais po karo vėl įsitvirtin-

ti Vilniuje⁶³, bet štai kalbėjimą apie žydų pavojų aiškinti kur kas sudėtingiau; juk 1942 m. pabaigoje žydų Lietuvoje jau buvo gerokai sumažėję, o gyvi likę žydai daugiausia buvo laikomi getuose. Tad tokias mintis galėjo padiktuoti autoriaus asmeniniai įsitikinimai arba įtakos galėjo turėti stipriai išsiskynę antižydiški stereotipai. Taigi aišku, kad nepriklausomybę atgavusi Lietuva bus tik lietuvių, nes prieš dvi buvusias didžiausias Lietuvos mažumas „lietuvių tauta turi priemonių apsisaugoti“; čia galima džiaugtis tik tuo, kad tos priemonės nėra kitų tautų išnaikinimas.

„Nepriklausoma Lietuva“ ne tik aptardavo padėtį Lietuvoje, bet ir reaguodavo į lenkų publikacijas. 1943 m. rudenį pasirodė straipsnelis „Lenkų tezės“, motyvuojant tuo, kad „lietuviams žinoti lenkų galvosena lietuvių klausimu yra ne tik reikalinga, bet ir būtina“⁶⁴. Straipsnis polemiko pobūdžio, reakcija į lenkų publikaciją laikraštyje „Niepodległość“. Vienas iš „Nepriklausomos Lietuvos“ pateikiamų kontrargumentų tezei, jog lietuviai noriai bendradarbiauja su naciais dėl palankaus „Vilniaus klausimo“ sprendimo, laikraštyje buvo taip pateiktas: „Pagaliau formaliai Lietuvos padėtis dar geresnė, nes ji neturi vyriausybės, o tik okupacinę savivaldą, pačių okupantų rankomis sudarytą, tautos valios visai nereprezentuojančią. Jos negalima traktuoti kaip politinį organą, bet tik kaip vokiečių administracinio aparato dalį – kaip vokiečių valdininkus. Lenkijoje tokių vokiečių valdininkų santykinai paėmus yra tiek pat. Tad principiniai šiuo formaliu požiūriu tarp lietuvių ir lenkų skirtumas politiniai ne toks jau didelis. [...] Tačiau ir lenkai turi sugebėti pamatyti, kad *tikroji Lietuva* dabar taip pat yra požemy ir kovoja panašiai kaip ir lenkai už savo švenčiausias teises“⁶⁵.

Pirmiausia, atrodo, ir dalis lenkų kovotojų palaikė nuomonę, jog lietuviai yra lenkų priešininkai, tad negalimi sąjungininkai prieš nacius. Citatos mintys gali būti svarbios kal-

bant apie kolaboravimo problemą. Nesant vyriausybės, kaip pagrindinio šalies reprezentanto, nemanyta, jog vietinėje savivaldoje, jėgos struktūrose tarnaujantys lietuviai taip pat prisideda prie okupacinio režimo palaikymo, arba tai laikoma jų asmeniniu reikalu, nes ir toliau straipsnyje rašoma, kad „Lietuva negali būti atsakinga už Kubiliūno ar kurio kito išdaviko veiksmus, nes jie Lietuvai neatstovauja“. Lietuvos atstovavimas siejamas su kovojančiu lietuvių pagrindžiu, teigiama, kad jis elgiasi taip pat kaip ir lenkų pagrindis, t. y. siekia valstybės nepriklausomybės⁶⁶. Tačiau, atrodo, nei lenkai aname, nei lietuviai šiame straipsnyje nė nebuvo manę ieškoti galimo sutarimo ir jungtis į bendrą kovą su esamais priešais. Tiesa, pergalę pasiekti ir tuomet būtų veik neįmanoma, tačiau dialogo paieškos bent jau būtų parodžiusios aiškų sąmonės poslinkį ir pakitusius lenkų–lietuvių santykius.

Dar vienas lenkų priekaištas lietuviams – dalyvavimas žydų žudyme; į tai „Nepriklausoma Lietuva“ reagavo taip: „O jei jie [lenkai. – L. V.] bando primesti lietuviams žydų žudymus – tai tas priekaištas tiek pat vertas kaip ir tas, jei mes bandytume primesti lenkams kaltę už Oswiencimo krematoriumus, kur masiniai deginami žydai... Nes jeigu Oswiencimas yra Lenkijoje – tai nereiškia, kad būtinai lenkai turi būti už jį atsakingi, nors turbūt ne be to, kad ten nebūtų ir lenkų pareigūnų toje istorijoje... O tikras tautos tolerantumas žydų atžvilgiu gali būti kaip tik prieškarinio gyvenimo eigoje surastas: Lietuvoje žydai nežinojo jokio antisemitizmo, gi Lenkijoje geriau nekalbėti...“⁶⁷

„Nepriklausomos Lietuvos“ argumentacija atrodo gana nuosekli, tačiau santykiai su žydais jau matomi praeities fone, nes jokių minčių apie bendradarbiavimą su žydais ateityje nei „Nepriklausomoje Lietuvoje“, nei kituose pagrindžio spaudiniuose aptikti nepavyko. Vėlgi, kaip minėta, didelę įtaką galėjo turėti stereotipas, jog žydai yra nusiteikę

prosovietiskai. Galiausiai ir iš geto pabėgę žydai dėdavosi prie komunistuojančių rezistentų galbūt dėl to, kad, viena vertus, žydams atrodė, jog lietuviai nenori priimti jų į savo tarpą, dalis jų yra net žudikai; kita vertus, gal žydai geriau suvokė padėtį ir numatė, kad Lietuva neturi galimybių atsilaikyti prieš sovietų imperiją. Kaip minėta, „Nepriklausomoje Lietuvoje“ pasirodė daugiausia informacijos, susijusios su žydais, tačiau jos turinys yra panašus – informacija apie žydų vežimą šaudyti arba į koncentracijos stovyklas⁶⁸.

Santykių su vokiečiais klausimu „Nepriklausoma Lietuva“ iš esmės pasisakė prieš bendradarbiavimą su jais, bet neišvengė nenuseklumo: „Jeigu, nelaimėi, tokie vok. užsimojimai tik plačiau pasireikš [prievartinis lietuvių gaudymas. – L. V], Lietuva iš darbščios, ramios, daug duodančios vokiečių kariui, taps vokiečių priešų kraštu.

Todėl mes manome, kad Vokietija dar kartą šalta apsvarstys Lietuvos–Vokietijos santykių komplektą ir nusistatys palankiai Lietuvos atžvilgiu.

Lietuva gi tuoj pat pakils laisva ir nepriklausoma valstybe“⁶⁹.

Straipsnio kalbėjimo tonas atrodo gana nuosaikus, vokiečiams nekeliamas jokių reikalavimų, tik lakoniškai pasakoma, jog jei naciai savo politikos nežada keisti, tuomet elgseną ims keisti lietuviai, o tokiu teiginiu, atrodo, siekiama išgąsdinti nacius. Nežinia, kodėl samprotauta būtent taip, lygiai kaip sunku pasakyti, kodėl šis tekstas atsirado „Nepriklausomoje Lietuvoje“, nes paprastai laikraštis skatino nebendradarbiauti su naciais; tiesa, cituotame tekste taip pat neteigiama ligi tol buvusio bendradarbiavimo, bet kalbant apie naudos teikimą vokiečiams bent jau pripažįstama, jog buvo vokiečiams naudingų kontaktų, kuriuos lietuviai perdėtai laikė itin svarbiais manydami, kad pažadas juos nutraukti gali priversti vokiečius keisti savo politiką. Juoba kad šis pažadas nuskambėjo ne viešai, bet tik tarp tų žmonių, kurie skaitė „Nepri-

klausomą Lietuvą“, tad, kaip matome, nusakyti šio teksto tikslą nėra taip paprasta.

Čia trumpai aptarėme tik tuos leidinius, kurie išreiškė aktyvesnį santykį su okupacine valdžia: nuo įmanomai didesnio vokiečių politikos ignoravimo (tai pabrėžė visa lietuvių pogrindžio spauda) iki bandymo ieškoti dialogo, jei naciai sutiktų priimti lietuvių reikalavimus. Tuo tarpu kiti mūsų nagrinėti spaudiniai taip pat palaiko antinacinę poziciją, tačiau pabrėžia istoriografijoje jau gana gerai išryškintas nuostatas: boikotuoti okupantų įstatymus, nesileisti į bendradarbiavimą su naciais, juo labiau nekilti į kovą, bet taupyti jėgas lemiamai kovai su didžiausiu priešu – bolševikais, todėl šių pozicijų plačiau ir neaptarėme.

IŠVADOS

Birželio sukilimui nepasiekus tikslo – Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo – pačios idėjos atsisakyta nebuvo. Istoriografijoje sutariama, jog LAF'ui buvo pavykę mobilizuoti pagrindines Lietuvos politines jėgas valstybingumui atkurti, bet po sukilimo šios jėgos vėl išsisklaidė ir pogrindyje veikė mažesniais ar didesniais dariniais, kol 1943 m. vėl pavyko susiburti į Vyriausiąją Lietuvos išlaisvinimo komitetą, aiškiausiai (1944 m.) suformulavusį nepriklausomos Lietuvos vaizdinį. Skirtingas perspektyvas turinčioms politinėms jėgoms, susivienijusioms į VLIK'ą, pavyko rasti sutarimą ir bendrą ideologiją, kuriančią realius pagrindus veikti, tačiau VLIK'o projektas kartu buvo ir utopija, nes Antrojo pasaulinio karo pabaigos lietuvių prognozės nepasitvirtino.

Pagrindinės jėgos, sudariusios VLIK'o branduolį, buvo Lietuvių frontas, Vyriausiasis lietuvių komitetas ir Lietuvos laisvės kovotojų sąjunga. Šių organizacijų spaudoje galime išskaityti demokratinės Lietuvos vizijas. Kaip minėta, arčiausiai demokratijos esmės

buvo valstiečių liaudininkų leidžiamo laikraščio „Nepriklausoma Lietuva“ mintys, patys valstiečiai liaudininkai priklausė VLK'o grupei. Lietuvių fronto leidžiamas laikraštis „Į laisvę“ taip pat pasisakė už demokratinę santvarką, tačiau ją ėmė vadinti reformuota ir gerokai nutolo nuo demokratijos sampratos. Demokratiją nelabai tiksliai bandė sieti su socializmo idėjomis, demokratiniam gyvenimui būtiną pliuralizmą siūlė keisti mistifikuotu tautos vienybės ir tautos interesų kultu.

Lietuvos laisvės kovotojų sąjungos leidžiama spauda nemažai rašė einamaisiais klausimais, nurodydama, kaip reikėtų elgtis su okupacine valdžia. Vis dėlto publikacijų serijai „Apžvalgoje“ nepavyko išvengti dviprasmių teiginių, sunkinančių Lietuvos vaizdinio supratimą. Viena vertus, LLKS taip pat pasisakė už demokratinę Lietuvą, kita vertus, dalies jos spaudinių raiška kontrastavo su demokratinėje santvarkoje įprasta kalbėsena, pavyzdžiui, vokiečių vadinimas „naujažydžiais“ galėjo kurstyti net priešišumą tiek vokiečių, tiek žydų atžvilgiu.

Jauniausiosios kartos spauda „Atžalynas“ ir „Baltija“ pateikė prieštaringiausią Lietuvos vaizdą: demokratinė Lietuva, kuriai svetimas partiškumas, neva ir susiskaldymas. Ar galima demokratija be pliuralizmo, autoriai jau nesvarsto. Lietuva turinti apimti ir Prūsijos teritoriją, nes ten buvo lietuvių žemės. Anot laikraščių, ateities Lietuvos klausimus turėtų spręsti politikai, diplomatija ir ginklai. Visgi šie projektai gana utopiški ir labiau primintų „socialinę inžineriją“, o ne demokratijos kūrimą.

Galiausiai, nors ir buvo suformuotas Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo komitetas (jo pavadinime jau galima išskaityti pilietiškumo, o ne tautiškumo dimensiją), nė vienoje iš projektuotų Lietuvos vizijų nepavyko rasti vietos mažumoms, nepalaikytas su jomis ir dialogas. Visgi dvi buvusios didžiausios Lietuvos mažumos – žydai ir lenkai sulaukė pogrindžio spaudos dėmesio: apie žydus iš esmės kalbėta neutraliai, pateikiant tik liūdną jų žudymo statistiką, o lenkai ir toliau buvo laikomi potencialiais Lietuvos priešais, galimais Vilniaus grobikais.

Nuorodos

¹ A. Bubnys, *Lietuvių antinacinė rezistencija 1941–1944 m.*, Vilnius, 1991.

² A. Bubnys, „Nepriklausomos Lietuvos idealas antinacinės rezistencijos spaudoje (1942–1944 m.)“, *Lietuvos Sąjūdis ir valstybės idealų įgyvendinimas*, Vilnius, 1998, p. 167–180.

³ J. Brazaitis, *Vienų vieni*, Vilnius, 1990.

⁴ Ibid., p. 99–186.

⁵ Ibid., p. 104.

⁶ Ibid., p. 109.

⁷ Ibid., p. 110.

⁸ Ibid., p. 101–111.

⁹ R. J. Misiūnas, R. Taagapera, *Baltijos valstybės: priklausomybės metai 1940–1980*, Vilnius, 1992.

¹⁰ Ibid., p. 73.

¹¹ Ibid., p. 74.

¹² L. Truska, *Lietuva 1938–1953 metais*, Kaunas, 1995.

¹³ Ibid., p. 118.

¹⁴ Ibid., p. 117.

¹⁵ B. Kviklys, *Lietuvių kova su naciais 1941–1944 metais*, Memmingenas, 1946.

¹⁶ Ibid., p. 34.

¹⁷ Žr.: J. Bulota, „Periodinės spaudos raida Lietuvoje“, *Žurnalisto žinynas*, Vilnius, 1992, p. 23–69, ir V. Urbonas, *Lietuvos žurnalistikos istorija*, Klaipėda, 2001. Mums aktualus pastarojo leidinio skyrius „Pogrindiniai periodiniai leidiniai Lietuvoje“, p. 298–306.

¹⁸ Žodis „įvaizdis“ dabartinės lietuvių kalbos žodyne apibrėžiamas kaip „įsivaizduojamas, vaizdu įkūnytas dalykas“ (*Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*, Vilnius, 2000, p. 263). Taip pat darbe vartosime sinonimines sąvokas nedarydami tarp jų prasminių perskyrų: „vizija“ – „tariamasis vaizdas, regėjimas, vaizduotės paveikslas“ (ibid., p. 942), „vaizdinys“ – „elementarus suvokimų apibendrinimas, atgamintas sąmonėje daiktų bei procesų (arba jų atskirų savybių)

apibendrintas vaizdas“ (*Lietuvių kalbos žodynas*, t. XVII, Vilnius, 1996, p. 974–975).

¹⁹ Terminas „ideologija“ gali būti vartojamas trejopa prasme: neutraliai kalbant ideologija – tai normų, vertybių, įsitikinimų visuma, lemianti socialinį ir politinį grupių, socialinių klasių ar visos visuomenės veikimą. Būtent šia samprata ir vadovausimės šiame darbe. Menkinamąją prasme ideologija yra traktuojama kaip klaidingų idėjų ir paklydusios sąmonės sistema, reprezentuojanti klaidingą socialinės klasės savimonę; paprastai klaidinga savimone pasižymi valdančioji klasė. Ši savimone yra klaidinga dėl to, jog palaiko ir skatina tik vienos grupės interesus, tuo pat metu sukeldama įspūdį, kad atstovauja visos visuomenės poreikiams. Galiausiai trečias požiūris gali būti pavadintas universalistiniu; jis ideologiją sieja su idėjų sfera apskritai. Žr.: „Ideology“, W. Nöth, *Handbook of semiotics*, USA, 1995, p. 377–378.

²⁰ Mūsų darbui gali būti naudingos dvi utopijos sąvokos: 1) „Utopija paprastai neturi jokio empirinio turinio, t. y. už jos neslypi aiškiai ir griežtai verifikuojama empirinė tikrovė“ ir 2) „Utopija – tai pamatinė bet kurios totalitarinės visuomenės idėja“ (L. Donskis, *Moderniosios sąmonės konfigūracijos. Kultūra tarp mito ir diskurso*, Vilnius, 1994, p. 74, 76). Šios utopijos sampratos veik prieštaringos, pirmoji atrodytų kiek neatsargi, gal net perdėm idealistiška, fiksuojanti norą pakeisti pasaulį į gerąją pusę nepaisant jo dėsnių, antroji – pavojinga ir net atgrasi. Tačiau, atrodo, to meto sąmonėje egzistavo *coincidentia oppositorum* – nekaltas gėrio siekis, galintis įgauti diktatūros bruožų ir tapti elementaria priedarbia kitų atžvilgiu.

²¹ Mūsų darbinei hipotezei naudinga įsivesti „kartos“ sąvoką, nes, atrodo, skirtingų kartų individai turėjo skirtingas Lietuvos vizijas.

²² Žr.: A. Brazaitis, op. cit., p. 109. A. Bubnys taip pat pritaria šiai minčiai, tik jis matydamas minėtų organizacijų veiklos raidą vartoja skirtingus pavadinimus. Anot J. Brazaičio, VLIK'ą sudarė Tautos taryba, jungusi katalikiškos pakraipos pagrindžio organizacijas (iš esmės tai darė ir Lietuvių frontas; jo ideologų sumanymu Tautos taryba turėjo pagrindyje tęsti Laikinosios vyriausybės veiklą), bei Vyriausiasis lietuvių komitetas, jungęs valstiečių liaudininkų, socialdemokratų, tautininkų ir nacionalistų ideologija besivadovaujančius individus. Šioje vietoje A. Bubnio įžvalgos kiek koreguoja J. Brazaičio mintis, nes LLKS buvo rezistencinė organizacija, įkurta dar 1940 m. gruodžio 26 d. ir daugiau ar mažiau vienijo visas ideologines grupuotes, aktyviai dalyvavo sukilime kartu

su LAF'u, bet vėliau nuo jo atsiskyrė, dalis narių perėjo į lietuvių nacionalistų partiją, paskui vėl grįžo į LLKS. Žr.: A. Bubnys, *Lietuvių antinacistinė rezistencija 1941–1944 m.*, p. 81–82.

²³ V. Urbonas, op. cit., p. 298.

²⁴ J. Bulota, op. cit., p. 44. Čia autorius teigia, jog 1941 m. data neturi realaus pagrindimo ir apie laikraštį „Nepriklausoma Lietuva“ galime kalbėti tik nuo 1942 m. birželio, mat ankstesnių spaudinio numerių nėra išlikę. Tekste pateikėme V. Urbono datą dėl to, kad jo darbas pasirodė chronologiškai vėliau ir jame jau nėra užuominų dėl neteisingo „Nepriklausomos Lietuvos“ datavimo. Nors autorius ir nepateikia išsamaus šaltinių sąrašo, visgi J. Bulotos straipsniui, tad datų neatitikimas V. Urbonui turėjo būti žinomas. Neturėdami archyvinių šaltinių turime pasikliauti V. Urbono korektiškumu.

²⁵ J. Bulota, op. cit., p. 41.

²⁶ Vyriausiasis Lietuvių Komitetas, „Tautiečiai!“, *Nepriklausoma Lietuva*, 1943, kovo 1. Čia ir kitur spaudinių kalba beveik nekeista, taisytos tik akivaizdžios rašybos klaidos.

²⁷ R. J. Misiūnas, R. Taagapera, op. cit., p. 52.

²⁸ „Būkime pasirengę“, *Nepriklausoma Lietuva*, 1943, gegužės 15.

²⁹ Ibid., 1943, birželio 1.

³⁰ Vyriausiasis Lietuvos Išlaisvinimo Komitetas, „Į lietuvių tautą!“, ibid., 1944, vasario 16.

³¹ A. Bubnys, op. cit., p. 11.

³² V. Urbonas Lietuvių frontui priskiria 1942 m. pradėjusį eiti „Lietuvių fronto biuletėnį“, jau minėtą laikraštį „Į laisvę“, ėjusį 1200–4000 egz. tiražu; kai kurie šio spaudinio numeriai papildomai rotatoriais dar buvo dauginami Marijampolėje, Telšiuose, Utenoje. Taip pat LF'as leido „Vardan tiesos“, satyrinį laikraštėlį „Pogrindžio kuntaplis“ ir „Lietuvos Judas“. Žr.: V. Urbonas, op. cit., p. 298–299.

³³ A. Bubnys, op. cit., p. 11–12.

³⁴ Ibid., p. 13.

³⁵ „Fašizmo pakasynos“, *Į laisvę*, 1943, rugpjūčio 28.

³⁶ Su kitomis programinėmis nuostatomis galima susipažinti šiuose leidiniuose: A. Bubnys, op. cit., p. 14–18; *Į laisvę*, 1943, Nr. 21–23, 1944, Nr. 1–2, 4–5, 7–8.

³⁷ A. Bubnys, op. cit., p. 13. Čia autorius cituoja P. Šilo atsiminimų rankraštį.

³⁸ Kalbėdami apie socialinę politiką straipsnio autoriai pabrėžė: „Darbas statomas pirmoje vietoje, kapitalas arba nuosavybė tik antroje. Dirbti privalo visi. Darbas yra našta. Todėl jis turi būti padalintas vi-

siems. Valstybėj neturi būti tokių, kurie per daug dirbtų, ir tokių, kurie visai nedirbtų“, *I laisvę*, 1943, lapkričio 23, A. Bubnys, op. cit., p. 16.

³⁹ *I laisvę*, 1944, kovo 5, ibid., p. 18.

⁴⁰ Šį terminą 1944 m. pavartojo Karlas Raimundas Popperis, kalbėdamas apie visuomenės raidos tendencijas. Anot autoriaus, šis terminas apibūdina individo ar visuomenės veiklą, kai vieno ar kito tikslo siekimui pritaikomos visos turimos technologinės žinios (žr.: K. R. Popper, *Rinktinė*, Vilnius, 2001, p. 399–418). Kitaip tariant, „socialinės inžinerijos“ atveju nuosekliai einama į užsibrėžtą tikslą nepaisant jokių kompromisų, nebandant taikytis prie besikeičiančios tikrovės, bet bandant tikrovę pritaikyti sau. Taigi ir „reformuotos demokratijos“ atveju žmogus formaliai pripažįstamas didžiausia vertybe, skatinamas jo kūrybingumas, bet iš esmės individas yra įkurdinamas aiškiai nubrėžtoje erdvėje, kuri kiekvieno manymu jam yra geriausia. Šiuo atžvilgiu „Nepriklausomos Lietuvos“ pozicija, teigianti, kad Lietuvos demokratinė santvarka priklausys ir nuo pokario sąlygų Europoje, buvo korektiškesnė.

⁴¹ *Lietuvių enciklopedija*, t. XVI, Boston, 1958, p. 130.

⁴² A. Bubnys, op. cit., p. 43–44. LLKS savo tikslą apibrėžė kaip nepriklausomos Lietuvos atkūrimą, siekiant suvienyti visus lietuvius bendram darbui. LLKS nariais galėjo būti visi lietuviai (kaip matyti, ir ši organizacija buvo formuojama tautybės, o ne pilietybės principu), už duotos priesaikos sulaužymą LLKS nariams grėsė mirties bausmė.

⁴³ Plačiau apie LLKS ryšius ir veiklą žr.: A. Bubnys, op. cit., p. 41–70.

⁴⁴ Ibid., p. 48.

⁴⁵ *Apžvalga*, 1943, Nr. 19.

⁴⁶ A. Bubnys, op. cit., p. 63–62.

⁴⁷ Ibid., p. 36.

⁴⁸ „Lietuvių vienybės sąjūdžio aktualumas“, *Atžalynas*, 1943, gegužė, Nr. 2–3.

⁴⁹ „Lietuva, kurios norime“, ibid., 1943, gruodžio 31.

⁵⁰ *Baltija*, 1944, birželis, Nr. 5–6.

⁵¹ V. Urbonas, op. cit., p. 299.

⁵² „Lietuvos keliu“, *Lietuvos laisvės trimitas*, 1943, spalio, Nr. 2.

⁵³ „Redakcijos žodis“, ibid.

⁵⁴ L. Truska, op. cit., p. 118–119.

⁵⁵ „Kodėl nesusišnekama?“, *I laisvę*, 1944, kovo 27.

⁵⁶ Galiausiai ir spaudoje buvo pastebėta ši tendencija. „Nepriklausoma Lietuva“ rašė: „Mes turime suprasti, kad besąlyginis pasidavimas vokiečių priklausomybėn, kad ir gynimosi kovą vedant, neša mums visas tas skaudžias pasėkas, kurias teks pakelti pralaimėjusiai Vokietijai. Dar daugiau, mes nustosime pasitikėjimo, įgyto anglosaksų ir kitų valstybių tarpe, vedant kietą ir rimtą pasipriešinimą prieš okupantus. Todėl turime nenustoti lygsvaros ir neprarasti to, ką esame išsikovoję ir ką galėtume šaltu ir tvirtu laikymusi laimėti“ („Pavojuje pavojus!“, *Nepriklausoma Lietuva*, 1944, kovo 16).

⁵⁷ J. Brazaitis, op. cit., p. 101.

⁵⁸ „Vardan tiesos“, 1944, balandis, Nr. 1(2).

⁵⁹ V. Urbonas, op. cit., p. 299. Plačiausiai „Laisvės kovotojo“ metamorfozę yra aprašęs B. Kviklys. Žr.: B. Kviklys, op. cit., p. 36–38.

⁶⁰ *Laisvės kovotojas*, 1944, kovo 18.

⁶¹ Ibid.

⁶² *Nepriklausoma Lietuva*, 1942, gruodžio 30.

⁶³ Paprastai lenkai vaizduojami neigiamai nesistengiant jų diferencijuoti, tik LLKS leidžiamoje „Apžvalgoje“ pavyko surasti mintį, kad „etninė Lenkija nėra pavojinga Europai, [...] o jos imperializmas kliudys Europai“ (*Apžvalga*, 1943, spalio 10).

⁶⁴ „Lenkų tezės“, *Nepriklausoma Lietuva*, 1943, spalio 15.

⁶⁵ Ibid.

⁶⁶ „Nepriklausoma Lietuva“ yra išsakiusi ir tokią mintį: „Esame dėkingi nacių išdidumui, kad atmetė laikinosios vyriausybės pasiūlytą lietuvių mobilizaciją“ („Tautiečiai!“, *Nepriklausoma Lietuva*, 1943, kovo 1).

⁶⁷ „Lenkų tezės“, ibid., 1943, spalio 15. Laikraštis viename iš kreipimųsi į vietos gyventojus taip pat yra rašęs: „Vokiečių okupacinė valdžia Lietuvoje masiškai naikina žydus, bet jos agentai skleidžia žinias, kad žydus šaudo ne vokiečiai, bet lietuviai“ („Tautiečiai!“, ibid., 1943, kovo 1).

⁶⁸ „Žydų likvidacija“, ibid.; „Žudynės tęsiamos“, ibid., 1943, rugpjūčio 1; „Ghetas sunaikintas“, ibid., 1944, liepos 22.

⁶⁹ „Lietuva ir Vokietija“, ibid., 1943, vasario 1.

Gauta 2003 12 03
Vytauto Didžiojo universiteto
Istorijos katedra,
Kaunas,
Linas Venclauskas@fc.vdu.lt

Linas Venclauskas

THE VISION OF LITHUANIA IN THE LITHUANIAN ANTI-NAZI PRESS

Summary

The aim of this article is to introduce the vision of Lithuania and ways to achieve statehood as presented by different Lithuanian underground publications of the Second World War. It also seeks to give a more detailed analysis of the content in the articles themselves, their contradictions, ideological principles, and attitudes towards the minorities.

Although the revolt of June 1941 failed to reach its goal, the restoration of Lithuanian independence, the idea itself was not surrendered. The historiography agrees that the LAF (the *Lithuanian Activists' Front*) managed to enlist the main Lithuanian political powers for the restoration of statehood. However, after the uprising, those forces scattered again and acted in smaller or bigger units in the underground, until in 1943 they again succeeded in uniting into the *Supreme Committee for the Liberation of Lithuania* (VLIK) which expressed the most explicit (in 1944) image of independent Lithuania. In the VLIK, the political powers with completely different prospects managed to come to an agreement and a common ideology, thus creating real basis for acting together. However, the VLIK project was also utopian, in the sense that the predictions of Lithuanians concerning the end of the Second World War did not prove accurate.

The main powers which made up the core of the VLIK were: the *Lithuanian Front*, the *Supreme Lithuanian Committee* and the *Lithuanian Freedom Fighters' Union*. Looking through the press of those organizations, one can easily detect their visions of democratic Lithuania. As already mentioned, the ideas closest to the true nature of democracy belonged to the newspaper *Nepriklausoma Lietuva* (Independent Lithuania) published by the peasant-populists who belonged to the VLIK group. The newspaper *Į laisvę* (To Freedom) published by the *Lithuanian Front* also proclaimed a democratic system; however, it was reformed in a way which noticeably digressed from the concept of democracy. The *Front* attempted to find a connection, though not very successfully, between democracy and socialist

ideas; in the end, they suggested that the pluralism essential for democratic life be transformed to a mystified cult of unity and interests of the nation.

The press of the *Lithuanian Freedom Fighters' Union* published a great deal on contemporary issues, noting how the occupation authorities should be treated. Nonetheless, their publication, *Apžvalga* (Review) did not avoid ambiguous statements complicating the concept of a Lithuanian vision. On the one hand, the *Lithuanian Freedom Fighters' Union* also stood for a democratic Lithuania; on the other hand, the expressions in some of the publications contradicted the values democracy. For instance, calling Germans the *naujažydžiai* ("New Jewry") could provoke hostility of both Germans, and Jews.

The press of the youngest generation, *Atžalynas* (New Growth) and *Baltija* (Baltics) presented the most ambivalent vision of Lithuania: a democratic Lithuania which is a stranger to the party system and disunity. The question whether democracy could be possible without pluralism was not even considered by the authors. Lithuania was to include Prussia since this supposedly was once Lithuanian land. According to the newspapers, Lithuania's future should be decided by politicians, diplomacy, and arms. All these projects were rather utopian and more akin to "social engineering", rather than to the creation of democracy.

Finally, even as the *Supreme Committee for the Liberation of Lithuania* (VLIK) was formed (its title already implies the dimension of citizenship, rather than nationality), none of the proposed visions of Lithuania included the issue of minorities, nor was there a dialogue with other nationalities. This notwithstanding, the two former major Lithuanian minorities, the Jews and Poles, managed to attract the attention of the underground press, which spoke of Jews in a neutral vein, providing only the deplorable statistics on their massacres, while the Poles continued to be considered the potential enemies of Lithuania, the possible invaders of Vilnius.

Lietuvos žydų turto likimas Antrojo pasaulinio karo metais

Šis straipsnis yra logiškas publikacijos „Žydų nuosavybės bei turto konfiskavimas ir naikinimas Lietuvoje Antrojo pasaulinio karo metais“ tęsinys. Jame, remiantis Lietuvos archyvų dokumentais, bendrais bruožais aptariami Rozenbergo štabo Lietuvoje uždaviniai ir veikla, aiškinamasi žydų kultūros vertybių, nekilnojamojo bei kilnojamojo turto likimas įvairiose Lietuvos apskrityse.*

LIETUVOS ŽYDŲ KULTŪROS VERTYBIŲ LIKIMAS

Lietuvos žydų kultūros vertybių likimu „rūpinosi“ Rozenbergo štabas. Vilniuje, pagrindiniame Lietuvos žydų dvasinio gyvenimo bei kultūros centre, prasidėjus Vokietijos–TSRS karui buvo įkurtas šio štabo filialas. Jo uždavinys – išgabenti į Vokietiją okupuotų kraštų kultūros vertybes bei naikinti nepageidaujamus spaudinius. Lietuvos žydų bendruomenės kultūrinio palikimo reikalus tvarkė specialiai iš Reicho atvykęs Frankfurto prie Maino Rytų tautų muziejaus darbuotojas Johannas Pohlis su grupe pagalbininkų – Mülleriu, dr. Wulffu ir kitais. Įsikūrę nusiaubtose Jidiš mokslo instituto (JIVO) patalpose, jie atrinko 20 geto kalinių, kurie į centrinius universiteto rūmus turėjo pervežti apie 40 tūkst. knygų iš M. Strašuno bibliotekos, garsėjusios nepaprastai vertingų knygų, manuskriptų, inkunabulų kolekcijomis. Į universitetą buvo suvežta ir dešimtys tūkstan-

čių leidinių iš kitų – daugiau kaip šimto – Vilniaus žydų mokyklų, privačių bibliotekų. 1942 m. vasario mėnesį centriniuose universiteto rūmuose jau buvo sukrauta 100 tūkst. knygų hebrajų ir jidiš kalbomis, iš kurių vertingiausios – apie 20 tūkst. – 84-iose dėžėse buvo išsiųstos į Frankfurtą. Likusios kaip makulatūra parduotos popieriaus fabrikui po 19 markių už toną¹.

Vokietijoje atsidūrė Š. An-skio istorijos ir etnografijos muziejaus eksponatai ir rankraščiai, turtingi JIVO fondai – unikalūs laikraščių komplektai, manuskriptai, žydų folkloro rinkiniai, didžiulis fotografijų archyvas ir kt. Žydų spaustuvių (Romų, Kleckino) švininės plokštės-stereotipai (stereotipų matricos) buvo parduotos Vokietijos metalo liejimo gamykloms².

Grobstytas ne tik be šeimininkų likęs žydų kultūrinis palikimas. Pvz., Vilniaus miesto komisaro Hanso Hingsto žinioje atsidūrė nemažai Vilniaus dailės muziejaus eksponatų – 2 marmurinės italų XVIII a. mokyklos skulptūros, 2 olandų XVIII ir XIX a. žvakidės, 2 persiški kilimai, saksoniško porceliano rinkinys ir kt.³

Į Vokietiją išvežtos knygos, tarp jų inkunabulai, nedingo be pėdsakų – pokario metais Frankfurto prie Maino bibliotekoje buvo galima rasti daugybę knygų su M. Strašuno ir kitų Lietuvos žydų bibliotekų antspaudais⁴. Keliasdešimt tūkstančių buvusių JIVO ir M. Strašuno bibliotekų knygų, kaip be savininkų likęs turtas, po karo atsidūrė Jung-

* Žr.: *Genocidas ir rezistencija*, 2002, Nr. 2(12), p. 104–113.

tinių Amerikos Valstijų, tiksliau – čia atkurto Jidiš mokslo instituto saugyklose⁵.

Kas pirmais karo mėnesiais darėsi Kaune, savo dienoraštyje vaizdžiai aprašė buvęs Centrinės valstybinės bibliotekos Kaune darbuotojas Karolis Vairas-Račkauskas⁶. Su naikinamu žydų kultūros paveldu bene pirmą kartą jis susidūrė dar 1941 m. vasarą. Rugpjūčio viduryje žinomas kultūrininkas rašė, kad buvo iškviestas į žydų biblioteką Savanorių pr. 14, ten rado Švietimo ministerijos, universiteto ir V. Kudirkos bibliotekų bei Pedagoginio muziejaus atstovus. Štai kokį įspūdį jam paliko šis apsilankymas: „Knygos suverstos, sujauktos, daugiausia žydų kalba, tačiau nieko ypatingai vertingo... Nezabitauskas⁷ pasiūlo Bibliotekai susirūpinti žydų biblioteka Telšiuose; joje, anot jo žodžių, esą daug vertingų senų hebrajiškų knygų, kurias reikėtų išsaugoti. Jis pats, dirbdamas Kultūros paminklų apsaugos įstaigoje, surašinėjęs žydų sinagogas, daręs jų nuotraukas, aprašymą, matavimus“⁸. Minėta Kultūros paminklų apsaugos įstaiga, anot K. Vairo-Račkausko, „perdavė bibliotekai žydų etnografijos muziejaus knygas: senus hebrajiškus spaudinius, atvaizdus, laikraščių komplektus, etc.“⁹ Tačiau 1942 m. sausio mėnesį Žydų etnografijos ir istorijos draugijos turtas nacių buvo konfiskuotas. Jį sudarė 12 paveikslų, keli šimtai fotografijų, įvairūs spaudiniai, žemėlapiai, rankraščiai ir kt.¹⁰ Sykiu buvo konfiskuoti ir Vytauto Didžiojo kultūros muziejuje saugomi žydams Z. Margolinui, N. Lidskiui ir V. Cimkauskui priklausę depozitai¹¹.

Dauguma žmonių nesuvokė naikinamo žydų kultūros paveldo vertės, kultūros vertybės tapo pigia tarpusavio atsiskaitymo priemone. Antai vienam vairuotojui už darbą buvo atsilyginta knygomis; jis nutarė jas parduoti Centrinei valstybinei bibliotekai ir už 143 tomus paprašė vos 90 rublių. Tarp knygų buvo itin vertingų leidinių: 86 Brokhauzo enciklo-

pedijos tomai¹², 15-os tomų Žydų enciklopedija, 10-ies tomų Simono Dubnovo žydų tautos istorija, daugiatomis Talmudas ir kt.¹³

Rozenbergo štabo darbuotojai dirbo ir Kaune. Tačiau čia tokių didelių žydų kultūros vertybių kaip Vilniuje nebuvo, todėl į laikinąją sostinę buvo pasiūsta mažiau minėto štabo darbuotojų. Žydų kultūros vertybių grobstymui vadovavo štabo atstovas dr. Benkė. Mapu g. 1 įsikūrusioje Senamiesčio bibliotekoje suverstas knygas turėjo rūšiuoti keturi iš Kauno geto specialiai šiam darbui 1942 m. pradžioje atrinkti kaliniai, mokantys vokiečių, hebrajų, jidiš ir rusų kalbas. Vokiečiai knygas suvežė iš Balošerio bei palyginti nedidelės „Žinių mylėtojų“ bibliotekos, taip pat iš sinagogų, žydų asmeninių rinkinių¹⁴.

Kaip elgtasi su senąja judaika Mapu gatvėje, kur ji buvo rūšiuojama, rašė K. Vairas-Račkauskas: „Vokiečiai atrenka sau vertingesnę judaiką, vertesnes išveža į Vokietiją, kitas naikina vietoje, degina. Bibliotekos vedėja telefonu man pranešė, kad vakar vokiečiai išvežė 5 sunkvežimius „sunaikintų knygų“ į žaliavos bazę, buv. Sojuzutil, Gardino gatvėje N. 25. Nuėjau į tą vietą – sena raudonų plytų sinagoga uždaryta. Pro langus gali matyti krūvomis suverstas knygas...“¹⁵

Iš minėtos Centrinės valstybinės bibliotekos fondų karo metais gestapas paėmė 21 knygą, Rozenbergo štabo darbuotojai – 18 054 knygas¹⁶. Šį faktą patvirtina ir buvęs bibliotekos direktorius Juozas Rimantas: „...vokiečių okupacijos metu žydų ir kitų piliečių knygos buvo renkamos pačių vokiečių į vieną namą Mapu gatvėje. Kiek teko patirti, iš čia daug dėžių atrinktų knygų (kelios dešimtys ar daugiau) buvo išgabenta į Vokietiją, o kitos – į popieriaus fabriką“¹⁷.

Minėta „Balošerio biblioteka“ – daugiau simbolinis pavadinimas. Karo metais nemažai kultūros vertybių atsidūrė Kauno gete. Jas bandyta išsaugoti įvairiais būdais. Vilijampo-

lės geto gyventojas Aba Balošeris, pamatęs, jog gete laikyti knygas nėra jokių sąlygų, kreipėsi į Centrinę valstybinę biblioteką, kad jo atrinktas ir ten atvežtas knygas – iš viso kelis šimtus tomų – jos darbuotojai iš geto paimtų. Šios knygos, simboliškai pavadintos „Balošerio biblioteka“, buvo suinventorintos ir iš geto išgabentos. Vien K. Vairas-Račkauskas nuo 1941 m. lapkričio iki 1942 m. vasario vidurio suinventorino per 9 tūkst. šios bibliotekos tomų¹⁸. Koks jų tolesnis likimas, neaišku.

Visos kultūros vertybės, priklausiusios ne tik žydams, bet ir masonams, politinėms partijoms bei organizacijoms, turėjo būti nusavintos ir provincijoje. Apygardų komisari išsiuntinėjo apskrinių viršininkams ir burmistrams raštus, kuriais remiantis jiems pavaldžiose teritorijose turėjo būti suregistruotos ir nusavintos visos sinagogos, žydų bendruomenių archyvai, bibliotekos ir t. t. (tokio raš-

to tekstą¹⁹ žr. priede Nr. 1, p. 96–97). Tačiau ataskaitose daugiausia žinių randame apie sinagogas, jų būklę, naują „paskirtį“ pirmais karo mėnesiais. Ši informacija taip pat leidžia atkurti šiandien neišlikusių sinagogų buvusį tinklą keturiose Lietuvos apskrityse²⁰ (žr. priedą Nr. 2, p. 97–102).

NEKILNOJAMOJO TURTO BEI ŽEMĖS ŪKIO PASKIRTIES INVENTORIAUS LIKIMO REGLAMENTAVIMAS

Likvidavus apskrityse žydus ir vykdant generalinio komisaro Kaune įsakymą turėjo būti suregistruoti visi žemės ūkiai, kurie anksčiau priklausė žydams. Šį įsakymą savo ruožtu pakartojo sričių komisari, įpareigodami apskrinių viršininkus suteikti žinių apie buvusius žydų ūkius ir jų dydį, naują valdytoją, nu-

Lentelė Nr. 1²². Žydų ūkių skaičius, dydis bei naujieji savininkai Panevėžio apskrityje

Eil. Nr.	Valsčius	Buvo žydų ūkių	Bendras plotas (ha)	Kas perėmė ²³
1	Krekenavos	2	18,02	2 lietuviai
2	Kupiškio	16	50,17	13 lietuvių
3	Naujamiesčio	1	44,67	lietuvis Br. Jasiūnas
4	Panevėžio	3	17,85	3 lietuviai
5	Pumpėnų	5	26,9	4 lietuviai
6	Pušaloto	4	40,54	6 lietuviai
7	Raguvos	11	55,23	9 lietuviai, 1 rusas, taip pat valsčiaus savivaldybė ir Raguvos girininkija
8	Ramygalos	4	13,3	3 lietuviai; 1 ūkis liko savivaldybės žinioje
9	Rozalimo	nebuvo	–	–
10	Smilgių	žinių nėra	–	–
11	Subačiaus	2	4,63	1 lietuvis
12	Šeduvos	9	115,23	11 lietuvių
13	Šimonių	nebuvo	–	–
14	Troškūnų	1	11,16	1 lietuvis
15	Vadoklių ²⁴		–	–
16	Viešintų	3	9,6	valdytojo nėra

rodant pavardę bei tautybę. Reikalauta žinių apie ūkio gyvąjį ir negyvąjį inventorių, valdytojo socialinį statusą – ar anksčiau buvo savininkas, ūkininko sūnus ar žemės ūkio darbininkas.

Panevėžio apskritis duomenis generaliniam komisarui turėjo pateikti iki 1941 m. lapkričio 30 d.²¹ Iš valsčių viršaičių pateiktos medžiagos galima susidaryti bendrą vaizdą apie tų ūkių skaičių, dydį, išsiaiškinti naujuosius savininkus. Apskirtyje iš viso buvo 61 žydų ūkis, jų bendras plotas sudarė 407,3 ha. Vidutinis ūkio dydis – beveik 7 ha (tikslūs duomenis pagal atskirus valsčius žr. lentelėje Nr. 1). Daugumą ūkių perėmė fiziniai asmenys, kurių absoliučią daugumą sudarė lietuviai. Jų socialinė padėtis skirtinga – ūkininkai, žemės ūkio darbininkai, mažžemiai, buvę kumečiai.

Okupacinė nacių administracija reikalavo, kad buvę žydų ūkiai būtų perduodami patikimoms šeimoms; kiekvienu atveju turėjo būti gautas apskrities vokiečių ūkio vadovo sutikimas. Naujam sodybos valdytojui turėjo būti perduotas ir likęs ūkio inventorių²⁵. Iki spalio 12 d. į buvusias žydų sodybas Vilniaus apskrityje buvo „įgyvendinti“ 123 kandidatai, kurių dauguma esą buvo „geri lietuviai ir buvę šio karo partizanai“²⁶ (žr. lentelę Nr. 2). Tačiau viršaičių „įgyvendintų“ kandidatų nepatvirtino apskrities vokiečių žemės ūkio vadovas; viršaičių ir agronomų suvažiavime spalio 14 d. jis pranešė, kad kandidatų netvirtins, nes jie nėra buvę nuomininkai. Valsčių agronomai buvo įpareigoti sudaryti buvusių nuomininkų sąrašus, o kreislandvirtas pranešė, kad iš gautų nuomininkų sąrašų pats išsirinks tinkamus kandidatus ir paskirs buvusių žydų ūkių valdytojais²⁷.

Alytaus apskrities viršininkas valsčių viršaičiams nurodė savo žinion perimti ir nekilnojamąjį turtą. Gyvenamuosius namus leista išnuomoti įstaigoms, tarnautojams, padegė-

liams bei darbininkams, neturintiems namų. Nuomos kaina turėjo būti nustatoma vietoje. „Pagal vietos aplinkybes“ valsčiuose leista tvarkytis ir su likusiais gyvuliais, vežimais, pakinktais²⁸. Buvo išsakoma mintis, kad apgyvendinant likusius be priežiūros žydų ūkius pirmiausia būtų atsižvelgiama į tuos žmones, kurie dirbo antibolševikinį darbą: esą buvę atvejų, kai partizanai, susipratę lietuviai, prašė administruoti ūkį, bet jo negavo, o gavo tie, kurie žeme buvo aprūpinti dar bolševikų²⁹.

Trakų apskrities Vievio gyventojas Šapiro Kastrieliaus trobesiai buvo perduoti vietos paštui. Buvo surašytas perdavimo aktas, kurį pasirašė valsčiaus viršaitis, pašto įstaigos viršininkas ir Vievio policijos nuovados viršininko padėjėjas³⁰. Tačiau Romos katalikų kunigų komiteto Vievyje prašymas perleisti jam du namus iš buvusios žydų nuosavybės nebuvo patenkintas. Prašymas atmestas kaip nemotyvuotas, be to, namai turėjo būti panaudoti kitiems tikslams³¹. Kai kuriuos Trakų miesto pastatus, kuriuose anksčiau gyveno žydai, siūlyta nugriauti. Griautiniams pastatams nustatyti komisija gyvenamuosius namus Vytauto gatvėje, pažymėtus 6, 8 ir 10 nu-

Lentelė Nr. 2. Žydų sodybų paskirstymas naujiems savininkams Vilniaus apskrityje

Eil. Nr.	Valsčius	„Įgyvendinta“ kandidatų
1	Jašiūnų	4
2	Maišiagalos	4
3	Mickūnų	3
4	Nemenčinės	–
5	Paberžės	20
6	Riešės	15
7	Rudaminos	32
8	Šumsko	19
9	Turgelių	25
10	Naujosios Vilnios miestas	1
Iš viso		123

meriais, kaip „senus ir supuvusius, užstojančius iš gatvės gražų perspektyvinį vaizdą į ežerą“, pasiūlė nugriauti. Leidimus tokiai veiklai turėjo duoti apygardos komisaras³².

Likusios be priežiūros buvusios žydų pramonės įmonės turėjo būti perduotos vietos savivaldybių žinion³³.

Policijos departamento viršininkas Vytautas Reivytiš kėlė klausimą, kad „likviduojant žydų turtą“ būtų galima visiems laikams išspręsti policijos bei jos darbuotojų aprūpinimo patalpomis ir butais klausimą. Jis ragino apskričių viršininkus „šiuo reikalu kelti klausimą pas apygardų komisarų ir, gavus jų pritarimą, tuojau perimti reikiamą kiekį namų policijos žinion“³⁴.

Naudojimosi likusiu žydų nekilnojamuoju turtu (butais, namais) reglamentą turėjo parengti prie generalinio finansų tarėjo įkurta vyriausioji butų valdyba. Remdamiesi generalinio komisaro potvarkiu apskričių viršininkai turėjo sudaryti butų valdybas ir paskirti namų valdytojus; pastarieji turėjo valdyti likusį žydų turtą, o gautas iš to lėšas pervesti į specialią sąskaitą³⁵.

KILNOJAMOJO TURTO LIKIMAS

„Visas žydų turtas yra Reicho nuosavybė“. Ši nuostata, pabrėžtinai kartojama apygardų komisarų raštuose, turėjo būti taikoma visam likusiam žydų turtui. Jo registraciją, priežiūrą bei paskirstymą (pardavimą) turėjo organizuoti vietos lietuviškoji administracija – vietos viršaičiai, seniūnai, policija ir kiti pareigūnai (du skirtingo lygio – apskrities viršininko ir apygardos komisaro – detalius potvarkius, kaip tvarkytis su likusiu be priežiūros žydų turtu, žr. prieduose Nr. 3 ir Nr. 4, p. 103–105). Lėšos, gautos už likusio žydų turto valdymą (už buvusių namų valdymą, nuomą ir pan.), už parduotą kilnojamąjį tur-

tą, turėjo būti pervestos į specialias apygardų komisarų ar apskričių viršininkų sąskaitas. Tačiau parduodamas turėjo būti ne visas likęs turtas. Į neparduodamų daiktų sąrašus pateko brangieji metalai (auksas, platina, sidabras), meno kūriniai, gerai išsilaikę kilimai, daiktai iš sidabro, vario, žalvario (įvairiuose regionuose šis sąrašas galėjo įvairuoti: jame atsirasdavo geri baldai, medžiagos ir kt.). Šių daiktų sąrašai turėjo būti perduoti apygardų komisarams, o šie turėjo nuspręsti, ką su tais daiktais daryti³⁶.

Vilniaus žydai į getą buvo suvaryti 1941 m. rugsėjo pradžioje. Greitai prasidėjo ir jų turto dalybos. „Tučtuojau pradedamas žydų inventoriaus ir kitų namų apyvokos daiktų išvaržymas“, „pajamos turi būti pervestos į specialią sąskaitą, kuria naudotis gali tik apygardos komisaras“, – skaitome apygardos komisaro nurodymus³⁷. Lietuvos centriniame valstybės archyve yra daugybė aktų apie tai, kad vienam ar kitam piliečiui laikinai naudotis perduodamas likęs žydų turtas. Aktai dažniausiai pasirašyti 1941 m. spalio–gruodžio mėnesiais. Juos pasirašydavo Vilniaus miesto savivaldybės Butų ir turto skyriaus viršininkas, turto dalies vedėjas ir daiktus gavęs asmuo. Perduoto laikinai naudotis turto sąrašuose dažniausiai minimi baldai – įvairūs stalai ir spintos, bufetai, kėdės, sofos, lovos ir kt. Tačiau, pvz., pilietis A. Blogader-Blagaderovas įsigijo ir 3 vyriškus kostiumus, 1 porą vyriškų batų, 2 moteriškas sukneles, 3 moteriškus kostiumus, 1 moterišką palatą, užuolaidų, rankšluosčių, užvalkalų ir kt., iš viso – už santykinai solidžią 304 reichsmarkių (RM) sumą³⁸. Retai pasitaikydavo pianinų, siuvamųjų mašinų, veidrodžių, sieninių laikrodžių, knygų spintų, dviračių, šviestuvų, komodų. „Prekių“ kaina – nuo keliolikos pfenigų iki kelių dešimčių reichsmarkių. Brangiausia prekė – pianinai – net iki 250–300 RM. Už naudojimui perduotus žydų

daiktus, jei juos norėta įsigyti savo nuosavybėn, reikėjo per tris mėnesius nuo jų gavimo dienos sumokėti tą sumą, kuria jie buvo įkainoti. Gauti pinigai buvo pervedami į specialią apygardos komisaro sąskaitą³⁹. Daiktai buvo perduodami ar parduodami ne tik fiziniams asmenims. Antai vidurinė sodininkystės mokykla gavo 27 spintas, 38 stalus, 70 kėdžių, 60 geležinių lovų ir kt. Nemažai turto gavo avalynės fabrikas „Viktorija“, kooperatinė gamybinė artelė „Kojinė“, Vilniaus 6-oji policijos nuovada ir kitos įstaigos bei įmonės⁴⁰. Akto apie perduoto laikinai naudoti turtą tekstas buvo vienodas, parašytas lietuvių ir vokiečių kalbomis: „Ponui Vilniaus Miesto Apygardos Komisarui sutikus, pil., gyvenančiam g-vė, Nr. perduodamas skolinant laikinam naudojimui žemiau išvardintas Vilniaus Miesto Savivaldybės globojamas turtas. Šio turto negalima be Savivaldybės žinios niekam perleisti ir iš aukščiau nurodyto buto pašalinti. Prasižengimas prieš šį nuostatą bus griežtai baudžiamas“⁴¹.

Analogiškai aktai buvo pasirašomi ir 1943 m. sausio–rugšėjo mėnesiais. Tai leidžia daryti prielaidą, kad 1941 m. daiktai nebuvo nupirkti, o 1943 m. butų, kuriuose jie buvo laikomi, savininkai kreipėsi į miesto administraciją su prašymu leisti jų butuose esamus daiktus nusipirkti ir įgyti į juos nuosavybės teisę. Daiktai, pervedus pinigus į minėtą sąskaitą, tapdavo prašytojo nuosavybe⁴².

Išlikę archyviniai dokumentai rodo, kaip buvo likviduojamas likęs žydų turtas Rokiškyje. Vietos žydų turto likvidavimo komisijos pirmininku nuo 1941 m. birželio 27 d. iki rugpjūčio 20 d. dirbo Vladas Minkštis, kurį šioms pareigoms eiti patvirtino pats apskrities viršininkas⁴³. Be jo, komisijoje dirbo dar trys civiliai. Dar du atstovai – kariškiai – į komisiją su sprendžiamąjo balso teise dalyvauti žydų turto varžytinėse ir sekti jų eigą buvo deleguoti apskrities komendan-

tūros⁴⁴. Žydų turtas, sukrautas trijose sinagogose, liepos 15, 16 ir 18 d. buvo parduodamas „miesto ir apskrities partizanams ir iš dalies piliečiams pagal komendantūros duotą parėdymą“. Pardavimo dienomis turto parduota beveik už 50 tūkst. rublių. Gautos lėšos pervestos į apskrities viršininko einamąją sąskaitą. Tačiau komendantūros atstovai, stebėję pardavimo eigą, konstatavo, kad „dėl didelio pirkėjų (partizanų ir civilių žmonių) antplūdžio pardavimo vietoje buvo neįmanoma palaikyti tinkamą tvarką. Taip pat komendantūros išduoti pažymėjimai partizanams įsigyti daiktų už nustatytą sumą bei pažymėjimai dėl duotos pirmaujančios (be eilės) teisės dalyvauti pirkime neatsiekė savo tikslo“⁴⁵. Todėl komendantūros atstovai komisijos nariams pasiūlė nutraukti turto pardavimą ir parengti projektą, kuriame būtų numatytas „tinkamesnis būdas likusiam žydų turtui galutinai likviduoti“⁴⁶.

Komisija liepos 20 d. pardavimą nutraukė ir komendantūrai pasiūlė tokį likusio žydų turto „likvidavimo projektą“: iš likusių daiktų vasariniais ir žieminiais drabužiais, avalyne, patalyne, kitais būtiniais reikmenimis aprūpinti žydus⁴⁷; veltui aprūpinti nukentėjusius nuo karo asmenis, miesto varguomenę (pagal burmistro pateiktą sąrašą); likusius drabužius, avalynę, patalynę veltui atiduoti Raudonojo Kryžiaus Rokiškio skyriui; visus vertingesnius daiktus – siuvamąsias mašinas, laikrodžius, indus ir kt. – perduoti kooperatyvui su teise parduoti komiso pagrindais; komendanto nuožiūra komisijos nariams ir komendantūros tarnautojams, negalėjusiems dalyvauti ankstesniuose turto išpardavimuose, pagal sudarytą sąrašą „dar leisti pirkimo keliu įsigyti kai kurių daiktų“; komisijos narių nuomone, komendantūros nuožiūra reikėtų aprūpinti reikalingais baldais ir kitais daiktais Rokiškio miesto įstaigas⁴⁸.

Taigi pardavimas buvo tęsiamas, tačiau pardavimo apimtys sumažėjo – iki rugpjūčio

pabaigos daiktų parduota jau mažiau nei už 12 tūkst. rublių, o nuo komisijos darbo pradžios parduota daugiau kaip už 61 tūkst. rublių. Visi pardavimai komisijos narių buvo skrupulingai registruojami. Tačiau ne visi prašymai įsigyti likusių žydų daiktų buvo patenkinti – nepatenkintų prašymų bylą sudaro net 92 lapai. Likusius neparduotus daiktus komisija perdavė apskrities viršininko paskirtam likusio žydų turto prižiūrėtojui – sandėlininkui⁴⁹. Tarp likusių daiktų – daugybė namų apyvokos rakandų: įvairiausi indai, puodai, kibirai. Įspūdingi drabužių skaičiai: „suknelių ir bliuskučių įvairių“ – 2399, rankšluosčių – 1661, staltiesių – 894, moteriškų marškinių – 837 ir t. t. Tuo tarpu radijo imtuvai, telefonai, laikrodžiai, patefonai skaičiuojami vienetais⁵⁰.

1943 m. pradžioje Panevėžio miesto komisaras davė nurodymą „apskirtyje esantį judomą žydų turtą [...] tuoju suimti ir patalpinti uždaroj patalpoj“⁵¹. Atsakymai apie žydų turtą iš valsčių viršaičių pradėjo plaukti nepraėjus nė mėnesiui. Jie standartiniai: „judomo žydų turto nėra“, „visas judomas žydų turtas jau anksčiau likviduotas“, „suregistruoto ir nelikviduoto žydų turto nėra“ ir pan. Tokius atsakymus atsiuntė Krekenavos, Kupiškio, Panevėžio, Pumpėnų, Pušaloto, Raguvo, Ramygalos, Rozalimo, Smilgių, Subačiaus, Šeduvos, Troškūnų, Vadoklių ir Viešintų valsčių viršaičiai. Tik du pranešimai buvo informatyvesni. Iš jų aiškėja, jog Šimonių valsčiuje buvęs žydų kilnojamasis turtas 1941 m. buvo „parduotas iš viešų varžytinių ar šiaip išdalintas vietos biednuomenei“, o Naujamiesčio valsčiuje, remiantis Panevėžio apskrities viršininko 1941 m. spalio 4 d. raštu, perduotas vietos policijai, kuri jį likvidavo pardaudama iš varžytinių⁵².

Rastas likęs neparduotas žydų turtas turėjo būti kuo skubiau viršaičio sudarytos komisijos įkainotas, parduotas, o gauti pinigai pervesti į apskrities komisaro kasą su specialiu

prierašu, jog tai esąs žydų turtas. Paaiškėjo, kad apskrityje buvo likę 4 neparduoti žydų arkliai, kuriuos prižiūrėjo ir jais naudojos lietuviai ūkininkai⁵³. Aiškinantis toliau išaiškėjo, kad 2 arkliai dar 1942 m. pabaigoje buvo pristatyti Panevėžio „Maisto“ fabrikui, o iš kitų dviejų arklių laikytojų išreikalauta suma, kuria jie buvo įkainoti – atitinkamai 350 ir 500 RM. Gauti pinigai pervesti į Panevėžio apskrities komisariato kasą⁵⁴.

1943 m. pabaigoje, remiantis apskrities komisaro nurodymu, mėginta detaliai išsiaiškinti Panevėžio apskrities žydų turto likimą: kas ir koku būdu jį likvidavo, kieno nuosavybėje atsidūrė. Paaiškėjo tokie dalykai:

Krekenavoje žydų turto iš vietos komisijos gavo įvairios valsčiaus įstaigos (pradžios mokyklos, vietos policija, savivaldybė, pašto įstaiga – 5 stalus, 72 kėdes ir kt.) bei 13 gyventojų. Pastarieji daugiausia gavo stalų bei lovų ir 2 komodas.

Kupiškio miestelio žydų turtą, pasak viršaičio, „vokiečių žandarai išvežė į Panevėžį“. Vietos policijos punkto vedėjas buvo tikslesnis: „Žydų turtą tvarkė buvęs Kupiškio komendantas p. Liovė (Löve). Jis dalį turto išpardavė, likusį po jo išvykimo išvežė Panevėžio žandarmerija“.

Naujamiesčio valsčiuje žydų turtą likvidavo policija.

Panevėžio valsčiuje niekas iš gyventojų žydų turto negavo. Negavo jo nei įstaigos, nei mokyklos. Vietos policijos punkto vedėjo formuluotė buvo kitokia: niekas žydų turto negavo „be atlyginimo“.

Pumpėnų valsčiuje žydų turtą likvidavo policija: drabužiai buvo išdalyti „biednuomenei“, baldai parduoti. Daiktų už pinigus įsigijo 173 asmenys – daugiausia lovų, stalų, spintų. Pasak viršaičio, 4 fiziniai asmenys bei vietos senelių prieglauda žydų baldų gavo nemokamai.

Pušalote komisija žydų turtą be atlyginimo išdalijo valsčiaus savivaldybei, Pušaloto giri-

ninkijai, pradžios mokykloms, Traupio bei Raguvos prieglaudoms ir 3 fiziniams asmenims. Iš vietos policijos sudarytos komisijos žydų baldus pirkė 6 fiziniai asmenys ir Deglėnų pradinė mokykla.

Raguvos valsčiaus žydų turto likvidavimo komisija nemokamai žydų turto skyrė Traupio ir Raguvos prieglaudoms, Raguvos pradžios mokyklai ir vietos savivaldybei: po 1 komodą ir spintą, 2 stalus, po 4 kėdes ir lovas. Nemokamai baldų įsigijo ir 5 fiziniai asmenys. Tačiau buvo ir pirkusių minėtą turtą: viename dokumente minima 16, kitame – 32 asmenys. Tarp įsigytų daiktų – stalai, spintos ir pan. 3 asmenys įsigijo siuvarmašias mašinas. Tačiau sąrašo pabaigoje randame reikšmingą pastabą: „Tai tiek tik atrasta policijos bylose. Iš viso atrodo, kad tai yra tik maža dalelė buvusio turto. Kiek, kam ir kokią turtą yra buv. partizanai išdalinę ar pasiėmę, žinių nėra“.

Ramygaloje sudaryta žydų turto likvidavimo komisija be atlyginimo žydų daiktų (baldų) davė Jotainių prieglaudai ir 4 fiziniams asmenims. Tarp pirkusiųjų – 74 gyventojų pavardės (didžioji jų įsigyto turto dalis – lovos). Tačiau, pasak valsčiaus viršaičio, „dalį žydų turto yra likvidavęs policijos punktas, o dalis žydų turto buvo išgrobstyta pirmomis karo dienomis ir pas ką tie daiktai randasi, valsčiuje nėra žinių“.

Rozalimo valsčiuje buvusį žydų turtą likvidavo vietos policija. Savivaldybėje komisija žydų turtui likviduoti sudaryta nebuvo.

Smilgiuose iš valsčiaus žydų turto likvidavimo komisijos nemokamai žydų daiktų gavo vietos policijos punktas (1 sofą) ir valsčiaus savivaldybė (2 kėdes).

Subačiaus valsčiuje, pasak viršaičio, žydų turtą „išpardavė buvęs Kupiškio vokiečių komendantas“; pasak vietos policijos punkto vedėjo, žydų turtą tvarkė „vokiečių kariai“.

Šeduvoje žydų turtą pardavė vietos burmistras. Nemokamai likusio turto gavo tik vietos pradžios mokykla – 15 stalų, 32 kėdes, 2 spintas, 1 veidrodį ir 1 knygų lentynėlę.

Šimonių valsčiuje, pasak viršaičio, komisija buvusiam žydų turtui likviduoti sudaryta nebuvo. Taip pat nebuvo ir žmonių, nemokamai gavusių šio turto. Pasak valsčiaus policijos nuovados viršininko, Šimonių policijos punktas iš Panevėžio apskrities žydų turto likvidavimo komisijos nemokamai gavo tik keletą žydų baldų – 1 stalą ir 4 kėdes.

Troškūnuose sudaryta komisija nemokamai žydų baldų skyrė Šimonių miško urėdijai, valsčiaus savivaldybei, pašto įstaigai, savanorių ugniagesių draugijai, Troškūnų girininkijai, Troškūnų pradžios mokyklai ir senelių prieglaudai: po 1 bufetą ir komodą, 2 spintas, 4 lovas, 13 stalų ir 19 kėdžių. Fiziniams asmenims turtas buvo parduodamas varžytinėse.

Vadoklių valsčiuje žydų turtą tvarkė ir likvidavo policija. Buvęs turtas buvo išparduotas iš varžytinių.

Viešintų valsčiuje, pasak viršaičio ir policijos punkto vedėjo, likusius geresnius žydų baldus ir kitus vertingesnius daiktus išsivežė (esą apie 20 vežimų) buvęs Kupiškio komendantas Liovė, o likusieji, kaip mažos vertės, buvo išdalyti vietos varguomenei be sąrašų⁵⁵.

Vykstant karui atsirado ypač didelis medicinos įrankių poreikis. Po akcijų prieš žydus išlikusius jų įrankius siekta kuo greičiau suregistruoti ir apsaugoti. Vilniaus apygardos komisaras 1941 m. spalio 21 d. pasirašė nurodymą, kuriuo įsakė surinkti žinias, kiek jo jurisdikcijoje esančiuose valsčiuose buvo žydų gydytojų ir dantų gydytojų, koks jų įrankių likimas⁵⁶. Apygardos komisarinis tarėjas Kostas Kalendra šį raštą vykdyti persiuntė apygardos apskričių viršininkams⁵⁷. Duomenų ilgai laukti nereikėjo (žr. lentelę Nr. 3, p. 94).

Lentelė Nr. 3. Žydų gydytojų ir žydų dantų gydytojų skaičius Alytaus, Trakų ir Vilniaus apskrityse iki Vokietijos–TSRS karo pradžios⁵⁸

	Žydų gydytojų	Žydų dantų gydytojų	Pastabos
Alytaus aps.	14 (Alytuje – 8, Seirijų valsčiuje – 2, Merkinės, Miroslavo, Simno ir Stakliškių valsčiuose – po 1)	12 (Alytuje – 5, Merkinės ir Seirijų valsčiuose – po 2, Jiezno, Simno valsčiuose ir Varėnos II – po 1)	
Trakų aps.	6 (Kaišiadorių valsčiuje – 2, Onušio, Vievio, Žaslių ir Žiežmarių valsčiuose – po 1)	9 (Eišiškių ir Vievio valsčiuose – po 2, Semeliškių, Kaišiadorių, Valkininkų, Žaslių ir Žiežmarių valsčiuose – po 1)	Vievio ir Žiežmarių valsčiuose dar buvo po 1 felčerį, Semeliškių – 1 akušerę, Valkininkų – 1 dantų technikas
Vilniaus aps.	3 (Mickūnų, Rudaminos ir Šumsko valsčiuose)	6 (Nemenčinės valsčiuje – 2, kituose – Naujosios Vilnios, Riešės, Šumsko ir Turgelių – po 1)	Trijuose apskrities valsčiuose – Jašiūnų, Maišiagalos ir Paberžės – žydų gydytojų ir žydų dantų gydytojų nebuvo

Vienuose Vilniaus apskrities valsčiuose (Nemenčinės, Naujosios Vilnios, Riešės) medicinos įrankiai atsidūrė vietos viršaičio žinioje, kituose (Mickūnų, Rudaminos, Šumsko) perduoti saugoti valsčių sveikatos punktų arba ambulatorijų vedėjams. Trakų apskrityje medicinos įrankiai buvo saugomi valsčių savivaldybėse, perduoti ligoninei, sveikatos punktui, ambulatorijai ar vietos gydytojui. Kaišiadorių dantų gydytojo įrankiai pateko į žydų daiktų sandėlį. Švenčionių apskrities viršininko žiniomis, žydų gydytojų valsčiuose buvo 10, dantų gydytojų – 5. Likę įrankiai atsidūrė apskrities gydytojo žinioje, dalį jų jis išdalijo valsčių ir Švenčionių mokyklų ambulatorijoms, Pabradės gimdymo namams, Švenčionių apskrities gydytojo įstaigai, vietos ligoninei ir apskrities sanitarijos inspektoriumi⁵⁹. Rekvizuoti likę žydų medicinos reik-

menys Panevėžio apskrityje paskirstyti taip: perduoti saugoti ir naudoti vietos ambulatorijoms (Krekenavoje, Šeduvoje), ligoninei (Kupiškyje), vaistinių vedėjui (Pumpėnuose). Subačiaus dantų gydytojos Morgolienės ir Viešintų gydytojo Neimarko darbo įrankius perėmė Kupiškio komendantas Liovė⁶⁰. Liūdniausias vaizdas iš Alytaus apskrities: medicinos įrankiai arba sudegė, arba dingo pirmomis karo dienomis. Likučiai buvo atiduoti saugoti apskrities ligoninei Alytuje, valsčiuose – valsčių viršaičiams. Dviejų dantų kabinetų įrankių likučiai laikinai perduoti naudoti dviem lietuviams dantų gydytojams⁶¹. Visgi labiau tikėtina, kad minėti medicinos įrankiai, ypač butuose esantys vaistai, ne sudegė, dingo, o greičiau buvo sunaikinti plėšiant likusį žydų turtą. Plėšiantieji šių daiktų tiesiog neįvertino: „[...] teko matyti, kad pas

žydus yra nemaža įvairių medikamentų, patentikos (k. t. antidifterinis serumas ir pan.). Toki vaistai neretai mėtosi po grindis su įvairiais menkniekiais, nes žydų butus tvarką asmenys gal nenusimano apie jų reikšmę...“⁶²

ŽYDŲ TURTO GROBSTYMAI

Žydų turtas buvo grobstomas visur. Vilniuje tvarkyti, saugoti ir išdavinėti žydų turtą apygardos komisaras pavedė savivaldybės Butų ir turto skyriui. Iš pradžių jis buvo vežamas į sandėlius dalyvaujant savisaugos dalinių ir policijos atstovams. Tačiau praktika parodė, kad didelė turto dalis sandėlių nepasiekia – išgrobstoma butuose arba pakeliui į sandėlius. Todėl Butų ir turto skyrius nutarė baldų iš butų nevežti, o išnuomoti juos kartu su išnuomotu butu⁶³. Vilniuje buvo prašoma sustiprinti apsaugą Naugarduko ir gretimose gatvėse, kur esą „žydų turto plėšimas vyksta dienos metu“ ir tuo kompromituojamas policijos vardas⁶⁴. Pasitaikydavo pranešimų iš namų administratorių, kad policijos pareigūnai nekreipia dėmesio į žydų daiktų vagystes⁶⁵. Namų valdytojai informuodavo policiją apie tai, kad iš užantspauduotų žydų butų vokiečių kariai „sauvaliai ima daiktus ir net padeda žydams, atsivestiems iš Ghetto, pasiimti daiktus ir jų buvusį turtą...“⁶⁶

Rokiškio apskrities komendantūrą pasiekė gandai apie žydų daiktus saugančio aptarnaujančio personalo nesąžiningumą. Nutarta įtarimus ištirti, o faktams pasitvirtinus nusikaltusius asmenis „pakeisti tinkamais ir sąžiningais žmonėmis“⁶⁷. Pasak liudytojų, žydų turto grobstymas Žagarėje (Šiaulių aps.) sutapo su jų žudynėmis: „[...] atkomandiruota pagalbinė policija taip pat neatsisakė nuo vertingesnio žydų turto paėmimo ir išvažiuodami jį išsigabeno. Vietiniai pareigūnai taip pat neparodė reikiamo sąžiningumo konfiskuoto žydų turto atžvilgiu. O buvę miesto burmistrai neparodė reikiamos iniciatyvos

apsaugoti konfiskuojamą žydų turtą nuo grobimo. Žydų turto dalinimas taip pat buvo netvarkingas“⁶⁸.

Gandai, nepasitenkinimas vietos pareigūnais, esą jie pasisavinę žydų turto, sklido ir Alytaus apskrityje. Tiesa, oficiali apskrities viršininko pozicija šiuo klausimu buvo vienareikšmė: kilnojamasis žydų turtas turi būti surašytas ir saugomas sandėliuose iki atskiro nurodymo. Neteisėtai pasisavinusiems asmenims turi būti keliamos bylos⁶⁹. Tačiau griežtos atsakomybės ir tvarkos nebuvimas, ypač pirmais karo mėnesiais, bene labiausiai skatino nesąžiningumą: „Žydų palikti namai yra saugojami gerai, bet į vagystę neturėtų gundyti patys pareigūnai. Teko matyti konkretų atsitikimą, kad viso miestelio raktai surinkti viename portfelyje, be užrašų, nenumuoti. Prisiėjus ką nors patikrinti, pareigūnas nesurasdamas rakto priverstas eiti per langą. Tai pamačius pašaliečiams kyla rimtų įtarimų, kad pareigūnas eina vogti, o tuo pačiu kyla pagunda ir pačiam ką nors pasivogti...“⁷⁰ Kilnojamąjį ir nekilnojamąjį turtą buvo galima suinventorinti, o kas galėjo suskaičiuoti, kiek monetų ar stalo įrankių iš tauriojo metalo, įvairių papuošalų, valiutos ir kitų vertingų daiktų atsidūrė savavaliautojų rankose? Šis procesas vyko: „[...] darant pas žydus kratas, matyt, buvo kreipiamas dėmesys į brangenybes. Todėl daiktai sumaišyti ir net mėtosi grindyse“⁷¹.

Švenčionių žandarmerija 1941 m. spalio 7 d. suėmė miesto burmistrą Vincą Blažį, apkaltinusi jį žydų turto pasisavinimu. Apygardos komisaro potvarkiu jis nuo suėmimo dienos buvo atleistas iš pareigų, o į jo vietą lapkričio 17 d. paskirtas buvęs burmistro pavaduotojas Kazys Gaižutis⁷². Grobstymuose dalyvavo ir vokiečių kariškiai: spalio viduryje į Pabradę atvykę vokiečių karininkai apžiūrėjo saugomą žydų turtą ir „sauvaliai paėmė ir išvežė“ 3 vežimus įvairaus turto – apie 150 m šilko medžiagos, 7 sukneles, 19 vyriškų kostiumų ir kt.⁷³

IŠVADOS

Lietuvos žydų kultūros vertybes registravo Rozenbergo štabo darbuotojai. Šio štabo filialai buvo įkurti Vilniuje ir Kaune. Vertingiausi rankraščiai, inkunabulai, muziejiniai eksponatai, žydų folkloro, fotografijų rinkiniai, laikraščių komplektai ir kt. atsidūrė Vokietijoje. Mažesnės vertės judaika buvo naikinama vietoje – deginama, išvežama į popieriaus fabriką. Visoje Lietuvoje buvo suregistruoti ir nusavinti žydų bendruomenių archyvai, bibliotekos, suregistruotos sinagogos. Jos atsidūrė vietos administracijos – viršaičių, seniūnų, burmistrų ir kitų pareigūnų – žinioje ir dalis jų laikinai tapo likusio žydų turto sandėliais, buvo perduotos mokykloms ir pan.

Lietuvos generalinis komisaras Kaune išleido potvarkį, kuriuo remiantis turėjo būti suregistruotas visas likęs žydų nekilnojamasis turtas. Buvo surinktos žinios apie buvusius

žydų ūkius ir jų dydį, gyvąjį ir negyvąjį inventorių, naujus valdytojus. Daugumą žydų ūkių perėmė fiziniai asmenys. Gyvenamuosius namus leista išnuomoti įvairioms įstaigoms, nukentėjusiems nuo karo vietos gyventojams, kitiems pavieniams fiziniams asmenims.

Kilnojamasis turtas dažniausiai buvo parduodamas fiziniams asmenims aukciono būdu. Likusio be šeimininko turto taip pat įsigydavo ir pavienės įstaigos, jis buvo dalijamas karo padegėliams, miestelių varguomenei. Dažniausiai pasitaikančios „prekės“ – drabužiai, namų apyvokos daiktai, baldai, retesnės – siuvamosios mašinos, dviračiai, šviestuvai, pianinai. Nors kilnojamasis turtas turėjo būti surašytas ir saugomas iki atskiro nurodymo, neišvengta ir jo grobstymo. Pinigai, gauti už parduotą žydų turtą, patekdavo į specialią apygardos komisaro ar apskrities viršininko sąskaitą. Be priežiūros likę žydų medicinos įrankiai dažniausiai buvo perduodami vietos ambulatorijoms ir ligoninėms.

PRIEDAI

Priedas Nr. 1

Vilniaus apygardos komisaro 1941 m. spalio mėn. raštas dėl apsaugojimo kultūros turtų, kurie priklausė žydams, masonams, politinėms partijoms ir organizacijoms

DER GEBIETSKOMMISSAR
WILNA-LAND

Vertimas
Vilnius, 1941 m. spalio mėn. ... d.

M/Žnkl. 673/41 Ru/Fr.

Komisariniam Apygardos Tarėjui
Ponui K. Kalendrai,
Vilnius

Liečia: Apsaugojimą kultūrinių turtų, kurie priklausė žydams, masonams, politinėms partijoms ir organizacijoms, Reicho Komisaro Rytų Krašto Srityje.

Aš prašau pranešti apskričių viršininkams, kiek tatai dar nėra padaryta, tuojau pat neatidėliojant nusavinti visas kultūrines gėrybes, kurios priklausė žydų turtui, masonų ložėms, politinėms partijoms ir organizacijoms; šitą turtą užantspauduoti ir, nurodant tikslų adresą, pranešti mano įstaigai. Nusavinimui tenka sekantieji kultūriniai turtai:

1. Visos sinagogos.
2. Visos žydų bendruomenių darbo patalpos su jų archyvais, bibliotekomis ir t. t.
3. Vyr. rabinų ir rabinų butai ir darbo patalpos.
4. Visos žydų knygų ir meno prekybinės įstaigos.
5. Masonų ložių ir ložėms artimi pastatai, lygiai masoniški aktai ir rašymo medžiaga iš privatinių butų buvusių ložės narių.
6. Visi pastatai, įrengimai ir ypač bibliotekos, archyvai, aktai ir t. t., kurie priklausė bolševikiškoms organizacijoms, sąjungoms, korporacijoms ir jų įrangai.
7. Visi pastatai, įrengimai ir ypač bibliotekos, archyvai, aktai ir t. t., kurie priklausė politinėms partijoms, sąjungoms, korporacijoms ir jų įrangai.
8. Visi pastatai ir įrangos bedievių sąjūdžio.
9. Darbo patalpos ir įrangos Anglikonų Bažnyčios, jei tokie yra.
10. Visoki bolševikų raštai, buvusių emigrantų literatūra, lygiai ir uždrausti ir nepageidaujami raštai ir dalykai išsigimusio meno, kurie randasi knygynuose, antikvaruose ir meninėse parduotuvėse.

Pranešimą apie įvykdymą šitų nuostatų reikia patiekti iki 1941 m. XI. 10 d. pagal sekančius nurodymus:

- a) tikslus nurodymas vietos, t. y. vieta, gatvė, namo Nr.;
- b) kiek galima trumpas aprašymas užantspauduotos patalpos esamo turto, ypač pažymint apie esamas bibliotekas, archyvus, meno vertybes, nurodant kiekinę vertę;
- c) nurodyti pareigūną ir tikslų jo adresą, kuris patalpas užantspaudavo ir kurio žinioje randasi raktas.

Už Vilniaus Apygardos Komisarą
pas. (—)

Vertimas tikras:

LCVA, f. R-1548, ap. 1, b. 1, l. 769. Mašinraštis.

Priedas Nr. 2

Duomenys apie sinagogas pirmais karo mėnesiais įvairiose apskrityse

ALYTAUS APSKRITIS

Eil. Nr.	Sinagogų vieta, skaičius, būklė	Paskirtis
1	Alytus. 3 sinagogos: dvi Dariaus ir Girėno g-vėje, trečia Kauno g-vėje Nr. 9, mūrinė	Pirmose dviejose sukrauta 3 tonos marksistinės bolševikinės literatūros ir 1 spinta KP bei komjaunimo susirašinėjimo medžiagos. Pirmoji yra Alytaus valstybinės gimnazijos, antroji – Alytaus saugumo viršininko žinioje. Trečiojoje įsikūrė Alytaus amatų mokyklos šaltkalvių dirbtuvės (karo pradžioje joje buvo įsikūrusi ligoninė)

Lentelės tęsinys

Eil. Nr.	Sinagogų vieta, skaičius, būklė	Paskirtis
2	Butrimonys. 2 sinagogos: viena – Gedimino, kita – Basanavičiaus g-vėje. Pirmoji mūrinė, antra medinė, be langų, naudojimui netinkama	Pirmoje saugomos 3 spintos knygų žydų kalba. Abi yra valsčiaus viršaičio žinioje
3	Daugai. 1 sinagoga, mūrinė	Turto nėra. Valsčiaus viršaičio žinioje
4	Jieznas. 1 sinagoga Juozapavičiaus g-vėje Nr. 7	Tuščia. Valsčiaus viršaičio žinioje
5	Liškiava. 1 sinagoga, medinė	Tuščia. Seniūno Viktoro Valatkevičiaus žinioje
6	Merkinė. 2 sinagogos: Seinų ir Sinagogos g-vėje. Antroji medinė, be langų	Pirmąja kaip sporto sale naudojasi Merkinės progimnazija ir ji yra jos direktoriaus Igno Sarapino žinioje. Antroji naudojimui netinkama, yra valsčiaus viršaičio žinioje
7	Mirolavas. 1 sinagoga Dariaus ir Girėno g-vėje, medinė, sena ⁷⁴	Naudojimui netinkama. Yra valsčiaus viršaičio žinioje
8	Simnas. 1 sinagoga Vytauto Didžiojo g-vėje	Tuščia. Valsčiaus viršaičio žinioje. 393 žydiškos ir 92 bolševikiškos knygos laikomos valsčiaus savivaldybėje
9	Stakliškės. 1 sinagoga	Tuščia, turto nėra. Valsčiaus viršaičio žinioje
10	Varėna I. 1 sinagoga Rinkos aikštėje, medinė	Tuščia, turto nėra. Valsčiaus viršaičio žinioje
11	Varėna II. 1 sinagoga Basanavičiaus g-vėje, medinė, 2 aukštų	Tuščia, turto nėra. Valsčiaus viršaičio žinioje
Iš viso sinagogų: 15		

ŠVENČIONIŲ APSKRITIS

Eil. Nr.	Sinagogų vieta, skaičius, būklė	Paskirtis
1	Švenčionys. 5 sinagogos: 3 Gandrų g-vėje, po vieną Švenčionėlių g-vėje ir prie Vilniaus g-vės	
2	Adučiškis. 1 sinagoga	Apsaugota
3	Daugėliškis Naujasis. 1 sinagoga	Tuščia
4	Daugėliškis Senasis. 1 sinagoga	Tuščia
5	Ignalina. 4 sinagogos: Laisvės g-vėje Nr. 17, Gaveikėnų g-vėje Nr. 3, Geležinkelio ir Ugniagesių g-vėse	Pirmose dviejose saugomas žydų turtas, kitose sandėliuojamos iš ūkininkų priimamos bulvės
6	Joniškis. 1 sinagoga	Sinagoga nusavinta
7	Kaltanėnai. 1 sinagoga	Saugoma 11 dėžių žydiškų knygų ir apie 300–400 pavienių egzempliorių. Sinagogą prižiūri viršaitis Adomas Gudelis
8	Labanoras. 1 sinagoga, medinė, sena, išdaužytais langais	Pastatas užantspauduotas ir yra Saldutiškio valsčiaus viršaičio Juozo Dailydės žinioje
9	Linkmenys. 1 sinagoga	Užantspaudavo ir prižiūri Linkmenų policijos punkto vedėjas, vyr. policininkas Juozas Butėnas
10	Mielagėnai. 1 sinagoga, medinė	Sukrautos įvairios žydiškos ir bolševikiškos knygos, bolševikinių įstaigų korespondencijos likučiai. Užantspauduotą sinagogą globoja valsčiaus viršaičio padėjėjas Romualdas Čepulis
11	Pabradė. 2 sinagogos: Švenčio- nėlių g-vėje, mūrinė, ir Bajorėlių g-vėje Nr. 1, medinė, apgriuvusi. Abiejų išdaužyti langai, sulūžusios durys užkaltos lentomis	

Lentelės tęsinys

Eil. Nr.	Sinagogų vieta, skaičius, būklė	Paskirtis
12	Švenčionėliai. 3 sinagogos: 1 Kaltanėnų g-vėje, mūrinė, ir 2 Ugniagesių g-vėje, medinės	Pirmoji užrakinta ir užantspauduota. Medinėse sukrautas išparduodamas likęs žydų turtas. 1213 žydiškų knygų ir 9 Talmudo ritiniai iš sinagogų pernešti į miesto savivaldybę Turgaus a. Nr. 8. Uždarytos sinagogos raktai yra Švenčionėlių burmistro pavaduotojo A. Gruzdzio žinioje
Iš viso sinagogų: 22.		

TRAKŲ APSKRITIS

Eil. Nr.	Sinagogų vieta, skaičius, būklė	Paskirtis
1	Trakai. 1 sinagoga Trakų g-vėje Nr. 7	Neužantspauduota, joje sukrautas likęs žydų turtas
2	Eišiškės. 3 sinagogos, visos Trumpojoje g-vėje	Jose „gyveno keletą dienų žydai. Begyvendami sinagogose išdaužė langus aplaužydami rėmus ir išardė – išlaužė duris... jos neturi jokios kultūrinės reikšmės, yra apgriuvusios, pasenusios ir jokiam naudojimui be didelio remonto netinka“*
3	Lentvaris. 1 sinagoga	Neužantspauduota, joje sukrautas likęs žydų turtas ir apie 900 žydiškų knygų. Dar apie 400 analogiškų knygų yra žydų bibliotekoje. Sinagogą ir biblioteką prižiūri Lentvario seniūnijos seniūnas Daminas
4	Onuškis. 1 sinagoga, būklė bloga	
5	Onuškio vlsč., Panosiškių k. 1 sinagoga. Pastatas „visai supuvęs“	
6	Rūdiškės. 1 sinagoga	Sinagoga neužantspauduota, bet rakinama ir saugoma policijos, nes joje laikomas neišparduotas likęs žydų turtas. Joje yra ir kulto reikmenų

* Trakų apskrities viršininko 1941 m. lapkričio 20 d. pranešimas Vilniaus apygardos komisariniam tarėjui, LCVA, f. R-1548, ap. 1, b. 1, l. 751.

Lentelės tęsinys

Eil. Nr.	Sinagogų vieta, skaičius, būklė	Paskirtis
7	Semeliškės. 1 sinagoga	Sinagogoje buvo „kelelika maldos knygų, kurias ten buvę apgyvendinti žydai sunaikino“*
8	Valkininkų vlsč., Deksnių k. 1 sinagoga	Apgyvendinta vokiečių karių
9	Valkininkų vlsč., Lieponių k. 1 sinagoga	Užrakinta, yra Lieponių seniūnijos seniūno priežiūroje
10	Vievis. 1 sinagoga	Sinagogoje įsteigta belaisvių stovykla. Žydų kulto reikmenys sukrauti valsčiaus savivaldybės sandėlyje
11	Žasliai. 2 sinagogos, abi Sinagogos g-vėje	Sinagogose sukrautas likęs žydų turtas. Baigus jį pardavinėti bus užantspauduotos. Jose sukrautas turtas ir įvairios knygos, rastos vietos rabino bute
12	Žiežmariai. 1 sinagoga	Sinagogoje įkurdinti karo belaisviai. Rastos žydiškos knygos, tarp jų iš vienos Žiežmarių bibliotekos, pervežtos į vieną patalpą, užantspauduotos ir yra valsčiaus viršaičio priežiūroje

Iš viso: 15 sinagogų. Paminėtina, kad sinagogos buvo ir Aukštadvario bei Valkininkų miesteliuose, bet pirmomis karo dienomis sudegė. Kartu Aukštadvaryje sudegė ir vietos žydų bendruomenės archyvas bei biblioteka; išliko tik 130 vietos rabino knygų, kurios saugomos valsčiaus savivaldybėje. Apie Kaišiadoris yra pastaba, kad čia sinagogos nebuvo, bet yra ypatingos reikšmės neturintys „maldos namai“.

VILNIAUS APSKRITIS

Eil. Nr.	Sinagogų vieta, skaičius, būklė	Paskirtis
1	Jašiūnai. 1 sinagoga	Sinagogoje rasta apie 800 knygų žydų kalba. Užantspauduota, raktas yra pas valsčiaus savivaldybės sekretorių Petrą Janutėną

* Ibid., l. 751 a. p.

Lentelės tęsinys

Eil. Nr.	Sinagogų vieta, skaičius, būklė	Paskirtis
2	Maišiagala. 1 sinagoga Kreivojoje g-vėje, medinė, blogos būklės	Užantspauduota, raktai pas vietos pašto viršininką Stoncelį
3	Naujoji Vilnia. 2 sinagogos – Polocko g-vėje Nr. 123 ir Rato g-vėje Nr. 19	Sinagogos užantspauduotos, jose sukrauti likę žydų baldai. Raktai yra pas seniūną Adolfą Rastenį
4	Nemenčinė. 1 sinagoga, mūrinė, nebaigta statyti	Užantspauduota. Raktas pas valsčiaus viršaitį Gabrielių Bagdžių
5	Paberžė. 1 sinagoga	Sinagogoje įrengta rusų belaisvių stovykla
6	Rudamina. 1 sinagoga, medinė, aplūžusi	
7	Šumsko vlsč., Andreliškių k. 1 sinagoga	
8	Šumsko vlsč., Kalvelių k. 1 sinagoga	Perduota vietos pradžios mokyklai
9	Turgelių vlsč., Laibiškių k. 1 sinagoga, nebaigta įrengti	Sinagogoje jokio turto nėra

Iš viso: 10 sinagogų.

Lentelės sudarytos remiantis Alytaus, Švenčionių, Trakų ir Vilniaus apskričių viršininkų parengtais pranešimais apie „apsaugojimą kultūrinių turtų, kurie priklausė žydams, masonams, politinėms partijoms ir organizacijoms“ jiems pavaldžiose teritorijose. Pranešimai parengti 1941 m. lapkričio mėn. Žr.: LCVA, f. R-1548, ap. 1, b. 1, l. 751, 758–759, 762, 766a–767.

LAZDIJŲ APSKRITIS

Kapčiamiesčio, Leipalingio ir Veisiejų sinagogose buvo laikomi žydų daiktai. Lazdijų vienoje sinagogoje Lazdijų žemės ūkio kooperatyvas buvo įrengęs sandėlį, kita atsidūrė policijos žinioje ir buvo naudojama karinės medžiagos, sprogmenų sandėliavimui⁷⁵. 600 žydiškų knygų buvo saugoma Kapčiamiesčio bibliotekoje⁷⁶.

Priedas Nr. 3

Šiaulių miesto ir apskrities viršininko 1941 m. rugsėjo 10 d. nurodymai valsčių viršaičiams ir antraeilių miestų burmistrams, kaip likviduoti žydų ir pabėgusių komunistų kilnojamąjį turtą

Šiaulių m. ir Apskrities Viršininkas
Valsčių viršaičiams ir antraeilių miestų Burmistrams
1941 m. rugsėjo mėn. 10 d.
Nr. 1875
Šiauliai

Nurodymai likviduoti žydų ir pabėgusių komunistų kilnojamąjį turtą

1. Iš surinkto turto reikia palikti ir toliau saugoti iki atskiro mano nurodymo liuksusinius baldus, medžiagas ritiniuose ir nevartotus baltinius. Šio turto sąrašus pristatyti man.
2. Kitu tinkamu turtu aprūpinti savo turimas įstaigas, kaip tai mokyklas, valsčius, paštus, prieglaudas, ligonines ir t. t., tačiau ne mažiau kaip $\frac{1}{4}$ to tinkamo turto palikti saugoti iki atskiro mano nurodymo. Palikto turto sąrašus pristatyti man.
3. Viso kito atlikusio turto pusę išdalinti nukentėjusiems nuo karo, gi pusę parduoti iš varžytinių. Visai netinkamą turtą, jei jį negalima sunaudoti bet kokiems reikalams, sunaikinti vietoje.
4. Žemės ūkio gyvą ir negyvą inventorių, reikalingą vedimui šio ūkio, išnuomoti bendrai su nejudamu turtu laikiniams nuomininkams.
5. Gautus už parduotus daiktus pinigus **ir rastas brangenybes** [išryškinti žodžiai pieštuku išbraukti. – V. B.] įnešti į Apskr. Valdybos kasą.
6. Likviduotam turtui surašyti pateisinamuosius aktus ir laikyti savo bylose. Aktus tvirtina viršaičiai ir burmistrai.
7. Turtui suskirstyti ir likviduoti sudaryti komisiją, dalyvaujant policijos atstovui.
8. Turtą suskirstyti ir likviduoti kuo skubiausiai ir pranešti man.
9. Susidariusias išlaidas likviduojant turtą padengti 5 paragrafe turimais pinigais.

Apskrities Viršininkas J. Noreika /parašas/
Žydų kilnojamo ir nekilnojamo turto Tvarkytojas /parašas neįskaitomas/

Priedas Nr. 4

Vilniaus apygardos komisaro 1941 m. spalio 2 d. raštas
 apygardos komisariniam tarėjui K. Kalendrai

Vilniaus m.
 Gebietskomisaras
 Komisariniam Apyg. Tarėjui
 Ponui K. Kalendrai
 Vilnius

Vilnius, 1941 m. spalio mėn. 2 d.

Liečia: Žydų nuosavybę

Užbaigus žydų akciją išleidžiamas sekantis patvarkymas, liečias likusią žydų nuosavybę ir turtą:

1. Visi klausimai, kurie liečia žemės ūkį, t. y. ūkišką tvarkymą buvusių žydų sklypų, likusias žemės ūkio mašinas ir gyvulius, suvalymą laukų, tvarkymą jų pastatuose, turi būti apskričių viršininkų, susitarus su atitinkamu apskrities agronomu, tvarkomi.

Remiantis mano raštu iš 20. IX. 1941 m. į visas buvusias didesnes žydiškas žemės ūkio įmones laikinai įgyvendinti tinkamą, ūkiškai nusimanantį valdytoją. Mažesnės buv. žydiškos įmonės atiduodamos atitinkamam vietoje gyvenančiam ūkininkui apdirbti pagal tam tikrą užpirkimo arba nuomos mokestį. Seniūnijose, kuriose yra keli arba keliolika žydiškų ūkių, reikia stengtis kelis šitokius ūkius vienam valdytojui pavesti tvarkyti. Visas buvusios žydų įmonės gyvas ir negyvas inventorius turi būti tiksliai surašydintas. Ūkininkavimui reikalingi gyvuliai turi būti palikti vietoje, gi visas perteklius turi būti nugabentas į tuos valstybinius dvarus, kuriuose jaučiamas gyvulių trūkumas. Žemės ūkio mašinos – jų reikalingas skaičius paliekamas buvusioje žydiškoje žemės ūkio įmonėje. Likusioji dalis gali būti apskričių agronomų šitokiems ūkininkams pirktinai atiduodama, kuriems žemės ūkio mašinos būtinai reikalingos.

2. Buvusios žydų namų sodybos miestuose, miesteliuose ir kaimuose neturi būti paliktos be priežiūros. Namus reikia pagal galimybę parduoti. Perkamoji suma gali būti išmokama ratomis. Be to, buvusieji žydų namai gali būti tam tikromis sutartimis patalpų ieškantiems išnuomojami.

3. Buvusieji žydų daiktai, kaip visokie baldai, turi būti tiksliai suregistruoti, į atitinkamus sandėlius sudėti ir paskui reikalaujantiems iš varžytinių parduoti. Surinktos sumos turi būti Vilniaus Apygardos Komisarui persiųstos. Iš varžytinių negali būti parduodami labai gerai išsilaikę moderniški baldai. Šitie turi būti valsčiuose atskirai surinkti ir užrakinti laikomi. Apie šituos daiktus duos parėdymą Vilniaus Apygardos Komisaras. Burmistrai turi suteikti tikslių žinių apie šituos daiktus. **Terminas: 1941 m. X. 12 d.** [pabraukta tekste. – V. B.].

4. Apie buvusias žydų namų apyvokos daiktus, kaip virtuvės reikmenis, ūkio dalykus, vartotus drabužius ir t. t., reikia elgtis taip pat kaip 3 punkte pasakyta.

5. Visos atsargos visų rūšių odos, audinių, labai gerai išlaikytos paklodės ir staldengtės, rankšluosčiai ir t. t. turi būti burmistrų apsaugomi. Sąrašas šios rūšies daiktų turi būti patiekiamas mums. **Terminas: 1941 m. X. 12 d.** [pabraukta tekste. – V. B.].

Aš visiškai nemanau, kad iš buvusių žydų daiktų, buto įrangos reikmenų ir rūbų teisingai dalinant nebūtų duodama ir tokiems žmonėms, kurie materialiai nepajėgia šitokių dalykų

pirktinai įsigyti. Šitokiu būdu dovanai neturtingiems gyventojams atiduotieji daiktai turi būti į atskirus sąrašus sutraukti ir apie juos pranešti nereikia.

Vilniaus Srities Komisaras

/pas./ Wulff

LCVA, f. R-1548, ap. 1, b. 2, l. 746–747. Mašinraštis.

Nuorodos

¹ E. Zingeris, „Lietuvos žydų kultūros vertybės: tragiški praradimai ir realios susigrąžinimo viltys“, *Atminties dienos*, Vilnius, 2001, p. 259–260.

² Aktas apie vokiečių padarytą žalą Vilniaus kultūros ir meno vertybėms, Lietuvos mokslų akademijos Centrinės bibliotekos Rankraščių skyrius (toliau – LMACB RS), f. 159-18, l. 9 a. p., 10–10 a. p., 11.

³ Ibid., l. 11 a. p.; Dailės muziejaus direktoriaus A. Valeškos 1941 m. rugsėjo 18 d. raštas komisarui H. Hingstui, Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. R-614, ap. 1, b. 390, l. 84.

⁴ Ch. Lemchenas, „Rozenbergo štabas Kaune. Atsiminimai“, *Žydų muziejus. Almanachas*, Vilnius, 2001, p. 129–130.

⁵ Plačiau apie tai žr.: L. S. Dawidowicz, *Iš tos vietos ir laiko. Atsiminimai 1938–1947*, Vilnius, 2003, p. 290–295.

⁶ K. Vairas-Račkauskas – žinomas literatas, kultūros darbuotojas (1882–1970). Dienoraštį jis rašė 1939–1944 m. Jo fragmentai buvo išspausdinti dar tarybiniais metais (žr.: K. Vairas-Račkauskas, „Pro bibliotekos langą“ (parengė Valerija Vilnonytė), *Kultūros barai*, 1978, Nr. 4, p. 52–58). Deja, kontroversiškesni fragmentai, tarp jų ir apie žydų kultūros vertybių likimą, buvo praleisti.

⁷ Adolfas Nezabitauskis, nuo 1941 m. birželio dirbęs Kultūros paminklų įstaigos viršininku.

⁸ K. Vairas-Račkauskas, *Iš atsiminimų ir užrašų (dienoraštis 1939–1944 VIII 17)*, 1941 m. rugpjūčio 17–19 d. įrašas, Lietuvos nacionalinės M. Mažvydo bibliotekos Rankraščių skyrius (toliau – LNMMB RS), f. 60-46, l. 43–44.

⁹ Ibid., 1941 m. rugsėjo 11–15 d. įrašas, LNMMB RS, f. 60-46, l. 52 a. p.

¹⁰ Buvusios Žydų istorinės etnografinės draugijos Lietuvoje muziejinę reikšmę turinčios medžiagos, perimtos į Vytauto Didžiojo kultūros muziejų, sąrašas, LMACB RS, f. 264-1408, l. 1–7.

¹¹ Vytauto Didžiojo kultūros muziejaus direktoriaus P. Galaunės 1942 m. sausio 29 d. raštas generaliniam švietimo tarėjui, ibid., l. 22.

¹² Rusų kalba 1890–1907 m. išleista enciklopedija.

¹³ K. Vairas-Račkauskas, op. cit., 1941 m. rugsėjo 3–5 d. įrašas, LNMMB RS, f. 60-46, l. 48 a. p.

¹⁴ Ch. Lemchenas, op. cit., p. 124–125.

¹⁵ K. Vairas-Račkauskas, op. cit., 1942 m. gegužės 28 d. įrašas, LNMMB RS, f. 60-46, l. 95.

¹⁶ Lietuvos TSR centrinės valstybinės bibliotekos karo nuostoliams aprašyti komisijos 1944 m. rugsėjo 8 d. aktas, LMACB RS, f. 159-27, l. 4.

¹⁷ Centrinės valstybinės bibliotekos l. e. direktoriaus pareigas J. Rimanto 1944 m. rugsėjo 8 d. raštas švietimo liaudies komisarų pavaduotojai M. Meškauskienei, ibid., l. 3.

¹⁸ K. Vairas-Račkauskas, op. cit., 1941 m. rugpjūčio 20–23 d., rugsėjo 3–5 d. ir 1942 m. vasario 17 d. įrašai, LNMMB RS, f. 60-46, l. 44 a. p., 45, 47 a. p., 85.

¹⁹ Kitų apygardų apskričių viršininkams ir burmistrams parengti raštai šiek tiek skiriasi, bet ne iš esmės. Vietomis skiriasi stilius, kai kurios sąvokos, bet tai tėra nesuvienodinto vertimo iš vokiečių kalbos išdava, o ne esminiai turinio skirtumai. Pvz., žr. Šiaulių apygardos komisarų 1941 m. spalio 18 d. raštą apygardos apskričių viršininkams ir burmistrams, LCVA, f. R-1099, ap. 1, b. 1, l. 379.

²⁰ Iki Antrojo pasaulinio karo dabartinėje Lietuvos teritorijoje stovėjo apie 500–600 žydų maldos namų (vien Vilniuje jų buvo beveik 100). Iki šių dienų išliko apie 60. Plačiau apie tai žr.: M. Rupeikienė, *Lietuvos sinagogų architektūra. Daktaro disertacija*, Kaunas, 2000, p. 5, 9, LNMMB RS.

²¹ Generalinio komisarų Panevėžyje 1941 m. lapkričio 18 d. raštas Panevėžio apskrities viršininkui, LCVA, f. R-729, ap. 1, b. 3, l. 299.

²² Lentelė sudaryta pagal valsčių viršaičių 1941 m. lapkričio 22–gruodžio 1 d. raštus Panevėžio apskrities viršininkui, ibid., l. 300–331.

²³ Perėmusių žemės ūkių bei buvusių žemės savininkų pavardės archyvuose dokumentuose dažniausiai taip pat nurodomos. Čia jas praleidome.

²⁴ Vadoklių valsčiuje buvo tik 4 žydų namai su mažais žemės sklypais. Vieną namą perėmė nacionalistų partija, antrą – vietos žemės ūkio kooperatyvas, likusius du – vietos gyventojai lietuviai.

²⁵ Vilniaus apygardos komisaro H. Wulffo 1941 m. rugsėjo 20 d. raštas Vilniaus apygardos komisariniam tarėjui K. Kalendrai, LCVA, f. R-1548, ap. 1, b. 2, l. 544.

²⁶ Vilniaus apskrities viršininko 1941 m. lapkričio 3 d. raštas Vilniaus apygardos komisariniam tarėjui, *ibid.*, l. 541.

²⁷ *Ibid.*

²⁸ Alytaus apskrities viršininko kalba apskrities valsčių viršaičiams 1941 m. rugsėjo 6 d., *ibid.*, f. R-1436, ap. 1, b. 30, l. 302.

²⁹ Alytaus apskrities kriminalinės policijos viršininko 1941 m. rugsėjo 3 d. raštas Alytaus apskrities viršininkui, *ibid.*, l. 359.

³⁰ Vievio valsčiaus viršaičio J. Markevičiaus 1941 m. lapkričio 29 d. raštas Trakų apskrities viršininkui ir 1941 m. lapkričio 27 d. perdavimo aktas, *ibid.*, f. R-1548, ap. 1, b. 1, l. 166, 168.

³¹ Vilniaus apygardos komisaro 1941 m. lapkričio mėn. raštas Vievio valsčiaus viršaičiui, *ibid.*, b. 2, l. 249.

³² Trakų miesto burmistro 1941 m. lapkričio 12 d. raštas Trakų apskrities viršininkui, *ibid.*, b. 1, l. 613.

³³ Šiaulių miesto ir apskrities viršininko J. Norikos 1941 m. rugpjūčio 28 d. raštas apskrities valsčių viršaičiams ir antraeilių miestų burmistrams, *ibid.*, f. R-1099, ap. 1, b. 1, l. 198.

³⁴ V. Reivyčio 1941 m. rugsėjo 17 d. raštas apskričių viršininkams, *ibid.*, f. R-692, ap. 1, b. 1, l. 15.

³⁵ Kauno apygardos komisaro A. Lentzeno 1941 m. spalio 11 d. raštas Lazdijų apskrities viršininkui, *ibid.*, f. R-409, ap. 1, b. 8, l. 223.

³⁶ Šiaulių miesto komisaro H. Gewecke's 1942 m. gegužės 30 d. raštas Šiaulių apygardos apskričių viršininkams ir burmistrams, *ibid.*, f. R-1099, ap. 1, b. 15, l. 66; Kauno apygardos komisaro A. Lentzeno 1941 m. rugsėjo 5 d. raštas Lazdijų apskrities viršininkui, *ibid.*, f. R-409, ap. 2, b. 1, l. 26.

³⁷ Vilniaus apygardos komisaro H. Wulffo 1941 m. spalio 13 d. raštas komisariniam generaliniam tarėjui, apskričių viršininkams, valsčių viršaičiams ir seniūnams, *ibid.*, f. R-1548, ap. 1, b. 1, l. 231.

³⁸ 1941 m. gruodžio 11 d. aktas, *ibid.*, f. R-614, ap. 1, b. 409, l. 138.

³⁹ Aktai apie perduotą laikinai naudoti turtą, *ibid.*, b. 410, l. 1–327; b. 409, l. 54–141.

⁴⁰ 1941 m. lapkričio mėn. aktas, *ibid.*, l. 134; Aktai, *ibid.*, b. 377, l. 1–358; Aktai Nr. 77, 78, *ibid.*, b. 405, l. 39–40.

⁴¹ 1941 m. gruodžio 18 d. aktas Nr. 194, *ibid.*, b. 410, l. 1.

⁴² 1943 m. sausio–rugsėjo mėn. aktai, *ibid.*, b. 409, l. 1–53, 142–163.

⁴³ Rokiškio apskrities karo komendanto 1941 m. rugpjūčio 21 d. pažymėjimas Nr. 1578, *ibid.*, f. R-1514, ap. 1, b. 4, l. 3.

⁴⁴ Rokiškio miesto ir apskrities ginkluotųjų pajėgų komendanto 1941 m. liepos 15 d. raštas Rokiškio žydų turto tvarkymo komisijai, *ibid.*, l. 2.

⁴⁵ Komisijos 1941 m. liepos 21 d. protokolas, *ibid.*, l. 4.

⁴⁶ *Ibid.*

⁴⁷ Šis punktas rodo, kad komisijos nariai nežinojo apie greit įvyksiantį žydų sušaudymą. Kita vertus, tai buvo „rūpinimasis“ žydais grynai pragmatiniais sumetimais – kad jų išlaikymui ir aprangai reikėtų skirti kuo mažiau papildomų lėšų.

⁴⁸ Rokiškio žydų turto likvidavimo komisijos 1941 m. liepos 21 d. protokolas, LCVA, f. R-1514, ap. 1, b. 4, l. 4–4 a. p.

⁴⁹ Rokiškio žydų turto likvidavimo komisijos 1941 m. rugpjūčio 28 d. raštas Rokiškio apskrities viršininkui, *ibid.*, b. 1, l. 5.

⁵⁰ Likusio žydų turto perdavimo 1941 m. rugpjūčio 27 d. aktas, *ibid.*, b. 4, l. 6–7.

⁵¹ Panevėžio miesto komisaro 1943 m. sausio 12 d. nurodymas Panevėžio, Biržų, Rokiškio, Utenos, Ukmergės ir Zarasų apskričių viršininkams ir Panevėžio miesto burmistrai, *ibid.*, f. R-729, ap. 2, b. 5, l. 2.

⁵² Panevėžio apskrities valsčių viršaičių 1943 m. sausio 30–vasario 25 d. pranešimai Panevėžio apskrities viršininkui, *ibid.*, l. 7–21.

⁵³ Panevėžio apskrities žemės ūkio vadovo 1943 m. kovo 5 d. raštas apskrities viršininkui, *ibid.*, l. 24.

⁵⁴ 1943 m. balandžio 7 d. pranešimas Panevėžio apskrities žemės ūkio vadovui, *ibid.*, l. 35.

⁵⁵ Panevėžio apskrities valsčių viršaičių ir policijos punktų vedėjų 1943 m. lapkričio–gruodžio mėn. pranešimai Panevėžio apskrities viršininkui, *ibid.*, l. 44–104.

⁵⁶ Vilniaus apygardos komisaro 1941 m. spalio 21 d. raštas apygardos komisariniam tarėjui K. Kalendrai, *ibid.*, f. R-1548, ap. 1, b. 1, l. 799.

⁵⁷ Vilniaus apygardos komisarinio tarėjo K. Kalendros 1941 m. spalio 23 d. raštas Vilniaus apygardos apskričių viršininkams, *ibid.*

⁵⁸ Lentelė sudaryta pagal Alytaus, Trakų ir Vilniaus apskričių viršininkų 1941 m. spalio 27–lapkričio 4 d. pranešimus Vilniaus apygardos komisariniam tarėjui, *ibid.*, l. 789–790, 793, 798.

⁵⁹ Švenčionių apskrities viršininko 1941 m. lap-

kričio 8 d. raštas Vilniaus apygardos komisariniam tarėjui, *ibid.*, l. 783–786.

⁶⁰ Panevėžio apskrities gydytojo 1941 m. lapkričio 8 d. raštas Panevėžio apskrities viršininkui, *ibid.*, f. R-729, ap. 1, b. 3, l. 232.

⁶¹ *Ibid.*

⁶² Alytaus apskrities kriminalinės policijos viršininko 1941 m. rugsėjo 3 d. raštas Alytaus apskrities viršininkui, *ibid.*, f. R-1436, ap. 1, b. 30, l. 359.

⁶³ Vilniaus miesto savivaldybės (toliau – VMS) Butų ir turto skyriaus viršininko 1941 m. spalio 30 d. raštas Vilniaus miesto policijos vadui, *ibid.*, f. R-693, ap. 2, b. 1, l. 4.

⁶⁴ VMS Butų ir turto skyriaus 8-osios namų eksploatavimo apylinkės vedėjo 1941 m. spalio 1 d. raštas 3-iosios policijos nuovados viršininkui, *ibid.*, f. R-692, ap. 1, b. 1, l. 19.

⁶⁵ VMS Butų ir turto skyriaus viršininko 1941 m. rugsėjo 19 d. raštas Vilniaus miesto policijos vadui, *ibid.*, f. R-689, ap. 1, b. 6, l. 62.

⁶⁶ Vilniaus miesto policijos vado A. Iškausko 1941 m. rugsėjo 17 d. raštas vadui, *ibid.*, b. 277, l. 2; Vilniaus 6-ojo rajono namų valdytojo 1941 m. lapkričio 6 d. raštas Vilniaus miesto 3-iosios nuovados policijos viršininkui, *ibid.*, l. 15.

⁶⁷ Rokiškio žydų turto likvidavimo komisijos 1941 m. liepos 21 d. protokolas, *ibid.*, f. R-1514, ap. 1, b. 4, l. 4 a. p.

⁶⁸ Žagarės miesto burmistro S. Šiaučiūno 1941 m. gruodžio 3 d. raštas Šiaulių apskrities viršininkui, *Šiaulių getas. Kalinių sąrašai. 1942*, Vilnius, 2002, p. 117.

⁶⁹ Alytaus apskrities viršininko kalba apskrities

valsčių viršaičiams 1941 m. rugsėjo 6 d., LCVA, f. R-1436, ap. 1, b. 30, l. 302.

⁷⁰ Alytaus apskrities kriminalinės policijos viršininko 1941 m. rugsėjo 3 d. raštas Alytaus apskrities viršininkui, *ibid.*, l. 359.

⁷¹ *Ibid.*

⁷² Švenčionių apskrities viršininko raštas Vilniaus apygardos komisariniam tarėjui ir Vilniaus apygardos komisaro 1941 m. lapkričio 17 d. raštas apygardos komisariniam tarėjui K. Kalendrai, *ibid.*, f. R-1548, ap. 1, b. 2, l. 125, 140.

⁷³ Pabradės valsčiaus viršaičio 1941 m. spalio 28 d. raštas Švenčionių apskrities viršininkui, *ibid.*, l. 293.

⁷⁴ Kitose suvestinėse žinių apie Miroslovo sinagogą nėra. Jose taip pat pažymima, kad sinagogų nebuvo ir Alytaus apskrities Alovės, Alytaus, Birštono bei Seirijų valsčiuose. Žr.: Alytaus apskrities valsčių viršaičių 1941 m. spalio 31–lapkričio 7 d. pranešimai Alytaus apskrities viršininkui, *ibid.*, f. R-1436, ap. 1, b. 42, l. 59–72.

⁷⁵ Seinų apskrities butų biuro vedėjo Vl. Jakimavičiaus 1942 m. vasario 7 d. raštas Seinų apskrities viršininkui, *ibid.*, f. R-409, ap. 1, b. 8, l. 29.

⁷⁶ Kapčiamiesčio nuovados viršininko 1941 m. spalio 4 d. raštas Lazdijų apskrities viršininkui, *ibid.*, ap. 2, b. 1, l. 21.

Gauta 2003 12 01

Lietuvos gyventojų genocido
ir rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17/1,
Vilnius

Valentinas Brandišauskas

THE FATE OF LITHUANIAN JEWS' ASSETS DURING THE SECOND WORLD WAR

Summary

The cultural assets of Lithuanian Jews were registered by the staff of Rosenberg headquarters whose branches were established in Vilnius and Kaunas. The most valuable manuscripts, incunabula, museum pieces, collections of Jews folklore, photographs, newspaper collections and other assets were moved to Germany. The less valuable Judaica was destroyed on the spot; it was burnt and taken to paper mills. There were also the archives of Jewish communities, their libraries registered and expropriated, the synagogues registered all over Lithuania. They fell under the control of local administrations, i.e. local district administrators, the elders, burgomasters and other officials, some of them became temporary storehouses of the remaining Jewish assets, or were transferred to schools and other institutions.

The Commissar General in Kaunas passed a decree according to which all the remaining assets of Jews had to be recorded. Information was collected about the former Jewish

farms, their size, the livestock and other properties, and the new owners. Most Jewish farms were taken over by private individuals. The houses were permitted to be rented to various institutions, to local residents who had suffered from the war, and other private individuals.

Personal property would be most often turned over to individuals through auctions. The property was also acquired by individual institutions; it would also be given out to war refugees, and to the poor. The most common goods were clothes, housewares, furniture; less common things included sewing machines, bicycles, chandeliers, pianos. Even though the properties were to be registered and reserved until a special order, it was often embezzled. The money received for the sold Jewish property would be sent to the special account of the commissar or head of the district. The Jewish medical instruments would most often be given over to local dispensaries and hospitals.

Lietuvos laisvinimo veikla Vakaruose įsigalint detantui 1970–1974 m.

Straipsnyje apžvelgiama pagrindinių Lietuvos laisvinimo organizacijų Vakaruose – Amerikos lietuvių tarybos (ALT), Vyriausiojo Lietuvos išlaisvinimo komiteto (VLIK'o), Pasaulio lietuvių bendruomenės (PLB) politinė veikla 1970–1974 m. Tuo laikotarpiu mažėjo tarptautinė įtampa tarp Rytų ir Vakarų, vyko pasirengimas Europos saugumo ir bendradarbiavimo konferencijai. Be to, parodomas egzilio baltiečių tolesnis jungimasis bendrai veiklai ir atskleidžiamos sovietų institucijų pastangos sklaidyti laisvosios lietuvių vienybę bei trukdyti Lietuvos laisvės bylos kėlimui.

IVADAS

XX amžiaus aštuntojo dešimtmečio pradžia turi tarptautinės įtampos tarp Rytų ir Vakarų mažinimo – detanto (*détente*) žymę. Pastebimai normalizavosi santykiai tarp dviejų didžiųjų valstybių – JAV ir SSRS. Vietoj nesušauktos Taikos konferencijos, kurios buvo laukiama nuo pat Antrojo pasaulinio karo pabaigos, po ilgų Europos ir SSRS svarstymų dėl galimybių kviesti į derybų procesą JAV ir Kanadą pradėta rengtis Europos saugumo ir bendradarbiavimo konferencijai (ESBK)¹. SSRS, Europos valstybės, JAV ir Kanada pasinėrė į trejus metus trukusias derybas, kuriose, siekiant atitolinti karo pavojų, ieškota tarptautinio sutarimo. Sovietų Sąjungai ir jos satelitams pavyko į sudaromą ESBK Baigiamojo akto projektą įtraukti sienų neliečiamumo ir teritorinio vientisumo

principą. Nors buvo palikta galimybė keisti savo sienas taikiu būdu, tačiau tai iš esmės reiškė gyvavusių prieš Antrąjį pasaulinį karą valstybių – Lietuvos, Latvijos ir Estijos išbraukimą iš Europos valstybių sąrašo. Tai buvo blogas ženklas Baltijos kraštų laisvinimo veiklai ir joje dalyvaujančioms organizacijoms.

Kita vertus, JAV ir Kanados reikalavimu minėtame baigiamajame dokumente buvo įrašytas žmogaus teisių ir prigimtinių laisvių apsaugos principas. Tai buvo jau nauja erdvė, kurią teko išnaudoti laisvinimo veikloje dalyvaujančioms egzilio baltiečių organizacijoms.

Keliant Lietuvos laisvės bylą Vakaruose, aštuntojo dešimtmečio pradžioje laisvojoje lietuviijoje veikė trys pagrindiniai vadinamieji laisvinimo veiksniai, arba politinė veikla užsiimančios organizacijos: Amerikos lietuvių taryba (toliau – ALT), Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo komitetas (toliau – VLIK'as) ir Pasaulio lietuvių bendruomenė (toliau – PLB). Pirmosios dvi buvo kuriamos politinių srovių ar partijų principu, todėl jose vyravo tam tikros ideologijos. Trečioji į laisvinimo veiklą įsitraukė praeitame dešimtmetyje. PLB buvo įsteigta demokratiškai tautinės priklausomybės pagrindu ir vienijo po pasaulį pasklidusius lietuvius. Be to, šioje organizacijoje dalyvavo iniciatyvūs jaunosios kartos atstovai. Taigi laisvojoje lietuviijoje susiformavo dvivaldė (diarchinė) politinė sistema, kurią sudarė, pirma, anksčiau susikūrusios laisvinimo veikloje dalyvaujančios or-

ganizacijos – ALT ir VLIK'as, antra, naujoji pajėga – PLB². Įsigalint detantui, iš pavergtos Tėvynės ir joje gyvenančių tautiečių pasaulis sulaukė viltingų ir ryžtingų laisvės kovos siekių apraiškų. Tiek Vakarus, tiek Rytus apskriejo žinia apie nesėkmingą lietuvio, sovietų jūreivio Simo Kudirkos bandymą 1970 m. lapkričio 23 d. prašytis politinio prieglobsčio JAV pakrančių apsaugos laive. Okupuotame krašte 1972 m. kovo 19 d. pasirodė „Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika“ – pirmasis pagrindinis leidinys, plačiai pasklidęs Vakaruose; remdamasis konkrečiais faktais jis pradėjo viešai skelbti sovietų nusikaltimus lietuvių tautai, skleidė pasauliui Lietuvos laisvės troškimą.

Laisvasis pasaulis išgirdo apie Romo Kalantos pasiaukojamą žygdarbį dėl Lietuvos laisvės 1972 m. gegužės 14 d. Politinį protesto susideginimą lydėjo dvi dienas trukusios riaušės Kauno centre. Pralaužę „geležinę uždangą“, į Turkiją užgrobtu lėktuvu nuskrido Pranas ir Algirdas Brazinskai, į Švediją mėgino pabėgti Vytautas Simokaitis su žmona. Tokie įvykiai pasauliui rodė, kad sovietai okupuotoje Lietuvoje nepajėgė „išdildyti nepriklausomybės ir laisvės lūkesčių lietuvių tautoje“³. Kita vertus, tai stiprino laisvosios lietuvių tautos viltis ir ryžtą siekti naujų Tėvynės laisvinimo laimėjimų.

Straipsnio tikslas – apžvelgti pagrindinių Lietuvos laisvinimo procese dalyvavusių organizacijų – ALT, VLIK'o ir PLB politinę veiklą išivyraujant tarptautiniam politinio klimato atšilimui (detantui) bei vykstant pasirengimui ESBK, parodyti egzilio lietuvių, latvių ir estų jungimąsi keliant Baltijos kraštų laisvės bylą, atskleisti sovietų institucijų (pirmiausia Lietuvos komunistų partijos Centro komiteto (LKP CK), Lietuvos SSR užsienio reikalų ministerijos (URM), Lietuvos SSR KGB padalinio) pastangas sklaityti ir skaldyti laisvosios lietuvių tautos pajėgas bei trukdyti Lietuvos laisvinimui.

Straipsnyje remtasi archyvine medžiaga, esančia Lietuvos ypatingajame archyve (LYA). Tai Lietuvos komunistų partijos dokumentų skyriuje (LKP DS) saugomi komunistų partijos Centro komiteto susirašinėjimo su oficialiomis institucijomis (visų pirma SSRS pasiuntinybe Vašingtone, Lietuvos SSR KGB, Lietuvos SSR URM) dokumentai.

Lietuvos laisvinimo veikla Vakaruose – viena naujausių temų istoriografijoje. Darbų, kuriuose būtų tiesiogiai nagrinėjama pagrindinių laisvosios lietuvių organizacijų (ALT, VLIK'o, PLB) politinė veikla 1970–1974 m., autorius neaptiko. Tačiau yra parašyta darbų, vienu ar kitu aspektu susijusių su aptariama tema. Tai Juozo Kojelio straipsnių rinkinys „Iš nakties į rytą“⁴, kuriame pateikiami egzilio lietuvių organizacijų politinės veiklos atskirų epizodų vertinimai. Atskleisti pagrindinių Lietuvos laisvinimo organizacijų darbą, patikslinti kai kuriuos faktus padėjo tų organizacijų veikėjų parengti ar redaguoti bendro pobūdžio proginiai leidiniai: Leonardo Šimučio „Amerikos lietuvių taryba. 1940–1970“, Antano V. Rinkūno redaguota „Lietuva ir VLIK'as“, Broniaus Nainio „Lietuvai ir lietuvybei“⁵.

Be to, naudotasi įvairių laisvosios lietuvių srovių 1970–1974 m. periodiniais leidiniais, tokiais kaip „Akiračiai“, „Į laisvę“, „Eltos informacija“, „Lietuvių dienos“, „Naujienos“, „Pasaulio lietuvis“. Juose paskelbti informaciniai straipsniai padėjo tikslinti duomenis apie vienos ar kitos organizacijos atliktus darbus Lietuvos laisvinimo reikalui.

ALT LAIKĖSI GRIEŽTOS ANTI KOMUNISTINĖS LINIJOS

Seniausiai Lietuvos laisvinimo baruose veikianti organizacija – ALT trisdešimtaisiais Tėvynės okupacijos metais rinkosi į XXX

kasmetinį suvažiavimą. 1970 m. lapkričio 14 d. Čikagoje vykęs renginys sulaukė atstovų iš VLIK'o, PLB, JAV LB. Suvažiavimas rinkosi mažėjant įtampai tarp Rytų ir Vakarų, todėl pastarojo meto Lietuvos laisvinimo aktualijos nuskambėjo ALT pirmininko Eugenijaus Bartkaus kalboje: „Paskutiniais laikais atsiranda, deja, vienas kitas balsas, siūlęs atmesti griežtą antikomunistinę liniją, kuria ALT vadovaujasi. Jie mano, kad turėdamas glaudų ryšį su kraštu – kas yra ne kas kita, kaip ryšys su okupantu, – Amerikos lietuviai galės įtaigoti okupantą ir tuo pačiu palengvinti brolio ir sesės sunkią naštą krašte. ALT [...] griežtai atmeta bet kokį bičiuliavimąsi su okupantu ir reikalauja dabar, kaip ir prieš 30 metų, besąlyginio okupanto pasitraukimo iš krašto“⁶.

Dar XX amžiaus septintojo dešimtmečio pabaigoje ALT kilo nesutarimai. Svarstant, kaip paskirstyti organizacijos lėšas, išplieskė diskusija. Buvo peršama idėja remti daugiau kultūros, švietimo ir lietuviybės reikalus. Tokios pozicijos atsiradimui daugiausia įtakos turėjo augantis Rytų ir Vakarų kultūrinio bendradarbiavimo judėjimas, taip pat naujos kartos jungimasis į laisvosios lietuviijos politinę veiklą. Be to, šią poziciją formavo periodiniuose leidiniuose „Akiračiai“, „Metmenys“, „Vienybė“ nuolat propaguojama mintis stiprinti Vakaruose lituanistiką plačiąja prasme. Tuo tikslu buvo siūloma kurti lituanistinę biblioteką ir archyvą, skatinti egzodo lietuvių rašytojus, leisti jų grožinės literatūros veikalus, finansuoti lituanistinės krypties mokyklas ir kursus. Šių nuostatų pirmiausia laikėsi liberaliomis pažiūromis garsėjanti „Santaros-Šviesos“ organizacija, nuo 1963 m. įėjusi į ALT sudėtį. Pagaliau ryškėjantys nuomonių dėl bendradarbiavimo su okupuotu kraštu skirtumai, kurie buvo užfiksuoti 1972 m. lapkričio 11 d. Čikagoje vykusiame ALT suvažiavime, nuvedė prie organizacijų išsi-

skyrimo. 1973 m. sausio 5 d. ALT rašte, adresuotame „Santaros-Šviesos“ federacijai, pabrėžiama, kad pastarosios atstovas ALT Centro valdyboje „nesilaiko vedamos politinės linijos“, t. y. visų Lietuvos laisvinimo organizacijų susitarimo, padaryto 1966 m. Klivlende, ir primenama, jog tame nutarime pasisakoma „prieš bet kokį bendradarbiavimą su okupuotos Lietuvos Maskvos primestais atstovais, neteisingai bandančiais atstovauti pavergtus lietuvius ir jų interesus“. Dėl minėtų susitarimų nepaisymo „Santara-Šviesa“ buvo pašalinta iš ALT⁷.

Plėtojant Lietuvos laisvinimo reikalą ir viešinant Lietuvos laisvės bylą reikšmingu įvykiu laikytina 1970 m. birželio 13–20 d. Čikagoje, Sheraton viešbutyje surengta lietuvių genocido paroda. Prie jos rengimo daug prisidėjo dr. Leonas Kriaučeliūnas ir ALT vicepirmininkas Jonas Jasaitis. Paroda sulaukė atgarsio ne tik laisvojoje lietuviijoje ar okupuotame krašte, bet ir Vakarų pasaulyje. Joje buvo įrengti 29 stendai, kuriuose išdėstyta 686 nuotraukos, 31 karikatūra, 53 dokumentų kopijos, 25 žemėlapiai ir 16 diagramų. Taigi parodoje atspindėta lietuvių tautos istorija per pastaruosius 30 metų, anot organizatorių, turėjo aiškiai suformuluotą tikslą: „Pažinkime savo priešą – komunizmą“⁸. Renginys sulaukė net JAV oficialių asmenų išskirtinio dėmesio – parodos atidaryme dalyvavo būsimasis JAV prezidentas, tuo metu Kongreso narys Geraldas Fordas, senatoriai Richardas Smithas, Romanas Puchinskis, Edwardas Derwinskis. Kalbėjęs respublikonų partijos lyderis G. Fordas reiškė viltį: „Aš neprarandu vilties dėl Lietuvos. Drauge su jumis aš keliu balsą: „Lietuvą – lietuviams!““⁹ Padėtinimas visai lietuvių tautai jaučiamas ir genocido parodos atidarymo proga atsiųstame JAV prezidento Richardo Nixono laiške: „Aš jungiuosi jūsų maldose ir viltyse tam, kad lietuvių tauta ir visi, kas patyrė skaus-

mą dėl jų atskyrimo iš šeimų ir tėvynės, turi visada vienyti dvasia ir pasišvęsti didžiajai taikos ir laisvės bylai, kad kiekvienas turėtų prigimtines teises“¹⁰.

Kaip minėta, paroda, atskleidusi amerikiečiams tikrąjį Sovietų Sąjungos veidą ir perteikusi sovietų okupuotų tautų tragediją, sulaukė atgarsio ir sovietų valdomoje Lietuvoje. Lietuvos SSR oficialios institucijos savo dokumentuose įvardijo ją kaip turinčią tikslą, „kad būtų pralaužta tylos uždanga ir laisvasis pasaulis išgirstų „komunistinės Rusijos imperialistinius kėslus““¹¹. Be to, Lietuvių genocido paroda patraukė ir kitų sovietų valdomų Rytų Europos tautų, – latvių, lenkų, vokiečių, ukrainiečių dėmesį. Taigi ALT, pradėdama ketvirtąjį gyvavimo dešimtmetį, savo veikla aiškiai paskelbė, jog būtina kelti į viešumą Sovietų Sąjungos nusikaltimus Lietuvai. Tuo tikslu organizacija būsimos veiklos gairėse kvietė visas laisvosios lietuvių politinės pajėgas vienyti ir bendradarbiauti, o bendradarbiavimą su okupuoto krašto atstovais – „komunistų agentais“ – smerkė¹².

1971 m. pasikeitė ALT pirmininkas. Juo tapo dr. Kazys Bobelis, iki tol pasižymėjęs tiek JAV LB, tiek pačios ALT veikloje. Tų pačių metų Vasario 16-osios proga naujojo pirmininko pasirašytame ALT atsišaukime ryžtingai reiškiamas susirūpinimas dėl „pavergtoje Lietuvoje nuolat tebevykdomo teroro“. Be to, nuogaustaujama, kad Tėvynėje toliau „klastojama istorija, naikinama lietuviška kultūra, bažnyčia“. Kartu primenama, jog „okupantas nusiteikęs tarpusavyje kiršinti lietuvių išeiviją ir silpninti laisvės kovos pastangas“¹³. Pripažindamas naujai besiklostančias tarptautines realijas, naujasis ALT pirmininkas pabrėžė, kad išlaikys šios organizacijos gyvybingumą ir tradicijas. Toliau buvo palaikomas glaudus ryšys su JAV senatoriais, Atstovų rūmų nariais ir tuo užtikrintas tolesnis Kongreso pritarimas Lietu-

vos laisvės bylos kėlimui. 1972 m. Vasario 16-osios proga ALT pirmininkas K. Bobelis ir vicepirmininkas Kazys Šidlauskas lankėsi JAV Senate ir Atstovų rūmuose, kur buvo paminėta Lietuvos nepriklausomybės šventė. ALT atstovai, susitikę su JAV valstybės departamento Europos reikalų psekretoriumi Doyle Martinu, aiškinosi, kodėl ši institucija vartoja terminą „Baltijos tautų laisvo apsisprendimo teisė“. Pasak jų, iki šiol ALT kalbėjo apie „lietuvių tautos suverenių teisių vykdymo atstatymą“, todėl Valstybės departamento vartojamas terminas „nebūtinai reiškia teisę į nepriklausomybę“. Tuomet buvo atsakyta, kad JAV „nori vartoti pačią plačiausią sąvoką, kuri neribotų lietuvių tautai apsispręsti ir kitaip, negu už pilną neapribotą suverenitetą“. Dar paaiškinta: „Po to, kai Baltijos tautoms bus lemta atgauti laisvę, galimas dalykas, kad bus sukurtos Europos Jungtinės Valstybės, į kurias įsijungs ir Baltijos valstybės, ar bus sukurtos Jungtinės Baltijos Valstybės“. Susitikime dar kelta Lietuvos diplomatinės tarnybos (LDT) išlikimo problema, paliesta dvigubos pilietybės galimybė. Diskusija šiuo klausimu buvo svarbi dėl to, kad norėta sužinoti JAV poziciją dėl „egzilinės vyriausybės arba kurio nors kito organo atstovavimo pavergtai tautai“ pripažinimo. Tuomet sulaukta irgi nevienareikšmiško atsakymo: „Pirmoj eilėj reikėtų nustatyti, ar JAV piliečiai nelemia ir nedarina tokios veiklos organui“¹⁴. ALT daug nuveikė siekdama teigiamų permainų S. Kudirkos, P. ir A. Brazinskių reikalais, kurie buvo siejami su Tėvynės laisvinimo procesu. 1973 m. lapkričio 17–18 d. Čikagoje vykęs metinis ALT suvažiavimas, atspindėdamas naują tarptautinę padėtį ir įvykius okupuotoje Tėvynėje, priėmė rezoliucijas, kuriose išreiškiama padėka JAV prezidentui R. Nixonui už sovietų okupacijos nepripažinimo politiką ir prašoma iškelti Lietuvos okupacijos klausimą

ESBK bei daryti žygių, kad „Lietuvoj nebūtų laužomos piliečių teisės“¹⁵. Viešinti sovietų įvykdytą neteisėtą Lietuvos okupaciją tarptautiniu mastu padėjo dr. K. Bobelio dalyvavimas tais pačiais metais Taivane vykusiame Antikomunistiniame kongrese. Ten ALT pirmininkas iš tarptautinės tribūnos kėlė Lietuvos laisvės bylos problemą¹⁶.

Tvirtą ALT nusistatymą tęsti Lietuvos laisvinimo veiklą paliudijo Amerikos lietuvių VIII kongresas, vykęs 1974 m. rugsėjo 28–29 d. Čikagoje. Tai parodė ir kongreso *credo*: „Visi kaip vienas, visi kaip broliai bendru žingsniu eikime laisvės kovos keliu, vadovaujami Amerikos lietuvių tarybos“. Anot K. Bobelio, šis kongresas „visam pasauliui ir t. p. pavergtoms tautoms parodė lietuvių sutelktumą kelti Lietuvos bylą, o Amerikos politikams nurodė pavojus, kurie gali užklupti JAV, jei jos per daug pasitikės Sovietų Sąjungos „détente“ politikos pažadais“¹⁷.

Apskritai XX amžiaus aštuntojo dešimtmečio Lietuvos laisvinimo veiklą apibūdinamas ilgametis ALT pirmininkas Antanas Rudys pažymėjo, kad „kovoje už nepriklausomą Lietuvą svarbu ne tik ryžtas, bet ir kantrybė“. Tuomet šiuose politinės veiklos baruose buvo iškeltos trys strateginės kryptys. Pirma, JAV viešosios nuomonės „nuteikimas pavergtos Lietuvos bylos naudai“, nes prie „opinijos taikosi krašto [JAV] organizacija [administracija?], net užsienio politika“. Pasak jo, tai patvirtina pastarųjų metų įvykiai, susiję su lietuvių iš sovietų okupuotos Tėvynės pabėgimu per „geležinę uždangą“ (turima omenyje tėvas ir sūnus Brazinskai, S. Kudirka, vyras ir žmona Simokaičiai). Antra, „lietuvių tautos istorijos propagavimas, skleidžiant pasauliui žinias apie dorybingą tautą“. Kaip pavyzdį siūlyta pateikti lietuvių ir žydų sugyvenimą nepriklausomoje Lietuvoje. Trečia, pakartota laisvosios išeivijos politinių organizacijų, dalyvaujančių

laisvinimo veikloje, vienybės problema ir raginta ją nedelsiant spręsti¹⁸.

Taigi galima teigti, jog nagrinėjamo laikotarpio laisvinimo proceso požymiai jau rodė, kad ALT pasirinkta taktika atitinka keltas strategines kryptis. Organizacija ryžtingai reagavo į tarptautines aktualijas, turinčias sąsajų su okupuotu kraštu. Aktyvėjant Rytų ir Vakarų bendradarbiavimui, pradėta rengti reguliarius JAV ir SSRS vadovų susitikimus. 1973 m., kai į JAV atvyko sovietų vadovas, Sovietų Sąjungos komunistų partijos CK generalinis sekretorius Leonidas Brežnevas, Vašingtone ALT surengė antisovietinę demonstraciją. Tuo amerikiečiams ir pasauliui buvo priminta Lietuva, patekusi į sovietų priklausomybę¹⁹. Kitais metais, 1974 m. rudenį Čikagoje ALT drauge su latviais ir estais suorganizavo protesto eitynes, smerkiančias Australijos vyriausybės sprendimą pripažinti *de jure* Baltijos valstybių sovietinę aneksiją. Renginys sulaukė ir oficialių JAV sluoksnių dėmesio – jame dalyvavo JAV Kongreso narys²⁰.

Septintojo–aštuntojo dešimtmečių sandūroje JAV Lietuvos laisvinimo procese, be ALT, ilgametę patirtį turinčios organizacijos, veikusios nuo pat sovietų okupacijos pradžios, iškilo ir įsitvirtino PLB sudedamoji dalis – JAV lietuvių bendruomenė. Iš pradžios būta bandymų palenkti šią organizaciją ir jos politinę veiklą ALT dispozicijai, tačiau tokie veiksmai tik išryškino prieštaravimus tarp abiejų laisvinimo veikloje dalyvaujančių organizacijų²¹. Vis dėlto bendram Lietuvos laisvės labui ALT ir JAV LB teko siekti bendradarbiavimo (siūlyta ne konkuruoti laisvinimo veikloje, bet informuoti viena kitą, taip pat sudaryti šiai veiklai planuoti JAV komisiją), ir jos pamažu ėmė ieškoti kompromisų. Tuo tikslu pradėtos ALT ir JAV LB diskusijos dėl „kompetencijos teritorijų pasidalinimo“ tęsėsi²².

VLIK'AS STIPRINO POZICIJAS LAISVINIMO VEIKLOJE

Dar 1963 m. jau įsikūręs Niujorke VLIK'as, deklaravęs, jog yra „Lietuvos laisvės kovos vieninga vadovybė laisvajame pasaulyje“, nagrinėjamu laikotarpiu tai stengėsi patvirtinti darbais Tėvynės laisvinimo procese. Tuometinis organizacijos pirmininkas dr. Juozas Kęstutis Valiūnas aktyvino Lietuvos laisvės bylos kėlimą ir aiškinosi Vakarų šalių vyriausybių nuostatas Lietuvos sovietinės okupacijos atžvilgiu. Jis palaikė nuolatinį ryšį su JAV valstybės departamentu, Kongresu ir mezgė ryšius su Vakarų Europos valstybėmis, taip pat bendravo su palankių Lietuvos laisvės bylai kraštų oficialiais atstovais Jungtinių Tautų Organizacijoje (JTO). Tokį VLIK'o veiklos pagyvėjimą septintojo dešimtmečio pabaigoje užfiksavo ir Lietuvos SSR užsienio reikalų ministro pavaduotojas Vytautas Zenkevičius, rašęs pažymą apie laisvosios lietuvių politinės organizacijos²³.

VLIK'as, atsiverdamas Vakaruose pasklidusiems lietuviams, pradėjo rengti kasmetinius seimus įvairiuose JAV ir Kanados miestuose. Atsirado galimybė vis platesniems laisvosios lietuvių sluoksniams geriau pažinti VLIK'o veiklą. Organizacija toliau puoselėjo tradiciją Lietuvai reikšmingų ar lemtingų istorinių datų progomis skelbti pareiškimus, kuriuose pateikiamos nuostatos tam tikru klausimu ir keliamos gairės ateičiai. 1970 m. birželio 18 d. per Romos radiją buvo išplatintas VLIK'o pareiškimas sovietų okupacijos 30-ųjų metinių proga. Kartu pranešta apie reikšmingą įvykį – nuo liepos 1 d. iš Filipinų sostinės Manilos pradedama lietuviškų laidų transliavimą. Minėtame pareiškimе teigiama: „Tragiškojo birželio proga laisvės kovose žuvusiųjų prisiminimai broliškais ryšiais tesujungia Sibiro tremtį kenčiančius, pavergtoje Lietuvoje laisvės aušros laukiančius ir po platų pasaulį išblaškytus lietuvius“²⁴. Įstei-

giant Maniloje „lietuvišką radijo valandą“ daug pasidarbavo dr. J. K. Valiūnas²⁵. Taigi aštuntojo dešimtmečio pradžioje prie jau turėtų lietuviškų radijo laidų, transliuotų į okupuotą kraštą „Amerikos balso“, Vatikano, Romos, Madrido radijo bangomis, prisijungė ir Manila. Tada bendras jų transliacijos laikas sudarė kasdien 2 valandas 5 minutes ir per savaitę – 14 valandų 5 minutes²⁶.

Nauji įvykiai, siejami su Lietuvos laisvės siekiais, atsispindėjo kitame VLIK'o pareiškimе, paskelbtame 1971 m. Vasario 16-osios proga. „Trys vienas po kito sekę [omeny turima P. ir A. Brazinskai, S. Kudirka, Simo-kaičiai. – J. B.], lygiai kaip anksčiau kiti pasisekę lietuvių bandymai išsiveržti iš sovietinio tautų kalėjimo įrodė mums ir pasauliui, kad Lietuva, nežiūrint priespaudos, tebėra gyva, o lietuviams laisvė yra brangesnė už visa kita“²⁷. Pareiškimе teigiama, jog tai ženklai, raginantys „prabilti, kad jau laikas sovietinei imperijai atverti savo sienas laisvam judėjimui“. Kartu, anot VLIK'o, stiprėjantis pavergtų tautų veržimasis į laisvę ir jį palaikanti pasaulio viešojo nuomonė turėtų pagreitinti „komunistinės imperijos žlugimą ir priartinti Lietuvai laisvės dienas“²⁸. Neatsitiktinai pareiškimе dar pabrėžiama, jog „pastarieji įvykiai, o ypač tragiškas Simo Kudirkos šuolis į laisvę, iškėlė Lietuvos klausimą viso pasaulio viešumai ir kartu mus įpareigojo savo darbais ir aukomis užtikrinti, kad ji nebūtų užmiršta“²⁹.

Tais pačiais metais sukako trisdešimt metų nuo 1941-ųjų Birželio sukilimo. VLIK'as ta proga išleido atsišaukimą, pagerbiantį lietuvių tautą, sukilusią prieš sovietų okupaciją ir sudariusią Lietuvos laikinąją vyriausybę. Jame sakoma, jog „šešias savaites veikusią valstybinę nepriklausomybę vokiečių okupacinė valdžia užgniaužė ir įvedė Lietuvon savo nacinį režimą“³⁰. VLIK'as nurodė Lietuvos okupacijos prielaidas, nes, pasak jo, surandama daugiau nacių Vokietijos ir So-

vietai Sąjungos dokumentų, nulėmusių Baltijos kraštų likimą. Visi šie dokumentai vėliau buvo įdėti į dr. Bronio Kaslo (Kazlauskas) rengiamą leidinį „USSR–Germany Aggression against Lithuania“. Knyga, kurią planavo VLIK'as bendradarbiaudamas su ALT, išleista 1973 m. Be to, VLIK'o leidybiniuose planuose išliko biuletenis „Eltos informacijos“, kuris aštuntojo dešimtmečio pradžioje periodiškai pasirodydavo ne tik lietuvių kalba, bet ir kitomis šešiomis didžiųjų tautų kalbomis – anglų, prancūzų, vokiečių, italų, ispanų ir arabų.

Tarptautinėje arenoje vis labiau įsigalint Europos saugumo ir bendradarbiavimo konferencijos idėjai, VLIK'as atitinkamai derino ir savo planus. Tai atsispindi 1971 m. gruodį JAV, Detroite vykusio metinio seimo numatytose veiklos gairėse. Jose Lietuvos laisvinimo veikloje, be tradiciniais tapusių rūpesčių – siekimo išlaikyti LDT, organizacijos plėtimo įtraukiant jaunimo atstovus, politinių akcijų su kitomis organizacijomis koordinavimo, įrašytas memorandumų ir priemonių rengimas artėjant ESBK Helsinkyje³¹. Vykdydamas užsibrėžtus uždavinius VLIK'as 1972 m. toliau stiprino savo pozicijas Lietuvos laisvinimo darbe. Plečiant antisovietinę veiklą tais pačiais metais buvo inicijuotas sovietų okupuotų Baltijos tautų analogiškų organizacijų vienijimasis po Pasaulio baltų santalkos (World Baltic Conference, WBC) vėliava.

Atremdamas kitų laisvosios lietuvių organizacijų kritiką dėl konservatyvumo, ryšių su visuomene praradimo ir jaunų pajėgų stokos, VLIK'as toliau tobulino savo struktūrą ir veiklą. Atnaujinant valdybą buvo įtraukti du jauni nariai – Antanas Ruzgaitis ir Vytautas Radzivanas ir tuo paneigti nuogastavimai dėl organizacijos uždarumo bei senė-

jimo³². Be to, VLIK'ui teko atlaikyti dar vieną sovietų saugumo surengtą išbandymą. Omeny turimas KGB suplanuotas Vytauto Alseikos, ilgamečio „Eltos biuletenio“ redaktoriaus, „sprendimas sugrįžti į Sovietų Lietuvą“ ir iš ten rengti propagandinę puolimą prieš organizaciją bei visą Lietuvos laisvinimo procesą*.

1972 m. lapkričio 25–26 d. Klivlende vykusiam VLIK'o seime buvo skaitomos paskaitos, kuriose gvildinti aktualūs tarptautiniai Rytų ir Vakarų santykių atšilimo bei sovietų okupuotos Lietuvos įvykiai, analizuojama nauja VLIK'o situacija³³. Ta proga kalbėjęs LDT atstovas dr. Stasys A. Bačkis prognozavo, kokią įtaką Lietuvos laisvės bylai turės politinio klimato atšilimas Europoje, ir pabrėžė, jog laisvinimo organizacijų veikla taps sudėtingesnė. Dr. Jonas Genys, aptardamas VLIK'o ir visuomenės problemas, kėlė idėją, kad visuomenė aktyviau dalyvautų lituanistinėse mokyklose, ir oponavo tiems, kurie „patarė užmiršti laisvinimo bylą ir rūpintis tikrai kultūra“. Tokią poziciją propagavo liberalioji srovė; anot pranešėjo, ta idėja „patinka Maskvai“³⁴. Stasys Dziukas, tęsdamas mintį Lietuvos laisvės bylos kėlimo klausimu, atkreipė dėmesį į aktyvėjantį tautos pasipriešinimą okupuotoje Tėvynėje ir kvietė laisvinimo procese dalyvaujančias organizacijas siekti veiksmų derinimo³⁵. Apskritai Lietuvos laisvinimo veiklą, bemaž antrą dešimtmetį plėtotą daugiausia laisvojoje lietuviijoje, suaktyvino konkrečios laisvės troškimo apraiškos okupuotoje Tėvynėje.

Trisdešimtaisiais gyvavimo metais VLIK'as rinkosi į jubiliejinį seimą, kuris vyko 1973 m. gruodžio 1–2 d. Kanados mieste Toronte. Jame buvo analizuojama okupuotos Lietuvos padėtis ir iškeltos skausmingos tautai temos – represijos, genocidas,

* Daugiau apie tai žr.: A. Anušauskas, „KGB ir lietuvių visuomenė“, *Darbai ir dienos*, 2000, Nr. 21, p. 249.

rusinimas, taip pat aptarta Rytprūsių, atitekusių sovietams, perspektyva. „Jokia tauta ir valstybė nepasiekia savo tikslų, jei už juos nekovoja ir nėra pasiryžusi duoti reikalingas aukas savo gerovei ir laisvei užtikrinti“, – pažymėjo tuometinis VLIK'o pirmininkas dr. J. K. Valiūnas, kviesdamas atkakliai tęsti Lietuvos laisvinimo darbą³⁶. Seime buvo priimti trys nutarimai, kuriuos laisvoji lietuvija įvertino pozityviai. Kaip vienas svarbesnių VLIK'o valdybos uždavinių laisvinimo veikloje pažymėtas „Lietuvos gyvenimo sekimas ir objektyvus jo vertinimas“. Be to, siūlyta „rengtis Lietuvos bylos iškėlimui tarptautinėse organizacijose“ ir prašyti Vatikano, kad būtų „periodiškai skelbiamos maldos dienos už komunizmo persekiojamus krikščionis“³⁷.

Konsoliduojant Lietuvos laisvinimo procese dalyvaujančių organizacijų veiklą buvo reikšmingas VLIK'o vicepirmininko Jurgio Valaičio pasiūlytas planas rengiamai Lietuvos laisvinimo darbo konferencijai (ji įvyko 1974 m. spalio 26–27 d. Niujorke (White Plains), o joje buvo numatyti Tėvynės laisvinimo veikloje dalyvaujančių organizacijų bendri nuolatiniai ir specialūs darbai)*. Programoje siūlyta apimti tris dalis – apžvalginę, svarstomąją ir išvadinę. Suvokta, jog „su laiku keičiasi lietuviškoji visuomenė, kaip ir visos kitos, keičiasi ir aplinkybės“, todėl raginta, kad VLIK'as „nuosekliai turėtų prie šios raidos prisiderinti“. Konstruktivūs siūlymai, skatinantys laisvinimo veikloje dalyvaujančių organizacijų vienybę, skambėjo ir kitų konferencijos dalyvių kalbose bei pranešimuose. Antai VLIK'o tarybos pirmininkas Vytautas Vaitiekūnas pažymėjo, kad keičiant Lietuvos laisvės bylos klausimą yra „pribrendęs laikas duoti išeivijai vieningos orientacijos gaires, vieningą veiklos programą ir vieningą Lietuvos laisvinimo darbų

vykdymą bei finansavimą, kad mūsų intelektualinių ir materialinių išteklių užtektų vieningam ilgos distancijos keliui į Lietuvos nepriklausomybę“³⁸. Tokios mintys patvirtino idėją, jog būtina iš tikrųjų konsoliduoti laisvosios lietuvių politinės pajėgas ir ryžtingai siekti galutinio tikslo – Lietuvos išsivadavimo iš sovietinės okupacijos. Iniciatyvos ėmėsi VLIK'as, įtvirtindamas organizacijos reikšmingumą šiame svarbiame politinės veiklos bare.

Nuogastavimai, kad „VLIK vadovai dėl savo konservatyvumo, politinių gabumų ir pasenusios ideologijos negali prisitaikyti prie pastoviai besikeičiančios tarptautinės padėties, pripažinti pastarųjų metų esminius pasikeitimus Europoje“³⁹, buvo paneigti. Jubiliejinis VLIK'o seimas ir vėlesni 1974 m. įvykiai parodė šios organizacijos gyvybingumą. „Kanadiečiai, anot spaudos, pamatė, jog VLIK'as nėra senelių saujelė, o pajėgių žmonių kolektyvas, kurio priešakyje stovi žvalus, patyręs ekonomistas ir politikas dr. K. J. Valiūnas“⁴⁰.

PLB LIETUVYBĖS IŠLAIKYMĄ SIEJO SU LAISVINIMO VEIKLA

Trečiajame visus Vakarų lietuvių vienijančios organizacijos – PLB seime, vykusiame 1968 m. minint jubiliejinę Nepriklausomybės paskelbimo sukaktį, buvo priimtas neeilinis nutarimas Lietuvos laisvinimo veiklos klausimu. Dokumentas svarbus tuo, kad ne tik skelbė jungimąsi į laisvinimo procesą, bet ir įpareigojo kraštų lietuvių bendruomenes, kaip atskirus PLB padalinius, aktyviai dalyvauti politinėje veikloje. Tuo tikslu įgyvendinant šį atsakingą visai laisvajai lietuvių uždavinį siūlyta išnagrinėti kiekvieno krašto galimybes, pasitelkti šiam darbui jų įtakin-

* Plačiau apie tai žr.: J. Banionis, *Lietuvos laisvės byla Vakaruose 1975–1990*, Vilnius, 2002, p. 24–29.

gus politinius veikėjus, reguliariai rengti užsienio kalbomis informaciją lituanistine tematika bei skelbti ją žiniasklaidoje, išnaudoti rinkimines kampanijas Lietuvos laisvės bylos kėlimui, telkti į laisvinimo veiklą lietuvių jaunimo intelektualines pajėgas. Taigi šalia kitų dviejų Lietuvos laisvinimo organizacijų – ALT ir VLIK'o atsirado trečia organizacija – PLB, demokratiškai suburta tautinės priklausomybės pagrindu.

Pirmieji iš pasaulio kraštų lietuvių bendruomenių į raginimą atsiliepė JAV tautiečiai. 1969 m. sausio 26 d. JAV LB paskelbė kreipimąsi „Tautai ir Valstybei!“; jame apibrėžiant organizacijos veiklos tikslus aiškinama: „Nei sąvokiniai, nei praktiškai Lietuvos laisvinimo pastangos nėra atskiriamos nuo lietuviybės išlaikymo darbų, lygiai kaip ir tautinio išsilaikymo pastangų negalima išvaizduoti be pilnutinio angažavimosi Lietuvos laisvei“. Be to, pastarąją nuostatą grindė mintis, jog „sąmoningai tautai būtina savo nepriklausoma valstybė“⁴¹. Pirmiausia kaip tinkamos progos Lietuvos laisvės bylai kelti buvo pasirinkta Vasario 16-osios minėjimai. Jų metu JAV LB ėmė skleisti anglų kalba informaciją apie okupuotos tautos padėtį, kartu atsirado galimybė telkti aukotojų lėšas. Dėl to netrukus susikirto keliai su ALT, kuri jau 1940 m. JAV buvo įsitvirtinusi išeivijos politinės veiklos baruose.

1970 m. reikšmingu įvykiu visai lietuvių tautai tapo laisvosios lietuvių iniciatyva Vatikane, Šv. Petro ir Povilo bazilikoje įkurta Lietuvos kankinių koplyčia. Jos pašventinimo iškilmės vyko liepos 7 d., o sovietai spėjo ją įvardyti kaip „emigrantų“ koplyčią; tuo pabrėžiami išeivijos nuopelnai, nes jų pasiukojimu Šventajame mieste atsirado Lietuvos ženklas.

1971 m. Vasario 16-osios proga atsitiko dar vienas svarbus įvykis, turėjęs didelę reikšmę Lietuvos laisvės bylos kėlimui tarptautinėje plotmėje. Įgyvendinant bendrą JAV

LB ir PLB sumanymą išsamiau informuoti kitataučius apie okupuotos Lietuvos padėtį, pasirodė leidinio „The Violations of Human Rights in Soviet Occupied Lithuania“ („Žmogaus teisių pažeidimai sovietų okupuotoje Lietuvoje“) pirmasis tomas. Jame paskelbtuose naujausiuose išeivijos istorikų ir politologų tyrimuose apžvelgiama istorinė medžiaga apie Lietuvą praradus nepriklausomybę, keliama faktai apie žmogaus teisių, laisvių ir religijų varžymą sovietų okupuotame krašte. Tapęs metiniu leidinys, skleisdamas Lietuvos reikalą už lietuvių bendruomenės ribų, sustiprino antisovietinę kovą. Jis kasmet tobulėjo tiek skelbiamų straipsnių turiniu, tiek pateikiama dokumentine medžiaga. Tai buvo priversta pripažinti ir oficialioji sovietų Lietuvos administracija. Pavyzdžiui, 1973 m. leidinį Lietuvos SSR užsienio reikalų ministerija įvertino taip: „Visumoje [...] leidinys ne tik papildytas „nauja medžiaga“, bet žymiai geriau argumentuotas, palieka rimtesnį išpūdį. Neabejotinai geriausiai parašytas ir tam tikra dalimi juridškai pagrįstas bei tikrų ir taip vadinamų dokumentų ištraukomis iliustruotas antras skyrius religijos klausimu“⁴².

Plėtodama Lietuvos laisvinimo veiklą JAV LB tyrė, kaip kito JAV politika okupuotos Lietuvos atžvilgiu švelnėjant tarptautinei padėčiai. Tuo tikslu buvo užmezgami ryšiai su JAV valstybės departamentu. 1971 m. gruodžio 11–12 d. Filadelfijoje JAV LB surengtose politinių studijų dienose apsilankęs Valstybės departamento direktoriaus pavaduotojas Rytų Europos reikalams bei Baltijos skyriaus viršininkas Doyle Martinas skaitė pranešimą „JAV pažiūra į Baltijos valstybių okupaciją“. Jis atskleidė aštuntojo dešimtmečio pradžios JAV politiką sovietų okupuotų Baltijos kraštų atžvilgiu penkiomis tezėmis. Pirma, JAV administracijos ir Amerikos lietuvių pareiga – sudaryti sąlygas laisvam Lietuvos apsisprendimui. Antra, Lietu-

vos laisvės bylos kėlimas JTO reikštų pralaimėjimą, todėl šią problemą tikslinga kelti kitur tarptautiniu mastu – institucijose ar forumuose. Trečia, JAV nesiekia tiek Lietuvai, tiek kitoms SSRS tautoms nepriklausomybės, bet tik laisvo apsisprendimo. Ketvirta, JAV neturi interesų prieštarauti nepriklausomybės alternatyvoms – pavyzdžiui, Baltijos konfederacijai, Skandinavijos ir Baltijos konfederacijai, Lietuvos ir Lenkijos sandraugai. Penkta, dabartinė JAV administracija Lietuvos okupacijos nepripažinimą laiduoja, bet negarantuoja už ateities administracijų poziciją⁴³. Įsitvirtinusi PLB priešakyje, JAV LB ieškojo naujų Lietuvos laisvinimo veiklos metodų. 1972 m. rugsėjo 9 d. surengtoje konferencijoje pasiūlyti konkretūs Lietuvos laisvės bylos kėlimo veiksmai: pirma, sukurti lietuvių egzilyje „vyriausią autoritetą“, kurio priešaky būtų vadovybė, priimanči atsakomybę už laisvinimo veiklą; antra, sušaukti nepaprastąją pasaulio lietuvių politinę konferenciją; trečia, skubiai šiam reikalui sukaupti finansinį fondą (bent vieną milijoną dolerių)⁴⁴. Vadinasi, tiek PLB ir pirmiausia JAV LB, tiek kitos Lietuvos laisvinimo veikloje dalyvaujančios organizacijos (ALT, VLIK'as) turėjo nuolat, kantriai ir argumentuotai kelti ir aiškinti Lietuvos reikalą būsimoms JAV valdžioms.

Rūpindamasi laisvosios lietuvių jaunomene PLB skatino ją įsitraukti į plačią kultūrinę, visuomeninę ir politinę veiklą. Dar 1970 m. spalio 20 d. PLB kreipimesi į kraštų LB reiškiami tokios veiklos lūkesčiai: „Pradėtas didelis darbas ir jo pasisėkimas priklausys nuo mūsų norų. Šį darbą atliks visų pirma pats jaunimas, bet jam taip pat reikia vyresniųjų talkos bei paramos“⁴⁵. Pabrėždama lietuvių jaunimo pastangų svarbą skleidžiant tautinę kultūrą ir keliant Lietuvos valstybingumo problemą PLB paskelbė 1972-uosius Jaunimo metais. Ta proga 1971 m. spalio 2 d. Klivlende priimtame pa-

reiškime laisvosios lietuvių jaunomenė buvo raginama ryžtingai įsitraukti į politinę veiklą „nepriklausomai demokratinei Lietuvos respublikai atkurti“. Be to, dokumente pabrėžiama, jog būtina plėsti jaunimo tautinę ugdymą mokyklose ir šeimose, stiprinti jaunimo organizacijas ir skatinti jų tarpusavio bendradarbiavimą, puoselėti kultūrinę veiklą, propaguoti lietuvišką spaudą. Lietuvių jaunomenė buvo pakviesta aktyviai dalyvauti ketvirtojoje tautinėje šokių šventėje ir antrajame Pasaulio lietuvių jaunimo kongrese (toliau – PLJK)⁴⁶.

Pratęsiant laisvosios lietuvių jaunimo judėjimo tradiciją, 1972 m. birželio 30–liepos 16 d. iš pradžių Čikagoje, vėliau Toronte vyko antrasis PLJK, kuriame dalyvavo atstovai iš 12 Šiaurės ir Pietų Amerikos, Australijos, Europos šalių. Svarbiausias jo rezultatas – Pasaulio lietuvių jaunimo sąjungos (toliau – PLJS) įkūrimas ir 1972 m. liepos 8 d. priimtos nuostatos. Šiame dokumente, be organizacinių, kultūrinių tarpusavio ryšių, šeimos reikalų, buvo iškelti ir politiniai siekiai. PLJK, numatydamas lietuvių perspektyvų gaires, pasisakė „už lietuvių tautos laisvę ir nepriklausomos Lietuvos Respublikos atstatymą“ ir kvietė „bendromis jėgomis, nežiūrint politinių įsitikinimų“, kovoti dėl Tėvynės laisvės⁴⁷. Tiems tikslams įgyvendinti PLJS buvo įsteigta politinių reikalų komisija, kuriai pavesta rūpintis politinės informacijos rinkimu ir perdavimu, ryšių tarp lietuvių politinių organizacijų palaikymu, taip pat „politinių akcijų ir strategijų rengimu“. Be to, PLJS, komentuodama bendradarbiavimo su okupuota Tėvyne problemą, pabrėžė, kad ji „skiria pavergtos Lietuvos okupantą nuo okupuoto lietuvių“⁴⁸, ir skatino domėtis Lietuvos kūrybiniu gyvenimu bei objektyviai jį vertinti. Tokia jaunimo organizacijos nuostata iš esmės atitiko 1966 m. priimtus Klivlendo nutarimus dėl bendradarbiavimo su okupuoto krašto tautiečiais; juose akcentuo-

tas ryšių palaikymas tik „privačioje plotmėje“. Kaip matyti, laisvosios lietuvių jauni- mas savo veikla rodė ištikimybę Lietuvos laisvės bylai ir kėlė mintį, jog būtina ieško- ti naujų laisvinimo veiklos metodų. Tai pa- stebėjo ir okupuoto krašto sovietų instituci- jos, kurioms kėlė nerimą tvirtas PLJS po- žiūris politiniais klausimais. Pavyzdžiui, Lie- tuvos SSR URM samprotavo: „Dauguma emigracijos jaunimo organizacijų iš esmės sutinka su reakcijos išpuoliais prieš Tarybų Sąjungą bei Tarybų Lietuvą ir prieštaravimai daugiau išskyla tik dėl „vadavimo“ politikos metodų“⁴⁹.

Aštuntajame dešimtmetyje Lietuvos lais- vinimo veiklai naujų impulsų suteikė dar vienas PLB padalinys – Vokietijos lietuvių bendruomenė (toliau – VLB). Tai patvirtina 1972 m. kovo 5 d. priimta rezoliucija, kurioje viso pasaulio lietuviai raginami jung- tis į laisvosios lietuvių organizacijas ir to- liau stiprinti politinį darbą. VLB pritarė PLB III seimo nutarimams ir siūlė laisvini- mo veiklą derinti su VLIK'o veiksmais. Be to, artėjant Europos saugumo ir bendradar- biavimo konferencijai buvo iškelta idėja įtraukti į šio tarptautinio forumo darbotvar- kę 1939 m. Molotovo–Ribbentropo pakto slapųjų protokolų panaikinimo klausimą. Nepasisėkus įgyvendinti sumanymo, VLB siūlė laisvajai lietuvių organizuoti protesto demonstracijas, tarp jų ir bado streikus⁵⁰.

Egzilio lietuviai, dalyvaudami Lietuvos laisvinimo procese, ne tik išplėtė veiksmų ge- ografiją, bet ir praturtino veiklą naujomis priemonėmis. Pratęsdamas JAV ir SSRS viršūnių susitikimų tradiciją, Vašingtonas 1973 m. rengėsi SSRS vadovo L. Brežnevo vizitui į JAV. Tuomet PLB atstovams pavyko surengti susitikimą su JAV valstybės sekreto- riumi Henry Kissingeriu. Delegacija, kurią sudarė Visuomeninių reikalų komisijos pir- mininkas Algimantas Gečys, informacijos tarnybos vadovė Aušra Zerr ir ryšių su Vals-

tybės departamentu koordinatorius Algiman- tas Gureckas, 1973 m. balandį buvo priim- ta Baltuosiuose rūmuose. Lietuviai įteikė me- morandumą, kuriame iškelti aktualūs Lietu- vos laisvinimo veiklai klausimai: sovietų okupacijos nepripažinimo politikos tęstinu- mas, LDT išlaikymo garantijos vykstant ESBK procesui, žmogaus teisių pažeidimų pavergtose Baltijos valstybėse svarstymo JTO galimybės, laidų lietuvių, latvių ir estų kal- bomis „Laisvės“ radijuje įvedimas. Be to, iš- reikštas susirūpinimas jūreivio S. Kudirkos likimu, siūlyta derybose su sovietais reikalau- ti, kad būtų sumažinti muitai siuntiniams ir panaikinti apribojimai asmenims, keliaujan- tiems į Lietuvos SSR ir iš jos⁵¹.

Vis labiau intensyvėjant Rytų ir Vakarų bendradarbiavimui laisvoji lietuvių galėjo dažniau susitikinėti su tautiečiais, gyvenan- čiais už „geležinės uždangos“. Neatsitiktinai, rengiantis eiliniam, IV, PLB seimui, pažy- mima: „Okupuotos Lietuvos ir išeivijos lie- tuvių santykių klausimu jau persveria nuo- saikieji, skiria okupuotą lietuvių nuo paties okupanto“⁵².

1973 m. rugpjūčio 30–rugsėjo 3 d. Va- šingtone vykusio PLB IV seimo dalyviai at- stovavo 11 Europos, Šiaurės ir Pietų Ame- rikos, Australijos ir Okeanijos šalių lietuvių bendruomenių. Tarp seime svarstytų svar- biausių temų buvo nagrinėtos ir lietuvių ben- druomenės galimybės dalyvauti laisvinimo veikloje. LDT atstovas Stasys Lozoraitis jau- nesnysis skaitė pranešimą „Tarptautinė pa- dėtis ir Lietuvos laisvinimas“, o diskusijose dar kartą aptarta PLB politinė veikla. Ap- žvelgus susiklosčiusią laisvojoje lietuvių padėtį, buvo pripažinta, jog būtina atsisaky- ti „politinio monopolio tendencijų“ ir „leisti Bendruomenei taip pat dirbti Lietuvos lais- vinimo darbą“. Anot diplomato S. Lozori- čio, „laisvinimo veikloje svarbus kiekvienas pozityvus, nors ir mažas žingsnis (pavyz- džiui, vieningomis visų pastangomis kad ir

Vilniaus arkivyskupijos teisinės būklės su-tvarkymas Lietuvos naudai)⁵³.

Šiame PLB seime buvo perrinktas valdy-bos pirmininkas: Stasį Barzduką pakeitė nepartinis Bronius Nainys, taigi nepriklausomas nuo VLIK'o ar ALT. Naujasis pirminin-kas svarbiausią PLB veiklos principą apibrė-žė taip: „Lietuvos laisvės ir visapusiškai nepriklausomos Lietuvos valstybės siekis“.

Tolesnės Lietuvos laisvinimo veiklos gai-rės buvo išdėstytos PLB IV seimo nutari-muose. Juose numatyta politinę veiklą de-rinti su LDT ir VLIK'u. Visos laisvosios lie-tuvijos organizacijos buvo raginamos per-svarstyti savo veiklos būdus, derinti tikslus ir vienyti į giminingus junginius. „Tol, kol lietuvių tauta bus okupuota ir bus vykdoma rusifikacija Lietuvoje ir jos kultūriniai bei ekonominiai pasiekimai bus siejami su in-tegraline Sovietų Sąjungos dalimi, lietuvių išeivijos uždavinys turi būti okupanto daro-mų skriaudų bei lietuvių tautos naikinimo atskleidimas pasauliui, todėl seimas prašo rūpintis, kad laisvojo pasaulio kultūra ir iš-eivijos lietuvių kultūros laimėjimai pasiek-tų gyvąją lietuvių tautą“. Be to, visų pasau-lio šalių lietuvių bendruomenės buvo skati-namos „išnaudoti kiekvieną progą kalbėti apie Lietuvos laisvės reikalą ir protestuoti prieš žmogaus teisių pažeidimus Lietuvo-je“⁵⁴. Taigi PLB paskelbė nekintamą nuostatą dalyvauti laisvosios lietuvių politinėje veik-loje, pabrėžė būtinumą bendrauti su oku-puota lietuvių tauta, kelti žmogaus teisių pa-žeidimus sovietų Lietuvoje. Tai jau reiškė, kad ši organizacija įsitvirtino Lietuvos lais-vinimo procese. Tačiau būtina pažymėti, kad PLB nutarimų tekste dar išliko septin-tajame dešimtmetyje vartota „išsivadavimo iš kolonializmo“ formuluotė, kuria manyta remtis keliant Lietuvos ir kitų Baltijos kraš-tų bylą JTO. Kreipimesi į pavergtąją tautą teigiama: „Likvidavus vakarietiškojo impe-rializmo liekanas Afrikoje ir Azijoje, ateis

eilė likviduoti ir sovietinį kolonializmą. Laisvieji lietuviai, siekdami priartinti ir pa-greitinti Lietuvos išsivadavimą iš sovietinio kolonializmo, atidžiai stebi tarptautinę rai-dą, plačiai informuoja laisvąjį pasaulį apie padėtį okupuotoje Lietuvoje, kiekviena tin-kama proga šaukiasi į Lietuvai draugingas vy-riausybes, kad jos reikalautų sovietinio ko-lonializmo likvidavimo“⁵⁵.

Aptariamam laikotarpiu laisvosios lietuvi-jos laukė netikėtas išbandymas. 1974 m. rugpjūčio 13 d. Australijos parlamentui bu-vo pranešta, kad šalį valdanti leiboristų vy-riausybė, vadovaujama E. Gougho Whitla-mo, nutarė pripažinti *de jure* SSRS sudėtyje Baltijos valstybes⁵⁶. Reaguodama į tai kaip į Vakarų šalių pozicijos dėl Baltijos kraštų okupacijos laužymą, PLB ėmėsi organizuoti protesto akcijas. Pirmiausia apie tai buvo in-formuota žiniasklaida ir nusiųstas kreipima-sis Australijos opozicijai. Aiškindamasi po-žiūrį į susiklosčiusią padėtį PLB valdyba įteikė JAV prezidentui G. Fordui raštą. Ja-me prašoma „diplomatiniais keliais siekti, kad šis neteisingas, jokia teise bei morale nepagrįstas ir nereikalingas Australijos poli-tikos pakeitimas būtų atšauktas“. Ten pat reiškama viltis, kad toks Australijos spren-dimas nepaveiks JAV ir jos „politika Balti-jos valstybių atžvilgiu bus tęsiama“⁵⁷. JAV prezidento atsakyme buvo pabrėžta mintis, kuria laisvoji lietuvių vėliau rėmėsi tolesnė-je Lietuvos laisvinimo veikloje. Atsakyme ra-šoma: „Mūsų pastangos gerinti Rytų–Vaka-rų santykius ir stabilizuoti padėtį Europoje Pabaltijo valstybių žmonėms bus naudingos. Aš noriu Jus užtikrinti, kad tos pastangos ne-numato bet kokių pakeitimų mūsų politiko-je nepripažinti priverstinio Pabaltijo valsty-bių inkorporavimo į Sovietų Sąjungą ir mū-sų siekiuose remti savo pačių apsisprendimo teisę visiems žmonėms“⁵⁸.

Tačiau PLB įsitraukus į laisvinimo veik-lą, politinėje sistemoje, kuri tapo diarchine,

ėmė ryškėti organizacijų tarpusavio kovos požymiai. Todėl vis garsiau pradėta kalbėti apie būtinybę „sujungti jėgas ir veiksmų sistemą iš pagrindų racionalizuoti ją konsoliduojant“⁵⁹.

BALTIEČIAI, KELDAMI LAISVĖS BYLĄ, TOLIAU JUNGĖSI

Laisvoji lietuvija, plėtodama okupuoto krašto laisvinimo veiklą, ne tik derino tarpusavyje organizacijų veiksmus (1966 m. Klivlendo, 1974 m. Niujorko konferencijos), bet ir toliau vienijosi su kitomis dviem Baltijos tautomis Laisvės bylos kėlimo procese. Lietuviams egzilyje išėjus už bendruomenės ribų, manyta, jog Vakarai skirs daugiau dėmesio sovietų okupuotiems baltiečiams. Jau nuo septintojo dešimtmečio pradžios (1961 m. balandžio 26–30 d.) gyvavo Jungtinis Amerikos baltų (baltiečių) komitetas (Joint Baltic American Committee, JBAC), kuriame lietuviams atstovavo ALT, latviams – Amerikos latvių sąjunga, estams – Amerikos estų tautinis komitetas. Ši baltiečių organizacija veikė vienos valstybės – JAV mastu; ji palaikė nuolatinius ryšius su valstybės administracija, kėlė į viešumą okupuotų Baltijos kraštų padėtį ir jų siekį tapti laisvais ir nepriklausomais. 1974 m. gegužės 31 d. JBAC atstovai susitiko su tuometiniu JAV viceprezidentu G. Fordu ir išreiškė jam pageidavimą „dėti visas pastangas, kad šių [Baltijos] kraštų okupacija nebūtų patvirtinta pasirašant bet kokias sutartis su Sovietų Sąjunga“⁶⁰. Tokiais ir panašiais veiksmais (pavyzdžiui, Baltijos kraštų okupacijos minėjimais) baltiečių organizacijos atliko nemažą lobistinį darbą. Dėl to JAV administracija, Kongresas ir toliau pritarė Baltijos šalių laisvės bylai.

Kaip minėta, reikšmingos baltiečių akcijos vykdavo per pavergtų Baltijos šalių nepriklausomybės dienų minėjimus, kurių metu buvo nuolat pabrėžiama sovietų okupaci-

ja, prasidėjusi 1940 m. birželį. Tokia veikla, tebesitęsianti ne vienus metus, tapo žinoma amerikiečių visuomenei. Tai turėjo pripažinti ir Sovietų Sąjungos pasiuntinybė Vašingtone. „Latvijos, Lietuvos ir Estijos buržuazinių respublikų paskelbimo metinių proga 1971 m. kalbėjo 83 Atstovų rūmų nariai ir 22 senatoriai, 1972 m. – 72 Atstovų rūmų nariai ir 22 senatoriai, 1973 m. – 78 Atstovų rūmų nariai ir 11 senatorių, 1974 m. – 93 Atstovų rūmų nariai ir 28 senatoriai“⁶¹. Cituota kiekybinė išraiška neabejotinai patvirtino, kad JAV Kongresas vis labiau domėjosi Baltijos šalių okupacijos problema.

Rengiantis Europos bendradarbiavimo ir saugumo konferencijai, 1972 m. lapkričio 18 d. žengtas dar vienas žingsnis vienijant politines baltiečių pajėgas egzilyje. Niujorke VLIK'as drauge su Pasaulio laisvųjų latvių federacija ir Laisvųjų estų taryba subūrė jau minėtą Pasaulio baltų santalką (World Baltic Conference, WBC)⁶². Šis baltiečių susivienijimas ne tik derino politinę veiklą, bet ir numatė keisti informaciją apie Lietuvą, Latviją ir Estiją, o ateityje įsteigti bendrą informacijos centrą. Naujam susivienijimui vadovauti turėjo rotacijos principu atskirų tautų atstovai. Pirmuoju pirmininku tapo J. K. Valiūnas. WBC, veikdama jau viso Vakarų pasaulio mastu, daug nuveikė koordinuodama bendrus veiksmus rengiantis vadinamajam Helsinkio procesui. Pirmiausia buvo svarbu siekti, kad ESBK nesutiktų su dabartine Baltijos kraštų padėtimi, kitaip tariant, kad nebūtų patvirtintas šių šalių inkorporavimo į SSRS pripažinimas.

Politinę veiklą toliau tęsė dar viena baltiečių organizacija – BATUN (Baltic Appeal the United Nations, Baltijos atsišaukimas į Jungtines Tautas). 1971 m. rugsėjo 22 d. minint Baltijos kraštų priėmimo į Tautų Sąjungą penkiasdešimtmetį, BATUN pirmininkas Kęstutis K. Miklas išsiuntinėjo memorandumą šalių atstovybėms prie JTO. Doku-

mente, pavadintame „Apie Pabaltijo valstybių praeitį Tautų Sąjungoje ir jų dabartinį išstūmimą iš tarptautinio gyvenimo“, primenama, kad 1921 m. Tautų Sąjungos antrosios asamblėjos šešioliktame posėdyje balsų dauguma Lietuva, Latvija ir Estija tapo visateisėmis narėmis. Vadinasi, trys Baltijos valstybės įsipareigojo remti ir „rėmė taikingą valstybių bendradarbiavimą, savo įstatymus šios šalys tvarkė pagal tarptautinius susitarimus“. Toliau teigiama, kad turint omeny 1946 m. balandžio 18 d. rezoliuciją dėl Tautų Sąjungos paleidimo (pagal ją įpareigojimai perduoti naujai sukurtai JTO) bei Visuotinę žmogaus teisių deklaraciją, taip pat Deklaraciją dėl nepriklausomybės suteikimo kolonijinėms šalims ir tautoms, JTO nariai turėtų „padėti Pabaltijo tautoms atgauti savo nepriklausomybę, jų teisę į apsisprendimą ir jų teisėtą vietą pasaulio tautų bendruomenėje“⁶³. Nors išsamus, tarptautiniais juridiniais dokumentais paremtas memorandumas nesulaukė deramo dėmesio JTO, tačiau tai buvo dar viena proga pareikšti pasauliui apie sovietų okupuotų Baltijos tautų padėtį.

Baltiečių jungimosi apraiškų būta ir Europoje. 1973 m. kovo 25 d. Lueneburge Vakarų Vokietijos lietuvių, latvių ir estų organizacijos drauge su Baltijos vokiečių draugija priėmė rezoliuciją Vokietijos FR vyriausybei. Dokumente prašoma, kad būsimoje ESBK „būtų išvengta tiesiogiai ar netiesiogiai pripažinti Pabaltijo valstybių įjungimą į Sovietų Sąjungą“. Be to, primenama, jog Lietuva, Latvija ir Estija – vienintelės prieškarinio Europos valstybės, kurių nepriklausomybė buvo sunaikinta pagal 1939 m. Molotovo–Ribbentropo paktą ir iki šiol neatkurta, todėl VFR vyriausybė turinti atitaisyti „nacionalistų padarytą neteisę“⁶⁴.

Egzilio baltiečių vienybę patvirtino ir jų veiksmai po jau minėto Australijos vyriausybės nutarimo, kuriuo buvo *de jure* pripažintas Baltijos valstybių įjungimas į SSRS.

Paskelbus šį nutarimą, 1974 m. rugpjūčio 17 d. Vašingtone prie Australijos ambasados baltiečiai surengė demonstraciją, smerkiančią sovietų okupacijos Baltijos kraštuose įteisinimo rėmėjus. Organizatoriai – JBAC ir šiam baltiečių susivienijimui atstovaujantys Jonas Genys, Talivaldis Šmits ir Maidu Kari įteikė Australijos ambasadai raštą. Jame protestuojama prieš Australijos vyriausybės nutarimą ir viliamasi, kad „protingas šio nepagalvoto nutarimo persvarstymas bus tęsiamas ir kad tas ves į sugrąžinimą pirminio nusistatymo vėl pripažinti Australijos paramą laisvei ir teisingumui visame pasaulyje“⁶⁵.

Baltiečiai vienijosi ir Australijoje. Į nelemtą savo šalies vyriausybės nutarimą jie atsakė siųsdami parlamentarams peticijas, laiškus, brošiūras, o 1974 m. rugsėjo 19 d. Kanberoje prie Parlamento rūmų surengė didžiulę protesto demonstraciją⁶⁶. Apskritai visus baltiečius egzilyje stipriai paveikė Australijos vyriausybės nutarimas formaliai pripažinti sovietų įvykdytą neteisėtą Baltijos kraštų inkorporavimą. Nuogaustaujant, kad kitos Vakarų šalys nepakeistų suformuluotų nusistatymų šiuo klausimu, buvo imtasi efektyvių veiksmų – rengiamos demonstracijos, mitingai, rašomi memorandumai, raginantys atšaukti Australijos nutarimą. (Netrukus sulaukta laimėjimo – 1975 m. gruodį Australijos vyriausybė, vadovaujama Malcolmo Fraserio, atsižvelgė į baltiečių protestus ir atšaukė savo pirmtakų nutarimą pripažinti *de jure* Baltijos valstybių įjungimą į SSRS.)

EUROPOS BENDRUOMENĖ BE LIETUVOS, LATVIJOS IR ESTIJOS NETURĖTŲ BŪTI REPREZENTUOJAMA ESBK

Prasidėjus aštuntajam dešimtmečiui Rytų ir Vakarų politikų dėmesys Europos saugumui ir bendradarbiavimui įgavo konkretumo.

SSRS ir JAV pavyko pasiekti sutarimą, pagal kurį šalys derėjosi ne tik dėl Europos saugumo, bet ir dėl įvairiapusio bendradarbiavimo. Tačiau sovietų okupuotoms Baltijos valstybėms prasidėjęs ESBK procesas iš esmės nieko nežadėjo. Jos buvo išbrauktos iš Europos valstybių sąrašo. Tuo tarpu Sovietų Sąjungai šis procesas galėjo būti naudingas dėl jos sienų, kartu ir okupuotų teritorijų priklausomybės pripažinimo.

Kita vertus, rengimasis ESBK turėjo teigiamą poveikį Lietuvos laisvės bylos kėlimui, nes atsirado proga priminti pasauliui sovietų okupuotų Baltijos valstybių problemą. Dar 1969 m. gruodį vykstant VLIK'o seimui lietuvių diplomatas Vaclovas Sidzikauskas kalbėjo: „Žymiai smulkiau nagrinėjau Europos pasitarimo klausimą todėl, kad, pirma, šandien tai vienas aktualiausių tarptautinėje politikoje klausimų, antra, todėl, kad šis klausimas apsprendžia mūsų laisvinimo veiklos kryptis ir turinį tarptautinėje arenoje“⁶⁷. Todėl laisvoji lietuvių, atsižvelgdama į spartėjančią ESBK procesą, memorandumais, laiškais reiškė nesusitaikymą su prievartiniu Lietuvos įjungimu į SSRS. 1971 m. VLIK'o pirmininkas J. K. Valiūnas, LDT vadovas Stasys Lozoraitis parašė laišką, adresuotą JAV prezidentui R. Nixonui. Jame teigiama: „Tuo atveju, jeigu ateityje vis tik įvyks pasitarimas saugumo klausimais, pageidautume į dienos tvarkę įtraukti klausimą dėl nepriklausomybės ir laisvės atstatymo Baltijos šalyse“⁶⁸. 1972 m. rugsėjį VLIK'as drauge su Lietuvos laisvės komitetu (LLK) parengė memorandumą „Lietuva ir ESBK“, kurį įteikė ESBK procese dalyvaujančių šalių vyriausybėms. Be to, memorandumai buvo išsiųsti Socialistų Internacionalo veikėjams ir NATO Tarybos 1972 m. lapkričio 21 d. posėdžio dalyviams. Dokumentuose išreikštas nesutikimas su tuo, kad ESBK susitarimuose rengiamasi įteisinti dabartinį *status quo*

Europoje, ir raginama svarstyti Baltijos valstybių klausimą tarptautiniu mastu.

Tuo metu sulaukta JAV valstybės departamento patikinimo, kad JAV ir toliau laikysis Baltijos valstybių prievartinio įjungimo į SSRS nepripažinimo politikos, o Europos pasitarimas padės mažinti tarptautinę įtampą ir skatins ryšius tarp Vakarų ir Rytų⁶⁹.

1973 m. liepą, ESBK dalyvių konsultacijų pirmojo etapo išvakarėse, į Helsinkį atvyko VLIK'o ir ALT deleguoti atstovai: dr. Jonas Genys, dr. Petras Vileišis, Eglė Žilionytė (Žilionis). Jie drauge su trimis latviais ir dviem estais įėjo į bendrą Pasaulio baltų santalkos (WBC) delegaciją, vadovaujamą VLIK'o pirmininko dr. J. K. Valiūno. Baltiečių delegacija į Suomijos sostinę atvežė ne tik literatūros apie sovietų okupuotus Baltijos kraštus, bet ir laišką, adresuotą Helsinkio pasitarime dalyvaujantiems Vakarų valstybių užsienio reikalų ministrams⁷⁰. Dokumente, kuris buvo paskelbtas 1973 m. liepos 2 d., pirmiausia primenama, kad Tautų Sąjungos narės Lietuva, Latvija ir Estija 1940 m. buvo sovietų okupuotos ir vykstanti Europos konferencija neturėtų reprezentuoti „Europos bendruomenę be Estijos, Latvijos, Lietuvos“. Toliau dėstoma, kad Sovietų Sąjungos įvykdyta Baltijos valstybių aneksija yra 1939 m. Molotovo–Ribbentropo pakto rezultatas, sulaužęs Estijos, Latvijos ir Lietuvos nepuolimo sutartis su Sovietų Sąjunga (1926, 1932, 1934, 1939 m.), todėl raginama konferencijoje paskelbti negaliojančiu 1939 m. sovietų ir vokiečių pakta. Be to, atkreipiamas dėmesys į 1970 m. priimtą JTO XXV rezoliuciją dėl tautų laisvo apsisprendimo. Joje skatinami draugiški ryšiai tarp valstybių, o tai turėtų būti pritaikoma ir įvardytoms Baltijos šalims. Dokumento pabaigoje dar kartą reiškiamas viltis, kad bus pritariama siekiui atkurti Lietuvos, Latvijos ir Estijos nepriklausomybę⁷¹.

Baltiečiai stengėsi Helsinkyje visais įmanomais būdais paviešinti sovietų okupuotų Baltijos kraštų padėtį. Jiems pavyko susitikti su Suomijos, Danijos ir Švedijos užsienio reikalų ministerijų atstovais. Liepos 4 d. latvių delegacijos vadovas Uldis Grava kaip žurnalistas pateko į Vokietijos DR (Rytų Vokietijos) pasiuntinybę, kur vyko šalių, dalyvaujančių Helsinkio pasitarime, URM aukštų svečių priėmimas. Priėjęs prie Didžiosios Britanijos užsienio reikalų sekretoriaus Aleco Douglas-Home jis pasiteiravo, kodėl į ESBK darbotvarkę neįtrauktas Baltijos valstybių klausimas. Jam buvo patarta pasiklausti priėmimo dalyvaujančio SSRS užsienio reikalų ministro Andrejaus Gromykos. U. Grava tai ir padarė, tačiau netrukus jis buvo pašalintas iš priėmimo. Kitą dieną baltiečių delegacijos narius suomių policija sulaikė⁷². Šis faktas patvirtino, kad sovietai nepakentė jokio priminimo apie jų įvykdytus neteisėtus veiksmus Baltijos valstybių atžvilgiu. Pasak J. K. Valiūno, „delegacijos areštas – tai prievartos aktas, įvykdytas ne tik prieš areštuotuosius, bet ir Suomijos atžvilgiu – paliudijimas sunkios padėties, kuri visiems suprantama, nes tai – sovietų intervencijos ženklas“⁷³. Tačiau baltiečių suėmimas dar labiau atkreipė visuomenės dėmesį į sovietų okupuotų Baltijos tautų likimą. Apie baltiečių suėmimą Helsinkyje pranešė JAV, Didžiosios Britanijos, Švedijos, Danijos, Suomijos žiniasklaida.

Kitame ESBK daugiašalių konsultacijų etape, kuris prasidėjo 1973 m. rugsėjo mėnesį Ženevoje ir vyko diplomatų lygiu, laisvoji lietuvių tauta taip pat neliko nuošalėje. Čia aktyviausiai veikė Lietuvos pasiuntinybės Šveicarijoje patarėjas dr. Albertas Gerutis ir Šveicarijos lietuvių bendruomenė. Jų iniciatyva buvo parengtas kreipimasis į ESBK dalyvius. Rašte dar kartą primenama okupuotų Baltijos tautų padėtis ir prašoma nepripažinti SSRS užkariavimų Pabaltijyje⁷⁴. Do-

kumentas per Šveicarijos telegramų agentūrą buvo paskleistas Vakarų spaudoje.

Taigi nors prasidėjęs ESBK procesas, tvirtinęs *status quo* Europoje bei skatinęs Rytų ir Vakarų bendradarbiavimą, nežadėjo esminių pokyčių Lietuvos laisvės byloje, tačiau suaktyvino laisvąją lietuvių tautą, o jos politinės organizacijos plačiau atskleidė sovietų okupuotų Baltijos šalių padėtį.

SOVIETŲ BANDYMAI SKLAIDYTI LAISVOSIOS LIETUVIJOS POLITINES PAJĖGAS

Atšilus tarptautiniam klimatui ir intensyvėjant ryšiams tarp Rytų ir Vakarų, sovietų institucijos okupuotoje Lietuvoje (LKP CK, LSSR URM, LSSR KGB) ėmė regzti planus, padėsiančius plėsti propagandą apie sovietų Lietuvą ir trukdyti laisvajai lietuvių tautai skleisti Tėvynės laisvinimo idėjas.

Jau 1970 m. pradžioje LSSR URM parengė LKP CK adresuotą išsamią pažymą „Nacionalistų tezės ir argumentai prieš Tarybų Lietuvą“⁷⁵. Joje apibendrintai pateikti laisvosios lietuvių tautos keliami faktai apie sovietų okupaciją, jų vykdomą genocidą, ūkio ir ypač žemės ūkio nualinimą, tebesitęsiantį rusinimą. Komunistų partijos ideologams siūloma suburti istorikus, teisininkus, ekonomistus, kultūros, meno veikėjus ir su jų pagalba leisti propagandinę literatūrą apie „Lietuvos TSR laimėjimus“. Kitame LSSR URM dokumente, aptariančiame Vakarų lietuvių politinę veiklą 1969 m., pateikiama jau konkretnių siūlymų, kaip slopinti tą veiklą: dėsdomas platus „kontrapriemonių“ prieš laisvąją lietuvių tautą ir jos dalyvavimą laisvinimo procese planas⁷⁶. Jame numatytos konkrečios veiksmų kryptys. Pirmiausia, remiantis politinių organizacijų (ypač VLIK'o, ALT) vidaus nesutarimais, toliau gilinti jų pačių ir jų vadovų prieštaravimus. Tam rekomenduojama

rengti dokumentų rinkinius, rašyti straipsnius, ypač atkreipiant dėmesį į VLIK'ą, o publikavimui pasitelkti net išeivijos spaudą (minimi „Akiračiai“, „Metmenys“, „Vienybė“). Antra, kelti į viešumą atskirų organizacijų narius, kurių atžvilgiu esama įtarimų, jog „vokiečių okupacijos metais įvykdė nusikaltimus“. Šie veiksmai turėjo padėti skaldyti laisvosios lietuvių organizacijų vienybę ir versti aktyvius veikėjus šalintis nuo aktyvios veiklos. Trečia, leisti kontrapropagandinę ir informacinę literatūrą apie sovietų Lietuvą. Atsižvelgiant į tai, kad laisvojoje lietuviijoje jau buvo išleista nemažai leidinių apie Lietuvą anglų kalba, nutarta rengti dokumentų rinkinius, kuriuose būtų pateikta 1939–1941 m. įvykių sovietinė versija, bei knygas, kurios propaguotų sovietų valdomo krašto nūdieną. Ketvirta, didinti paramą vadinamųjų pažangių (t. y. kairuoliškų) išeivių laikraščiams JAV, Kanadoje, Urugvajuje. Penkta, panaudojant sovietų idėjų skleidimui tradicines Respublikines dainų šventes, į Lietuvos SSR kviesti ne tik minėtus „pažangius“ išeivius, bet ir liberaliosios srovės lietuvių iš JAV, Kanados, Anglijos, Vokietijos FR, Australijos. Šešta, sovietų Lietuvos „laimėjimų“ propagavimui panaudoti nuolatinį SSRS paviljoną Monrealio parodoje. Septinta, plėtojant agitacinį darbą laisvosios išeivijos jaunimo gretose, numatyta organizuoti lituanistikos kursus Vilniaus universitete, rengti moksleivių pionierių stovyklas ne tik kairuoliškos, bet ir liberaliosios išeivijos vaikams⁷⁷.

Kaip žinia, netrukus sovietai ėmėsi įgyvendinti plane numatytas priemones. Pavyzdžiui, 1972 m. Lietuvos SSR pionierių stovykloje buvo laukiama išeivijos moksleivių grupės, į kurią įtraukta 14–18 liberaliosios srovės atstovų vaikų⁷⁸. Pažymėtina, kad tokie renginiai toliau provokavo dar septintajame dešimtmetyje prasidėjusią diskusiją dėl išeivijos Vakaruose bendradarbiavimo su okupuotu kraštu.

1970 m. sovietams daug nerimo sukėlė laisvosios lietuvių iniciatyva Vatikane kuriama jau minėta Lietuvos kankinių koplyčia. Ta proga SSRS ambasadorius Romoje buvo susitikęs su Šventojo Sosto Sekretariato konsultantu Pavlo Majo, kuris jį patikino: „Koplyčios steigimas neatšaukiamas, bet Vatikanas stengsis tam suteikti išimtinai religinį charakterį“⁷⁹. Tačiau sovietų netenkino toks atsakymas ir jie toliau priekaištavo Vatikanui, kodėl Šv. Petro ir Povilo bazilikoje „greta didžiųjų kūrinių steigiama emigrantų koplyčia, turinti provokacinių ir propagandinių tikslų“. Šiuo atveju P. Majo aiškino, kad „ši koplyčia kuriama panašiai kaip lenkų (Čenstakavos) garbei [...] ir skirta Lietuvos katalikų relikvijoms“⁸⁰. Vis dėlto sovietams nepavyko sukliudyti laisvosios lietuvių sumanymo įgyvendinimui ir Lietuvos kankinių koplyčia Vatikane buvo sukurta.

Sovietai visada daug dėmesio kreipė į svarbią laisvosios lietuvių politinę organizaciją – VLIK'ą. Tai rodo išlikusios kasmetinės ataskaitos, rengtos SSRS pasiuntinybėje Vašingtone, ir rekomendacijos komunistų partijos ideologams, kaip toliau kompromituoti šią organizaciją. Tam buvo pasitelktas jau minėtas „sugrįžęs“ į sovietų Lietuvą išeivis V. Alseika, kuris vėliau parašė propagandinę publicistikos knygą „Trys dešimtmečiai emigracijoje“ (1977 m.). 1972 m. pabaigoje jis spėjo paskleisti VLIK'o veiklą niekinančių straipsnių tiek sovietų vidaus, tiek užsienio lietuviams skirtuose leidiniuose („Gimtajame krašte“). Šio asmens paslaugomis pasinaudota ir rengiant 1973 m. planą, kaip skaldyti laisvąją lietuvią⁸¹. Į jį įtrauktos tokios priemonės: paskelbti respublikinėje spaudoje kelis V. Alseikos straipsnius apie VLIK'o vadovus, kaip „žemos moralės žmones“, Vakarų valstybių specialiųjų tarnybų agentus, panaudojant archyvinę medžiagą parengti parodą apie „antiliaudinę“ VLIK'o veiklą ir jo ryšius su Vakarų šalių

žvalgybos tarnybomis. Dalį šios medžiagos siūlyta skelbti kairuoliškoje užsienio lietuvių spaudoje. Be to, Vakarų lietuvių, atvykstančių aptariamam laikotarpiu aplankyti gimtinę, laukė sovietų organizuojami susitikimai su V. Alseika ir paroda apie „VLIK'o nusi kaltimus“. Dar buvo numatyta surengti užsienio (pirmiausia komunistinių šalių) korespondentų susitikimą su V. Alseika. Pagaliau sovietų puolimui prieš VLIK'ą įtvirtinti turėjo būti panaudotas Lietuvos SSR televizijos ir radijo komiteto įgarsinamas anglų kalba dokumentinis filmas „Aš, Alseika“, kurį numatyta išsiųsti SSRS pasiuntinybėms ar „pažangių“ lietuvių klubams.

Aštuntajame dešimtmetyje intensyvėjančią SSRS ir JAV bendradarbiavimą sovietai bandė panaudoti stiprėjančiam antisovietiniam judėjimui Vakaruose slopinti. Tai rodo 1974 m. parengta SSRS pasiuntinybės Vašingtone pažyma⁸². Joje rekomenduojama, gerėjant sovietų ir amerikiečių santykiams, ne tik tęsti paramą kairuoliškoms išeivijos organizacijoms, jų spaudai, bet ir stengtis „neutralizuoti ir izoliuoti“ liberaliosios srovės atstovus nuo kitų tautinių (tekste „reakcinių“) organizacijų. Tam siūloma siųsti liberaliosios srovės išeiviams kvietimus atvykti į Lietuvos SSR. Toliau mėginant skaldyti laisvosios lietuvių gretas bandoma silpninti jos politinę įtaką. Tuo tikslu sumanyta plėsti išeivijos mokslininkų bendradarbiavimą su sovietų „kolegomis“, o rengiant Lietuvos SSR turistinių grupių išvykas į JAV rekomenduota įtraukti miestus, kuriuose yra didelės lietuvių kolonijos (Detroitas, Pitsburgas, Filadelfija, Los Andželas). Siekiant palengvinti sovietinę propagandą numatyta gerinti sovietų Lietuvos leidžiamo, išeivijai skirtą savaitraščio „Gimtas kraštas“ poligrafiją ir gabenti šį leidinį oro paštu. Be to, manyta, jog antisovietinį nusistatymą Vakaruose slopins dažnesni privatūs sovietų piliečių išvykimai į JAV, „Inturisto“ firmos, ap-

tarnaujančios atvykstančius iš Vakarų į SSRS piliečius, darbo tobulinimas ir, suprantama, „ideologinių priemonių“ įtraukimas⁸³.

Kaip žinia, liberaliosios srovės išeivija (pirmiausia „Santara-Šviesa“) stengėsi išnaudoti pagerėjusį SSRS ir JAV bendradarbiavimą ir palaikė ryšius su sovietų valdoma Lietuva bei joje gyvenančiais tautiečiais. Pasak šios srovės veikėjų, reikia „užmiršti Vašingtono bei Maskvos pažiūrų skirtumą apie Lietuvos teisinį statusą“ ir skirti visą energiją praktiškiems reikalams, tokiems kaip muitų panaikinimas dovanų siuntiniams ar palikimo iš Vakarų gavimo sąlygų gerinimas, susirašinėjimo ar keliavimo laisvė, emigravimas ar reemigravimas⁸⁴. Plėsdama humanitarinį bendradarbiavimą su sovietų Lietuva, liberaliosios srovės išeivija pasinaudavo sovietų planuose numatytais priemonėmis. Kita vertus, tokią šių lietuvių ir Vakarų poziciją sovietai vertino kritiškai, t. y. kaip „širmą, pro kurią bandoma kištis į mūsų vidaus reikalus, t. y. plėsti savo ideologinę įtaką tarybinių žmonių tarpe“⁸⁵. Taigi sovietai tvirtai laikėsi požiūrio, kad liberalioji laisvosios lietuvių dalis ir jos veikėjai „tarptautinio įtempimo sumažėjimą stengiasi panaudoti savo idėjų infiltracijai į Tarybų Lietuvą“⁸⁶. Tuo tarpu kitas laisvosios lietuvių organizacijas, dalyvaujančias Lietuvos laisvinimo procese, sovietai savo dokumentuose tiesiai vadino „nacionalistais“, „reakcionieriais“ ar „vaduotojais“. Sovietų institucijų akiratyje nuolat išliko Vakarų lietuvių laikraščiai „Naujienos“, „Dirva“, „Draugas“, „Tėviškės žiburiai“, radijo stotys „Amerikos balsas“, Romos radijas, Vatikano radijas.

Toliau vykdydamos „operatyvinį darbą“ sovietų institucijos daug vilčių siejo su 1972 m. įsteigtu JAV konsulatu Leningrade, kurio jurisdikcijai pateko ir Lietuvos SSR. Ypač didelį sujudimą tiek laisvojoje lietuvių, tiek okupuotoje Lietuvoje sukėlė JAV konsulo Leningrade apsilankymas 1972 m.

rugpjūčio 22–24 d. Vilniuje. Kaip teigė sovietai, šis įvykis „turėjo teigiamą poveikį duodant atkirtį nacionalistų pretenzijoms. Eilė pravesių priemonių ryšium su atvykimu, dalykiški pokalbiai ministerijoje bei viso to paskelbimas spaudoje sudavė smūgį reakcinei emigracijai“⁸⁷. Lietuvos SSR URM priimtina siūlė tęsti panašią praktiką – kviesti į sovietų valdomą Lietuvą Vakarų šalių diplomatus. Tai turėjo įtvirtinti sovietų formuojamą tezę apie tariamai silpnėjančią Vakarų šalių vykdomą Lietuvos priklausomybės Sovietų Sąjungai nepripažinimo politiką. Tačiau, kaip parodė devintojo dešimtmečio įvykiai, tokie sovietų teiginiai tebuvo fikcija, o Lietuvos laisvinimo procesas vis stiprėjo.

IŠVADOS

Nagrinėjamu 1970–1974 m. laikotarpiu, kai mažėjo tarptautinis įtempimas tarp Rytų ir Vakarų, t. y. įsivyravo detantas, Lietuvos laisvinimo procese dalyvaujančioms organizacijoms teko koreguoti savo politinę veiklą.

Amerikos lietuvių taryba (ALT), pradėjusi laisvinimo veiklos ketvirtąjį dešimtmetį, toliau griežtai laikėsi antikomunistinės linijos ir ragino kelti į viešumą SSRS nusikaltimus Lietuvai. Tai buvo įgyvendinama formuojant palankią JAV visuomenės ir administracijos nuomonę Lietuvos laisvės bylai, propaguojant lietuvių tautos istoriją ir siekiant laisvinimo veikloje dalyvaujančių organizacijų vienybės. Didelio atgarsio sulaukė 1970 m. birželio 13–20 d. Čikagoje surengta Lietuvių genocido paroda, kuri atskleidė tikrąjį sovietų veidą.

Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo komitetas (VLIK'as), sumaniai vadovaujamas ir sulaukęs viltingų Laisvės kovos ženklų iš okupuoto krašto, atlaikė sovietų propagandos puolimą ir ėmėsi stiprinti pozicijas laisvinimo veikloje. Tuo tikslu jis atnaujinio val-

dybą, palaikė glaudesnius ryšius su laisvąja lietuvijs, plačiau skleidė politinės veiklos idėjas per spaudą ir radiją, pritarė Lietuvos laisvinimo veikloje dalyvaujančių organizacijų veiksmų derinimui. 1971 m. Vasario 16-osios proga paskelbtame VLIK'o pareiškinge prognozuojama, jog stiprėjantis pavergtų tautų veržimasis į laisvę ir jį palaikanti pasaulio viešoji nuomonė turėtų pagreitinti „komunistinės imperijos žlugimą ir priartinti Lietuvai laisvės dienas“.

Pasaulio lietuvių bendruomenė (PLB), pripažinusi, kad lietuvijs išlaikymas neįmanomas be Lietuvos nepriklausomybės ir laisvės, taip pat įsitraukė į aktyvią Tėvynės laisvinimo veiklą. Didelį vaidmenį suvaidino naujos kartos, atėjusios drauge su PLB, įsiliėjimas į šį procesą. Nemažų laimėjimų šiuo atžvilgiu pasiekė JAV LB, 1971 m. pradėjusi leisti metinį leidinį „The Violations of Human Rights in Soviet occupied Lithuania“, kuris plačiai informavo apie padėtį pavergtame krašte.

1972 m. reikšmingas visai laisvajai lietuvijs įvykis, patvirtinęs jaunuomenės ryžtą dalyvauti laisvinimo veikloje, buvo Pasaulio lietuvių jaunimo sąjungos (PLJS) įkūrimas. Tų metų liepos 8 d. PLJS paskelbė nuostatas, kuriose ne tik tvirtai pasisakė „už lietuvių tautos laisvę ir nepriklausomos Lietuvos Respublikos atstatymą“, bet ir kvietė visus lietuvijs egzilyje nepaisant politinių įsitikinimų bendromis jėgomis siekti Tėvynės laisvės.

Taigi Lietuvos laisvinimo veikloje susiformavo dvivaldė (diarchinė) sistema, kurią sudarė, pirma, politinių srovių ir partijų principu suburti ALT ir VLIK'as, antra – demokratiniu principu suburta ir Vakarų lietuvių bendruomenei atstovaujanti PLB. Visos jos, be jau išvardytų Tėvynės laisvinimo darbų, rūpinosi Lietuvos diplomatinės tarnybos (LDT) išlaikymu, JAV ir kitų Vakarų šalių politikos dėl sovietų Baltijos kraštų okupacijos nepripažinimo tęstinumu ir pradėjo kelti į viešu-

mą žmogaus teisių bei prigimtinių laisvių, religijos varžymo okupuotoje Lietuvoje faktus. Laisvosios lietuvių pastangomis Vatikane buvo įkurta Lietuvos kankinių koplyčia, kuri 1970 m. liepos 7 d. pašventinta ir turėjo didelę simbolinę prasmę.

Norėdami sulaukti didesnio Vakarų dėmesio Baltijos šalių laisvės bylai, baltiečiai veržėsi iš savo bendruomenių ribų ir toliau jungėsi į bendras organizacijas. Greta 1961 m. įsteigto Jungtinio Amerikos baltų komiteto (Joint Baltic American Committee, JBAC), veikusio JAV mastu, 1972 m. lapkričio 18 d. buvo įkurta Pasaulio baltų santalka (World Baltic Conference, WBC), kurią sudarė VLIK'as drauge su Pasaulio laisvųjų latvių federacija ir Laisvųjų estų taryba. Ši organizacija ėmėsi derinti laisvinimo veiksmus jau visame Vakarų pasaulyje.

Prasidėjęs pasirengimas Europos saugumo ir bendradarbiavimo konferencijai (ESBK) skatino laisvosios lietuvių organizacijas aiš-

kintis Baltijos kraštų problemos perspektyvą. Buvo bandoma paveikti Vakarus, pirmiausia JAV, kad ESBK būtų svarstomas Baltijos šalių klausimas. Tačiau egzilio baltiečiams pavyko tikrai paviešinti šį klausimą. 1973 m. liepos 2 d. Helsinkyje buvo paskelbtas memorandumas, kuriame keliama Baltijos šalių nepriklausomybės atkūrimo problema.

Sovietų institucijos (LKP CK, LSSR URM, LSSR KGB) nagrinėjamu laikotarpiu pradėjo plėsti savo propagandą ir bandė sklaidyti bei skaldyti laisvosios lietuvių politines pajėgas. Siekiant didinti prieštaravimus tarp Vakarų lietuvių, buvo kviečiami atvykti į sovietų valdomą Lietuvą ne tik kairuoliški išeiviai, bet ir liberaliosios srovės atstovai, platinami propagandiniai leidiniai apie „Lietuvos TSR laimėjimus“, imtasi šmeižikiškos veiklos prieš laisvinimo organizacijas ir jų veikėjus, JAV ir kitų Vakarų šalių diplomatai skatinami lankytis Lietuvos SSR.

Nuorodos

¹ V. Vaitiekūnas, „Nuo Vienos iki Helsinkio“, *I laisvę*, 1975, Nr. 63–64, p. 99.

² A. Gureckas, „Mūsų politinės veiklos koordinavimas“, *Akiračiai*, 1972, Nr. 3.

³ „Laisvės! Laisvės Lietuvai!“, *ibid.*, Nr. 6.

⁴ J. Kojelis, *Iš nakties į rytą*, Kaunas, 1996, 504 p.

⁵ L. Šimutis, *Amerikos lietuvių taryba. 30 metų Lietuvos laisvės kovoje. 1940–1970*, Chicago, 1971; *Lietuva ir VLIK'as*, red. A. V. Rinkūnas, [Chicago], 1984; B. Nainys, *Lietuvai ir lietuvių*, Chicago, 2001.

⁶ L. Šimutis, *op. cit.*, p. 406.

⁷ ALT 1973 m. sausio 5 d. raštas „Santaraišviesai“, *Akiračiai*, 1979, Nr. 2, p. 2; straipsnio „Vėl ateina bolševikai“, išspausdinto „Akiračiuose“ 1973 m. Nr. 3, anotacija, kurią parengė KGB kapitonas Velička, Lietuvos ypatingojo archyvo LKP dokumentų skyrius (toliau – LYA LKP DS), f. 1771, ap. 248, b. 161, l. 174.

⁸ „Lietuvių genocido paroda“, *Naujienos*, 1970, balandžio 10.

⁹ Lietuvos SSR URM 1970 m. birželio 25 d. raštas LKP CK, LYA LKP DS, f. 1771, ap. 246, b. 16, l. 244.

¹⁰ *Message of the President of the USA. Amerikos lietuvių taryba*, Chicago, 1971, p. 478.

¹¹ Lietuvos SSR URM 1970 m. birželio 26 d. raštas LKP CK, LYA LKP DS, f. 1771, ap. 246, b. 16, l. 245.

¹² L. Šimutis, *op. cit.*, p. 407.

¹³ A. Sinkevičiaus 1971 m. kovo 5 d. laiškas iš Niujorko, adresuotas Lietuvos SSR URM, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. 1771, ap. 146, b. 34, l. 138.

¹⁴ ALT paaiškinimas (perspausdintas iš „Draugo“ 1972 m. vasario 25 d.), *Akiračiai*, 1972, Nr. 2, p. 12.

¹⁵ F. Žirgulis, „Kas svarbiau: paskelbti rezolucijas ar rūpintis jų įvykdymu?“, *I laisvę*, 1974, Nr. 60, p. 125.

¹⁶ J. Prunskis, „Pirmenybė Lietuvos reikalams“, *Lietuvių dienos*, 1974, Nr. 9, p. 4.

¹⁷ „Amerikos lietuvių kongresas“, *ibid.*, p. 5.

¹⁸ A. Sinkevičiaus 1971 m. kovo 5 d. laiškas iš

Niujorko, adresuotas Lietuvos SSR URM, LYA, f. 1771, ap. 146, b. 34, l. 142.

¹⁹ Ibid.

²⁰ „Veiksniuose – visuomenėje“, *Pasaulio lietuvis*, 1974, Nr. 7, p. 142.

²¹ „Lietuvių bendruomenės bėdos“, *Akiračiai*, 1974, Nr. 6, p. 1, 12; J. Gaila, „Savais reikalais. Laisvinimo veiklos penkmetis“, *Pasaulio lietuvis*, 1976, Nr. 19, p. 420.

²² J. Kojelis, op. cit., p. 150; „JAV LB VII tarybos suvažiavimas“, *I laisvę*, 1973, Nr. 59, p. 61.

²³ Apie reakcinę JAV lietuvių organizacijų veiklą 1969 m. (Lietuvos SSR URM 1970 m. sausio 14 d. raštas Lietuvos KP CK), LYA LKP DS, f. 1771, ap. 246, b. 16, l. 271–273.

²⁴ Eltos informacija, perduota per Romos radiją 1970 m. birželio 18 d., ibid., l. 246.

²⁵ *Lietuva ir VLIK'as*, p. 149.

²⁶ Apie reakcinių JAV lietuvių organizacijų veiklą 1969 m., LYA LKP DS, f. 1771, ap. 246, b. 16, l. 271.

²⁷ A. Sinkevičiaus 1971 m. kovo 5 d. laiškas iš Niujorko, ibid., b. 34, l. 138.

²⁸ Ibid.

²⁹ Ibid.

³⁰ „VLIK'o tarybos posėdis“, *Eltos informacija*, 1971, Nr. 13, p. 173.

³¹ VLIK'o padėties 1972 m. apžvalga (LSSR URM 1973 m. gegužės 14 d. dokumentas), LYA LKP DS, f. 1771, ap. 248, b. 161, l. 104.

³² Ibid., l. 106–109, 115.

³³ Ibid., l. 109–110; S. Dz[ikas], „Mes negalime likti abejingi“, *Lietuvių dienos*, 1973, Nr. 2, p. 6.

³⁴ VLIK'o padėties 1972 m. apžvalga (LSSR URM 1973 m. gegužės 14 d. dokumentas), LYA LKP DS, f. 1771, ap. 248, b. 161, l. 109–110.

³⁵ Ibid.

³⁶ A. S., „VLIK'o jubiliejinis seimas Toronte“, *Lietuvių dienos*, 1974, Nr. 1, p. 16.

³⁷ F. Žirgulis, op. cit., p. 125.

³⁸ „Politiniai veiksniai ir bendruomenė“, *Pasaulio lietuvis*, 1974, Nr. 2/67, p. 25.

³⁹ VLIK'o padėties 1972 m. apžvalga, LYA LKP DS, f. 1771, ap. 248, b. 168, l. 118.

⁴⁰ „Politiniai veiksniai ir bendruomenė“, p. 25.

⁴¹ B. Nainys, op. cit., p. 107.

⁴² LSSR URM Politinės informacijos skyriaus trumpa leidinio „Žmogaus teisių pažeidimai okupuotoje Lietuvoje“ (1971 m. ir 1972 m. anglų k.) anotacija, LYA LKP DS, f. 1771, ap. 248, b. 161, l. 159.

⁴³ „JAV politika Lietuvos atžvilgiu“, *Pasaulio lietuvis*, 1972, Nr. 21/57, p. 354.

⁴⁴ J. Kojelis, „Momentas jėgoms suglaudinti“, *Aidai*, 1972, Nr. 9, p. 437.

⁴⁵ „I II Jaunimo kongresą“, *Pasaulio lietuvis*, 1971, Nr. 14/50, p. 238.

⁴⁶ „PLB Valdybos pareiškimas“, ibid., Nr. 18/54, p. 295.

⁴⁷ „II Pasaulio lietuvių jaunimo kongreso nutarimai“, ibid., 1972, Nr. 24/60, p. 398.

⁴⁸ Ibid.

⁴⁹ LSSR URM Politinės informacijos skyriaus 1973 m. balandžio 24 d. informacija apie tam tikrus poslinkius tarp išeivijos jaunimo, LYA LKP DS, f. 1771, ap. 248, b. 161, l. 138.

⁵⁰ „Bendruomenė ir Lietuvos laisvinimas“, *Pasaulio lietuvis*, 1972, Nr. 21/57, p. 355.

⁵¹ SSRS pasiuntinybės Vašingtone antrojo sekretoriaus E. Juškio 1974 m. gegužės 7 d. informacija apie lietuvių emigracijos atstovų priėmimą Baltuosiuose rūmuose, LYA LKP DS, f. 1771, ap. 248, b. 161, l. 143.

⁵² „Parengiamieji PLB seimo darbai“, *Pasaulio lietuvis*, 1972, Nr. 25/61, p. 408.

⁵³ „LB laisvinimo veikloje“, ibid., 1973, Nr. 29/65, p. 475.

⁵⁴ „Lietuvos laisvinimo veikla (PLB IV seimo nutarimai)“, ibid., p. 450.

⁵⁵ „Žodis pavergtai Lietuvai (PLB IV seimo nutarimai)“, ibid., p. 480.

⁵⁶ LSSR URM Politinės informacijos skyriaus informacija Australijos vyriausybės nutarimo klausimu, LYA LKP DS, f. 1771, ap. 249, b. 201, l. 111.

⁵⁷ „PLB Valdybos raštas JAV prezidentui Fordui ir jo atsakymas“, *Pasaulio lietuvis*, 1974, Nr. 9/74, p. 183.

⁵⁸ Ibid.

⁵⁹ A. Gureckas, op. cit.

⁶⁰ „Informacija apie susitikimą su G. Fordu“, *Lietuvių dienos*, 1974, Nr. 7, p. 15.

⁶¹ „SSRS pasiuntinybės Vašingtone antrojo sekretoriaus R. Mališausko 1974 m. spalio 31 d. pažyma, LYA LKP DS, f. 1771, ap. 249, b. 201, l. 68.

⁶² V. Daugvydas, „Baltiečių vienybė“, *Akiračiai*, 1973, Nr. 1; „Informacija“, *Lietuvių dienos*, 1972, Nr. 10, p. 22.

⁶³ Memorandumas apie Pabaltijo valstybių praeitį Tautų Sąjungoje ir jų dabartinį išstūmimą iš tarptautinio gyvenimo, LYA LKP DS, f. 1771, ap. 246, b. 34, l. 197–198.

⁶⁴ „Pabaltiečių rezoliucija Vakarų Vokietijos vyriausybei“, *Pasaulio lietuvis*, 1973, Nr. 28/64, p. 463.

⁶⁵ „Lietuvių, latvių, estų demonstracija prie Australijos ambasados“, *Lietuvių dienos*, 1974, Nr. 7, p. 11.

⁶⁶ „Australijos lietuvių bendruomenėje“, *Pasaulio lietuvis*, 1974, Nr. 8/73, p. 161.

⁶⁷ LSSR URM 1973 m. birželio 28 d. pažyma apie reakcinių emigrantų grupių antisovietines akcijas ryšium su ESBK, LYA LKP DS, f. 1771, ap. 248, b. 161, l. 166.

⁶⁸ Ibid., l. 167.

⁶⁹ Ibid.

⁷⁰ „Baltic Statement to foreign ministers at Helsinki Conference“, *Lietuvių dienos*, 1973, Nr. 8, p. 20.

⁷¹ Ibid.

⁷² „The Battle in Helsinki“, ibid., p. 19; LSSR URM 1973 m. rugpjūčio 29 d. informacija apie reakcinės emigracijos antisovietinius veiksmus Europos konferencijos metu, LYA LKP DS, f. 1771, ap. 248, b. 161, l. 192.

⁷³ Ibid., l. 194.

⁷⁴ J. Kojelis, „1973 metai Lietuvos laisvinimo veikloje“, *Į laisvę*, 1974, Nr. 60, p. 30.

⁷⁵ LSSR URM ministro pavaduotojo V. Zenkevičiaus 1970 m. vasario 9 d. raštas LKP CK, LYA LKP DS, f. 1771, ap. 246, b. 16, l. 52.

⁷⁶ LSSR URM 1970 m. sausio 14 d. raštas Lietuvos KP CK apie reakcinę JAV lietuvių organizacijų veiklą 1969 m., ibid., l. 283–285.

⁷⁷ Ibid.

⁷⁸ SSRS pasiuntinybės Vašingtone antrojo sekretoriaus E. Juškio 1972 m. balandžio 10 d. raštas LSSR URM, ibid., ap. 247, b. 158, l. 67.

⁷⁹ LSSR URM 1970 m. kovo 31 d. raštas, ibid., ap. 246, b. 16, l. 150.

⁸⁰ Ibid., l. 232.

⁸¹ „Pasakoja Vytautas Alseika“, *Akiračiai*, 1973, Nr. 1, p. 11–13; LSSR URM Politinės informacijos skyriaus 1973 m. gegužės 14 d. slaptas raštas LKP CK, LYA LKP DS, f. 1771, ap. 248, b. 161, l. 101–102.

⁸² SSRS pasiuntinybės Vašingtone antrojo sekretoriaus R. Mališausko 1974 m. birželio 3 d. pažyma „JAV lietuvių reakcinė emigracija esant naujoms sovietų–amerikiečių santykių aplinkybėms“, ibid., ap. 249, b. 201, l. 51–59.

⁸³ Ibid., l. 58–59.

⁸⁴ V. Rastenis, „Amerikos konsulai Lietuvoj“, *Akiračiai*, 1973, Nr. 10, p. 11; LSSR URM Politinės informacijos skyriaus 1974 m. gegužės 31 d. slapta pažyma „Nacionalistinės emigracijos reakcija ir veiksmai ryšium su įtempimo mažėjimu“, LYA LKP DS, f. 1771, ap. 249, b. 201, l. 44.

⁸⁵ Ibid., l. 50.

⁸⁶ LSSR URM Politinės informacijos skyriaus 1973 m. rugpjūčio 23 d. slapta informacija „Lietuviškosios išeivijos reakcija ryšium su L. Brežnevo vizitu į JAV“, ibid., ap. 248, b. 161, l. 203.

⁸⁷ LSSR URM Politinės informacijos skyriaus 1974 m. gegužės 31 d. slapta pažyma „Nacionalistinės emigracijos reakcija ir veiksmai ryšium su įtempimo mažėjimu“, ibid., ap. 249, b. 201, l. 44.

Gauta 2003 12 02

Lietuvos gyventojų genocido
ir rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17/1,
Vilnius

Juozas Banionis

THE LIBERATION OF LITHUANIA IN THE WEST UNDER DÉTENTE, 1970–1974

Summary

During the period when international tension between East and West began to reduce, that is, the period of détente, the organizations involved in advocating the liberation of Lithuania, the *Lithuanian American Council* (ALT), the *Supreme Committee for the Liberation of Lithuania* (VLIK) and the *Lithuanian World Community* (PLB) had to restructure their political activities.

Having embarked on its fourth decade of liberation activities, the ALT continued to adhere to its anti-Communist course and encouraged publication of the USSR's crimes against Lithuania. This was realized through molding a positive opinion in American society and the U.S. administration

towards Lithuania's case for freedom, by promoting the history of the Lithuanian nation, and working for the unity of the organizations involved in the cause of liberation. A good example of this was the exhibition on genocide of the Lithuanian nation, organized in Chicago on 13–20 June 1970, which exposed the real face of Soviet practice,

Under wise leadership and encouraged by optimistic signs of the struggle for freedom from within the occupied homeland, VLIK resisted the attacks of Soviet propaganda and started strengthening its liberation activities. With this intention, they reformed the board and established closer liaison with the western Lithuanians émigrés, the so-called “free Lithuanians”.

They also broadcast their ideas of political work through the press and radio and approved the coordination of activities among the organizations involved in the cause of Lithuania's liberation. In the VLIK's petition of 16 February 1971, it was forecast that the growing strive of the occupied countries for freedom and the supporting public opinion of the world would accelerate "the collapse of the Communist empire and anticipate the freedom to Lithuania".

The PLB, accepting that it was impossible to maintain the Lithuanian language and culture without the independence and freedom of Lithuania, also joined the active process for the liberation of the Motherland. At this time, a significant role was played by a new generation which had joined the PLB. In this respect, the Lithuanian American Community also achieved a great deal, initiating in 1971 an annual publication, "The Violations of Human Rights in Soviet occupied Lithuania", which would inform people on the situation in the occupied country. In 1972, the *World Lithuanian Youth Association* (PLJS) was established, which became a happening significant to the western Lithuanian émigrés and confirmed the resolve of young people to join liberation activities. On 8 June of the same year, the PLJS announced that they not only expressed their support "for the freedom of the Lithuanian nation and for the restoration of the independent republic of Lithuania", but also called all Lithuanians in exile, regardless of their political beliefs, to strive as a team for the freedom of the Motherland.

Thus, the liberation activities resulted in a diarchical system which consisted of: first, both ALT and VLIK which had been established on the principle of political authorities and parties, and second, of the PBL, organized on the democratic principle and representing the Lithuanian community in the West. Besides the liberation activities listed above, all of them were concerned about maintaining the Lithuanian Diplomatic Service (LDT), the continuity of the policy of the U.S., and other Western countries, and constant criticism of the Soviets regarding the occupation of the Baltic states. They began

publicizing the facts on the constraints of human rights, natural freedoms and religion in occupied Lithuania. Through the endeavors of the Lithuanian émigrés, a chapel for Lithuanian martyrs was established in Vatican. On 7 July 1970, it was dedicated and had a considerable symbolic significance.

In order to draw the attention of the West towards the case of the Baltic states' freedom, their representatives pushed for joint organizations and cooperation. Alongside with the *Joint Baltic American Committee* established in 1961 and active on the American scene, the *World Baltic Conference* consisting of VLIK, the *World Federation of Free Latvians* and the *Estonian National Council* was established on 18 November 1972. This organization started coordinating liberation activities in the entire Western world.

The preparation for the *Conference on Security and Cooperation in Europe* (CSCE) encouraged the organizations of Lithuanian émigrés to consider the future of the Baltic states' issue. They made efforts to influence the Western countries, primarily the United States, to raise the question of the Soviet occupied Baltic states during the CSCE. However, the representatives of the Baltic states in exile succeeded only in publicizing this question. On 2 July 1973, a memorandum was proclaimed in Helsinki which raised the issue of the restoration of Baltic states' independence.

During the period under consideration, the Soviet institutions (the Lithuanian Communist Party Central Committee, the Ministry of Foreign Affairs of Lithuanian SSR, the KGB of the Lithuanian SSR) started spreading its propaganda and attempted to divide the political forces of the Lithuanian émigrés. To increase conflicts among Lithuanians in the West, the Soviet invited not only the leftist émigrés but also the representatives of liberal movements to visit Soviet Lithuania. They also distributed propaganda publications on the "achievements of the Lithuanian SSR", undertook defamatory actions against the liberation organizations and their activists and encouraged American and other diplomats from the West to visit the Lithuanian SSR.

Lietuvių ir lenkų ryšiai. Bendrumo paieška

XX a. lietuvių ir lenkų istoriniai ryšiai patyrė didelių išbandymų. Bendrą kovą dėl laisvės XIX a. sukilimuose pakeitė tarpusavio nesutarimai. Vėl laisvę atgavusios tautos atsisakė tarpusavio pretenzijų ir 1994 m. sudarė draugiškų santykių ir kaimyninio bendradarbiavimo sutartį. Iš to kyla nauji iššūkiai ir abiejų šalių istorikams: ar mėginsime ieškoti bendrų ir mus jungiančių sąsajų, tarpusavio supratimo ir sutarimo, ar vėl aiškinsimės istorines skriaudas.

Atsižvelgdami į Lietuvos ir Lenkijos tautų tarpusavio santykių istorinę svarbą, Tautos atminties institutas (Lenkija) ir Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras (LGGRTC) 2002 m. rugsėjo 13 d. pasirašė Bendradarbiavimo deklaraciją, kurioje pareiškė, kad yra pasirengę ne tik keistis informacija apie abiejų institucijų vykdomus arba joms dalyvaujant atliekamus mokslinius tyrimus, bet ir organizuoti bendras konferencijas ir seminarus ieškant naujų sąlyčio taškų.

2003 m. lapkričio 6–7 d. LGGRTC ir Lenkijos tautos atminties institutas surengė ant-rają tarptautinę konferenciją iš ciklo „Lietuvių ir lenkų ryšiai 1939–1989 m.“ Konferencijos tema – „Pilietinis pasipriešinimas ir saugumo struktūros okupacinio ir komunistinio režimų metais Lietuvoje ir Lenkijoje 1944–1956 m.“ Ši konferencija buvo oficialus, LGGRTC ir Lenkijos tautos atminties instituto pasirašytoje Bendradarbiavimo deklara-

cijoje numatytas kasmetinis renginys. Joje dalyvavo Lenkijos ir Lietuvos mokslininkai. Pranešimus skaitė: LGGRTC generalinė direktorė Dalia Kuodytė – „Lietuvių ginkluotos rezistencijos politiniai ir ideologiniai bruožai“, dr. Rafałas Wnukas (Tautos atminties institutas, Liublinas) – „Politiniai ir idėjiniai antikomunistinio pagrindžio Lenkijoje pavidalai“, Kazimierz Krąjewskis (Tautos atminties institutas, Varšuva) – „Partizaninės ir konspiracinės veiklos mastas ir metodai“, doc. dr. Arvydas Anušauskas (LGGRTC) – „Pasipriešinimo raida ir pasipriešinimo metodai“, prof. Andrzej Paczkowski (ISP PAN, Varšuva) – „Saugumo aparato struktūra ir pagrindinės jo veiklos kryptys“, Juozas Starkauskas (LGGRTC) – „Sovietinio teroro vykdymo struktūros ir jų veiklos metodai“, dr. Wojciech Frazikas (Tautos atminties institutas, Krokuva) – „Bendradarbiavimo formos ir ryšių kanalai tarp emigracijos ir krašto pagrindžio bei nelegalios veiklos“, dr. Arūnas Bubnys (Lietuvos istorijos institutas) – „NKVD kova su lenkų pagrindžiu ir represijos prieš lenkus 1944–1945 m.“, hab. dr. Krzysztof Tarka (Opolės universitetas) – „Lietuvių ir lenkų emigracijos ryšiai ir bendradarbiavimas 1945–1990 m.“, dr. Juozas Banionis (LGGRTC) – „Lietuvių išeivijos bendradarbiavimas su kitų tautų antikomunistine emigracija 1945–1990 m.“, dr. Janas Żarynas (Tautos atminties institutas, Varšuva) – „Komunistinės valdžios represijos prieš Bažny-

čia“, dr. Arūnas Streikus (LGGRTC, Vilniaus universitetas) – „Komunistinės valdžios represijos prieš Bažnyčią“, Paweł Piotrowskis (Tautos atminties institutas, Vroclavas) – „Bažnyčia ir antikomunistinis pasipriešinimas“, doktorantas Egidijus Jasevičius (Vilniaus universitetas) – „Bažnyčios požiūris į antisovietinį pasipriešinimą“. Konferencijos pabaigoje buvo surengta disku-

sija „Penktojo ir šeštojo dešimtmečių epochos reikšmė Lietuvai ir Lenkijai“, kurioje prof. A. Paczkowski ir doc. dr. A. Anušauskas iškėlė diskusinius klausimus ir apibendrino dvi dienas trukusios konferencijos rezultatus. Bandymai toliau narplioti sudėtingus lietuvių ir lenkų tarpusavio ryšių aspektus, artinti istorikų pozicijas bus tęsiami 2004 m. Lenkijoje.

Represijų palikimas – užduotis valstybei

2003 m. spalio 22–24 d. Vilniaus universitete vyko unikali Lietuvoje tarptautinė mokslinė konferencija „Sunkių traumų psichologija: politinių represijų ilgalaikiai padariniai“. Konferenciją organizavo Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras (LGGRTC) kartu su Vilniaus universiteto psichologais, joje dalyvavo mokslininkai iš Vokietijos, Norvegijos, Kanados ir Latvijos.

Iki šiol ne tik mūsų šalyje, bet ir visoje Rytų Europoje nebuvo bandoma išsamiau tyrinėti ilgalaikių psichologinių traumų, patirtų dėl politinių represijų.

Tuo tarpu, pasak vienos iš konferencijos organizatorių prof. Danutės Gailienės, „dešimtmečiais trukusios studijos parodė, jog traumuojančys įvykiai žmonėms gali sukelti sunkių psichologinių ir psichopatologinių padarinių, o kai kuriems nukentėjusiems jie tęsiasi net visą gyvenimą. Taip pat paaiškėjo, kad daug baisiau už vadinamąsias natūralias traumas, t. y. gamtines ar technologines katastrofas, veikia kitų žmonių sukeltos traumos – smurtas, persekiojimai ar politinės represijos“.

Konferencijoje taip pat mėginta atsakyti į kitus iki šiol dar mažai nagrinėtus klausimus, pvz.: kokią poveikį tautoms, žmonių kartoms ir individams daro patirtos sunkios psichologinės traumos? Kaip mokslininkai gali tai nustatyti? Kaip įvertinti žmonių atsparumą ir vidinius išteklius? Kaip Lietuvos patirtis siejasi su kitų šalių ir kultūrų patirtimi? Ir svarbiausia – kokia praktinė pagalba teikiama traumas dėl politinių represijų patyrusiems žmonėms?

KONFERENCIJOS IŠTAKOS

LGGRTC kartu su VU Klinikinės ir socialinės psichologijos katedra trejus metus vykdė specialų tyrimą pagal programą „Politinių represijų psichologiniai padariniai“. Tyrimo dalyviai buvo atrenkami atsitiktine tvarka iš asmenų, kurie pripažinti nukentėjusiais pagal Lietuvos Respublikos asmenų, nukentėjusių nuo 1939–1990 m. okupacijų, teisinio statuso įstatymą. Specialiai šiam tyrimui sudarytas klausimynas; jame šalia tiesioginių klausimų (apie patirtus traumuojančius įvykius, subjektyviai vertinamą dabartinę sveikatos būklę, gaunamą socialinę paramą, veiksnius, kurie padėjo įveikti represijų sunkumus, ir kt.) yra ir standartizuotos psichologinio matavimo skalės (traumos simptomų, depresijos, vidinės darnos skalė ir kt.).

Tyrimas buvo atliekamas dviem būdais: apklausiant paštu ir individualiai susitinkant su tyrimo dalyviais. Apklausa paštu organizuota dviem etapais: pirmiausia nukentėjusiesiems skambinta telefonu ir, paaiškinus tyrimo esmę, prašyta jų dalyvauti tyrime. Gavus sutikimą, paštu buvo išsiunčiamas tyrimo klausimynas ir vokas su pašto ženklu bei atgaliniu adresu. Duomenys buvo renkami labai sėkmingai, nes atsakymus atsiuntė daugiau nei 80 proc. tyrimo dalyvių (įvairiose šalyse gautais duomenimis, paštu organizuojamose apklausose dažniausiai atsako 50–60 proc. pakviestųjų).

Buvo apklausti 1354 žmonės (amžiaus vidurkis – 73 metai). Tyrimai parodė, kad politinių represijų aukos patyrė dvigubai dau-

giau sunkių traumuojančių įvykių nei kontrolinė grupė. 83 proc. nukentėjusių žmonių traumos sutrukdė pasiekti svarbių jų gyvenimo tikslų, jiems būdingi prisiminimų protrūkiai, nesuvaldomas verksmas, pažeminimo jausmas, depresija, liūdesys, jie dažnai sapnuoja košmariškus sapnus, net mėgina nusižudyti ir pan.

Pasak prof. D. Gailienės, tai taip pat įrodo, jog „tie žmonės nori būti išgirsti, jiems būtina išsikalbėti – reikia visiems siekti, kad šie pirminiai atliekami tyrimai kada nors virstų realia pagalba nukentėjusiems nuo politinių represijų...“

REPRESIJŲ MASTAI

Ne mažiau kaip 456 tūkst. Lietuvos žmonių (kas trečias suaugęs lietuvis; 93 proc. kalinių ir 96 proc. tremtinių sudarė lietuvių tautybės asmenys) tapo sovietinio teroro aukomis, patyrė vienokią ar kitokią prievartą. Iš jų apie 350 tūkst. buvo įkalinta, išvežta į tremtį ir GULAG'o lagerius ar nužudyta Lietuvoje, apie 500 tūkst. dėl vykdyto teroro, karo sąlygų ar okupantų sprendimų turėjo palikti Lietuvą.

Daugiau nei 70 proc. ištremtųjų buvo moterys ir vaikai iki 16 metų amžiaus. Žinoma, kad beveik 30 proc. ištremtųjų mirė dėl nepakeliamų gyvenimo sąlygų.

Po karo 10 metų vykusio ginkluoto spriešinimo metu žuvo apie 22 tūkst. partizanų, jų ryšininkų ir rėmėjų. Visi jų šeimų nariai neišvengė trėmimo ar sovietinių lagerių. Daugiau nei 50 tūkst. žmonių buvo suimti, kankinti ir kalinti.

Kartu su nacistinės diktatūros aukomis (pastaroji fiziškai sunaikino 245 tūkst. žmonių, iš jų apie 200 tūkst. žydų) Lietuvos gyventojų nuostoliai siekia 33 proc. bendro 1940 m. gyventojų skaičiaus.

VISUOMENĖ NESUVOKIA PROBLEMOS

Konferencijos pradžią paskelbusi LGGRTC generalinė direktorė Dalia Kuodytė prisiminė Atgimimo laikus, kai visuomenę „tiesiog lavina užgriuvo buvusių politinių kalinių, tremtinių, vėliau – partizanų atsiminimai“: „Tuomet tapo visiškai akivaizdu, kad 50 metų senumo patirtys dar nėra istorija mentalinė-dvasinė prasme. Žmonės su savo gyvu skausmu, kančia, sapnuose ar nemigos naktimis nuolat grįžtančiais prisiminimais pasirodė gyveną tarp mūsų – patys veikiami savo praeities bei ja veikdami aplinkinius, t. y. mus visus“.

„Jau tuomet buvo užuominų, kad turime rimtą problemą, kad reikalingi specialūs tyrimai, pagaliau psichologinės pagalbos sistema, – teigė D. Kuodytė. – Trejus metus LGGRTC darbuotojų ir VU psichologų vykdoma programa „Politinių represijų psichologiniai padariniai“, matyt, buvo paskutinė galimybė pasivyti laiką, t. y. dar kalbinti prievartą patyrusius žmones, nes to nedarant psichologijos metodų taikymas iš esmės neįmanomas. Kitas, ne mažiau svarbus aspektas, į kurį atsakymo kol kas nėra – praktinis jų taikymas. Valstybės institucijos, atsakingos ir už psichinę piliečių sveikatą, turėtų ne tik susidomėti šioje konferencijoje aptariamais klausimais...“

Pranešėja pabrėžė ir šių dienų visuomenės abejingumą šioms problemoms: „Noras pasakoti, ši vienintelė terapijos priemonė, visuomenės šiandien yra ignoruojama, atmetama. Matyt, tai bendra pokomunistinių kraštų, besimėgaujantių postmodernizmo stilistika, tendencija – vartotojiškas požiūris į tas patirtis. Kitaip sakant, buvo įdomu, kol buvo nauja, sensacinga, pagaliau, kai buvo argumentu atgaunant Nepriklausomybę, o persisotinus – besąlygiškai atmetama. Juk ku-

riant modernią visuomenę naftalinas nereikalingas. Tačiau neradus praeities sąsąukos su dabartimi, susivokti, kas esame, ką ir kodėl darome – praktiškai neįmanoma...”

AR REIKIA TYLĖTI?

Prof. D. Gailienė savo pranešime, apžvelgusi psichologijos mokslo traumatizmo srityje raidą, pabrėžė dabarties problemas: „Maždaug iki XX a. vidurio moksle vyravo nuomonė, jog tokios traumos praeina savaime. Labai intensyvūs tyrimai prasidėjo po Antrojo pasaulinio karo, kai mokslininkai psichologinio traumatizmo dėl politinių represijų klausimus pradėjo kelti iš naujo – Vakaruose pagal naują ir patikimą metodologiją buvo tiriami buvę koncentracijos stovyklų kaliniai, karo dalyviai, karo belaisviai, pasipriešinimo dalyviai. Tokius tyrimus pirmasis pradėjo norvegų profesorius L. Aitingeris, kuris pirmasis ir įrodė, kad tokių traumų padariniai savaime nepraeina, kad jie yra ilgalaikiai. Kitas svarbus momentas – buvo įrodyta, jog net visai sveiki žmonės gali būti traumuoti labai sunkiai ir ilgam...”

„XX a. antrojoje pusėje susiformavo ir atskira šių tyrimų sritis – psichotraumatologija, – sakė profesorė. – Pagaliau 1980 m. buvo suformuluota ir oficiali diagnozė – po-trauminių stresų sutrikimas. Tyrimai šioje srityje buvo tokie intensyvūs, kad leido suformuluoti fenomeną, dabar vadinamą prisistotinimo efektu. Specialistai kartais kalba, jog gali būti traumos padariniai, tačiau mes kartais traktuojame, kad jie turi būti, dėl to iškyla tiek etinės, tiek profesinės problemos. Galima teigti, jog kai kurios skaudžios temos ištis kartais eksploatuojamos negarbingai, pvz., vadinamoji „holokausto religija“ ar smurtą patyrusiems žmonėms kone prievarta brukamos jų kančių interpretacijos“.

Tačiau, pasak prof. D. Gailienės, yra sričių, kurios iki šiol beveik užmirštos: „Sovietinių represijų srityje darbų beveik nėra. Manau, taip yra todėl, kad komunistinė ideologija, kitaip negu fašistinė, tarptautinės bendruomenės nėra pasmerkta, nėra pripažinta nusikalstama. Ypač Vakaruose dar daugeliui nėra aišku, kad ir nacistinė, ir komunistinė ideologija atnešė daugybę fizinių bei moralinių kančių. Lietuvoje mes žinome, kas yra sovietinės represijos, kurias patyrė beveik kiekviena šeima. Taigi klausimas mums, specialistams: ką reikia daryti, kai trauma nepripažįstama, ją reikia slėpti, už jos prisiminimą baudžiama, tuo metu žmogus vėl nuolat traumuojamas, ir tai trunka ištisus 50 metų? Gal ir toliau reikia tylėti, laukti, kol viskas praeis savaime, ar priešingai – teigti, kad tokiam traumavimui būdingi ilgalaikiai padariniai, ir bandyti suteikti tiems žmonėms metodologiškai pagrįstą psichologinę pagalbą?.. Jeigu yra padarinių, tai kuo jie pasireiškia, kaip tai išmatuoti, kaip atrinkti kontrolinę grupę ir t. t.? Juk sovietinėje sistemoje praktiškai visi piliečiai patyrė laikiną nesaugumo jausmą, tačiau klausimas, ar tie, kurie buvo kankinami specialiai, šiandien jaučiasi kitaip nei tie, kurie buvo tik okupuoti, iki šiol labai aktualus“.

GENOCIDAS DEMOKRATINĖSE ŠALYSE

Psichologas dr. Antoonas Leenaarsis iš Kanados pranešime „Čiabuvių traumos ir savižudybės: istorijos iš Arktikos ir iš Australijos“ iškėlė gana egzotišką temą. Jis kalbėjo apie Arkties regiono ir Australijos tautų genocido, vykdyto Kanados bei Australijos (šių šalių vyriausybės, pasak pranešėjo, tai pripažino oficialiai), padarinius: „Baltieji užkariautojai ir kolonistai, atėję į čiabuvių žemes, sukėlė grėsmę šių žemių gyventojų egzisten-

cijai. Pasaulio sveikatos apsaugos organizacijos duomenimis, buvo siekiama sukelti didžiulį kultūrinį chaosą ir sudaryti tokias gyvenimo sąlygas, kad čiabuviai susidurtų su kuo didesniais gyvenimo sunkumais. Tokiu būdu padarytą jiems žalą itin sunku išgyvendinti. Viena didžiausių dabartinių problemų yra Arkties regiono ir Australijos čiabuvių savižudybės, nors anksčiau tokios problemos faktiškai nebuvo. Patys čiabuviai teigia, jog šiandien įvairios valstybinės institucijos ir net jų pačių šeimos nepakankamai dėmesio kreipia į šią problemą...”

Pranešėjas papasakojo apie atliekamų tyrimų metodologiją, supažindino su aptariamų tautų istorija, pateikė jų patirtų traumų ir savižudybių statistiką pagal amžiaus grupes, epidemijų paplitimą, palygino Australijos ir Kanados patirtį siekiant išspręsti šias problemas, pabrėžė įvairių įtakų reikšmę ir problemų priežastis, taip pat išsamiai apibūdino savo tyrimų rezultatus.

NORVEGŲ PATIRTIS

Vienas žymiausių pasaulio psichotraumatologų prof. Larsas Weisaethas iš Norvegijos skaitė pranešimą tema „Psichologinės traumos sunkumo ir jos padarinių ryšys“. Jis pabrėžė, kad Norvegijoje dėl politinių represijų patirtų psichologinių traumų mastų jokių būdu negalima lyginti su Lietuva, „tačiau pati traumatologijos kokybė buvo labai panaši“: „Tyrimai Norvegijoje prasidėjo 1950-aisiais ir jų rezultatai buvo šokiruojantys – paaiškėjo, kad buvę kaliniai iki šiol miršta dėl seniau patirtų būtent psichologinių traumų, o ne dėl buvusių sužalojimų ar ligų. Taigi buvo įrodyta, kad ilgalaikis stresas gali nužudyti fiziškai. Tiesa, tyrimų pradžioje mes šito nesupratome, kol pagaliau paaiškėjo, kad politines represijas patyrusių žmonių mirštamumas yra net 50 proc. didesnis už bendrą rodiklį“.

„1970 m. mirties rizika tarp visų represijas išgyvenusių žmonių jau buvo mažesnė, – teigė profesorius. – Tačiau iki pat 1980 m. nebuvo net oficialios diagnozės patirtoms traumoms įvardyti, išskyrus dar 1950-aisiais paskelbtą vadinamąjį koncentracijos stovyklų sindromą ir karo jūrininkų sindromą“.

Prof. L. Weisaethas aptarė rizikos situacijos, sukeliančios didžiausią pavojų psichologiniam traumatizmui, postresinio laikotarpio reakciją, psichologinės apsaugos mechanizmus, apibūdino savo tyrimus ir paaiškino skirtumus tarp gautų rezultatų, taip pat prisiminė psichologijos istoriją, pabrėždamas ir ankstesnių tyrimų svarbą, pateikė ne vieną pavyzdį, atskleidžiantį įvairias psichotraumines reakcijas, kylančias vėliau, pateikė lyginamąją analizę.

Įdomų pranešimą skaitė jau minėto prof. L. Aitingerio mokinė psichologė Ellinor F. Major (Norvegija). Jo tema – „Karo sukulto streso padariniai Norvegijos pasipriešinimo Antrajame pasauliniame kare dalyviams ir jų vaikams“.

E. F. Major – koncentracijos stovykloje kalėjusio tėvo vaikas. Vėliau, studijuodama psichologiją, ji atliko išsamų tyrimą. Jis apibendrintas atskirai išleistoje knygoje. Toje knygoje aprašoma ir jos tyrimo idėjos atsiradimo istorija. Ji pasakoja, jog kartą aptiko JAV išleistą knygą „Holokausto vaikai“, kurioje parašyta, kad „mes esame nenormalūs, psichopatologiški, kad mes, represijas išgyvenusiųjų vaikai, esame pažeisti...“ Nenorėdama tuo patikėti ji ir atliko atitinkamą tyrimą Oslo universitete.

Psichologė teigė, jog visada vyravo tyrimai holokausto klausimais: „Holokausto tyrimai pateikia daug labai įdomių hipotezių apie sunkias traumas, pvz., ar šias traumas patyrę tėvai gali perduoti potrauminius simptomus savo vaikams? Tad remdamasi šiomis hipotezėmis aš ir atlikau savo tyrimą“.

E. F. Major apžvelgė karo laikotarpio kartos patirtas traumas bei jų padarinius kitoms

kartoms, taip pat pokarinio laikotarpio kartos simptomus ir tėvų bei vaikų santykių raidą perteikiant vaikams savo išgyvenimus ir tiriant, kokią įtaką tie išgyvenimai padarė vaikų psichologinei būsenai. Psichologė teigė, jog tyrimo metu išaiškėjo ir tam tikros traumų simptomatikos paveldimumo problemos. Ji padarė išvadą, jog tai dažnai persiduo-da biologiniu būdu: „Galbūt išvados skirtų-si, jei tyrimą siečiau ne su tėvais, bet su mo-tinomis, kalėjusiomis koncentracijos stovyk-lose. Tačiau bet kuriuo atveju paveldimumą visada labiau atskleidžia tiesioginis bendra-vimas, o ne statistiniai duomenys“.

KITI TYRIMAI

Drezdeno technologijos universiteto psicho-logas Matthias Schutzwohls (M. Šucvolas) skaitė pranešimą „Politinio įkalinimo buvu-sioje Vokietijos Demokratinėje Respubliko-je ilgalaikiai padariniai“.

Pranešėjas papasakojo apie politinę padėtį buvusioje VDR, pateikė savo tyrimų duome-nis bei ilgalaikio traumavimo padarinių ver-tinimus, taip pat nurodė galimus buvusių rep-resijų aukų gydymo metodus.

„Savo studijas pradėjome beveik prieš 10 metų, – sakė M. Schutzwohls. – Jų metu paaiškėjo, kad dauguma mūsų tiriamų žmo-nių kentėjo nuo vadinamųjų antrosios katego-rijos traumų. Tyrimas rodo, kad tik 15 proc. žmonių, kurie kentėjo nuo potrauminių stre-sų sindromo (PTSS), neturėjo kompleksinių diagnozių. Dauguma jų kentėjo nuo visų įma-nomų fobijų. Taip pat nustatėme, kad net tie buvę kaliniai, kurių nekamuoja PTSS, vis tiek kenčia dėl įvairių psichikos sutrikimų. Todėl bandėme išsiaiškinti, koks yra ryšys tarp trau-mos ir PTSS iškart po įkalinimo laikotarpio. Daugelis aukų sakė, kad patyrė emocinius su-

trikimus iškart po įkalinimo. Kad geriau su-prastume tą santykį, sudarėme specialų klau-simų modelį. Faktiškai nustatėme, jog potrau-minis stresas pirmiausia visuomet pasižymi pasikartojančiais prisiminimais ir stiprėjan-čia potraumine simptomatika, pvz., miego sutrikimais ir pan. Norėdami viso to išveng-ti, buvę kaliniai stengdavosi pabėgti nuo ben-dravimo...“

VU Klinikinės psichologijos katedros psichologės paskutinėje konferencijos dalyje pristatė savo tyrimus.

Grażina Gudaitė savo pranešime pateikė išsamią ilgalaikių politinių traumų padarinių analizę, o Vėjūnė Domanskaitė-Gota supa-žindino su neseniai atliktu Afganistano karo dalyvių tyrimu.

Latvijos psichologė Mara Vidnerė pertei-kė Latvijos tremtinių patyrimą.

PRAKTIKA IR TEORIJA

Kad Lietuvos ir užsienio mokslininkų patir-tį būtų galima pritaikyti praktiškai, supran-tama, vien entuziastų rengiamų konferencijų ar seminarų nepakanka. Dėl okupacijų patir-tą ilgalaikių psichologinių traumų poveikį Lietuvos visuomenei pirmiausia turėtų įsisa-moninti atsakingos valstybinės institucijos, ypač tos, kurios skelbiasi atstovaujančios sa-vo piliečių sveikatai ar net ją saugančios.

Projektą, pradėtą LGGRTC ir VU Klini-kinės psichologijos katedros, turėtų pradėti kuruoti bei finansuoti Vyriausybė per Svei-katos apsaugos ministeriją, juolab kad šis pro-jektas yra veikiantis ir pripažįstamas autori-tetingiausių Vakarų specialistų.

Tik tokiu atveju gal net artimiausiu laiku galėsime pradėti kalbėti apie realią pagalbą nuo okupacinių režimų nukentėjusiems žmonėms.

Raudonųjų partizanų ir Pietryčių Lietuvos kaimų savisaugos ginkluoti konfliktai 1943 m.

IVADAS

1943 m. rudenį nacių Vokietijos okupuotoje Lietuvoje siekiant apsiginti nuo stiprėjančios sovietinio ginkluoto pogrindžio veiklos kūrėsi vadinamoji ginkluota vietinė savisauga. Dėl daugelio istorinių priežasčių ir aplinkybių ji ypač paplito Pietryčių Lietuvoje. Įnirtinga kova tarp apsiginklavusių kaimų ir raudonųjų partizanų itin žiaurių, kraštutinių formų įgavo 1944 m., tačiau ginkluoti konfliktai Pietryčių Lietuvoje prasidėjo jau 1943 m. rudenį, vos tik susikūrus ir pradėjus veikti kaimų savisaugos struktūroms. Galima teigti, kad jau tada užsimezgė, susiformavo ir subrendo prielaidos ir sąlygos priešiškiems santykiams, lėmusiems 1944 m. Kaniūkų ir Bakaloriškių kaimų tragedijas, žmonių žudynes, daugelį kitų skaudžių įvykių.

Šio tęstinio (dviejų dalių) straipsnio tikslas yra: 1) atskleisti sovietinio ginkluoto pogrindžio Pietryčių Lietuvoje atsiradimo, vidaus raidos, plėtros problemas, kurios lėmė apskritai išskirtinę, specifinę šio pogrindžio padėtį lyginant su kitais Lietuvos regionais, tų problemų aspektu panagrinėti raudonųjų partizanų santykius su Pietryčių Lietuvos valstietija, susikūrusiomis kaimų savisaugomis, tarpusavio priešpriešos priežastis bei aplinkybes (šių klausimų išaiškinimas padės geriau su-

vokti ir jau nagrinėtas Kaniūkų ir Bakaloriškių kaimų tragedijas); 2) remiantis archyviniais šaltiniais ir žmonių atsiminimais nušviesti raudonųjų partizanų 1943 m. Pietryčių Lietuvoje įvykdytas svarbiausias baudžiamąsias akcijas prieš apsiginklavusius kaimus siekiant juos nuginkluoti, užkirsti kelią kaimų savisaugos egzistavimui ir plitimui, ginkluoto pasipriešinimo galimybei. 1943 m. raudonieji partizanai įvykdė mažiausiai tris tokias akcijas: lapkričio mėnesį Valkininkų valsčiuje prieš Daržininkų ir Dargužių kaimus, gruodžio mėnesį – Onušio valsčiuje prieš Grinkuvos kaimą.

RAUDONIEJI PARTIZANAI RŪDNINKŲ GIRIOJE

Pietryčių Lietuvoje nusidriekusi Rūdninkų giria – didžiulis (apie 40 tūkst. ha), susisiekiantis su Gudų giria Baltarusijoje miškų masyvas gamtiniu geografiniu atžvilgiu buvo patogi vieta partizanų veiklai. Tačiau palankių geografinių gamtinių sąlygų ir veiksnių toli gražu nepakanka tokiai veiklai išplėsti. Iki pat 1943 m. rudens raudonųjų partizanų veikla čia buvo palyginti silpna. 1942 m. kovo mėnesį į Rūdninkų girią desantu atsiųsta LKP(b) CK (antroji) opera-

tyvinė grupė, turėjusi organizuoti sovietinį pagrindį Pietryčių Lietuvoje, iškart buvo likviduota; iš esmės nieko nenuveikė ir tais pačiais metais liepos mėnesį čia atvykusi Michailo Afonino (Petro) vadovaujama grupė. 1943 m. rudenį į Rūdninkų girią atvykęs ir išsiaiškinęs padėtį Marijonas Miceika (Gabrys) (jis vadovavo LKP(b) Vilniaus miesto ir apskrities pagrindiniam komitetui) Antanui Sniečkui į Maskvą pranešė, kad Petras iki tol „gyveno beveik ramiai“, buvo neaktyvus¹. Dar prasčiau M. Afonino ir kitų sovietinių desantininkų veiklą vertino į Rūdninkų girią paskui M. Miceiką atvykęs Genrikas Zimanas; anot jo, vietos gyventojai dar neturėjo progos pažinti (sovietinių) partizanų, turėjo reikalų „beveik su tikrais banditais“, kurie „nerodė darbo“ prieš vokiečius, bet daug kur plėšikavo, mušė, prievartavo, girtuokliavo ir žudė, dėl to gyventojai „bijo mūsų ir dažnai laiko vokiečius savo globėjais ir gynėjais“². Sovietinis ginkluotas pagrindis organizuotis ir plėtotis pradėjo nuo 1943 m. vasaros pabaigos, kai Rūdninkų girioje pasirodė geriau parengti ir ginkluoti aktyvios ginkluotos partizaninės kovos šalininkai ir jos organizatoriai, turėję pastovų ryšį su Maskva, konkretesnes užduotis veikti Pietryčių Lietuvoje ir, atsiradus palankioms aplinkybėms, vėliau skverbti gilyn į Lietuvą. Tiesą sakant, jų sėkmę objektyviai lėmė ne tiek asmeninės savybės, o 1943 m. pakitusios, palankesnės sovietiniam pagrindžiui Lietuvoje veiklos sąlygos.

G. Zimanas į Rūdninkų girią atvyko 1943 m. spalio 4 d. Jis buvo LKP(b) CK ir Lietuvos partizaninio judėjimo štabo (LPJŠ) operatyvinės grupės, tų pačių metų balandžio pabaigoje desantu per fronto liniją atvykusios į Baltarusijos miškus, narys, jos vadovo Motiejaus Šumausko (Kazimiero) pavaduotojas.

Kaip minėta, G. Zimanas buvo aktyvios ginkluotos kovos ir veiksmų prieš okupan-

tus vokiečius šalininkas. Aktyviai veikdamas Lietuvoje (M. Šumauskas visą vokiečių okupacijos laikotarpį praleido Kazėnų ir Naručio miškuose Baltarusijoje), G. Zimanas tapo tiesioginiu, tikruoju Lietuvos sovietinio partizaninio judėjimo vadovu; jo veiklos zonoje buvo svarbiausi Lietuvos centrai – Vilnius ir Kaunas. Tai rodo kad ir toks faktas: kai 1944 m. pradžioje LKP(b) CK ir LPJŠ operatyvinė grupė buvo reorganizuota į du vadovaujančius centrus – LKP(b) Šiaurės ir Pietų sričių komitetus, LKP(b) CK pirmasis sekretorius, LPJŠ viršininkas A. Sniečkus teisę veikti LKP(b) CK vardu suteikė G. Zimano vadovaujamam Pietų srities komitetui, kaip „turinčiam ryšius su pagrindiniais krašto centrais“³.

Apie raudonųjų partizanų veiklos suaktyvėjimą 1943 m. rudenį Rūdninkų girioje, atvykus G. Zimanui ir kitiems sovietinio pagrindžio organizatoriams, galima pateikti nemažai faktų ir duomenų. Jau spalio 6 d. G. Zimanas išsiųstoje A. Sniečkui į Maskvą radiogramoje pareikalavo į Rūdninkus atsiųsti didelį kiekį krovinių⁴ (t. y. ginklų ir šaudmenų). Buvęs sovietinis partizanas Juozas Olekas savo atsiminimuose (patvirtindamas jau minėtus faktus) rašo, kad iki G. Zimano grupės atvykimo „aktyvi ginkluota kova prieš karinius objektus nebuvo organizuojama“, anksčiau veikusių ir su G. Zimanu atvykusių sovietinių pagrindininkų nuomonės „dėl kovos formų“ išsiskyrė. Pirmųjų nuomone, reikėjo užsimaskuoti, laukti, siekti „išsaugoti kadrus“. G. Zimanas ir su juo atvykę pagrindininkai buvo kitokios nuomonės: jie visaip plėtė masinę ginkluotą kovą, todėl 1943 m. rudenį įvyko „persilaužimas aktyvios kovos pusėn“ ir kt.⁵

Persibazuodami į Rūdninkų girią G. Zimanas ir kiti sovietinio ginkluoto pagrindžio organizatoriai su savimi atsivedė nemažą grupę palyginti gerai ginkluotų partizanų (Mar-

girio, „Perkūno“ būrius); iš pradžių jie buvo svarbiausia raudonųjų partizanų karinė jėga ir atrama.

Kitas svarbus veiksnys, lėmęs ginkluoto sovietinio pagrindžio išplitimą ir sustiprėjimą Rūdninkų girioje 1943 m. rudenį, buvo masinis žydų atvykimas iš vokiečių likviduojamo Vilniaus žydų geto. Pirmoji žydų grupė iš Vilniaus geto 1943 m. liepos pabaigoje patraukė į Naručio miškus pas Fiodoro Markovo partizanus; šie miškai iš pradžių buvo pagrindinė žydų judėjimo iš geto kryptis ir vieta. Tačiau galima paminėti bent keletą aplinkybių ir veiksnių, nulėmusių žydų iš likviduojamo Vilniaus geto išėjimą ne į Naručio miškus, o į Rūdninkų girią. Atvykę į Vilnių F. Markovo atstovai (kažkoks „nepatikrintas“, „avantiūristas“ Šutanas) veikė su dideliais užmojais, neatiškančiais konspiracinių veiklos sąlygų (planus trauktis į Naručio miškus atskleidė Vilniaus geto žydų policijos vadovybei, jos viršininkui Desleriui įteikė laišką, kuriame nurodoma žydams vykti pas F. Markovą su ginklais, prašė žydų policijos pinigų sovietiniam „gynybos fondui“ ir kt.)⁶. Visa tai išgąsdino geto komunistinio pagrindžio veikėjus galimomis provokacijomis, pasalomis ir kt. Pasitraukimą į Naručio miškus taip pat sutrukdė ir apsunkino Rytų Lietuvoje rugpjūčio–rugsėjo mėnesiais vokiečių vykdyta didelė baudžiamoji operacija, masinės žmonių gaudynės darbams, Naručio ir kitų miškų valymas nuo sovietinių partizanų. Nemažą poveikį tam, kad žydai traukėsi būtent Rūdninkų girios kryptimi, turėjo ir vadovaujančių sovietinių Lietuvos partizanų desantininkų, visų pirma G. Zimano pasirodymas 1943 m. liepos mėnesį Naručio miškuose, jų išankstiniai planai įsikurti Rūdninkų girioje, steigti joje sovietinio partizaninio judėjimo Lietuvoje atramos bazę, apskritai jo plėtros visoje Lietuvoje perspektyvos.

G. Zimanas iš Naručio miškų A. Sniečkui į Maskvą 1943 m. liepos viduryje rašė apie F. Markovo atstovų veiklą Vilniuje, iš esmės jai nepritardamas. Anot jo, iš Maksimo (M. Korablikovo, sovietinio pagrindininko Vilniuje, užmezgusio ryšius su baltarusių partizanais) miesto (t. y. Vilniaus) atvyko būrys žydų jaunuolių, ištrūkusių iš geto; juos pasikvietė „mūsų kaimynas M-as“ (F. Markovas). Jam pirmiausia rūpėjo žydų ginklai. G. Zimanas dėstė, jog, nors žydai atėjo į Naručio miškus F. Markovo žinion, „jie yra mūsų krašto žmonės“, gerai pažįstantys Vilnių, darbo sąlygas jame, todėl negalima likti abejingam jų likimui. G. Zimanas aiškino, kad dėl tam tikrų (jo neįvardytų) priežasčių negalėjo atėjusių žydų priimti, tris iš jų nusiuntė atgal į Vilnių, penki palydėjo Orlovą (Sergejų Nevedomskį į Rūdninkų girią), septynis paėmė savo žinion, apginklavo ir laikinai paliko F. Markovo sudarytame „Keršto“ būryje⁷. Taigi G. Zimano veikla telkiant Rūdninkų girios raudonuosius partizanus prasidėjo jau Baltarusijos miškuose; jis stengėsi perimti pas baltarusių partizanus atvykusius Vilniaus geto žydus, nemažą jų dalį vienaip ar kitaip jam pavyko sukontroliuoti ir grąžinti partizanauti į Lietuvą.

Tarp daugelio aplinkybių, pristabdžiusių Vilniaus geto žydų bėgimą į Naručio ir kitus Baltarusijos miškus, matyt, galima išskirti stiprias antisemitines nuotaikas ir sunkią žydų padėtį baltarusių partizanų būriuose. Nuo 1943 m. balandžio partizanaudamas Baltarusijoje jas pastebėjo ir savo laiškuose į Maskvą A. Sniečkui apie jas rašė G. Zimanas. Jo žodžiais, baltarusių partizaninis judėjimas, neišskiriant ir vadų, labai smarkiai „užnuodytas antisemitinėmis nuotaikomis“. Nuo jų esą buvo laisvi tik vienas kitas iš sąmoningiausių vadų (F. Markovas, Ponomariovas); kai kurie baltarusių partizanų vadai, nors vyrai „neblogi ir drąsūs“, žydų atžvilgiu kalba iš „gebelsinės maldak-

nygės“, svajoja apie Sovietų Sąjungą be žydų, apie reformas joje, eliminuojančias žydus po karo. Eiliniai partizanai netgi užpuldinėja žydus partizanus, juos nuginkluoja, kartais net nužudo⁸.

Antisemitizmo šaknys tarp Baltarusijos partizanų buvo įvairios. Dideliems jų būriams labai trūko ginklų, apskritai materialiai jie buvo menkai aprūpinti. Tai lėmė sunkią ir sudėtingą žydų padėtį Baltarusijos miškuose; ją aiškiai matė ne tik G. Zimanas, bet ir kiti iš sovietinio užnugario atvykę Lietuvos sovietinio pogrindžio vadovai. Antai M. Šumauskas 1943 m. rudenį A. Sniečkui rašė: „Čia [Kazėnų ir Naručio miškuose. – R. Z.] vyksta nemažai neleistinų dalykų, prieš kuriuos niekas neprotuoja. Turiu galvoje Vilniaus geto žydus. Vilniaus geto žydų organizacija apginklavo nemažą grupę žydų, atėjusių į šias vietas. Čia juos pasitiko Markovo žmonės, daugelį žydų nuginklavo, atėmė ne tik visus ginklus, bet ir laikrodžius“ (jie neva atiminėti „valstybės gynimo tikslams“), „odinius paltus, batus, vienu žodžiu, apiplėšė, o žmones paleido miškan likimo valiai. Tikri faktai, kad daugelis žydų dabar vaikšto apsiredę skarmalais ir beveik basi, o daugelis markoviečių „išsifrantavę“ žydų paltais ir batais“. M. Šumauskas darė išvadą: kad ir kas būtų, bet žydai tokios skriaudos iš mūsų pusės neturėtų sulaukti; jis retoriškai klausė: „Kuo partizanai skiriasi nuo plėšikų, jeigu taip su žydais elgiasi“? ir atsakė: „Atrodo, niekuo“⁹.

Žydams priešiškas nuotaikas tarp baltarusių (ir Lietuvos) sovietinių partizanų 1943 m. rudenį Baltarusijos miškuose stiprino ir neigiami reiškiniai žydų partizanų gretose. Vos atvykę iš Vilniaus geto žmonės pateko į ginkluotos kovos verpetą, nespėjo prisitaikyti prie partizaninio gyvenimo sąlygų, o 1943 m. vasara ir ruduo sovietiniams partizanams Kazėnų ir Naručio miškuose kaip niekada buvo sunkus laikotarpis, nes vo-

kiečiai, kaip minėta, blokavo šiuos miškus ir ieškojo partizanų. Dar prieš Naručio miškų blokadą siekiant išvengti nereikalingų aukų G. Zimano rūpesčiu puikiai (automatais) apginkluota 17-os Vilniaus geto žydų grupė buvo išsiųsta pietų kryptimi ir apsistojo Voropajevo miškuose. Vokiečiai, valydamie šiuos miškus, be jokio pasipriešinimo paėmė žydus partizanus į nelaisvę. Vokiečiams pažadėjus dovanoti gyvybes, žydai išdavė jiems žinomas partizanų slėptuves; žuvo nemažai baltarusių ir lietuvių sovietinių partizanų. Tai buvo didelė žydų partizanų ir G. Zimano nesėkmė, sukėlusią tarp sovietinių partizanų didžiulį pasipiktinimą žydais ir pakursčiusi antižydiškas nuotaikas. Be to, vokiečiai sąmoningai stengėsi jas sustiprinti tarp sovietinių partizanų ir vietos gyventojų, tyčiodamiesi iš žydų kovotojų: suimti žydai buvo vedžiojami už nugaros surištomis rankomis ir ant krūtinių pakabintais automatais. Šį įvykį smulkiai aprašęs sovietinis partizanas Jonas Macevičius (Žaibas) pažymėjo, kad po šio įvykio tarp partizanų „antisemitizmo klausimas dar paaštrėjo“¹⁰.

Galima daryti prielaidą, kad antisemitizmas ir antižydiškos nuotaikos tarp baltarusių partizanų palengvino G. Zimano (ir kitų Lietuvos sovietinio pogrindžio vadovų) pastangas nukreipti bėgančių iš Vilniaus geto žydų srautą į Rūdninkų girią.

Nuo 1943 m. rugsėjo vidurio Rūdninkų girios raudonųjų partizanų vadai į Maskvą pradėjo siųsti pranešimus apie žydų iš Vilniaus geto atvykimą. M. Miceika (Gabrys) 1943 m. rugsėjo 14 d. pranešė, kad rugsėjo 13 d. atvyko 20 žmonių, ginkluotų „trumpaisiais“ ginklais¹¹. M. Afoninas (Petras) rugsėjo 21 d. rašė apie 74 vyrų ir moterų žydų atvykimą, pažymėjo, kad atvykę žydai reikalavo juos priimti į partizanų būrį. M. Afoninas nežinojo, kaip pasielgti, prašė nurodymų iš LPJŠ vadovų Maskvoje¹². Rugsėjo 24 d. M. Miceika pranešė, kad atvyko 100 žydų,

ginkluotų „trumpaisiais“ ginklais, grupėje buvo 20 moterų. M. Miceikos žodžiais, M. Afoninas nesutiko atvykusių žydų priimti į būrį, jis taip pat nežinojo, ką daryti, laukė atsakymo iš Maskvos¹³. Rugsėjo 29 d. M. Miceika pranešė apie dar 97 žydų atvykimą (kartu su jais atvyko ir Vilniaus geto pasipriešinimo kovos štabas); tarp atvykusiųjų buvo daug kovingai nusiteikusių, bet blogai ginkluotų jaunuolių, jie atkakliai reikalavo sprogmenų ir ginklų¹⁴.

Akivaizdu, kad ir LPJŠ vadovai Maskvoje nežinojo, ką daryti su atvykusiais žydais; jų nuomonės išsiskyrė. A. Sniečkus 1943 m. rugsėjo 23 d. M. Afoninui ir Josifui Nikitinui (Sokolovui) nurodė iš atvykusių iš Vilniaus geto žydų, kruopščiai juos patikrinus, organizuoti nedidelius savarankiškus būrius, kelti jiems partizaninės kovos uždavinius, šiek tiek vėliau, rugsėjo 29 d. – Vilniaus geto žydams organizuoti atskirą bazę, paskirti vadovybę, duoti operatyvius kovos uždavinius, neleisti jiems nieko neveikti¹⁵.

Įdomu pažymėti, kad atskirų žydų būrių steigimui nepritarė G. Zimanas; tokių būrių steigimą jis laikė „netikslingu dalyku“. Spalio pradžioje jis A. Sniečkaus prašė leisti žydų grupes išskirstyti po anksčiau veikusių ar naujai kuriamus sovietinių partizanų būrius¹⁶. Tačiau tokiai G. Zimano pozicijai nepritarė LPJŠ viršininko A. Sniečkaus pavaduotojas Danilas Šupikovas. Jo nuomone, žydų partizanų paskirstymas po sovietinių partizanų būrius gali neigiamai paveikti Lietuvos gyventojų nuomonę apie sovietinius partizanus¹⁷.

Nepalanki buvo ir M. Šumausko pozicija žydų būrių ir žydų partizanų dalyvavimo sovietinio ginkluoto pogrindžio gretose klausimu. Jis 1944 m. pradžioje laiške A. Sniečkui pažymėjo, kad G. Zimano veiklos vietovėse susispietė daug pabėgusių žydų, ir nuogąstavo, kad G. Zimanas daugumos jų nepriimtų į būrius ir neginkluotų, nes tuo-

met pavirs „žydų partizanų vadu“, o su žydais partizanais esą dabar Lietuvoje labai sunku¹⁸. (Matyt, ir M. Šumauską buvo paveikę minėti neigiami, nesuderinami su sovietinio partizano vardu žydų partizanų poelgiai bei atitinkamos reakcijos į juos.)

Tuo tarpu žydų skaičius Rūdninkų girioje ir toliau didėjo. Nors jų masinis atvykimas iš 1943 m. rugsėjo 25 d. likviduoto Vilniaus geto nutrūko, žydai ir toliau vyko iš Kauno geto¹⁹.

Pats G. Zimanas taip pat nenorėjo tapti vien „žydų partizanų vadu“, jis pasisakė už bendrus, „internacionalinius“ būrius. Tokius būrius formuoti buvo tikslingiau politiškai (turėjo rodyti, kad visų tautybių gyventojai kovoja su okupantais, žinoma, už sovietų valdžią); tai turėjo padėti įveikti antisemitizmo apraiškas ir kt. Yra duomenų, kad G. Zimanas netgi siekė sustabdyti ar apriboti žydų srautą į Rūdninkų girią: 1943 m. pabaigoje jis A. Sniečkaus prašė uždrausti Kauno sovietinio pogrindžio vadovams siųsti į partizanų būrius ginkluotus žmones iš Kauno geto, siūlė ištrūkusiems iš Kauno geto žydams kurtis pas gyventojus kaimuose²⁰.

Vis dėlto sprendžiant žydų įtraukimo į sovietinį ginkluotą pogrindį organizacinius klausimus iš pradžių vadovautasi LPJŠ viršininko A. Sniečkaus nuomone ir požiūriu: spalio mėnesį Rūdninkų girioje iš Vilniaus geto žydų turėjo būti sudaryti 4 būriai po 65 žmones kiekviename²¹ (būriai pavadinti „Mirtis fašizmui“ (vadas Šlioma Brandtas), „Keršytojas“ (vadas Aba Kovneris), „Kova“ (vadas Aronas Aronovičius), „Už pergalę“ (vadas Šmuelis Kaplinskis)). Tačiau žydai partizanai „netilpo“ į 4 suformuotus būrius, daug jų buvo ir kituose Rūdninkų girioje veikusiuose būriuose. Kauno geto žydai buvo telkiami atskirame būryje „Mirtis okupantams“.

LPJŠ vadovai Maskvoje ir į Rūdninkų girią atvykę raudonųjų partizanų vadai nebu-

vo nusistatę prieš žydus, juo labiau prieš žydų partizanus, kovojusius sovietiniame pogrindyje. Kai kurie iš jų buvo susigyvenę su žydais dar komunistiniame pogrindyje nepriklausomos Lietuvos laikais. Nacių okupacijos metais lietuvių ir žydų komunistai tęsė iš esmės tą pačią bendrą kovą, tik priešas buvo daug pavojingesnis, o kova – nepalyginamai rūstesnė. Dėl tragiško likimo žydų tauta sulaukė lietuvių komunistų užuojautos, sovietinio pogrindžio vadovai lietuviai smerkė antisemitizmą ir kovojo su jo apraiškomis. Lietuvos sovietinio partizaninio karo istorijoje nėra užfiksuota ryškių antisemitinių reiškinių, juo labiau žmonių nužudymo faktų, kokių buvo Baltarusijoje (tai rodo jau cituoti M. Šumausko žodžiai, smerkiantys elgesį su žydais baltarusių partizanų būriuose). Tokių vertinimų galima pateikti ir daugiau. Antai kai M. Afoninas 1944 m. pavasarį A. Sniečkui pranešė, kad nuo netikėtos žydų partizanų iš būrio „Mirtis okupantams“ ugnies buvo sunkiai sužeistas partizanas Bevardis (Jonas Čiulada), A. Sniečkus jam priekaištavo: „Netaktiškai elgiatės išskirdami tik žydus kaip nelaimingų atsitikimų kaltininkus“²².

Raudonųjų partizanų vadovai Lietuvoje (neišskiriant ir paties G. Zimano) kratėsi jų vadovaujamo pogrindžio žydiškumo įvaizdžio pirmiausia dėl politinių priežasčių. Nacionaline sudėtimi daugiausia žydiška buvo 1942 m. sovietiniame užnugaryje suformuota Raudonosios armijos 16-oji lietuviškoji šaulių divizija. 1943 m. rudenį Rytų ir Pietryčių Lietuvoje tokiu pradėjo darytis ir besiplečiantis sovietinis ginkluotas pogrindis (Rūdninkų girioje jis iš esmės tokiu ir tapo). Viena iš šio reiškinių „blogybių“ buvo ta, kad ji atitiko kertinius vokiečių propagandos teiginius apie žydų vaidmenį „už Stalino pečių“.

Matyt, daugiausia tokiais motyvais nuo 1944 m. pradžios pradėta vykdyti žydų partizanų būrių reorganizacija, sugrįžta prie

G. Zimano siūlymo organizuoti „internacionalinius“, mišrius, daugiataučius būrius. Siekiant sovietinį pogrindį „sulietuvinti“ būrių vadai žydai pakeisti vadais lietuviais. Beje, reorganizacijos priežastimi bent iš dalies galėjo būti ir tam tikri neigiami žydų būrių veiklos aspektai. A. Sniečkus 1944 m. pavasarį M. Miceikai ir M. Afoninui nurodė: „Iš [Raudonosios armijos] žvalgybos valdybos pasiekė žinios, kad kai kurie žydų būriai marodieriauja, atiminėja iš gyventojų auksą, laikrodžius, medžiagas ir kitą turtą. Patikrinkite ir jeigu pasitvirtins, reikia patraukti atsakomybėn marodieriavimo iniciatorius, didžiausius piktavalius sušaudyti nepaisant tautybės. Mes buvome nurodę žydus išskirstyti po visus būrius“²³.

Nors ir mėginta daryti reorganizacijas, imtis „kosmetinio“ pobūdžio priemonių siekiant „sulietuvinti“ sudarytus iš žydų (ir buvusių karo belaisvių) būrius, padėtis iš esmės mažai kuo keitėsi. Lietuvos sovietinio partizaninio judėjimo „lopšyje“ – Rūdninkų girioje nuo 1943 m. rudens žydai partizanai sudarė didžiausią nacionalinę grupę (žr. lentelę 144 p.).

Antrą pagal didumą Rūdninkų girios sovietinių partizanų grupę sudarė buvę Raudonosios armijos kariai, pabėgę vokiečių karo belaisviai, tautybės atžvilgiu – rusai, ukrainiečiai, baltarusiai, apskritai rusakalbiai. Lietuvoje įkurdintose karo belaisvių stovyklose (Kaune, Vilniuje, Alytuje, Šiauliuose ir kitur) ir jų filialuose buvo laikomi ir marinaimi badu tūkstančiai karo belaisvių. 1943 m. vis labiau ryškėjant nacistinės Vokietijos pralaimėjimui, artėjant frontui, karo belaisviai ėmė bėgti iš karo belaisvių stovyklų, iš darbų pas ūkininkus, iš karo belaisvių transportų, siunčiamų per Lietuvą darbams į Vokietiją ir kt. Į partizanų būrius pradėjo telktis anksčiau pabėgę ir besislapstantys karo belaisviai, asmenys, dezertyravę iš vokiškų karinių formuočių.

Tik trečią, labai nedidelę Rūdninkų girios sovietinių partizanų grupę sudarė vietos gyventojai – lietuviai ir lenkai.

Rūdninkų girioje veikusių raudonųjų partizanų skaičius ir nacionalinė (pagrindinių tautybių) sudėtis matyti iš pateikiamos lentelės. Žmonių skaičius būriuose dažnai keitėsi, taigi ir jų nacionalinė sudėtis nebuvo pastovi (apskritai sovietiniai šaltiniai, atspindintys būrių nacionalinę sudėtį, yra negausūs ir

prieštaringi). Iš būrio „Mirtis okupantams“ 1944 m. kovo mėnesį buvo išskirti 2 būriai (Vlado Barono ir „Pirmyn“, kiekviename būryje buvo po 50 žmonių) ir išsiųsti į Kazlų Rūdos miškus²⁴, būryje „Už tėvynę“ palyginti daug lietuvių atsirado tik paskutiniais vokiečių okupacijos mėnesiais ir kt. Lentelėje trūksta duomenų apie Margirio būrio nacionalinę sudėtį; oficialiais LPJŠ duomenimis, 1944 m. pavasarį jis buvo išformuotas.

Rūdninkų girioje veikusių sovietinių partizanų būrių skaičius ir nacionalinė sudėtis (1944 m. liepos mėn.)*

Būrio pavadinimas	Lietuviai	Rusai	Žydai	Kiti	Iš viso
„Mirtis fašizmui“	5	16	39	–	60
„Keršytojas“	1	5	100	–	106
„Už pergalę“	1	5	106	7	119
„Kova“	2	16	58	–	76
„Už tėvynę“	29	87	19	–	135
„Išlaisvintojas“	5	89	18	–	112
„Laisvoji Lietuva“	1	38	54	–	93
„Pergalė“	5	58	20	–	83
„Perkūnas“	9	75	37	–	121
„Mirtis okupantams“	3	104	51	6	164
A. Mickevičiaus	15	38	14	21	88

* LPJŠ 1944 m. spalio 4 d. duomenys apie partizanų būrius, išėjusius iš miško, LYA, f. 1771, ap. 7, b. 120, l. 13–14.

G. Zimano pranešimai į Maskvą rodo, kad 1943 m. lapkričio viduryje Rūdninkų girioje veikė 9 būriai, juose buvo 460 žmonių, ginkluotų – 140; gruodžio pabaigoje – 12 būrių, iš viso 650 žmonių, ginkluotų – ne daugiau kaip 50 proc.; 1944 m. kovo viduryje – 13 būrių, iš viso apie 1 tūkst. žmonių²⁵.

Be G. Zimanui pavaldžių partizanų, Rūdninkų girioje veikė Raudonosios armijos generalinio štabo, SSRS NKVD–NKGB grupės, į girią skverbėsi baltarusių sovietiniai partizanai. Įvairių kitų šaltinių duomenimis, 1944 m. pavasarį girioje buvo apie 2 tūkst. partizanų ir besislapstančių žmonių.

Pateikta plati medžiaga apie Rūdninkų girios raudonųjų partizanų nacionalinę sudėtį, skaičių ir kt. byloja apie įvairaus pobūdžio priežastis ir aplinkybes, sudariusias sąlygas didžiulei priešpriešai ir konfliktui tarp raudonųjų partizanų ir vietos gyventojų atsirasti ir suvežėti. 1943 m. rudenį Rūdninkų girioje per trumpą laiką stichiškai susikoncentravus palyginti dideliu skaičiumi žmonių, jų egzistencijos palaikymas, visas materialinis aprūpinimas ėmė gulti ant vietos gyventojų, pirmiausia valstiečių, pečių. Raudonieji partizanai Lietuvoje maisto produktų iš sovietinio užnugario apskritai beveik niekada negavo, o G. Zimano vado-

vaujami Rūdninkų girios partizanai nuo 1943 m. ankstyvo rudens iki 1944 m. balandžio pradžios negavo ir jokios ginkluotės bei šaudmenų. Dėl to Pietryčių Lietuvos kaimai ar atskiros sodybos buvo puolamos ne tik siekiant apsirūpinti maistu, bet ir ginkluotis iš kaimų savisaugininkų ir kitų asmenų atimtais ginklais (šie ginklai iš esmės tapo pagrindiniu raudonųjų partizanų ginklavinimo šaltiniu). Išsimaitinimo ir apsiginklavimo poreikiai lėmė dažnas ir dideles maisto paruošų bei kitokias operacijas, kurios toli gražu ne visada buvo sėkmingos. Antai 253-iojo lietuvių savisaugos bataliono Rakliškių atsparos punkto kariai, 1944 m. sausio pradžioje surengę pasalą prie Posol (Pasalio?) kaimo, iš sovietinių partizanų atėmė 5 karves, 16 avių, 3 kiaules, per susišaudymą užmušti 6 arkliai. Atimti gyvuliai gražinti jų savininkams, nes paaiškėjo, kad jie – mažžemiai valstiečiai, turėję tik po 1 arklį²⁶. Kita vertus, sovietinio partizaninio gyvenimo vidaus raida ir logika reikalavo kovoti aktyvią ginkluotą (idėjinę) kovą, tačiau nepajėgiant kovoti su rimtesniu priešu – vokiečių ir lietuvių karinėmis ir policijos pajėgomis, sovietinių partizanų veiksmai nukrypo į silpniausią „priešo“ grandį – kaimų savisaugas, kurios sovietinių partizanų būrių ataskaitose dažnai skambiai vadintos „priešo garnizonais“. Kaip matyti iš Rūdninkų girioje veikusių būrių ataskaitų, jų sėkmingai įvykdyti „kovos veiksmai“ dažniausiai buvo įvairios paruošos, o tikrieji kovos veiksmai dažnai likdavo neįvykdyti²⁷.

Raudonųjų partizanų terorizuojami Pietryčių Lietuvos kaimai ginklavo ir stengėsi nuo jų gintis. Susidarė tarsi užburtas priešiško, neapykantos ir tarpusavio konfliktų ratas.

Politiniu atžvilgiu Rūdninkų girios apylinkėse atsirado didžiulė disproporcija tarp sovietinio ginkluoto pagrindžio dalyvių gausos ir jo populiarumo bei atramos tarp vie-

tos gyventojų. Dalyvių nacionaline sudėtimi gana margas sovietinis pagrindis niekur Lietuvoje nebuvo populiarus dėl savo politinių ir socialinių kovos tikslų, vietos gyventojai jo aktyviau ir plačiau nerėmė. Šis pagrindis Lietuvoje gynė SSRS politinius valstybinius interesus, veikė kaip naujos sovietinės okupacijos siekianti jėga, šių tikslų siekusi įvairiomis, net ir represinėmis, nusikalstamomis priemonėmis. Tačiau tai, kad absoliučią jo dalyvių daugumą ir pagrindą Pietryčių Lietuvoje sudarė dvi žiauriausiai vokiečių okupacijos metais terorizuotos žmonių kategorijos – žydai ir sovietiniai karo belaisviai (daugiausia rusai), padėtį dar labiau komplikavo ir skatino abipusį priešišumą. G. Zimano ir kitų vadų atsinešta į Rūdninkų girią aktyvios kovos taktika rado palankią terpę būtent tarp sovietinio ginkluoto pagrindžio dalyvių žydų ir buvusių raudonarmiečių, karo belaisvių. Sovietinio pagrindžio dalyvių žydų santykiai su lietuviais (ir lenkais) buvo sudėtingi, nes patyrę tragišką holokausto aukų lemtį, visai terorizuoti žmonės buvo linkę į radikalius veiksmus ir turėjo jiems daug psichologinių motyvų, taip pat ir gintis bandžiusių kaimų savisaugininkų atžvilgiu. Raudonieji partizanai, buvę vokiečių karo belaisviai, buvo sovietiniai žmonės, išaugę ir subrendę komunistinės santvarkos ir ideologijos sąlygomis, tokioje aplinkoje, kurioje nebuvo vietos tolerancijai, pagarbos privatinei nuosavybei, prigimtiniams žmogaus teisėms. Jie veikė šiurkščia ginkluota jėga, smurtu ir prievarta, kartais laikydamiesi šovinistinių, didžiarusiškų pozicijų, net nesidangstydami kovos dėl politinio ir socialinio lietuvių tautos ir Lietuvos „išvadavimo“ idėjomis. Jų aktyvumą ir agresyvumą stiprino ir noras išpirkti savo kaltę „socialistinei tėvynei“ už pasidavimą priešui, tarnavimą jam vokiečių karinėse ir policinėse formuotėse. Buvusių karo belaisvių, tapusių raudonaisiais partizanais, atsimini-

muose pasitaiko teiginių apie „apsiginklavinimą iki dantų“, kovą su įvairiais „fašistais“ – „lietuvių šauliais“, policininkais, naikinimą visų, kurie ėjo prieš sovietų valdžią, sovietinę liaudį, „rusų liaudies reikalą“, „kėsinosi į šventąją Rusijos žemę“ ir pan.

Kad sovietinis ginkluotas pagrindis apskritai yra svetimas vietos gyventojams ir dėl to kyla problemų, suprato ir jo organizatoriai bei vadovai. Praėjus daugiau kaip 20 metų po karo G. Zimanas apie savo bendražygį M. Afoniną ir jo partizanavimą Rūdninkų girioje rašė: „...jeigu žmogus, gimęs ir augęs Lietuvoje, turėjo vilčių, kad tas ar kitas senas draugas, giminė parems jį (nors tos viltys dažnai nepasiteisindavo, tas, kuris gražiai šypsojosi tarybiniais metais, okupacijos laikų kartais kalbėti nenori, iš tolo neprisileidžia), tai apie ką galėjo galvoti žmogus, kuris tik vienerius metus gyveno Lietuvoje, kuris neturi nei giminių, nei gerų pažįstamų? Afoninui šie klausimai buvo dar opesni. Jis nemokėjo vietinių kalbų – nei lenkų, nei lietuvių, negalėjo per metus dargi gerai iširti sąlygas“²⁸. LPJŠ viršininkas A. Sniečkus ne kartą sovietinio ginkluoto pagrindžio vadovams rekomendavo būtinai įtraukti į darbą daugiau vietos gyventojų, kad jis taptų populiariausias, nes žydams ir sovietiniams karo belaisviams esą sunku patraukti paskui save vietos gyventojus ir kt. Tačiau šias rekomendacijas jiems labai sunkiai sekėsi įgyvendinti.

Kokia padėtis buvo 1943 m. rudenį Rūdninkų girioje susikūrusiuose žydų būriuose, matyti iš būrio „Už pergalę“ istorijos. Joje rašoma: „Nebuvo ginklų, nebuvo maisto, žmonės neturėjo kuo apsirengti, bet, nepaisydami bado ir šalčio, išėjo prie plento ir nutraukė ryšį tarp Vilniaus ir Gardino“. Tai buvo pirmoji užduotis; ją įvykdžius, apsirūpinta maisto produktais aplinkiniuose kaimuose. Vėliau štabas iškėlė uždavinį ginkluotis ir verbuoti žmones. Žmonių verbuoti

į Vilnių pasiūsta viena partizanė, buvo paskirti žmonės, kurie užmezgė ryšius su kaimais siekiant nustatyti, kas apsiginklavusiuose kaimuose turi ginklų. Tai nustačius, buvo paskirti žmonės ir jiems duota užduotis atimti ginklus „plikomis rankomis“. „Nepaisydami sunkumų, rizikuodami gyvybėmis neginkluoti žmonės „plikomis rankomis“ išėjo ir agitacijos bei propagandos priemonėmis gavo ginklų“. Apsiginklavę kaimai šio būrio istorijoje vertinami kaip vienas didžiausių pavojų ir kliūčių partizanams vykdyti „kovines užduotis“, kurios esą vis dėlto buvo vykdomos²⁹.

Šis epizodas rodo, kokia sunki padėtis buvo žydų partizanų būriuose, tačiau jis neatspindi pačių konfliktų dramatizmo ir jų sukeltos įtampos bei neapykantos tarp konflikto dalyvių. G. Zimanas, vos atvykęs į Rūdninkų girią ir susidūręs su priešišku vietos gyventojų nusistatymu, kurio, matyt, nepatyrė partizanaudamas Baltarusijoje, rašė: „Ar šiaip, ar taip, paruoša yra dabar čia mums kovos uždavinys, kuriam mes kiekvieną kartą turim ruoštis kaip į mūšį“³⁰. Atvirai, ciniškai, vaizdžiai apie tokius konfliktus, ginklų ir maisto atiminėjimą iš Pietryčių Lietuvos valstiečių, jų terorizavimą (beje, laikydamasis lietuvių – sovietinio partizano istoriškai nerealių pozicijų, kad visa lietuvių tauta dalyvauja „visaliaudinėje“ kovoje su fašistiniais okupantais) rašė savo atsiminimų knygoje ir nepaskelbtuose, archyvuose išlikusiuose rašiniuose buvęs sovietinis partizanas Albertas Barauskas (iš visų sovietinių partizanų jis bene daugiausia skyrė dėmesio konfliktui su kaimų savisauga). Viename iš A. Barausko aprašytų epizodų jis ir jo „kovos draugai“ terorizuoja pasipriešinusį valstietį jo motinos, žmonos, kelių mažų vaikų akivaizdoje, reikalaudamas atiduoti ginklą: „Uždrožiau jam į ausį. Susvyruoja. Rėžiu antrą kartą, atsisėda. Duok ginklą, sakau. Neturiu, atsako tvirtu, kietu balsu. Žmona puola ant kelių,

berdama šuns ašaras, prašo: nemuškite jo, jis „brauniko“ neturi. Vaikučiai išsigandę guli lovoje įsikniaubę į pagalvius. Gaila žiūrėt. Už ką jie privalo mūsų bijoti, ar už tai, kad mes, lietuviai, užėjom ginklą paimti? Ne. O tik už tai, kad jų tėvas į mus šaudė ir norėjo pabėgti, pranešti ginkluotam kaimui R. Užsidegė bolševikiški jausmai. Įsakau vyrams duoti į kaulus pardaviko skūrai“. Valstietį mušti liaujamasi, kai jis sutinka atiduoti ginklą ir keletą šovinių: „Jauna, graži žmona stovi išsigandusi. Senutės rankose dreba balana, o tėvynės išdavikas sėdi ant suolo apdaužytas kaip šuo ir laukia sušaudymo“. Aplaužytais šonkauliais valstietis paliekamas gyvas, raudonieji partizanai esą žmonių nešaudo, jiems „pakanka vokiečių“. Išeidami sovietiniai partizanai neva net atsisako jiems siūlomų lašinių ir sviesto, atseit jis nesąs vertas, kad „dori partizanai“ valgytų jo maistą³¹.

Panašų epizodą aprašo ir kitas buvęs sovietinis partizanas, A. Barausko bendrapavardis, būrio „Dainavos partizanas“ vadas Juozas Barauskas. Pasak jo, nakvojant kaimuose pasitaikydavo įdomių ir juokingų įvykių. Kartą prisibeldę pas vieną valstietį raudonieji partizanai pamatė tokį vaizdą: visi sugulę ant grindų „lyg prieš mirtį“, šeiminko žmona ir dukros vienmarškinės, puola kojų bučiuoti, kažko maldauja. Atsitokėjusios moterys aiškino, kad „buržuaziniai nacionalistai“ jiems prikalbėję nebūtų dalykų apie sovietinius partizanus, esą jie žudo, pjauna, kankina³².

Būrio „Mirtis okupantams“ partizanė Sara Ginaitė-Rubinsonienė savo atsiminimų knygoje aprašo 1943 m. gruodžio pabaigoje partizanų vykdytą „ūkinę užduotį“: pasibeldus į nurodytos trobos langą, išsigandę šeiminkai uždegė balanas ir atidarė duris. Pareikalauta atnešti duonos, lašinių, druskos, liepta atidaryti tvartą ir atvesti karvę. Šeiminkas neskubėjo, todėl vienas partizanas

pats atidarė tvarto duris ir išvedė karvę. Toliau autorė rašo: „Aš norėjau kuo greičiau išeiti iš trobos, nematyti šeiminkų žvilgsnių, negirdėti jų aimanų ir prašymų...“³³

Kalbant apie raudonųjų partizanų konfliktą su kaimų savisaugininkais, apskritai Pietryčių Lietuvos valstietija, negalima nematyti ir jį stabdžiusių bei švelninusių aplinkybių. Atvira ginkluota kova raudoniesiems partizanams buvo politiškai nenaudinga, kenkė jų, kaip sovietų valdžios atstovų, „autoritetui“, nes jų veikla vertinta kaip turinti didžiulę reikšmę sovietų valdžios Lietuvoje ateičiai. 1943 m. komunistų partijos ir sovietinio pagrindžio vadovai kėlė uždavinį kurti platų antifašistinį frontą, įtraukti į kovą ne tik „darbo žmones“, bet patraukti į savo pusę ir kitus okupuotos Lietuvos visuomenės sluoksnius, kad okupantai kuo mažiau galėtų jais pasinaudoti. 1943 m. lapkričio viduryje, susikūrus ginkluotai savisaugai, A. Sniečkus sovietinio pagrindžio vadovams Lietuvoje aiškino: „Reikia veikti taip, kad gyventojai žinotų, jog partizanai neliečia Lietuvos valstiečių, nes Lietuvos valstiečiai patys remia partizanus; partizanai daužo vokiškus kolonistus ir padedančius vokiečiams bjaurius išdavikus. Reikia griežtai kovoti savo eilėse prieš tą nesusipratęsį elementą, kuris nesuprasdamas mūsų taktikos kartais gali paliesti ramius Lietuvos valstiečius. Priešingai, reikia veikti taip, kad iš sudaužyto kokio kolonisto dvarininko ar gyventojų nepakenčiamo vokiečių berno galėtų pasinaudoti ir patys valstiečiai“³⁴.

G. Zimanas, matyt, ir pats stengėsi vykdyti tokias direktyvas iš Maskvos; be abejo, jis gerai suprato, kad kovoti su Pietryčių Lietuvos valstietija ir jos ginkluotomis struktūromis – kaimų savisaugomis yra politiškai nenaudinga ir žalinga. 1944 m. pradžioje jis A. Sniečkui rašė apie nenorą „kariauti su gyventojais“, bet, deja, alternatyvų ginkluotai kovai su kaimų savisaugininkais nema-

tė: esą apsiginklavusių kaimų negalima palikti ramybėje, nes „jie gali sudaryti mums tokią padėtį, kad mes nosies neiškišime niekur“; „jei mes į juos nevažiuojame, nieko iš jų neimame, valstiečiai gali pradėti galvoti, kad tik pakanka apsiginkluoti ir „sargybauti“, ir partizanai neatvažiuos“. Todėl esą sovietiniai partizanai turi stoti į kovą su tokiais kaimais. G. Zimanas minėjo vieną „dar iš rudens“ sudegintą kaimą į pietus nuo savo bazės Rūdninkų girioje³⁵.

DARŽININKŲ KAIMO UŽPUOLIMAS

G. Zimano minimas pirmasis 1943 m. rudenį Pietryčių Lietuvoje raudonųjų partizanų užpultas ir nuo jų baudžiamosios akcijos nukentėjęs kaimas buvo Valkininkų valsčiaus Daržininkų kaimas. Daržininkai ir Dargužiai Valkininkų valsčiuje buvo didžiausi, grynai lietuviški kaimai; tarpukariu jie buvo valdomi lenkų valdžios. 1934 m. Daržininkuose gyveno 247 gyventojai³⁶.

Vokiečių okupacijos laikotarpis iki 1943 m. rudens Rūdninkų girios pietvakariame pakraštyje įsikūrusiuose Daržininkuose nebuvo ramus. Kaime apsilankydavo netoliese (Valkininkuose, Naujųjų Naniškių kaime) dislokuotų nedidelių įgulų vokiečių, latvių kareiviai, kaimo jaunimui grėsė išvežimas darbams į Vokietiją. Iškilus pavojui žmonės bėgdavo slėptis į girią, kartais ten ir nakvodavo. Kaimo žmonės gerai atsiliepia apie represines akcijas turėjusius vykdyti latvių kareivius: šie įspėdavo apie pavojus, pasiūsti vykdyti darbams renkamų žmonių gaudynes pašaudydavo, patriukšmaudavo, tačiau žmonių sugauti nesistengė. Iš didelio Daržininkų kaimo tik vienas žmogus paimtas darbams, bet ir jam pasisekė pabėgti.

1943 m. kaime pradėjo rodytis raudonieji partizanai, jų apsilankymai tapo vis dažnesni, jie reikalavo ne tik maisto, bet ir

drabužių, atiminėjo įvairų turtą, net vaikų drabužius. Įtampa ir priešprieša tarp raudonųjų partizanų ir Daržininkų kaimo didėjo. Ginkluota savisauga Daržininkuose, matyt, susikūrė tuoj pat – 1943 m. rugsėjį ar spalio pradžioje, kai tik vokiečiai leido jai kurtis. Jos susikūrimui įtakos turėjo ne vien materialiniai, savo ir kaimo bendruomenės turto gynimo, bet ir kiti – patriotiniai, psichologiniai motyvai. Valkininkų apylinkių lietuviškuose kaimuose buvo gyvos 1920 m. nepriklausomybės kovų su bolševikais ir lenkais idėjos, žmonių visuomeniniam aktyvumui įtakos turėjo beveik du dešimtmečius trukusi lenkų okupacinės valdžios tautinė ir kultūrinė priespauda. Kai 1939 m. Vilnija sugrįžo Lietuvai, suklestėjo tautinis ir kultūrinis gyvenimas; jis nutrūko dėl 1940-ųjų sovietinės okupacijos, bet vėl atsigavo vokiečių okupacijos metais. Vokietmetis, nors ir nelengvas, prieštaringas, apskritai buvo palankus lietuviškai veiklai. Iškilus sovietų partizanų pavojui, jos raiškos sudekdamoji dalis buvo vietinės, lietuviškos ginkluotos savisaugos kūrimas ir jos vykdytos savigynos priemonės.

Kaip matyti iš A. Barausko atsiminimų³⁷ (ir žmonių liudijimų), Daržininkų kaimo ginkluotą savisaugą organizavo ir jai vadovavo atsiųstas lietuvių policijos tarnautojas Meškutis, kilęs iš Dieveniškių apylinkių. Iš vietos gyventojų ją padėjo organizuoti Motiejus Žydelis, Stasys Toliavaiša ir kiti vyresnio amžiaus kaimo vyrai. Kaimo savisaugos, veikusios pagalbinės policijos teisėmis, branduolį sudarė apie 15 vyrų, jos būstinė buvo įsikūrusi Stašio, vėliau, kaimą iš dalies sudeginus, Kazlausko sodyboje³⁸. Kaimo sargybą iš eilės, pagal iš anksto sudarytą grafiką ėjo visų kaimo sodybų vyrai. Daržininkų kaimo savisaugos (savigynos) veikloje iš viso galėjo dalyvauti apie 50–60 vyrų.

Ginkluotas konfliktas tarp kaime susikūrusios ginkluotos savisaugos ir raudonųjų

partizanų išžiebė labai greitai. Anot A. Barausko, 1943 m. spalio pradžioje atėjusiai iš Baltarusijos miškų į Rūdninkų girią nemažai, apie 40 partizanų grupei greit baigėsi maistas, reikėjo skubiai išvykti pas valstiečius ir jo gauti „iš pradžių bent ligoniams“³⁹. Pagal A. Barausko išdėstytą įvykių versiją, 1943 m. spalio pradžioje (iš tikrųjų spalio viduryje) naktį Daržininkų savisaugininkai nušovė į kaimą maisto atėjusių septynių ginkluotų raudonųjų partizanų grupės vadą, viršilą desantininką Antaną Michalkevičių (Nerį). Nors A. Barauskas nerašo apie partizanų grupės veiksmus, iš jo pasakojimo matyti, jog kaimo kiemuose „supokšėjus šūviams“ jai teko bėgti, net palikus žuvusį kovos draugą. Negana to, vėliau sužinota, kad kaimo savisaugininkai labai nepagarbiai elgėsi su jo palaikais: pasak A. Barausko, nušauto partizano lavonas buvo pririštas prie arklio ir tampytas po kaimą, o „kai gyventojai iki soties prisibaisėjo šiuo reginiu“, jis nutemptas į galulaukio balą. Tokia „patyčia iš žmogaus“ ir žinia apie partizano žūtį „lyg verdančiu vandeniu perpylė“ Rūdninkų girios partizanus. A. Barauskas Rūdninkų girios partizanų vardu parašęs ir per ryšininką Meškučiui pasiuntęs protesto laišką⁴⁰. (Taip prasidėjo beveik iki pat vokiečių okupacijos pabaigos trukusi savotiška „diplomacija“ tarp raudonųjų partizanų ir Daržininkų kaimo – „susirašinėjimas“, atstovų susitikimai ir kt.)

Praėjus daugeliui metų A. Barauskas savo atsiminimuose apie sovietinių partizanų santykius su Daržininkų kaimu ir juos atspindinčius įvykius rašė vaizdžiai, tirštindamas spalvas, juos dramatinizuoja ir laisvai interpretuodamas⁴¹. Tačiau santykių esmę jis atskleidė neabejotinai teisingai: Daržininkų kaimas nebuvo svetingas Valkininkų apylinkėse savo veiklą plečiantiems raudoniešiams partizanams. Kruvinas incidentas ir partizano žūtis kaime 1943 m. spalio vidu-

ryje sukomplikavo susikūrusios ginkluotos savisaugos ir viso kaimo santykius su raudonaisiais partizanais. Galima manyti, kad įvykiai Daržininkuose sujaukė raudonųjų partizanų vadovybės Rūdninkų girioje rengtus kovos su besiginkluojančiais kaimais planus ir priemones (pirmiausia planuota pulti Dargužių kaimą), jie pagreitino baudžiamųjų ginkluotų akcijų vykdymą.

Įdomu pažymėti, kad apie raudonojo partizano žūtį Daržininkuose G. Zimanas tuoju pat, nedelsdamas 1943 m. spalio 18 d. radiograma pranešė į Maskvą LPJŠ viršininkui A. Sniečkui. Jis savaip aiškino kruvino incidento aplinkybes: „Daržininkų kaime vietos savisaugos būriui užpuolus mūsų paruošęjų grupę, žuvo Neris“⁴².

Duomenys apie raudonųjų partizanų pasirengimą baudžiamajai akcijai prieš Daržininkus, jos vykdymą ir rezultatus (kaip ir kitų kaimų puolimo atvejais) sovietinių partizanų dokumentuose labai fragmentiški, šabloniški, prieštaringi. Neaiškūs kaimo puolimo tikslai, nežinia, ar siekta sudeginti visą kaimą, ar įvykdyti tik riboto žiaurumo baudžiamąją akciją siekiant pagąsdinti ir sutramdyti kaimo savisaugininkus. Kaip matyti iš raudonųjų partizanų šaltinių, Daržininkų kaimas užpultas 1943 m. lapkričio 3-iosios naktį į 4-ąją. Galima spėti, jog kaimo puolimo akcija buvo siejama su artėjančiomis „didžiosios spalio socialistinės revoliucijos“ 26-osiomis metinėmis: jas Rūdninkų girios raudonųjų partizanų vadai, puoselėdami „revoliucines tradicijas“, pagal galimybes siekė paminėti „koviniais žygdarbiais“.

Daržininkuose įvykdytos baudžiamosios akcijos rezultatai sovietiniuose šaltiniuose vertinami nevienodai, prieštaringai. Kai kuriuose iš jų teigiama, kad kaimo savisauga buvo sutriuškinta, o kaimas sudegintas ir sunaikintas⁴³. Iš to galima spręsti, kad vis dėlto siekta susidoroti su kaimu, jį sudeginant ir sunaikinant. Kituose sovietinių partizanų

šaltiniuose kalbama tik apie dalinį kaimo sunaikinimą (sudeginimą). Būtent tokie kaimo puolimo rezultatai užfiksuoti ir G. Zimano 1943 m. lapkričio 22 d. radiogramoje A. Sniečkui: „Lapkričio 4 d. Margirio ir „Perkūno“ būrių grupė, vadovaujama Greito, iš dalies sudegino Daržininkų kaimą, kuriame savisaugininkai nušovė Nerį“⁴⁴. Kaip matyti iš radiogramos datos, G. Zimanas apie Daržininkų užpuolimą neskubėjo informuoti A. Sniečkų Maskvoje.

Neabejotina, kad raudonieji partizanai Daržininkus sudegino tik iš dalies. Deja, sovietiniuose šaltiniuose tikslesnių, konkretesnių duomenų apie kaimui padarytus materialinius nuostolius ar žmonių aukas nėra.

Baudžiamąją akciją vykdžiusiems raudoniesiems partizanams iš Margirio ir „Perkūno“ būrių vadovavo A. Barauskas (Greitas); matyt, jam padėjo buvęs Raudonosios armijos politinis darbuotojas, karo belaisvis, „Perkūno“ būrio štabo viršininkas Sergejus Moliakovas. Šie būriai (o ne Rūdninkų girioje besiformuojantys žydų būriai) puolant Daržininkus buvo pagrindinė sovietinių partizanų jėga, jie buvo sudaryti daugiausia iš atvykusių per fronto liniją desantininkų ir sovietinių karo belaisvių. Pažymėtina tai, kad tarp Daržininkus puolusių raudonųjų partizanų, matyt, buvo žmonių, turinčių represinių, baudžiamųjų akcijų vykdymo patirties, dalyvavusių sovietinių baltarusių partizanų akcijoje 1943 m. rugpjūtį Naručio miškuose nuginkluojant ir likviduojant lenkų partizanų Antonio Burzynskio (Kmitico) būrį (sušaudyta apie 50 lenkų)⁴⁵.

Baudžiamoji akcija prieš Daržininkus (nors kaimo pavadinimas ir neminimas) neabejotinai aprašyta A. Barausko 1944 m. ataskaitoje-atsiminimuose „Savisaugininkų kaimo puolimas“. Tai bene vienintelis nemažos apimties dokumentas raudonųjų partizanų kovos su ginkluota kaimų savisauga tema; jame gana plačiai ir išsamiai, nors ir

beletrizuotai, iškreiptai, tendencingai, su daugybe fantazijos elementų ir išsigalvotų detalių aprašyta raudonųjų partizanų baudžiamoji akcija prieš jiems besipriešinantį kaimą. Vieno iš raudonųjų partizanų vadovų, veikusių Pietryčių Lietuvoje, A. Barausko atsiminimai vertingi ir kitu atžvilgiu: sovietmečiu istorinėje propagandinėje literatūroje ir visuomenės sąmonėje įvairiomis priemonėmis buvo formuojami vienpusiški praeities vaizdiniai vien apie „fašistinių okupantų“ Lietuvoje sudegintus kaimus (Pirčiupius ir kt.), jų žmonių aukas ir patirtas kančias. A. Barauskas, siekdamas pasigirti ir iškelti savo vaidmenį sovietiniame ginkluotame pogrindyje Pietryčių Lietuvoje, pats to nenorėdamas praplečia ir papildo šiuos vienpusius vaizdinius vaizdiniais apie raudonųjų partizanų degintus, įvairiai kitaip terorizuotus Pietryčių Lietuvos kaimus, jų savisaugininkų žūtbūtinę kovą. Šie istorijos reiškiniai, deja, buvo tokie pat skaudūs kaip ir vokiečių okupantų deginti kaimai Lietuvoje. Todėl verta pateikti platesnį A. Barausko ataskaitos-atsiminimų atpasakojimą su autoriaus reikšmingiausiomis detalėmis ir būdingesniais pasakymais, vertinimais ir kt., kurie atskleidžia jo ir kitų sovietinių partizanų požiūrį į kovą su kaimų savisaugomis, tos kovos realijas.

A. Barauskas rašo, jog „matant rimtą pavojų iš kaimo N.“ buvo sukviesta visų būrių vadovybė pasitarti, ką daryti „su kaimo gyventojais“. Nutarta kaimą sudeginti, bet pirma parašyti laišką, reikalaujantį sudėti ginklus ir palaidoti žuvusį partizaną „kaip pridera“. Įteikus laišką, kaimo gyventojai partizaną palaidojo kapinėse, o į kitus reikalavimus „nieko nepaisydami“ atsakė: „Ginklų nesudėsime, jūs pas mus ir mūsų apylinkėje nevaikščiokit – šaudysim“.

Gavę „visai aiškų“ atsakymą, raudonieji partizanai pradėjo vykdyti nutarimą sudeginti kaimą. Komisaras I. (G. Zimanas?) ope-

racijai vadovauti paskyrė A. Barauską. Kadangi labai trūko šaudmenų (A. Barauskas vartoja įdomų pasakymą: buvęs „labai trumpas ir siauras šaudmenų klausimas“), turėta daug vargo, kol jų „prisikalėdota“. Susitarus su kaimyniniais būriais dėl pagalbos ginklais ir „gyvąja jėga“, laukta numatytos operacijai dienos.

Operacijos dieną partizanai valė ginklus, tikrino šovinius – „rengėsi mūšiui“. Apie 12 val. visi buvo išrikiuoti, A. Barauskas pranešė apie išvykimą vykdyti kovos uždavinį, kuris, matyt, daugeliui partizanų nebuvo aiškus ir konkretus, nes jie klausinėjo: „Kur vyksim, ką triuškinsim?“ A. Barauskas įsakė paruošti „benzinuvkas“, paimti degtukų. Partizanai suprato, kad „kažkam bus karšta“.

Partizanai išžygiavo N. kaimo link. Pusiaukelėje sustojus poilsio, visi buvo suskirstyti: vieni – į grupes kaimui pulti, kiti – į pasalas keliuose ir kt. Pradėjus temti, žygiavo toliau. Prie plento paliko pasalą „iš didelio garnizono Ž.“ pusės, kitą pasalą – apsisaugoti nuo „garnizono S“. Mažos pasalos paliktos abiejose upės U. (Šalčios?) pusėse, kad savisaugininkai neužimtų patogios persikelti vietos. Partizanai „kantriai“ žygiavo laukais, stengdamiesi kuo tyliau ir greičiau pasiekti baudžiamajai akcijai pasmerktą kaimą.

Atžygiavę sustojo apie 800 m nuo kaimo. Buvo išstatyta pasala nuo ginkluoto kaimo G. pusės. A. Barauskas paskutinį kartą patikslino uždavinį, įspėjo partizanus veikti tik gavus signalą, be jo nesitraukti, pabėgusius iš mūšio lauko ar palikusius jame sužeistuosius pagrasino sušaudyti „kaip dezertyrus, priešus išdavikus“.

Davus signalą, pasigirdo „pragariška ugnis“: tratėjo kulkosvaidžiai, automatai, šautuvai, granatos. Pasibaigus skirtam šaudyti laikui, dešinysis puolimo sparnas nutilo, o kairysis „pilnu tempu“ tęsė kovą. Kaime vy-

ko smarkus šaudymas: savisaugininkų kulkosvaidis, šautuvai ir keletas automatų veikė „be sustojimo“. Kaime girdėjosi lietuviški balsai: „Vyrai, laikykimės“. Išėjo iš rikiuotės kai kurie partizanų ginklai.

A. Barauskas toliau rašo: „Rimtas klausimas. Priešas į kaimą neįsileidžia, stipriai atsišaudo [...]. Galvoju, ką daryti toliau. Tik žiūriu – dešiniajame kaimo gale užsidega 3 pastatai. Viduryje kaimo irgi jau prasideda gaisras keliose vietose. Jau reikalas pasitaisė. Savisaugininkai krito į paniką, šiek tiek sumažėjo šaudymas iš jų pusės. O kas svarbiausia, – kad nutilo jų kulkosvaidis. Padega vyrai ir kairijį kaimo galą. Jau kaimas dega „pilnu tempu““.

Kaime girdėjosi triukšmas, aplinkiniai „garnizonai“ pradėjo leisti raketas, šaudyti iš visų pusių. Kaimo gaisras apšvietė lauką taip šviesiai, jog trukdė raudoniesiems partizanams pasitraukti. Dauguma jų neturėjo šovinių. A. Barauskas davė signalą trauktis „atsargiai ir palengva“. „Bet kur tau! Po įsakymo trauktis pasipylė visi kaip avys, o iš degančio kaimo galo vėl pradėjo „svilinti“ į mus iš kulkosvaidžio ir šautuvų“.

Traukdamasis A. Barauskas virš degančio kaimo neva pastebėjo skraidantį vokiečių lėktuvą. Partizanai puolė „kaip žąsys į krūmus“, skubėjo prie brastos. Netoli jos sutratėjo šūviai, partizanai šoko į upę kur papuolė, nepaisydami jos gylio. Traukiantis į bazę pasigesta šešių partizanų. Praėjus pavojui, užsirūkius ir pasikalbėjus, A. Barauskas padarė išvadą, jog uždavinį geriausiai atliko grupė, vadovaujama leitenanto S., kuris su dviem draugais „tik vakar“ buvo sulaikytas bėgantis iš SS mokyklos ir pristatytas į būrį.

Visų partizanų veiduose matėsi pasitenkinimas įvykdyta akcija. Nuo šalto upės vandens ir šaltos rudens nakties partizanai „kaleno dantimis“. Trumpindami kelią į stovyklą, jie pasiklydo miške ir grįžo į bazę tik

vidurdienį. Apie rezultatus „kaip visada“ A. Barauskas pranešė komisarui. Dingę partizanai rasti stovykloje⁴⁶.

Taigi Daržininkų kaimo puolimą A. Barauskas aprašė kaip didelį mūšį; iš jo aprašymo galima daryti išvadą, kad kaimą siekta sudeginti, tačiau jo gynėjai ryžtingai pasipriešino ir jiems pavyko apsiginti nuo raudonųjų baudėjų antpuolio. Nors kaimas ir padegtas, iš A. Barausko pasakojimo (ir kitų sovietinių šaltinių) galutiniai jo užpuolimo rezultatai neaiškūs. Neaišku ir kokios raudonųjų partizanų pajėgos dalyvavo baudžiamojoje operacijoje puolant Daržininkus. Atsižvelgiant į tuometinę realią padėtį Rūd-ninkų girios raudonųjų partizanų būriuose galima spėti, kad joje galėjo dalyvauti apie 50 partizanų.

Idomu pažymėti, jog A. Barauskas 1968 m. išleistoje atsiminimų knygoje „Miškų frontuose“ apie Daržininkų ginkluotą užpuolimą ir dalinį kaimo sudeginimą net neužsiminė, rašė apie taikų kaimo nuginklavi-mą. Nenurodydamas datų, tačiau įvairiomis detalėmis bandė sudaryti įspūdį, jog kaimas nuginkluotas netrukus po to, kai G. Zima-no partizanai atvyko į Rūd-ninkų girią, t. y. 1943 m. rudenį. (Pavyzdžiui, A. Barauskas rašė, kad kaimo piemenukas, jo pasiūstas nunešti ultimatumą Daržininkų savisaugininkams nusiginkluoti, „nusirito“ į kaimą per bulvienojus ir daržus ir kt.⁴⁷) Iš tikrųjų tai galėjo įvykti ne 1943 m. rudenį, o tik 1944 m. pavasarį.

Šaltinių ir archyvinių duomenų apie tai, kas vyko Daržininkuose 1943 m. lapkričio 3-iosios naktį (tiksliau, matyt, vėlyvą vakarą), nėra. Tačiau šis skaudus kaimo istorijos įvykis išlikęs Daržininkų kaimo vyresnio amžiaus žmonių atmintyje. Jono Lankelio teigimu, tą 1943 m. rudens vakarą vienas iš kaimo savisaugininkų užklupo sovietinį partizaną, kuris mėgino degtukais padegti jo kluono šiaudinį stogą. Sukilo ant kojų ir

pradėjo šaudyti kaimo savisaugininkai; jie buvo ginkluoti paprastais ir pusiau automatiniais („dešimtšūviais“) šautuvais. Kulkos-vaidžio kaimo savisaugininkai tada dar ne-turėjo. Buvusio kaimo savisaugininko Mo-tiejaus Lankelio teigimu, raudonieji partizai, šaudydami iš miško, pridengė į kaimą prasiskverbčius padegėjus, padegamosiomis kulkomis šaudė ir į trobesių stogus. Apskritai galima manyti, kad kaimo savisaugininkai gana drąsiai ir sumaniai organizavo kaimo gynimą, jų šautuvų ugnis sulaukė raudonuosius partizanus: į kaimą jie neįsiveržė. Kaimo padegėjai su degtukais ir „benzinukomis“, matyt, turėjo sprukti. Daržininkai – gatvinio tipo kaimas, jo sodybos išsidėsčiusios kompaktiškai, viena šalia kitos palei vieną gatvę – užsidegė nuo Valkininkų (Naujujų Naniškių) kaimo pusės. Tą vakarą pūtė stiprus vėjas ir tai padėjo plisti gaisrui. Kai kurie žmonės bandė trukdyti gaisrui plisti šlapiomis paklodėmis dangstydami šiaudinius trobesių stogus. Kaimo moterys ir vaikai nuo raudonųjų baudėjų ir gaisro slėpėsi kaimo kapinaitėse.

Apskritai kaimas apsigynė nuo raudonųjų baudėjų. Tačiau per jų sukeltą ir išsiplėtusį gaisrą visiškai arba iš dalies sudegė 20 kaimo sodybų: Broniaus Uždavinio kluonas, Jono Toliavaišos visi trobesiai, išskyrus kluoną, Aleksandro Uždavinio, Prano Uždavinio, Košparo (Kasparavičiaus?), Vinco Gudonio, Zosės Uždavinienės, Juozo Uždavinio, Jono Uždavinio, Prano Uždavinio, Stasio Žydėlio, Jono Tarailos, Jono Kazlausko, Jurgio Lankelio, Jokūbo Lankelio, Simporiaus Lankelio, Stasio Kiero, Juliaus Kiero, Motiejaus Puzo, Stasio Suprinaičio sodybų trobesiai. Kartu su kitais trobesiais sudegė J. Kazlausko išnuomotame name veikusi Daržininkų pradinė mokykla, pas S. Žydėlių gyvenusios mokytojos turtas. Jokūbo Lankelio sodyboje sudegė naujo namo statybai paruošti rąstai, išdegė sodas ir kt.⁴⁸

Nors žmonių aukų ir nebuvo, Daržininkai skaudžiai nukentėjo. Pelenais virto apie trečdalis kaimo sodybų, liko subjaurotas gražaus Dzūkijos kaimo vaizdas (išdegė kaimo vidurys). Sudegintų sodybų žmonės glaudėsi pas gimines, išvengusius gaisro kaimynus, gyveno tvartuose, ėjo elgetauti maisto ir drabužių, pašarų gyvuliams.

Tačiau po kaimo užpuolimo ir dalinio sudeginimo Daržininkų savisaugininkai, nepaisydami raudonųjų partizanų grasinimų, nenusiginklavo ir nenutraukė pasipriešinimo raudoniesiems partizanams. Atvirkščiai, pasipriešinimo motyvai ir ryžtas sustiprėjo: sudegintų sodybų vyrai ėjo į savisaugą (pagalbinę policiją), nes neturėjo pragyvenimo šaltinio. Kaimo savisaugininkai dar geriau apsiginklavo, iš vokiečių nusipirko rankinį kulkosvaidį, aplink kaimą kasnakt pradėjo eiti sargybą. Iki pat 1944 m. pavasario raudonieji partizanai nedrįso pasirodyti kaime. Apskritai Daržininkai laikėsi tvirtai ir solidariai, nė vienas kaimo gyventojas neišėjo pas raudonuosius partizanus.

1943 m. rudenį (tiksliau kada – neaišku), kaimo sargybai pastebėjus netoli kaimo su prisiplėštu kituose kaimuose turtu važiuojančią raudonųjų partizanų paruošęjų grupę, Daržininkų savisaugininkai prie brastos per Šalčią ją užpuolė. Raudonieji partizanai viską palikę pabėgo. Atimtas turtas atgabentas į Daržininkus ir gražintas jį norėjusiems atgauti Pašalčių bei kitų kaimų žmonėms.

Po Daržininkų užpuolimo ir kitų represijų prieš apsiginklavusius kaimus G. Zimanas 1943 m. lapkričio 25 d. laiške A. Sniečkui kovos rezultatus su ginkluota kaimų savisauga vertino optimistiškai. Jis rašė, jog savisauga „bent mūsų krašte jau, atrodo, griūva“. Atvykus (1943 m. spalio pradžioje) esą buvo ginkluota „ištisa eilė kaimų“. Išleidus lapelių, „keletą ypač uolių savisaugininkų padeginus“ (G. Zimano nuomone, to jie bijojo labiau negu nušovimo), jau „ištisa

eilė kaimų nestato sargybų“, o raudonieji partizanai „uoliai“ surenka ginklus. Daržininkai minimi lietuvių policijos pranešimų santraukoje 1943 m. gruodžio mėnesį tarp kitų kaimų, kurie gavo sovietinių partizanų grasinamus laiškus reikalaujant nusiginkluoti ir atiduoti ginklus⁴⁹. Tačiau daržininkiečiai nesudėjo ginklų nei 1943 m. rudenį, nei vėliau, 1943 m. žiemą.

Daržininkus (neįvardydamas kaimo pavadinimo) G. Zimanas minėjo 1944 m. kovo 3 d. laiške A. Sniečkui. Apie raudonųjų partizanų santykius su kaimu jis rašė: su „apdegintu“ iš rudens kaimu vedamos derybos, „dabar jis kiek apsiraminęs, bet dar bruzda, kaimo gyventojai esą partizanams maisto „jau siūlo“, bet mes „reikalaujame ginklų“⁵⁰.

Taigi nepalaužę Daržininkų kaimo ginkluotos savisaugos jėga, raudonieji partizanai buvo priversti „derėtis“, bauginti ir grąsinti. Tarp raudonųjų partizanų archyvinių dokumentų yra išlikusių jų rašytų laiškų Daržininkų kaimui ir šio kaimo gyventojų (savisaugininkų) rašytas atsakymas Rūdninkų girios raudonųjų partizanų vadovybei. Tai unikalūs tokio pobūdžio archyviniai dokumentai; juos, matyt, G. Zimanas nusiuntė į Maskvą A. Sniečkui. Pats G. Zimanas susirašinėjimą su Daržininkais vadino „be galo įdomiu“. Nusiųsti A. Sniečkui į Maskvą dokumentai jam, matyt, buvo svarbūs įrodymai apie „kantrų“ aiškinamąjį darbą su apsiginklavusiais valstiečiais, o prireikus ir pateisinti kitokias – žiaurias ir negailestingas priemones prieš kaimų savisaugininkus. Įdomu pažymėti, kad susirašinėjimas su Daržininkais vyko ir 1944 m. žiemą, po to, kai sausio 29 d. raudonieji partizanai negailestingai susidorojo su Kaniūkų kaimu Eišiškių apskrityje (šis kaimas sudegintas, nužudyti 38 žmonės). Išlikę laiškai iš tikrųjų įdomūs istorijos dokumentai; jie padeda pažinti autentiškas abiejų konfliktavusių pusių,

ypač kaimų savisaugininkų, pozicijas ir nuostatas, pasipriešinimo motyvus. Daržininkiečių laiške sovietiniams partizanams stebina tvirtas nusistatymas priešintis, ginti savo interesus nepaisant minėtų grėsmingų aplinkybių, tragedijos Kaniūkuose, jos sukkelto psichologinio poveikio. Jame atsiskleidžia daržininkiečių tautinis, patriotinis nusistatymas

ir priešinimosi motyvai, visų pirma idealistiniai, o ne materialiniai, susiję su savo turto gynimu. Tokių motyvų iškėlimas ir raudonuosius partizanus vertė griebtis demagogijos tautine patriotine tematika.

Raudonieji partizanai 1944 m. žiemą Daržininkų kaimo „vyrams ir moterims“, kaimo savisaugininkams rašė:

Daržininkų vyrams ir moterims,

Mes, lietuviai partizanai, jau ne kartą turėjome susirašinėjimą su jumi, turėjome asmeniškų susitikimų, jūs buvote užpuolę lietuvišką grupę, kada Jūsų vyrai nušovė vieną niekuo nekaltą mūsų draugą lietuvių partizaną, ir bendrai jau jūs esate truputį nubausti nuo partizanų rankos.

Bendrai imant, mes esame pažįstami, esame lietuviai, esame kaimynai. Jūs, suprasdami šitą ir matydami vokiečių bejėgiškumą fronte, plėšikavimą kaimuose, leidžiate savo vyrus, sūnus su ginklu rankose stoti į brolžudišką kovą. Jūs žinote, kad per amžius lietuviai su lietuviu nekovojo ir vienas antrą nežudė už vokiečio reikalus, o jūsų vyrai, jūsų vaikai žudo lietuvius, muša, kankina savo kaimynus, su kuriais visą laiką gražiai gyveno.

Rašydamas šį laišką, jums įsakau: atimkite ginklus iš savo vyrų, iš savo vaikų, vykite juos iš namų, tegul jie baigia kovą su partizanais.

Mes nenorime žudyti savo kaimynus, savo tautiečius, perspėjame ir įsakome jums paskutinį kartą. O jeigu šio mano įsakymo neįvykdysite, žūsime kartu su jais su visa šeima ir su trobesiais, liks tikrai žiaurus, liūdnas vaizdas jūsų kaime kaip Kaniūkuose.

Tėvai, moterys, gelbėkite save, savo vaikus ir turinčius ginklų rankose, nes netoli bausmės valanda.

Atimkite ginklus, juos atiduokite mums, gyvenkime kaip kaimynai, kaip lietuviai, kaip broliai.

1944 m. vasario 15 d.

Lietuvių partizanų štabas

[P. S.] *Jums aišku, ką iškovojo Kaniūkai, dabar niekas kaip šunų nepriima, bijosi, kad partizanai už jų užlaikymą neliktų be pastogės⁵¹.*

Daržininkų savisaugininkams,

Dėl nusiginklavimo su jumi jau buvo tartasi laiškuose. Buvo jums įsakyta mesti sargybauti, ginklus atiduoti mums. Mes žinome, kad jūs po įsakymo palaidojot lavoną vieton, o dėl atidavimo ginklų atsakėte: atidavus ginklus, mus sudegins vokiečiai.

Po to jūs dar daugiau pradėjote klysti, užsidėjote vokiškas uniformas ir rimtai stojote į brolžudišką kovą. Dabar jau atėjo laikas baigti susitarimą. Įsakome paskutinį kartą apsispręsti apie savo likimą. Ar atiduoti šautuvus ir būti doru lietuviu, arba su ginklu žūti už Vokietijos reikalus kartu su ja. Skubiai atsakykite, nes nuo to pareina jūsų likimas.

Daugiau perspėjimų nebus. Priešingu atveju pasielgsime kaip su Kaniūkų kaimo savisaugininkais⁵².

Viename iš laiškų Rūdninkų girioje įsikūrusiems partizanams daržininkiečiai atsakė:

Draugams Partizanams,

Mes, Daržininkų gyventojai, atsakome į jūsų laišką, rašytą šių metų vasario 10 dieną.

Draugai Partizanai, pasakykite, ar Jūs esate tikrieji Lietuvos partizanai, ar Maskvos agentai?

Kaip amžiais istorija rodo, niekuomet lietuvis iš lietuvių nereikalavo ginklo, o jūs?

Jūs sakote, kad mes gailime jums duonos kąsnio; pasakykite atvirai, kada jūs pas mus gražiuoju reikalavote, ar jūs negalėjote pasiųsti pas mus savo delegatų bendrais reikalais? Kaip, pavyzdžiui, jūs ar gal ne jūs atėjote pas mus 1943 m. spalio 17 d. kartu su desantininkais, kuriuos mūsų gyventojai nuvežė į Barčių mišką, kodėl jie elgiasi su vietos gyventojais padoriai ir nieko griežtu iš žmonių neėmė?

O likusiųjų grupė pradėjo viską be pasigailėjimo plėsti visai banditiškai.

Tad, lietuviai partizanai, nepykite ir kartu neapgailestaukite, kad jūsų bendradarbiai žūsta nuo lietuvių per įvairius nesusipratimus. Kiek mes, daržininkiečiai, arba ir kiti kaimai, kurie šiandien stovi su ginklu rankose, nėra nusistatę kariauti prieš grynai lietuvius partizanus, nes gerai žinome, kad dabartiniais laikais nedera lietuviui lietuvių skriausti arba žudyti, nesame mes šimto milijonų tauta, mes buvome ir dabar esame visokių tironų pavergtieji, tad, jeigu rūpi mums atsipalaidavimas nuo pavergėjų ir bendras lietuvių broliškumas, tai, be abejo, neturi rūpėti savo brolių lietuvių bei iš dalies dar ir giminaičių žudymas ir deginimas. Mes gerai žinome, kaip elgiasi lenkų baltieji partizanai su savo tautiečiais: kaimų nedegina ir žmonių nežudo, be to, dar susitikę ir su lietuviais policininkais irgi nežudo.

Draugai partizanai, jeigu esate išalkę Daržininkų nekaltų vaikų ir moterų lietuviško kraujo, bandykite savo užsibrėžtąjį tikslą. Draugai partizanai, atminkite, kad lietuvis aimanuoti ir verkti nemoka.

Daržininkai, 1944 m. vasario 19 d.⁵³

Šiandien sunku atsakyti į klausimą, kokios aplinkybės lėmė, kad Daržininkų kaimui, nepaisant jo savisaugos ginkluotų susidūrimų su raudonaisiais partizanais ir jiems padarytų „skriaudų“, pavyko išvengti visišką sunaikinimo tragedijos, kaimas išliko dar žiauriau nenubaustas (visiškai nesudegintas). Matyt, įtakos turėjo sėkmingas Daržininkų kaimo apsigynimas nuo raudonųjų partizanų antpuolio 1943 m. lapkričio pradžioje, santykinai stipri kaimo savisauga (kaip minėta, ją galėjo sudaryti iš viso 50–60 ginkluotų vyrų), viso kaimo žmonių tvirta pozicija kilus ginkluotam konfliktui su raudonaisiais partizanais, jėgos derinimas su protinga ir lanksčia „diplomatija“. Įtakos galėjo turėti ir patogi kaimo geografinė padėtis: Darži-

ninkai įsikūrę 5 km į pietryčius nuo Valkininkų. Valkininkuose ir dar arčiau, šalia Daržininkų – Naujųjų Naniškių kaime buvo nedidelės vokiečių karinės įgulos (bet jos turėjo savo uždavinius ir nesikišo į kaimo ginkluotą konfliktą su raudonaisiais partizanais).

Raudonieji partizanai žiauriai ir negailestingai 1944 m. sausio 29 d. susidorojo ne tik su Kaniūkais: per 1944 m. Velykas (balandžio 12 d.) liepsnose paskendo Onušio valsčiaus Bakaloriškių kaimas. O Daržininkai išliko. Sovietiniai partizanai kaimą nuginklavo tik 1944 m. gegužės 29 d. vykdydami Pietryčių Lietuvoje daugelio savisaugininkų kaimų nuginklavimo akciją. Nuginkluojant kaimą dalyvavo būrio „Mirtis okupantams“

18-os partizanų grupė, „Mirtis fašizmui“, A. Mickevičiaus būriai, A. Barausko teigimu – ir Margirio būrys. Iš kaimo savisaugininkų atimtas 21 šautuvas. A. Barauskas 1944 m. ataskaitoje stengėsi pavaizduoti kaimo nuginklavimą kaip įspūdingą partizanų karinę operaciją: jis rašė apie Daržininkų savisaugos „įgulos“ 60 žmonių išvaikymą, didelius jai padarytus nuostolius; partizanų ataskaitose Daržininkų nuginklavimas vaizdžiai vadinamas „buržuazinių nacionalistų gaujos visišku sutriuškinimu“⁵⁴. Dar įspūdingesnis raudonųjų partizanų jėgos demonstravimo ir kaimo nuginklavimo vaizdas pateiktas A. Barausko atsiminimų knygoje: į apsuptą kaimą buvo nukreipti 2 minosvaidžiai, sunkusis ir keletas lengvųjų kulkosvaidžių, netgi pora prieštankinių šautuvų (!), kaimui pateiktas ultimatumas nusiginkluoti per 10 minučių, jį nuginkluojant paimtas 31 šautuvas⁵⁵. A. Barauskas (ir kiti Rūdninkų girios raudonieji partizanai), aprašydamas ilgai jiems nepaklususio ir labai įgrisusio dzūkų kaimo nuginklavimą, ypač sutirština spalvas, nors objektyviai ir atspindi raudonųjų partizanų išaugusių jėgų persvarą prieš Daržininkų bei kitų kaimų savisaugininkus vokiečių okupacijos pabaigoje. Beje, kai kuriuose sovietinių partizanų šaltiniuose apie santykius su Daržininkais ir kaimo nuginklavimą nepabrėžiamas karinės jėgos demonstravimas, kalbama apie politinį masinį darbą ir „politinius susitarimus“⁵⁶.

Iš tikrųjų nuginkluojant Daržininkus įvykiai klostėsi daug paprasčiau, negu juos vaizdavo A. Barauskas. 1944 m. pavasarį (matyt, gegužės mėnesį) raudonųjų partizanų va-

dovybė išsikvietė į mišką kaimo atstovus „pasitarti“. Svarbiausias klausimas, be abejo, buvo nusiginklavimas, bet kalbėta ir kitais klausimais. Matyt, tada raudonieji partizanai „nekalta“ nukentėjusiems kaimo žmonėms žadėjo sovietų valdžios paramą atstatant sudegintas sodybas (šie pažadai po karo nebuvo vykdomi). Kaimo atstovai, įsitikinę, kad Rūdninkų girioje daug „rusų desantininkų“, sutiko nusiginkluoti ir atiduoti ginklus. Gegužės 29 d. (šeštadienį) į kaimą atėjo ginkluoti raudonieji partizanai; kaimo vyrai sunešė ir sumetė ginklus (šautuvus) nurodytoje vietoje. Atiduoti, be abejo, ne visi ginklai. Nemažai Daržininkų savisaugininkų kaimo nuginklavimo išvakarėse pasitraukė į Valkininkus ir kitur. Temstant apie 50 raudonųjų partizanų būrys (jame buvo matyti ir moterų) iškilmingai ir demonstratyviai peržygiavo per pagaliau nuginkluotą ir nugalėtą Daržininkų kaimą.

Deja, nusiginklavusio kaimo žmonių vargai nesibaigė. Ankstų kitos dienos (sekmadienio) rytą Daržininkuose pasirodė lenkų (Armijos krajos) partizanai. Lenkai gaudė kaimo vyrus, mušė juos – jie taip pat reikalavo ginklų. Lenkai plėšė ir žmonių turtą – vertingesnius daiktus, geresnius drabužius, maisto atsargas, viską „kaip šluota šlavė“, tyčiojosi iš žmonių⁵⁷. Užpuolikai iš kaimo pasitraukė gresiant raudonųjų partizanų pavojui, mat pastarieji kaip sovietų valdžios atstovai jautėsi padėties šeimininkais. Tačiau tikroji sovietų valdžia Daržininkuose įsitvirtino dar negreitai.

(Tęsinys kitame
numeryje)

Nuorodos

¹ M. Miceikos (Gabrio) 1943 m. rugsėjo 30 d. radiograma A. Sniečkui, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. 1, ap. 1, b. 409, l. 114.

² G. Zimano 1943 m. spalio 24 d. laiškas Lie-

tuvos partizaninio judėjimo štabo (toliau – LPJŠ) viršininkui A. Sniečkui, *ibid.*, b. 437, l. 1–2.

³ A. Sniečkaus 1944 m. sausio 25 d. laiškas M. Šumauskui ir G. Zimanui, *ibid.*, f. 16895, ap. 2, b. 191, l. 20.

⁴ *Ibid.*, f. 1, ap. 1, b. 409, l. 138.

⁵ J. Oleko 1962 m. atsiminimai (rankraštis), *ibid.*, f. 3377, ap. 27, b. 99, l. 60.

⁶ G. Glezerytės (?) 1943 m. liepos mėn. laiškas Kazimierui (M. Šumauskui), *ibid.*, f. 1, ap. 1, b. 51, l. 105.

⁷ G. Zimano 1943 m. liepos 18 d. laiškas A. Sniečkui, *ibid.*, b. 32, l. 59.

⁸ G. Zimano 1943 m. liepos 16 d. medžiaga apie Lietuvos ekonominę ir politinę padėtį, *ibid.*, b. 36, l. 37–38. Šie G. Zimano žodžiai nebuvo tušti. Baranovičių ir Pinsko apylinkėse veikusių Cygankovo būrio partizanai 1943 m. nužudė 11, Pinsko apskrities Radžalovičių kaimo valstiečiai – 17 žydų, Ščiorso būrio partizanai – 7 žydus, žr.: „Как решали „еврейский вопрос“ советские партизаны, <http://school.ort.spb.ru/library/torach/shoa/russia/russ001.htm>, 2003 03 28.

⁹ M. Šumausko (Kazimiero) 1943 m. lapkričio 2 d. laiškas A. Sniečkui, LYA, f. 1, ap. 1, b. 438, l. 39.

¹⁰ J. Macevičiaus (Žaibo) 1943 m. gruodžio 1 d. laiškas LKJS CK, *ibid.*, b. 50, l. 35–36, 64–65.

Su šiuo įvykiu galima sieti ir kitą skaudų žydų partizanams įvykį (kartu jį vertinti kaip antisemitizmo atvejį). 1943 m. lapkričio 21 d. Stanislavogrado kaime baltarusių Spartako brigados 2-ojo būrio štabo viršininkas Jakubovskis ir dar vienas baltarusių partizanas įsiveržė į namą, kuriame buvo K. Kalinausko būrio 5 žydai partizanai, ginkluoti 2 automatais ir 2 šautuvais. Baltarusių partizanai (vienas iš jų neturėjo ginklo) nušovė žydą partizaną Šmerelį Valiūną, kitus nuginklavo (Spartako brigados vado Ponomariovo įsakymu Jakubovskis buvo sušaudytas), žr.: J. Macevičiaus (Žaibo) 1943 m. gruodžio 1 d. laiškas LKJS CK, *ibid.*, b. 50, l. 65–66; K. Kalinausko būrio ypatingojo skyriaus viršininko A. Vėbros (Aro) pranešimas, *ibid.*, b. 438, l. 216.

¹¹ M. Miceikos (Gabrio) 1943 m. rugsėjo 14 d. radiograma A. Sniečkui, *ibid.*, b. 407, l. 440.

¹² M. Afonino (Petro) 1943 m. rugsėjo 21 d. radiograma A. Sniečkui, *ibid.*, b. 409, l. 42.

¹³ M. Miceikos (Gabrio) 1943 m. rugsėjo 24 d. radiograma A. Sniečkui, *ibid.*, l. 66.

¹⁴ M. Miceikos (Gabrio) 1943 m. rugsėjo 29 d. radiograma A. Sniečkui, *ibid.*, l. 117; b. 400, l. 201.

¹⁵ A. Sniečkaus 1943 m. radiograma M. Afoninui (Petru), J. Nikitinui (Sokolovui), *ibid.*, b. 400, l. 166, 188.

¹⁶ G. Zimano (Jurgio) 1943 m. spalio 6 d. radiograma A. Sniečkui, *ibid.*, b. 409, l. 141.

¹⁷ D. Šupikovo 1943 m. spalio 13 d. radiograma A. Sniečkui, *ibid.*, b. 400, l. 236.

¹⁸ M. Šumausko (Kazimiero) 1944 m. pradžios laiškas A. Sniečkui, *ibid.*, b. 31, l. 40.

¹⁹ L. Solomino 1965 m. atsiminimai, *ibid.*, f. 3377, ap. 36, b. 67, l. 5. Šio autoriaus teigimu, žydai į Rūdninkų girią vyko ir sunkvežimiais, juos gabenusiems pasamdytiems vairuotojams buvo brangiai sumokėta – 3–9 tūkst. RM už reisą. Pavyko išvežti 6 sunkvežimius žmonių, 7-asis sunkvežimis Kauno pakrastyje buvo sulaikytas, įvyko susišaudymas.

²⁰ G. Zimano 1943 m. gruodžio 30 d. radiograma A. Sniečkui, *ibid.*, f. 1, ap. 1, b. 409, l. 570.

²¹ M. Miceikos 1943 m. lapkričio 4 d. radiograma A. Sniečkui, *ibid.*, l. 293.

²² M. Afonino (Petro) 1944 m. kovo 22 d. radiograma A. Sniečkui, *ibid.*, b. 411, l. 12; A. Sniečkaus 1944 m. kovo 23 d. radiograma M. Afoninui (Petru), *ibid.*, b. 401, l. 260.

²³ A. Sniečkaus 1944 m. gegužės 9 d. radiograma M. Miceikai (Gabriui) ir M. Afoninui (Petru), *ibid.*, b. 402, l. 64.

²⁴ G. Zimano (Jurgio) 1944 m. kovo 17 d. radiograma A. Sniečkui, *ibid.*, b. 410, l. 434.

²⁵ G. Zimano (Jurgio) 1943 m. lapkričio 11 d., gruodžio 23 d., 1944 m. kovo 17 d. radiogramos A. Sniečkui, *ibid.*, b. 409, l. 327, 521; b. 410, l. 433.

²⁶ 253-iojo lietuvių savisaugos bataliono Baltininkų atsparos punkto vedėjo 1944 m. sausio 9 d. pranešimas bataliono vadui, Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. R-666, ap. 1, b. 7, l. 260.

²⁷ Žr.: „Kovos“ būrio vado ataskaita ir dienoraštis apie partizanų kovinius veiksmus, LYA, f. 10, ap. 1, b. 1, l. 4–14 ir kt.

²⁸ G. Zimanas, „Antroji tėviškė“, *Komunistas*, 1978, Nr. 9, p. 93.

²⁹ Būrio „Už pergalę“ 1944 m. rugsėjo 29 d. istorija, LYA, f. 11, ap. 1, b. 1, l. 14, 16.

³⁰ G. Zimano 1943 m. spalio 24 d. laiškas A. Sniečkui, *ibid.*, b. 437, l. 1–2.

³¹ A. Barauskas, *Margirio partizanų būrio, veikusio 1943–1944 m. Vilniaus apskrityje, ataskaita*, *ibid.*, f. 3377, ap. 53, b. 283, l. 7–9.

³² J. Barauskas, *Dzūkijos („Dainavos [partizanų]“ ir Šarūno) partizanų būrių žygiai 1942–1944 metais*, 1950 m. atsiminimai, *ibid.*, f. 3377, ap. 3377, b. 77, l. 27.

³³ S. Ginaitė-Rubinsonienė, *Atminimo knyga: Kauno žydų bendruomenė 1941–1944 metais*, Vilnius, 1999, p. 147–148.

³⁴ A. Sniečkaus 1943 m. lapkričio 18 d. laiškas sovietinio pagrindžio vadovams, LYA, f. 1771, ap. 6, b. 35, l. 101.

³⁵ G. Zimano (Jurgio) 1944 m. pradžios laiškas A. Sniečkui, *ibid.*, f. 1, ap. 1, b. 57, l. 27.

³⁶ Daržininkai, *Lietuvių enciklopedija*, t. 4, South Boston, 1954, p. 342.

³⁷ A. Barauskas, *Miškų frontuose*, Vilnius, 1968, p. 176.

³⁸ Be paminėtų asmenų, jai priklausė: Bronius, Jonas, Juozas, Pranas ir Stasys Uždaviniai; Pranas, Motiejus ir Stasys Žydėliai; Stasys Verseckas, Stasys Suprinaitis, Petras Balukonis; Juozas ir Motiejus Lankeliai (Daržininkų kaimo savisaugos nario Motiejaus Lankelio (g. 1924 m.) liudijimas autoriui. M. Lankelis KGB buvo suimtas 1945 m. sausio pradžioje, kalintas Trakuose ir Vilniuje, tų pačių metų rudenį už priklausymą Daržininkų savisaugai nuteistas 10 m. kalėti. Bausmę atliko Karagandoje, į Lietuvą sugrįžo apie 1988 m., išėjęs į pensiją).

³⁹ A. Barauskas, *op. cit.*, p. 164–165.

⁴⁰ *Ibid.*, p. 165–166.

⁴¹ Yra duomenų apie šiek tiek kitokias raudonojo partizano žūties aplinkybes. Jį Juozo Lankelio kieme nušovė vieno daržininkiečio iš Naujųjų Naniškių kaimo iškviesti vokiečiai. Arklys su vežimu, prikrautu raudonųjų partizanų prisiplėšto turto, iš kiemo išbėgo į kelią ir taip pat buvo nušautas, nes nebuvo aišku, ar tame vežime nesislėpė partizanai. Su žuvusio partizano (A. Michalkevičiaus) palaikais elgtasi iš tikrųjų nepagarbiai: jis užkastas miške, vėliau, raudoniesiems partizanams reikalaujant, slapta nuo vokiečių palaidotas Daržininkų kaimo kapinėse. Po karo sovietų valdžia jo palaikus perlaidojo Vilniuje (?) (J. Lankelio liudijimas autoriui).

⁴² LYA, f. 1, ap. 1, b. 409, l. 220. A. Michalkevičius (Neris) gimė 1904 m., 1940–1941 m. dirbo milicininku Kaune, prasidėjus karui pasitraukė į Sovietų Sąjungą, 1942 m. mobilizuotas į Raudonosios armijos 16-ąją lietuviškąją šaulių diviziją, 1943 m. pavasarį atsiųstas į Lietuvą partizaninei kovai, priklausė Margirio būriui. Žuvo 1943 m. spalio 18 d. Sovietmečiu buvo nurodoma, jog jis žuvo „kovoje su okupantais“, žr.: *Mažoji lietuviškoji tarybinė enciklopedija*, t. 2, Vilnius, 1968, p. 571.

⁴³ „Perkūno“ būrio ataskaitos, LYA, f. 1, ap. 1, b. 438, l. 211; b. 34, l. 9; f. 15, ap. 1, b. 1, l. 3; f. 16895, ap. 2, b. 196, l. 112; A. Barausko asmens byla, *ibid.*, f. 12, ap. 1, b. 3, l. 6–7; S. Moliakovo asmens byla, *ibid.*, f. 15, ap. 1, b. 30, l. 3.

⁴⁴ *Ibid.*, f. 1, ap. 1, b. 409, l. 372. Iššifruotos radiogramos parašėse LPJŠ vadovų A. Sniečkaus, D. Šupikovo, B. Baranausko ir P. Baltruškos parašai rodo, kad jie susipažino su jos turiniu. D. Šu-

pikovas LPJŠ darbuotojui S. Filipavičiui užrašė tokią rezoliuciją: „Reikia išsiaiškinti „Perkūno“ būrio sudėtį“ (matyt, šioje akcijoje dalyvavusių partizanų apdovanojimo tikslais). Apie Daržininkų kaimo dalinį sunaikinimo pobūdį taip pat žr.: LPJŠ 1943 m. lapkričio 30 d. informacinių žinių suvestinė Nr. 20, *ibid.*, f. 1, ap. 1, b. 23, l. 18; b. 1, l. 30; f. 15, ap. 1, b. 1, l. 30–31. Istorikas S. Jėgelevičius savo knygoje „Nemunaitis ir jo parapija“ (2-oji knyga, Vilnius, 2002), kurioje daug vietos skirta kaimų savisaugų istorijai, teigia, kad Daržininkai 1943 m. lapkričio 4 d. buvo sudeginti (p. 1017). Taigi painiava iš istorijos šaltinių persikelia ir į istoriografiją.

⁴⁵ Žr.: J. Wolkonowski, *Okręg Wilenski Związków Walki Zbrojnej Armii Krajowej w latach 1939–1945*, Warszawa, 1996, s. 128. G. Zimanas 1943 m. rugpjūčio 19 d. dar būdamas Naručio miškuose informavo A. Sniečką, kad „mūsų būryje“ yra 31 žmogus, iš jų 13 vietinių, „būrį pavadiname Margiriu, jo vadas Greitas (A. Barauskas), komisaras Pletkus“. Rugpjūčio 26 d. jis pranešė apie „lenkų būrio“ nuginklavinimą, nuginklaujant jį dalyvavo ir „mūsų“ (t. y. Margirio) būrys, žr.: G. Zimano (Jurgio) 1943 m. rugpjūčio 19, 26 d. radiogramos A. Sniečkui, LYA, f. 1, ap. 1, b. 407, l. 290, 340.

⁴⁶ A. Barauskas, *Savisaugininkų kaimo puolimas*, LYA, f. 3377, ap. 53, b. 283, l. 24–29.

⁴⁷ A. Barauskas, *Miškų frontuose*, p. 179.

⁴⁸ Jono Lankelio, Motiejaus Lankelio, Zosės Uždavinienės autoriui pateikti duomenys.

⁴⁹ LYA, f. 3377, ap. 58, b. 266, l. 18.

⁵⁰ *Ibid.*, f. 1, ap. 1, b. 31, l. 10; b. 40, l. 34–35.

⁵¹ *Ibid.*, f. 60, ap. 1, b. 1, l. 41.

⁵² *Ibid.*, l. 42.

⁵³ *Ibid.*, l. 43.

⁵⁴ Būrio „Mirtis okupantams“ 1944 m. ataskaita, *ibid.*, f. 32, ap. 1, b. 1, l. 18; M. Lukjanovo asmens byla, *ibid.*, b. 82, l. 2; būrio „Mirtis fašizmui“ 1944 m. ataskaita, *ibid.*, f. 16, ap. 1, b. 1, l. 12; Buvusio Margirio būrio vado A. Barausko 1944 m. rugsėjo 30 d. ataskaita, *ibid.*, f. 12, ap. 1, b. 1, l. 2; A. Barauskas, J. Olekas, V. Pletkus, *Margirio būrio veikla 1943–1944 m.: ataskaita-atsiminimai*, 1968 m., *ibid.*, ap. 3, b. 1, l. 13.

⁵⁵ A. Barauskas, *Miškų frontuose*, p. 177–180; to paties, *Apie skriaudą ir parąą*, Vilnius, p. 163–165.

⁵⁶ Būrio „Mirtis fašizmui“ kovos veiksmų dienoraštis, LYA, f. 16, ap. 1, b. 1, l. 5.

⁵⁷ Motiejaus Lankelio, Jono Lankelio liudijimai autoriui.

„Vardas, tapęs legenda“

2003 m. gruodžio mėnesį, prieš pačias Kalėdas būdamas Jeruzalėje apsilankiau Holokausto atminties ir įamžinimo vietoje Yad Vasheme, taip pat čia esančioje žydų gelbėtojų – Pasaulio tautų teisuolių atminimo alėjoje. Aplankiau lietuvių – žydų gelbėtojų atminimui pasodintus medelius, prisiminiau jų kilnius darbus gelbstint Lietuvos žydus. Aplankiau ir Onos Šimaitės atminimui pasodintą medelį. Iš aplinkinių jis skyrėsi savo ūgiu ir tvirtumu. Pirma mintis, kuri spontaniškai kyla išvydus tai – ir medžio ūgis, ir tvirtumas savotiškai išreiškia šios kilnios moters kadaise atliktus darbus, jų svarbą, ilgaamžiškumą...

Matyt, nerasime kitos lietuvių moters, kuri taip plačiai būtų žinoma daugelyje pasaulio valstybių iš gausybės įvairiomis kalbomis išleistų knygų, enciklopedijų, vadovėlių, kaip nacių okupacijos metais kilnius darbus atlikusi Ona Šimaitė.

O. Šimaitė gimė 1894 m. sausio 6 d. Akmenėje. Dirbdama Vilniaus universiteto bibliotekos bibliotekininke 1940 m. gruodžio 2 d. anketoje ji rašė, kad mokėsi pradžios mokykloje Rygoje, vėliau gimnazijoje, lankė pedagogikos kursus Maskvoje. Iki 1940 m. buvo dirbusi mokytoja, kooperatyvų sąjungoje, SSRS atstovybės vertėja, Kauno universiteto bibliotekoje. Gerai mokanti lietuvių, rusų, lenkų kalbas, silpniau – vokiečių, latvių, prancūzų. Šioje anketoje O. Šimaitė taip pat rašė: „Niekada neturėjau ir neturiu nei nekilnojamo turto, nei įmonės. Net jei kas būtų padovanojęs, nebūčiau priėmus“. Iš anketos atrodytų nelabai iškalbi ir kuo nors ypatingai išsiskirianti gyvenimo patirtimi. Bet O. Šimaitės veikla karo metu Vilniuje iki šiol tebekelia susidomėjimą šia asmenybe įvairiose pasaulio valstybėse.

Ph. Friedmano 1957 m. Niujorke išleistoje knygoje „Their brothers keepers“ skyre-

Ona Šimaitė (1894–1970)

lyje „Moters širdis“ plačiau aprašomi O. Šimaitės darbai. Kelis kartus išleista knyga ta-

po šaltiniu, nušvietusiu O. Šimaitės veiklą, jos svarbą. Pateikiame ištrauką iš šios knygos:

Didžiulėje Europos teritorijoje, kurią buvo užgrobę naciai ir jų bendrininkai, Antrojo pasaulinio karo metu buvo apie 8 mln. 300 tūkst. žydų. Apskaičiuota, kad 6 mln. žuvo sunaikinti nacių, mirė nuo ligų ar bado. Tačiau okupuotoje teritorijoje, tame sunkių išbandymų nacistiniame pragare, koks milijonas žydų išliko.

Įvyko stebuklas, tikrai stebuklas, kuris nebūtų galėjęs įvykti, jei nebūtų buvę aktyvios krikščionių pagalbos, tokių žmonių kaip Ona Šimaitė.

Ona Šimaitė buvo lietuvė, gan apkūni, plataus valstietiško veido, lino spalvos plaukais, kuriuos ji perskirdavo per vidurį ir supindavo susukdama kasą kaip vainiką ant galvos. Vaikystėje Ona turėjo draugų ir bendraklasių žydų. Jos senelis – liberalas, plačių pažiūrų žmogus, mokė mergaitę žydus vertinti objektyviai, o ne fanatiškai laikytis iškreiptos vizijos ir antisemitizmo.

Prasidėjus Antrajam pasauliniam karui Ona buvo senojo garsaus Vilniaus universiteto katalogų skyriaus vedėja. Ji buvo tarp geriausių literatūros kritikų Lietuvoje, jos padėtis ir reputacija būtų buvusi užtikrinta, jei ji būtų sutikusi tylėti. Bet Ona Šimaitė pasirinko kovą.

Užvaldyta minties, kad tik padėdama žydams ji atliks savo kaip žmogaus pareigą, Ona ėmėsi geto gelbėjimo. Nežydams buvo draudžiama įeiti į šį rezervatą, kuriame buvo uždaryti Vilniaus žydai, kad šiek tiek pasikankintų prieš sunaikinimą. Ona, būdama nežydė, pasiryžo pralaužti geto sienas.

Ji kreipėsi į vokiečių vadovybę ir pateikė jiems labai nekaltą planą. Gete buvo knygų, kurias seniai iš universiteto buvo paėmę žydai studentai. Gal vokiečiai leistų jai, sąžiningai bibliotekininkei, gelbėti tas neįkainojamas knygas?

Vokiečiai patenkino jos prašymą, ir keletą savaitių Ona klaidžiojo po geto pašiūres, siūlydama pagalbą nelaimingiesiems. Kai vokiečiai pareiškė, kad ji per ilgai reikalauja vertingų knygų, ji sumanė naują planą.

Ji susisiekė su žmonėmis, kurie gyveno arijams skirtoje miesto dalyje ir kurie sutiktų rizikuoti priimti seną draugą, besikankinantį gete. Buvo tokių, kurie greit pritarė, o tu, kurie dvejojo, Ona ilgiau prašydavo. Bet buvo ir tokių, kurie net spjaudavo jai į veidą.

Bet ji neišsižeisdavo, nesileido įbauginama, neatsisakė savo misijos. Ji ieškojo slėptuvių vaikams, kuriuos padėdavo pagrobti iš geto. Ji gavo suklastotus arijų dokumentus žydams, pasiryžusiems palikti getą. Ji išdidžiai ėmėsi kurjerės pareigų: slapta išnešdavo geto pagrindžio vadovų laiškus jų draugams už geto sienų.

Remiama grupelės drąsių draugų (tarp jų buvo ir gerai žinomas lietuvių poetas Boruta), Ona nešdavo maisto badaujantiems žydams. Tam dešimtadaliui geto gyventojų, kurie nutarė paskutinį kartą susikauti su priešu, ji atnešė nedidelių ginklų ir šaudmenų. Ir nesvarbu, ar tai buvo mažas šautuvas, slepiamas jos pačios, ar gėlių puokštė grožio pasiilgusiai nelaimingojo geto moteriai, – slapčia nešdama kiekvieną daiktėlį Ona rizikuodavo savo gyvybe.

Ji visuomet ateidavo apsikrovusi daiktais, o išeidavo nešina vertingais archyvais, retomis knygomis, dokumentais ar tarp sienų uždarytų žmonių kančių dienoraščio skiautelėmis, skirtomis išsaugoti. Ji slėpė tuos daiktus po universiteto skliautais.

1942 m. balandžio mėnesį Vilniaus geto viršininkas [Jokūbas Gensas. – R. S.] įspėjo Oną, kad gestapas ima įtarti. Vokiečiai pradėjo operaciją, kurios tikslas buvo sunaikinti visus geto gyventojus.

Ona nepaisė viršininko įspėjimo, jos pačios likimas žydams gresiančios nelaimės akivaizdoje buvo nelabai reikšmingas. Ji suorganizavo gelbėtojų grupę arijų gyvenamoje miesto dalyje, pasiryžusi išgelbėti kuo daugiau žydų vaikų. Ji dirbo nepavargdama – papirkinėjo sargybinius, įsiteikdavo jiems, juos apgaudinėjo. Jos gyvybei grėsė toks pat pavojus kaip ir tiems išsekusiems vaikams, kuriuos ji gelbėjo.

Trumpam ji išvengė gestapo pinklių, radusi pastogę pas pogrindžio narius, bet 1944 m. vasarą [iš tikrųjų balandžio 28 d. – R. S.] nutiko neišvengiamas dalykas. Oną sučiupo gestapas. Grasino, mušė, marino badu, bet ji neišdavė paslapčių. Buvo nuteista mirti. Onai nežinant universitetas prašė ją išgelbėti – papirko aukštą pareigūną. Mirties nuosprendis buvo sušvelnintas, ir Ona buvo išsiųsta į garsiąją Dachau koncentracijos stovyklą, o vėliau persiųsta į stovyklą Pietų Prancūzijoje, kur jungtinės pajėgos išvadavo ją vos gyvą.

Sustiprėjusi ligoninėje, ji susirado indų plovėjos darbą restoranėlyje. Nors gyveno atsiskyrėlišką pabėgėlės gyvenimą, nesuprantama, kaip pasaulis sužinojo, kad O. Šimaitė yra Prancūzijoje ir kad jai reikia pagalbos. Padėti siūlėsi tokios organizacijos kaip Lietuvos žydų sąjunga Amerikoje, taip pat paskiri asmenys, kuriems jos vardas buvo tapęs legenda.

Nutarusi pati užsidirbti pragyvenimui, Ona atmetė pagalbą. Kai staiga baigėsi indų plovėjos darbas, ji nuvažiavo į Paryžių ir susirado skalbėjos darbą skalbykloje, vėliau – lėlių siuvėjos ir pagaliau bibliotekininkės darbą.

Ona tikriausiai būtų likusi Paryžiuje nugyventi likusį savo gyvenimą, jeigu žinia apie tai, kad ji išliko gyva, nebūtų pasiekusi kelių jos buvusių „vaikų“, dabar gyvenančių įvairiose pasaulio šalyse. Jie maldavo atvažiuoti pas juos gyventi. Atkakliausia korespondentė buvo Tania Wachsmann, dviejų vaikų motina, gyvenanti Izraelyje. Kiekvieną laišką Tania pradėdavo taip: „Mano brangi Mama, kada pagaliau atvažiuosi pas mus?“ Ona dvejojo, ji nenorėjo būti našta, bet pagaliau pasidavė Tanios maldavimams.

Ji atvyko į Izraelį 1953 m. pavasarį. Naujoje respublikoje daugybė žmonių ją sutiko su gėlėmis ir plojimais, Izraelio vyriausybė paskyrė jai pensiją (vertimas iš anglų kalbos).

Dabar žinome ir kaip pati O. Šimaitė reagavo į šią knygą. 1961 m. lapkričio 28 d. laiške Vytautui Kauneckui ji rašė:

Fridmano knyga negali būti gauta, apie tai negali būti nė kalbos; nors tat ir keistai skamba, tačiau taip yra.

Dabar dėl pačio straipsnio (t. y.) ištraukos apie O. Š. iš Fridmano knygos. Baisiai man nemalonu, kad esu priskirta prie „geriausių literatūros kritikų“, papuošta svetimomis plunksnomis. Tokia aš niekad nebuvo. Esu labai dėkinga Br. R., kai jis parašė tiesą: „Tokia O. Š. mums nebuvo žinoma“. Rengiuos už tą tiesos žodį jam padėkoti. Leidimas iš vokiečių valdžios įstaigų nueiti dėl universiteto knygų į getą buvo parūpintas universiteto bibliotekos direktoriaus V. Biržiškos ir bibliotekos sekretorės Eimaitytės.

Prie netikrų dokumentų, antspaudų, smulkių ginklų etc. pirkimo pinigus parinkdavo ir labai daug padėdavo Kazys Jakubėnas, kaip savo metu jis labai daug parinkdavo pinigų politiniams kaliniams, Ispanijos kovotojams už laisvę. Pinigų rinkime jis buvo savotiškas genijus. Kaip jis tuos pinigus parinkdavo, iki šiol lieka man slapta. Buvo ir toks atsitikimas. Nupirkti prof. Movšovičiui netikrus dokumentus reikėjo 3000 markių. Nemaža suma. Mano toks ūpas buvo, kad arba pasikark, arba pinigus gauk. Apie tas nuotaikas parašiau Kaziui, netikėdama

gauti tokios sumos. Jis man atsako: „Onut, nesikark, palauk tris dienas“. Po trijų dienų pinigų turėjau, dokumentai buvo nupirkti.

Dėl žiupsnelio atsiminimų apie Kazį, tai aš vis tik manau trumpam laikui apsigyventi kokiam pensione.

O Tania – tai ne Flaksman, o Wachsmann. Jos išlaikymu, Vilniaus bibliotekoje slėpimu per mane rūpinosi prof. M. Biržiška. Be jo pagalbos nebūtų buvę galima išsaugoti Salės (Tanios) Wachsmann, dabar Sterntal, gyvybės.

O Izraelyje aš buvau sutikta ne vien aplodismentais ir su gėlėmis, bet lyg būčiau pasakiška karalienė.

Deja, Petah Tikvoje gyvendama labai mažai rašiau. Tiesa, parašiau straipsnį apie L. Levicką, apie legalią ir nelegalią spaudą Lietuvoje hitlerizmo metu – kas liečia žydus – ir apie Geršoną. Tai ir viskas. Svarbiausias mano gyvenimo tikslas tada buvo padėti penkioms vienišoms moterims ir kelionės po Izraelį. Bet apie tai mažai kas žino, rašo. Visad man buvo ir liks (svarbiausia) gyvo žmogaus džiaugsmas, ašaros. Geros knygos skleidimas – už visus brangiausias dalykas, o ne rašymas. Dar koks liko nepamirštamas dalykas – medžiagos rinkimas (bet neužbaigtas) Upsalos universitetui apie Kafką Izraelyje...

„Enciklopaedia Judaica“ („Žydų enciklopedija“, išleista 1971 m. Izraelyje) teigiama: „Tik keletas lietuvių individų nacių laikais ištiesė pagalbos ranką žydams nepaisydami mirtino pavojaus, kuriam jie save pasmerkė. Kaune tarp tų, kurie gelbėjo žydus, buvo: I. Kutorgienė, P. Mažylis, rašytoja Sofija Čiurlionienė, kunigas Paukštys, vienuolė Ona Brokaitytė ir operos dainininkas Kipras Petrauskas. Vilniuje Ona Šimaitė ištiesė pagalbos ranką, tuo tarpu Šiauliuose advokato Venclausko dukra, poetas Jankus, kunigas Lapis, buvęs meras Saneckis [matyt, J. Sondeckis. – R. S.] buvo tarp tų, kurie pasižymėjo padėdami žydams“.

1974 m. keturiomis kalbomis Niujorke išleistame trijų tomų veikle „Jerusalem of Lithuania“ („Lietuvos Jeruzalė“) randame tris puslapius žydų gelbėjimo tema; juose išspausdintos gelbėtojų Juozo Stakausko, Marijos Mikulskos, Sofijos Binkienės, Marijos Abramovič-Wolskos, J. Bartoševič, M. Jurkutačio ir O. Šimaitės nuotraukos.

Izraelyje gyvenantis istorikas Dovas Levinas „Tėviškės žiburiuose“ apie žydų gelbėjimą Lietuvoje rašė taip: „Baisiausiu laiku – 1941 m. rudenį ir dar daugiau karo pabaigo-

je atsirado keli šimtai dorų ir sąžiningų lietuvių, kurie nepaisydami pavojaus išgelbėjo, rodos, net keliolika šimtų žydų. Viena šių garbingų lietuvių – Ona Šimaitė, kurios vardas pagarsėjo visame pasaulyje ir padėjo šiek tiek lietuvių tautos garbę pakelti pagal Tautos himno žodžius: „Tegul tavo vaikai eina vien takais dorybės““.

Jeruzalės Yad Vashemo Pasaulio tautų teisuolių departamento direktorius M. Paldielis 1993 m. išleistoje knygoje apie garsiausius daugelio pasaulio valstybių žydų gelbėtojus nemažai vietos skyrė ir O. Šimaitėi.

O. Šimaitė paminėta net tokiaime solidžiam veikle kaip „Encyclopedia of the Holocaust“ („Holokausto enciklopedija“, išleista 2000 m.). Beje, čia iš 17 tūkst. tuo metu žinomų Pasaulio tautų teisuolių iš daugelio pasaulio valstybių minima vos dvi dešimtys žydų gelbėtojų.

Aplankę šiuolaikinį informacijos šaltinį, katalogizuotą paieškos serverį Yahoo ir surinkę žodį SIMAITE, netrukus gausime rezultatą. Net 38 įvairiose pasaulio valstybėse esantys interneto adresai suteiks vienokią ar kitokią informaciją apie O. Šimaitę. (Pagal adresų gausą ne tiek daug žmonių iš Lietuvos gali

prilygti šiai moteriai, kurios 110-ąsias gimimo metines šiomet minime.) Čia rasime internetinius adresus Izraelyje, Vokietijoje, JAV, Kanadoje, Argentinoje, net ir tolimojoje Kinijoje. Iš šios informacijos sužinosime, kad O. Šimaitė buvo Vilniaus universiteto bibliotekininkė, karo metais padėjusi Vilniaus geto žydams gelbstint jų gyvybes ir dvasinį palikimą. Bet, deja, daugybėje interneto adresų kol kas nerasime svarbiausių – Vilniaus universiteto, Valstybinio Vilniaus Gano žydų muziejaus internetinių adresų su ta informacija, kuri čia sukaupia apie šią kilnią moterį.

Patekęs į tokią paradoksalią padėtį klausiu savęs, kodėl taip yra. Pirmiausia į galvą šauna mintis, kad gal kuklumas neleidžia mums pateikti žinių apie kilnius O. Šimaitės darbus. Iš tikrųjų žydų gelbėjimas jiems siaubingais 1941–1944 m. nebuvo reklamai skirtas darbas. Daugelis žmonių, kurie jautė pareigą padėti kenčiantiesiems, atliko tai ne tam, kad būtų kada nors apie tai kalbama, bet todėl, kad kitaip elgtis negalėjo. Ne vienas gelbėtojas po karo teigė, jog nieko ypatingo nepadarė. Ir pati O. Šimaitė yra teigusi: „Man visai nereikalinga, kad apie mane būtų rašoma“. Gal todėl ir žinios apie tokius darbus, tokius žmones nėra labai reikšmingos? Bet vadovaudamiesi tokia kuklumo logika mes greitai patenkame į užmarštį, o vėliau pasiduodame klaidingam gyvenimo vertybių supratimui...

Jeigu po kelių dešimtmečių vieno žmogaus pasiaukojimą dėl kito žmogaus gyvybės mažai prisimename, tai gal toks elgesys nėra vertybė, nėra dėmesio vertas humanizmas? Matyt, su tuo negalima sutikti.

Galima ir kita neinformavimo versija. Mes dar ne visada žinome, kokio masto žmonės gyveno, dirbo iki mūsų, kokias vertybes esame paveldėję.

Pasidomėję, kas rašoma apie Vilniaus universiteto istoriją neseniai išleistoje literatūroje

(pvz., „Vilnius university 1579–1999“), pamatysime, jog 1941–1944 m. laikotarpiui ten skirta mažiau kaip puslapis. Čia rašoma, jog karo metais nacių įsakymu iš universiteto buvo atleisti profesorai ir studentai žydai, kurie vėliau nužudyti. Profesorai Vladas Jurgutis ir Balys Sruoga suimti ir įkalinti Štuthofio koncentracijos stovykloje. Tačiau žinių, kad bibliotekininkė O. Šimaitė už žydų gelbėjimą buvo nuteista mirti ir kad su universiteto profesūros pagalba, kaip rašoma ne viename darbe, mirties nuosprendis jai buvo pakeistas išsiuntimu į koncentracijos stovyklą, čia nerasime...

Tikėkimės, jog artimiausiuose 425-osioms Vilniaus universiteto įkūrimo metinėms skirtuose leidiniuose bus surasta derama vieta O. Šimaitei.

Atrodytų, jog O. Šimaitės darbo vieta universitete nebuvo kuo nors ypatinga. Dirbta bibliotekoje. Matyt, ją slėgė panašūs darbo rūpesčiai kaip ir prieš ją, ir po jos čia dirbusias moteris. Bet būtent bibliotekininkės darbas sudarė labai palankias galimybes gauti leidimą lankytis Vilniaus gete. Negrąžintų knygų paieška buvo oficiali dingstis prašyti tokio leidimo. Iš jos pačios rašyto teksto sužinome, kad 1941 m. rugsėjo 14 d. kartu su kita bibliotekos darbuotoja Godliauskaite ji gavo leidimą lankytis gete. Sunku nustatyti, kiek knygų iš Vilniaus geto pavyko sugrąžinti į Vilniaus universitetą. Bet tuo metu daug svarbesnė misija – pagalba kenčiantiesiems – buvo pasiekta. Gavusi leidimą lankytis gete O. Šimaitė įgijo unikalią galimybę pažvelgti į geto vidaus gyvenimą. Pasitikėjimas, kurį ši moteris pelnė tarp žydų, leido jai sužinoti apie geto gyvenimą kur kas daugiau nei kam nors kitam iš lietuvių. Šiandien, deja, neturime autentiškų to meto pačios O. Šimaitės apsilankymų aprašymų. Siūlymai, kad ji tai darytų, rašytų dienoraš-

tį, jos nebuvo priimti. O. Šimaitei, kaip ji rašė vėliau, tada buvo daug svarbiau gyvas darbas su žmonėmis.

Vertybių skalė taikos, normalaus gyvenimo metu daug kuo skiriasi nuo vertybių karo metu, gyvenimo gete sąlygomis. Bet žmogaus gyvybės išsaugojimas buvo ir yra ypač vertingas. Šiandien sklaidydami įvairius šal-

tinius dažnai randame abstrakčias tezes apie O. Šimaitės atliktus gelbėjimo darbus. Konkretesnių žinių yra Jeruzalės Yad Vashemo Pasaulio tautų teisuolių departamento archyve. Ten saugomas Tanios Sterntal liudijimas, kuris akivaizdžiai byloja apie O. Šimaitės pagalbą žydams. Salė Sterntal (Tania Wachsmann) rašo:

Šimaitė nutarė kovoti prieš barbariškus Trečiojo reicho įstatymus. Turiu pažymėti, kad jos tikslas buvo apsaugoti ne individus, bet visą tautą ir jos kultūrą, todėl ji įkūrė Žydų gelbėjimo komitetą (jį sudarė trys moterys). Jo tikslas – ieškoti kontaktų žydams paslėpti, dokumentų klastojimas, lėšų rinkimas ir ieškojimas prijuočiančiųjų, kurie bijojo įsitraukti į aktyvų gelbėjimą, bet buvo pasirengę paaukoti... Ji buvo viena pirmųjų, atėjusių į getą, ir vėliau ateidavo prie geto vartų beveik kasdien. Ji atlikdavo įvairias misijas šimtams žydų, kurie buvo jai visiškai svetimi. Ji buvo keikiama ir įžeidinėjama įvairiomis progomis nežydų, kai reikalaudavo grąžinti žydų turtą, kuris buvo jiems patikėtas.

Ji valgė tik tai bulves, kopūstus iš savo maisto kortelės, o visa kita – duoną, kruopas, marmeladą, truputėlį margarino ir sūrio siuntė į getą vaikams ir našlaičiams. Ji norėjo išsaugoti tautos kultūrą, tad slėpė knygas ir rankraščius savo bute. Ji paėmė poeto Suckeverio darbus tam, kad juos išsaugotų...

Ji žavėjosi žydais, kurie įrodė, kad sugebėjo išlikti gyvi, nepaisant siaubingų sąlygų, ir juos gerbė. Ji pasakojo man šypsodamasi, jog žydai, kurie slėpėsi įvairiose apleistose vietose mieste, atnešdavo jai savo purvinus utelėtus drabužius, o ji juos plaudavo ir lygindavo, kad tie žmonės geriau jaustųsi.

Ji prigludė mane savo kambaryje ir rūpinosi manimi kaip mama tuo metu, kai getas buvo apsuptas žmogžudžių gaujos. Likus keletui dienų iki geto likvidavimo, Šimaitė išvedė iš jo dešimties metų mergaitę ir parūpino dokumentus, prisiekinėdama, kad tai jos dukterėčia. Gudrybė vis dėlto buvo išaiškinta, ji buvo suimta ir pasmerkta mirčiai. Profesoriai sumokėjo didžiulę išpirką gestapui ir mirties nuosprendis buvo pakeistas įkalinimu koncentracijos stovykloje. Vokiečiai kankino ją, norėdami priversti atskleisti žydų slėptuves, vardus.

„Aš meldžiausi, – pasakojo ji man, – kad nešnekėčiau per kankinimus. Nesu tikinti, bet tuo momentu meldžiausi iš visos širdies“. Ji neatskleidė nieko (versta iš: „Rescue attempts during the Holocaust“, Jerusalem, 1977).

Dar vieną autentišką liudijimą randame Grigorijaus Šuro dienoraščio įžangoje. Miriam Povimonskaja-Šur rašo:

Su Ona Šimaite tėvas [Grigorijus Šuras. – R. S.] buvo pažįstamas kaip su socialdemokrate dar iki 1917 m. revoliucijos. Paskui jų keliai ilgam išsiskyrė: ji atsidūrė Lietuvoje, o tėvas – Lenkijoje. Abu vėl susitiko tik 1939-aisiais, Vilnių prijungus prie Lietuvos. Per vokiečių okupaciją Ona Šimaitė daug padėjo žydams, tarp jų ir mūsų šeimai. Pati didelių išteklių neturėdama, dalijosi paskutiniu duonos kąsniu. Turėjo tik dvi sukneles. Prisimenu, kai norėjom duoti jai dar

vieną, ji atsisakė: „Nereikia, nes bus rūpesčio, kokią vilktis. O šitaip – vieną dėviu, kitą skalbiu“. Visus pinigus, kuriuos uždirbdavo būdama Universiteto bibliotekininke, ji leido produktams, kuriuos atnešdavo ir perduodavo žydams jų darbo vietose. Daug kartų slaptais keliais ateidavo į getą, dažnai apsilankydavo ir pas mus, „Kailio“ stovyklos darbininkų blokuose. Šituojai labai rizikavo. Tačiau tėvas daugeliu atvejų tik jos dėka paliko užrašus. Jis žinojo, kad jo sąsiuvinius ji paslėps kaip reikiant. Ji visaip palaikė jį, kad jis rašytų, atnešdavo jam sąsiuvinį ir rašalo. Daugiausia tėvas rašė automatinio plunksnakočiu, o pristatyti rašalo į getą buvo nelengvas ir pavojingas darbas. Ona Šimaitė buvo susijusi su pagrindine organizacija. Ji gavo man netikrą pasą lenkės merginos pavarde. Šis pasas man padėjo pabėgti iš geto, išbūti okupuotame mieste. Savo namuose Ona slėpė vieną žydų mergaitę, kuri kažkaip išliko likviduojant getą ir atėjo pas ją. Kaip vokiečiai aptiko tą mergaitę, tiksliai nežinau. Tai buvo 1944-ųjų pavasarį, prieš išvaduojant Vilnių. Kalbėjo, kažkas matė ją slepiant žydaitę. Ona buvo areštuota ir išvežta Vokietijon į koncentracijos stovyklą. Karui baigiantis, ją išlaisvino amerikiečiai. Ji neilgai gyveno Prancūzijoje, paskui Izraelyje. Bet kai 1960 metais atvykau į Izraelį, jos čia neradau – vėl buvo persikėlusi į Prancūziją. Tenai mirė. Ona Šimaitė buvo šviesi asmenybė. Kai ji ateidavo į getą arba į „Kailio“ blokus, tarsi saulės spindulys nušviesdavo tamsoje („Grigorijus Šuras“, Vilnius, 1997, p. 16).

Dar vienas O. Šimaitės veiklos liudytojas – Andrius Bulota taip prisimena ją:

Girdėjau, kad ji su didžiuliu pasiaukojimu teikia materialinę ir moralinę pagalbą Vilniaus geto gyventojams. Iš pokalbio su Ona Šimaite supratau, jog ji tikrai pasiryžusi padaryti viską, kad palengvintų uždarytųjų gete gyvenimą.

Mums besikalbant, prasivėrė gretimo nedidelio kambarėlio durys. Pro jas nedrąsiai išėjo 5 ar 6 metų išblyškusi mergaitė. Paskui ją įėjo tamsiaplaukė vidutinio amžiaus moteris, linktelėjo galvą ir įvedė vaiką atgal į aną kambarėlį, uždarydama duris.

– Nebijai? Ar gestapas nesuuos? – neiškentęs paklausiau.

Užuot atsakiusi Ona Šimaitė tik giliai atsiduso ir patylėjus tarė:

– Pavakare jas iš čia išves... Naktį, jei pavyks, vieton jų ateis kiti. Darau ką galiu. Tiek žmonių žūsta... („Literatūra ir menas“, 1970 m. vasario 28 d.)

Reikšmingas O. Šimaitės veiklos aspektas buvo tai, jog ji stengėsi išgelbėti geto gyventojų kūrybos palikimą. Laiške, kuris po karo buvo išsiuntinėtas aštuoniems adresa-

tams įvairiose pasaulio valstybėse, rašoma apie tai, ką O. Šimaitei pavyko išnešti iš Vilniaus geto ir paslėpti. O. Šimaitė ragina ieškoti šio palikimo.

Ponui Isaakui Cukermanui, Varšuvos geto sukilimo atstovui

Deklaracija apie Vilniaus geto dokumentus

Man, žemiau pasirašiusiai Onai Šimaitei, kuri Vilniaus geto laikais gyveno ir palaikė ryšius su įvairiomis žydų sferomis, pavyko išgelbėti kai kuriuos Vilniaus geto dokumentus. Laikau savo pareiga pranešti apie tai atitinkamų institucijų atstovams, kuriems yra brangūs istoriniai žydų dokumentai. Kartu pareiškiu savo karštą pageidavimą, kuris kartu yra man dokumentus

davusių žmonių pageidavimas, kad tie dokumentai būtų surasti ir atiduoti visų žydų, suinteresuotų istorine dokumentacija, dispozicijai, neatsižvelgiant į politines pažiūras.

Deklaraciją apie dokumentus išsiunčiu šiems asmenims:

1. Poetui A. Suckeverniui, Žydų antifašistinis komitetas Maskvoje
2. Doktorui Maksui Vainrachui, JIVO, Amerika
3. Senovės žydų universiteto Jeruzalėje rektoriui
4. Stefanui Veisui, Pasaulio žydų kongresas, JAV
5. Doktorui Šteinbergui, JAV
6. Isaakui Cukermanui, Varšuvos geto sukilimo atstovui
7. Doktorui Abramovičiui, JAV
8. Doktorui M. Dvožeckiui, Paryžius

A. Konfiskuota medžiaga:

1944 m. balandžio 28 d. buvau suimta gestapo ir kratos Vilniuje metu iš manęs buvo pa-
imta:

1. Nikolajaus Elijaševio teatriniai archyvai. Tai didelis teatrinių Elijaševio pastatymų aplan-
kas ir teatro nuotraukos. Šiame aplanke buvo ir Elijaševio nespausdinti eilėraščiai. Šių doku-
mentų reikia ieškoti buvusio Vilniaus gestapo archyve, Aukų g., Vasario 16-osios g.

2. Medžiaga, išnešta iš JIVO. Tai du dideli portfeliai įvairių žydų knygų, inkunabulai, seni
žydiški rašmenys, fotografijos ir pan. Šią medžiagą smarkiai rizikuodamas atrinko poetas A. Suc-
keveris ir dailininkė Uma Olkinickaja, jie buvo paskirti dirbti prie sunaikinto JIVO.

3. Du dideli Vilniaus universiteto botanikos docento Movšovičiaus rankraščių portfeliai.

4. Salės Vachsman drama apie gyvenimą Vilniaus gete lenkų kalba.

5. S. Vachsman atsiminimai apie karo metų – 1939-ųjų Varšuvą lenkų kalba.

JIVO medžiagos, botaniko Movšovičiaus rankraščių, Salės Vachsman dramos ir atsiminimų,
mano nuomone, reikia ieškoti Vilniaus Rasose, ten, kur gestapas slėpė konfiskuotus daiktus.

B. Paslėpti dokumentai:

1. Vilniaus geto kronika iš darbo bloko „Kailis“, kuris buvo už geto ribų. Kronikos autorius
Grigorijus Šuras iš pradžių gyveno gete, vėliau „Kailyje“. G. Šuras kiekvieną savaitę eidavo į
getą ir ten gaudavo visas žinias apie geto gyvenimą per savaitę, taip pat iš kitų šaltinių. Šioje
kronikoje kasdien užfiksuota tai, ką darė vokiečiai žydams gete, taip pat žydų gyvenimas „Kai-
lyje“. Be to, Šuro kronikoje yra apybraižų ir charakteristikų, pavyzdžiui, tokios ryškios asmeny-
bės kaip Oskaras Glikas. Yra pateikti visi vokiečių valdžios nurodymai Vilniaus žydų klausimu
iki geto. Paskutinė kronikos dalis išnešta 1944 m. balandžio 25 d. Kronika parašyta rusų kalba
ir yra penkiuose aplankuose.

2. Keletas dešimčių nežinomų autorių dainų. Tai naujos populiarios dainos, dainuotos Vil-
niaus gete. Šias dainas kartu su kronika G. Šuras prašė perduoti M. Šur. Dainos kartu su kro-
nika užsiūtos į audinį (geležinė dėžė ir 4 ryšuliai). Kronika ir dainos yra Lituanistikos seminaro
Vilniuje palėpėje. Įėjus į Pilies g. 11 kiemą reikia praeiti visą kiemą ir įeiti pro paskutines du-
ris... Dešinėje stogo pusėje, ten, kur stogas leidžiasi žemyn, po pačiomis čerpėmis įvairiais at-
stumais guli penki paketai – viena didelė dėžė ir 4 ryšuliai. Norint tai rasti, reikia atsistoti ant
suoliuko ir pasišviesti.

Be to, po tais pačiais laiptais, vedančiais į palėpę, yra nedidelis sandėliukas, kuriame laikomi sulūžę baldai ir malkos. Reikia iš šio sandėliuko iškrauti sulūžusius baldus ir malkas; ten, kairiame kampe prie pat sienos guli paketas, suvyniotas į laikraščius. Jame yra 200 laiškų, Gelerio straipsnis, atsišaukimas, Veiso adresas, išrašai iš nelegalių laikraščių, mano pastabos iš Vilniaus geto gyvenimo.

3. 200 laiškų iš Vilniaus geto nuo 1941 iki 1943 m. Dimantmano laiškai (žydų rašytojas iš Kauno). Jis gete gavo dvi premijas už literatūrinius meninius darbus. Savo laiškuose jis vaizdžiai rašo apie senovės žydų, naująją lietuvių, latvių ir vaikų literatūrą, Pinckerio „Amžinojo žydo“ pastatymą gete. Laiškai rašyti lietuviškai.

Miriam Berenštein laiškai (mokytoja) apie mokinių buitį ir vaikų kūrybą bei meno parodas Vilniaus gete. Laiškai rašyti rusų kalba.

Doc. J. Movšovičiaus laiškai rusų kalba. Tai ryškūs Vilniaus geto buities, tragiško gyvenimo ir kultūros gyvenimo vaizdai.

Salės Vachsman, 23–24 metų merginos laiškai; ji iki karo dirbo lenkų žurnale „Młody cін“, pasirašinėjo slapyvardžiu „Ktana“. Po geto likvidavimo pogrindyje lenkų kalba parašė dramą apie Vilniaus geto gyvenimą. Savo laiškuose S. Vachsman poetine forma perteikia pergyvenimus gete ir už jo ribų. Laiškai rašyti lenkų kalba.

Anos Abramovič laiškai (rašytojo Giršo Abramovičiaus žmona). Šiuose laiškuose atsispindi laisvės tiek sau, tiek visiems, jos neturintiems, troškimas, kalinio gamtos ilgesys, poeto Bialiko eilėraščių aktualumas...

Dina Abramovič (G. Abramovičiaus duktė). Trumpi, lakoniški laiškai apie žydų paniekinimą priešinant tai aukštai žydų kultūrai, apie geto biblioteką, įdomūs atsiliepimai apie kai kurias knygas. Abiejų laiškai rusų kalba.

Sunzerio Pereco laiškai apie Leiviką rusų kalba, apie trigubą vergovę gete – vokišką, lietuvišką ir žydišką, apie nepaprastai sunkią materialinę padėtį.

Sonios Tropianskos laiškai (rusų kalba) apie siaubingą gyvenimo ankštumą gete, apie dujų ir apšvietimo stygių reikalingiausiomis valandomis.

Anos Berman (11 metų mergaitės) ir Galinos Berman (mergaitės mamos) laiškai.

Laiškai lietuvių kalba, buvo parašyti po geto likvidavimo. Tas vaikas tada buvo priglauostas krikščionių prieglaudoje. Jos motina dirbo HKP.

Liubos Levickos laiškai (žinoma geto dainininkė, „geto lakštingala“, žuvusi Paneriuose). Laiškuose, rašytuose rusų kalba, aprašo savo koncertus gete, dėstytojos darbą geto konservatorijoje, muzikinius geto jaunimo talentus, prašo iš laisvės pristatyti natų, knygų sau ir kitiems geto dėstytojams.

Bogronskio laiškai (iš geto darbovietės), parašyti po 5 tūkst. žmonių akcijos – „kelionė į Kauną“.

Tilės Tilšner laiškai; tai moteris žydė, žinoma Vilniaus mokytoja, kuri visiškai nebuvo gete. Laiškai rašyti rusų kalba ir perteikia žmogaus, esančio už geto ribų, pergyvenimus.

4. Istoriko Gelerio straipsnis „Naujasis ir senasis Vilniaus getas“. Straipsnis parašytas vokiečių kalba, 16 mašinraščio puslapių. Jame pateikiama tiksli statistika apie išvežtus į Panerius žydus. Šis straipsnis buvo užsakytas vokiečių institucijų, kurios norėjo žinoti, kiek žydų buvo Vilniuje iki geto ir kiek liko gete. Pastaba: šio straipsnio kopiją turi Kazimieras Jasulencas, jo adresą galima sužinoti iš Vilniaus universiteto bibliotekos bendradarbių.

5. *Atsišaukimas lietuvių kalba, rašytas 1942–1943 m. gegužės mėnesį lietuvių komunistų ir anarchistų, adresuotas lietuvių policijai, kad ji nedalyvautų žydų naikinime.*

6. *Esesininko Veiso, egzekucijų Paneriuose vykdytojo. Vilniaus geto šeimininkas ir budelis. Jo adresą perdavė Chasė Vigdorčik, kuri dirbo pas Veisą, siuntė jo laiškus į Vokietiją ir užrašė jo adresą.*

7. *Ištraukos iš nelegalios lietuviškos ir lenkiškos dešinėsios spaudos žydų klausimu.*

8. *30 laiškų, parašytų po geto likvidavimo apie besislapstančių nuo 1943 iki 1944 m. balandžio žydų kančias. Laiškai yra Lituanistikos seminaro bibliotekoje tarp nesukarpytų sanskrito knygų, Pilies g. 11.*

9. *Chasės Vigdorčik ir jos draugės Helės dienoraščiai apie tai, kiek ir kada Veisas nusiuntė žmonių į aną pasaulį, bei vėlesnis šių mirčių motyvavimas. Dienoraščiai rašyti žydų kalba. Likviduojant getą nepasisekė išnešti iš Chasės Vigdorčik kambario (Ligoninės g. 7). Dienoraščiai buvo paslėpti palangėje...*

10. *Geto komendanto Jakovo Genso kalbos žydų kalba, stenografuotos Noros, Tėjos sėdės, Genso sekretorės. Jos yra užmūrytos dešinėje pusėje pirmojo didelio namo Subačiaus g. 37 rūsyje, kuriame kitados buvo Kibucas.*

11. *Žydų policijos ženklai, geto policijos jubiliejiniai ženklai, geto pasas, geltoni Mogen Dovid, (?) ...latai, Genso užrašai – visa tai yra dėžutėje, paslėptoje Genso kape Rasose. Ten yra trys sodai. Sodas, kuriame yra kapas, ribojasi su Subačiaus gatve. Prie pat sienos yra sušaudyto lenko kapas, prie jo kojų – sušaudyto Genso kapas, prie Genso kojų – sušaudyto lietuvio kapas. Kad būtų galima atpažinti Genso kapą, Chasė Vigdorčik padėjo sudaužytą lėkštę.*

12. *Du portfeliai įvairių JIVO dokumentų (senovinės knygos, inkunabulai, Pereco laiškai, buvę JIVO. Visa tai aš perdaviau saugoti lietuvių poetui Borutai. Jo adresas: Kudirkos g. 3, bt. 3.*

Poeto Suckeverio geto laikotarpio eilėraščiai žydų kalba. Tai irgi perduota poetui Borutai; jis kartu su JIVO dokumentais paslėpė juos Lituanistikos seminare, kur dirbo sekretoriumi.

Prašau visus nurodytus asmenis patvirtinti deklaracijos gavimą. Dar kartą prašau imtis visų atitinkamų priemonių, kad šie dokumentai būtų surasti ir perduoti žydų tautos dispozicijai.

1946 m. balandis

Ona Šimaitė
(vertimas iš rusų kalbos)

Šiandien žinome, kad tik keletą šio palikimo fragmentų pavyko surasti (G. Šuro užrašai). Bet atrodo, jog ne visos paieškos galimybės iki šiol buvo išnaudotos.

Galvodami apie Vilniaus geto gyventojų palikimą, negalime užmiršti pačios O. Šimaitės kūrybinio palikimo. Jis dabar šaukiasi paieškų po visą pasaulį.

Genovaitė Raguotienė labai tiksliai nuskaido, jog „kol kas konkrečiau ne ką žinome apie O. Šimaitės su Vilniaus getu susi-

jusius straipsnius ir kito žanro kūrinius, rašytus Prancūzijoje, skelbtus tos šalies, taip pat Izraelio, Argentinos, kitų kraštų periodikoje. Ji, pavyzdžiui, yra prasitarusi, kad iš atsiminimų apie Vilniaus getą labiausiai jai pasisekė skyrius „Mano susirašinėjimas su žmonėmis iš Vilniaus geto““ („Greta įžymiojo Vaclovo Biržiškos“, Vilnius, 2000, p. 113).

Būtent šį darbą neseniai pavyko surasti Jeruzalėje. Straipsnis yra rengiamas spaudai. Čia pateiksime tik keletą ryškesnių jo fragmentų.

Pačią pirmąją savaitę aš pradėjau lankyti Vilniaus universiteto profesorių Movšovičių, mokslininką botaniką, geriausią Lietuvos, Baltarusijos ir Lenkijos floros žinovą. Už disertaciją „Panerių kalnų flora“ jis gavo mokslo daktaro vardą, o Panerių kalnai tapo masine žydų tautos kapaviete. Šeštadienio rytą gavau naują Movšovičiaus knygą, parašytą kartu su vienu lietuviu, kurios nepavyko gauti iš Kauno iki nacių atėjimo. Kartu su šia knyga aš perdaviau Tropianskiui ir savo pirmą pusantro puslapio laišką Movšovičiui į getą. Aš jam rašiau, kad kai kurie žmonės bijo rūpintis juo kaip žydu, kiti tai daro, bet iš to nieko neišeina. Rašiau laiške apie jo naują knygą, jo darbo kabinetą universitete, apie tai, jog ten viskas liko taip, kaip buvo jam esant: visi laukia jo sugrįžtančio į darbą. Pasakojau apie savo pasivaikščiojimus su draugais profesoriais po botanikos sodą, apie nuostabią rudens gėlių puokštę, kurią jie man dovanojo.

Rugsėjo 14 d., sekmadienį, aš ir universiteto darbuotoja Godliauskaitė gavome oficialų leidimą lankyti getą neva negrąžintų į biblioteką knygų paieškoms. Mes norėjome aplankyti buvusius bendradarbius ir draugus ir, jei bus galimybė, suteikti jiems pagalbą.

Laikui bėgant korespondencija didėjo, tapo įvairesnė pagal turinį. Net su žmonėmis, su kuriais susitikdavau tarnyboje, negalima buvo išsikalbėti, kas slegia sielą, kad nebūtum pagautas „nusikaltimo“ vietoje.

Iš pradžių aš skaudama širdimi gautus laiškus sunaikindavau, nes saugoti juos namuose buvo labai pavojinga.

Vėliau suradau vietą (keletą kartų teko ją keisti) ir pradėjau būdingesnius slėpti. Tačiau iš gautos korespondencijos išliko 230: 200 iš geto egzistavimo laikų, 30 po jo likvidavimo nuo besislapstančių kankinių. Tarp laiškų iš geto – siaubingiausi laišakai, kuriuose buvo kalbama apie mirties baimę. Gete visą laiką, kiekvieną valandą, kiekvieną minutę žmonėms grėsė mirtis. Labai būdinga frazė pasakyta Tropianskio sesers Godman per mano pirmąjį lankymąsi gete: „Aš norėčiau tik vieno – visiškai ramiai išmiegoti vieną naktį ir būti užtikrinta, kad niekas manęs šią naktį neateis, nei manęs, nei kitų“.

Reikėjo šiuos žmones palaikyti, padėti jiems gyventi ir kovoti, padėti įveikti mirties baimę. Labai sunku buvo atsakinėti į laiškus, guosti žmones, kai tavo ir jų padėtis yra nelygi. Virš manęs nekabojo Damoklo kardas, turėjau savą kampą, mėgstamą darbą, galėjau susitikinėti su bičiuliais. Patarti persekiojamiems, niekinamiems, visko netekusiems žmonėms, kad jie nebijotų mirties, man atrodė šventvagystė. Ne kartą pati savęs klausiau, kaip pati elgčiausi tokioje situacijoje: ar užtektų narsos gyventi, dirbti ir nebijoti mirties, kiekvieną minutę esant jos pavojui. Ilgai sėdėdavau prie tokių laiškų, kol galėdavau atsakyti į juos nors keliais žodžiais. Laimei, nė viena iš mano korespondenčių nė karto manęs nepaklausė, kaip aš pati elgčiausi būdama jų vietoje.

Aš rašiau, kad kiekvieno žmogaus gete pareiga išlaukti, dirbti ir neprarasti vilties, tuo tarpu pati sau mintyse sakiau: būk nuoširdi ir pasakyk nelaimingiems žmonėms, kad išsigelbėjimo nėra. Tokiomis minutėmis aš pasakodavau savo draugams, jog Sokratas ir madam Rolan iki paskutinės minutės dirbo žinodami, kad mirtis neišvengiama. Prisimindavau Antokolskio kūrinį „Žydai rengia Velykas“. Ar Antokolskio senis išminčius nesako susigūžusiems kampe žmonėms: „Išsigelbėjimo nėra, nebijokite kankinimo, reikia mokėti mirti“? Prisimenu, jog tada, kai pati patekau į gestapo nagus, Antokolskio žodžiai man labai padėjo – iš jų aš sėmiausi jėgų, atsikračiau gėdos jausmo už šiuos laiškus.

Daugiausia laiškų gavau iš Movšovičiaus. Savo laiškuose jis atskleidė žydų tragediją. Jis vaizdžiai rašė apie geto buitį, apie teisinį ir kultūrinį gyvenimą. Movšovičius buvo pirmas, iš kurio sužinojau, kuo gyvena ir kvėpuoja getas.

Savo laiškuose Movšovičius nuolat primindavo man, kad aš pastoviai rašyčiau užrašus „Gete ir už jo ribų“. Aš prieštaravau, jog man nėra kada, jog, mano manymu, tikslingiau atiduoti jėgas gyviems žmonėms, o ne užrašams. Dina Abramovič palaikė šią mano nuomonę sakydama, jog svarbūs ne patys užrašai, o mano vėlesni perteikimai to, kas išgyventa. Be asmeninių laiškų nuo Movšovičiaus, gaudavau daug laiškų perduoti, pavyzdžiui, lenkų ir lietuvių profesoriams. Būdingas vienas lenkų profesoriaus laiškas savo kolegai žydui, kai jis nusiuntė kalio cianido linkėdamas, kad niekada nereikėtų jo vartoti. Reikia pasakyti, jog beveik kiekvieno žydo svajonė buvo turėti nuodų ir padirbtų dokumentų. Gauti ir vieną, ir kitą buvo nepaprastai sunku. Lenkų profesoriaus linkėjimai išsipildė: Movšovičiui neteko naudoti nuodų. Jis išgyveno... (vertimas iš rusų kalbos).

O. Šimaitė labiau nei bet kas kitas turėjo moralinę teisę daryti išvadas dėl lietuvių ir žydų santykių nacių okupacijos metais, įvairių pokarinių vertinimų šiais klausimais. Įdomus ir vertingas O. Šimaitės straipsnis „Lietuviai ir žydai nacių okupacijos metais“, išspausdintas Niujorke 1951 m. knygoje „Lita“. Iki šiol Lietuvoje spausdinti darbai apie lietuvių ir žydų santykius karo metais rodo, jog šis darbas Lietuvoje nėra plačiau žinomas.

O. Šimaitė straipsnyje rašo, jog lietuvių ir žydų santykiai karo metais įgavo tokias ašt-

rias formas, kurių anksčiau nebuvo galima nė įsivaizduoti. Ji jau tais laikais turėjo pilietinės drąsos rašyti apie tai, kad „ypatingasis būrys“ kartu su naciais dalyvavo Lietuvos žydų žudynėse. Lietuvos policijos daliniai, pasak O. Šimaitės, ne tik buvo hitlerininkų užsibrėžtos žydų naikinimo politikos vykdytojai, bet ir patys rodė iniciatyvą vykdamant šį „šventą“ reikalą. „Man ne kartą teko matyti, kaip lietuvių policininkai baudė žydus už smulkmenas ir kaip šaltakraujiškai jie varė žydus į getus“. Pateikiame straipsnio fragmentą:

Jei man reikėtų apibūdinti lietuvių ir žydų santykius neramiais 1941–1945 m., vokiečių okupacijos metais, aš juos taip apibūdinačiau: lietuviai kaip žmonės iš esmės buvo pozityviai nusiteikę žydų atžvilgiu. Hitlerininkai taip įbaugino lietuvius, kad jie nepadėtų žydams, jog vien žodis „žydas“ valstiečiams sukeldavo panišką baimę. Ši žmonių grupė, kuri sudarė didelę tautos dalį, žydams nepadarė nieko blogo. Tarp jų buvo ir tokių, kurie slapčiomis užjautė žydus dėl jų kančių, bet buvo ir tokių, kurie buvo visiškai abejingi žydų problemai.

Daugelis lietuvių pasyviai padėjo žydams. Jie nenorėjo tiesiogiai su žydais turėti reikalų, tačiau sutiko padėti žydams per patikimą asmenį, kuris kreipdavosi į juos, duodavo pinigų, maisto ir kitko. Jie tik prašė, kad niekas nesužinotų jų vardų.

Aš buvau per daug arti žydų jų didžiosios nelaimės metu, kad nepareikščiau savo nusistebėjimo jų nepalaužiama narsa ir moraliniu tvirtumu šios tautos mirties už spygliuotos geto tvoros akivaizdoje. Galima sakyti, jog bet kuri tauta fiziškai ir morališkai būtų palaužta, jei tektų pergyventi tai, ką pergyveno kiekvienas žydas. Žydai gete buvo didvyriai patys to neįtardami.

Kai ateidavau pas žydus į Vilniaus getą, ne vieną kartą sakiau savo pažįstamiems, jog aš jų vietoje nekęščiau visų be išimties arijų. Jie mane ramindavo ir atsakydavo, kad išsiaiškins, kas yra draugas ir kas priešas.

Tuo sunkiu žydams (ir visiems sąžiningiems žmonėms) metu aš dažnai galvodavau, jog po viso to, ką žydų tauta pergyveno, daug kam atsivers akys ir apie neapykantą žydams mes sužinosime archyvuose ir muziejuose. Bet aš labai klydau. Tik nedidelė dalis nežydų prisimena baisius būdus, metodus, kuriais hitlerininkai sunaikino tūkstančius žydų, kaip jie žudė žydų vaikus, moteris, senius. Ir gėda tiems, kurie užmiršo, kieno rankomis tai padaryta, kas išgelbėjo žydų gyvybes.

Puikiai suvokdama kai kurių lietuvių kaltės laipsnį naikinant Lietuvos žydus, aš esu kategoriškai prieš tai, kad būtų kaltinama lietuvių tauta. Aš nepalaikau įprastinių žodžių „lietuviai“, „vokiečiai“, „lenkai“, „žydai“ ir t. t. Taip sako tik tie, kurie ketina mus supykdyti. Jie užmiršta, kad kiekvienoje tautoje yra ne tik niekšų, bet ir gerų žmonių. Tai neleidžia pateikti bendro kaltinimo. Pagrindiniai žydų priešai yra ne apskritai vokiečiai, o hitlerininkai; antras žydų tautos priešas yra ne lietuviai, lenkai ir kitos tautos, o tie, kurie vienokiu ar kitokiu būdu padėjo hitlerininkams. Kaltindama lietuvių fašistus, aktyvistus, partizanus, policininkus ir kitus, visiškai atmetu kaltinimus lietuvių tautai (vertimas iš rusų kalbos).

Kai 2000 m. vasarą Kento (JAV) universiteto archyve rinkau medžiagą apie žydų gelbėtojus, archyvo darbuotojas netikėtai pasiūlė pasklaidyti O. Šimaitės dienoraštį, rašytą jau po karo, jai pabuvus Izraelyje (tikiuosi, jog greitai ši ir kitus dienoraščius turėsime Vilniaus universitete). Ant sąsiuvinio viršelio O. Šimaitės ranka buvo užrašyta tokia sentencija: „Tvirtai žinokite ir giliai jauski-

te, kad kiekvieną gyvenimo dieną turite skirti kitų gėriui, darydami viską, ką galite. Darydami, bet ne plepėdami“.

Tai, matyt, tiksliai atspindi šios kilnios moters kasdienio gyvenimo nuostatą, kuria ji vadovavosi dar iki tos sentencijos atsiradimo ant dienoraščio viršelio, nuostata, kurios ji neatsisakė iki paskutinės gyvenimo dienos.

Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio 50-mečio ekspozicija Estijoje

2003 m. rugsėjo 25 d. Estijos okupacijų muziejuje Taline Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (LGGRTC) atstovai atidarė kilnojamąją parodą „Mes nemirę...“, skirtą Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio (LLKS) 50-mečiui.

Paroda pasakoja apie Laisvės kovų Vyriausiosios vadovybės kūrimą, visas devynias Lietuvos partizanų apygardas, jų vadus ir žymiausius kovotojus, LLKS struktūrą, bunkerius bei slėptuvių įrengimą.

Ekspozicijos atidaryme dalyvavo Lietuvos, Lenkijos ir Latvijos ambasadoriai – Antanas Vinkus, Wojciechas Wroblevskis (Voicechas Vroblevskis) ir Edgaras Skuja, Lenkijos konsulas Piotras Sitarskis, Popiežiaus nuncijus Taline, Estijos ir Suomijos žiniasklaidos atstovai, Estijos lietuvių bendruomenės nariai. Paroda veikė iki spalio pabaigos.

„Lietuva, kovodama dėl savo laisvės, išgyveno daug sunkių, tragiškų įvykių, kurių

Estijos okupacijų muziejus Taline

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro ekspozicija Okupacijų muziejuje Taline

dalį matome šiuose stenduose, – sakė mūsų šalies ambasadorius Estijoje A. Vinkus. – Minėdami Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio 50-ąsias metines, mes lenkiamės genocido ir karo nusikaltimų aukoms. Tai sunkūs nusikaltimai, kuriems netaikoma senatis“.

LGGRTC generalinė direktorė Dalia Kuodytė pabrėžė Laisvės kovų reikšmę dabarties požiūriu: „Šių žmonių aukos ir kovos prasmės suvokimas padėjo mums atsiesti po pusę amžiaus trukusios sovietų okupacijos. Kai vis mažiau lieka tos kovos liudytojų bei dalyvių, mūsų pareiga – neleisti viso to pamiršti naujoms kartoms, kurios turi ko pasimokyti iš savo pirmtakų...“

Okupacijų muziejus Taline atidarytas vos prieš kelis mėnesius. Muziejaus direktoriaus Heiko Ahoneno teigimu, jau dabar akivaizdu, jog jis yra labai populiarius tarp užsienio turistų, todėl Lietuvos partizanų kovų ekspozicija turėtų įgauti platesnį atgarsį.

Ateityje planuojama ir toliau keistis parodomis su Estijos muziejumi.

TALINO MUZIEJUS

Rytų Europoje nėra daug panašių muziejų – tai „Teroro namai“ Budapešte, Vilniaus genocido aukų muziejus, Latvijos okupacijų muziejus, Štazi muziejus Berlyne ir dabar atidarytas Okupacijų muziejus Taline.

Kaip pasakojo buvęs disidentas, politinis kalnys ir dabartinis šio muziejaus direktorius H. Ahonenas, 1998 m. į Estiją atvyko turtinga estų emigrantė Olga Kistler-Ritso. Ji emigravo į JAV dar 1944 m. Taline, susitikusi su kai kuriais šalies politikais, jų patarimu ji nutarė investuoti dalį savo santaupų ir įkurti tokį muziejų.

„Taip gimė ši idėja, o man buvo pasiūlyta administruoti šį projektą, – prisimena buvęs disidentas. – Lėšų skyrė O. Kistler-Ritso.

Parodos atidarymas. Estijos lietuvių bendruomenės pirmininkė (antra iš kairės), LGGRTC generalinė direktorė Dalia Kuodytė, Latvijos ambasadorius Edgaras Skuja, Lenkijos ambasadorius Voicechas Vroblevskis, Okupacijų muziejaus direktorius Heiko Ahonenas

Penkerius metus rinkome eksponatus, rengėme mokslines konferencijas, spausdinome įvairias publikacijas, kuravome kai kuriuos kitus su mumis susijusius projektus ir t. t.“

Per penkerius metus į naujai kuriamą muziejų buvo investuota apie 35 mln. Estijos kronų.

Svarbiausias uždavinys buvo surinkti tinkamus eksponatus. Todėl jau pradiniam veiklos etape didžiuosiuose rajoniniuose laikraščiuose buvo spausdinami atitinkami skelbimai. „Skelbimuose paaiškinome, kokio pobūdžio daiktų pageidautume, – pasakoja H. Ahonenas. – Tačiau tai nepasiteisino, nes buvo pernelyg brangu. Be to, po kiekvienos publikacijos užmegzdavome vos 2–3 ryšius, iš jų pusė buvo beverčių. Todėl daugiau dėmesio skyrėme asmeninėms pažintims, lankėme

įvairias organizacijas bei valstybės institucijas, antikvarius ir pan. Taip žingsnis po žingsnio apie mus sužinojo vis daugiau žmonių...”

Kitas žingsnis – perimti žinybinių muziejų ekspozicijas ir bendradarbiauti su kitais muziejais.

Šiuo metu muziejuje eksponuojami keli tūkstančiai eksponatų, daugiausia 1939–1990 m. buities daiktų. Įdomiausias ekspozicijos steigėjų sumanymas – prie kiekvieno apie konkretų laikotarpį pasakojančio stendo įrengti monitoriai, kuriuose rodomi tą laikotarpį atspindintys dokumentiniai filmai bei įrašyti liudytojų pasakojimai. Per dieną muziejuje apsilanko nuo 100 iki 300 lankytojų. Muziejaus pastate rengiamos ir įvairios konferencijos ar pristatymai, atitinkantys istorinę tematiką.

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro darbuotojai, Estijos lietuvių bendruomenės nariai, diplomatinio korpuso atstovai prie LGGRTC ekspozicijos Okupacijų muziejuje Taline

Tačiau, kaip pažymėjo specialistai, muziejuje neišvengta ir trūkumų. Pavyzdžiui, pats pastatas yra menkai pritaikytas ekspozicijoms, kadangi tam jame skirtos tik dvi „tamsios“ sienos, nėra jokių pertvarų ir kitų muziejams būdingų atributų, trūksta ir apyrašų prie eksponatų, o tam tikslui duodamas muziejaus katalogas nėra pats patogiausias būdas šiai problemai spręsti.

Kitų metų Estijos biudžeto projekte numatyta šiam muziejui skirti ir valstybės lėšų, tačiau projektas dar nepatvirtintas.

KAIMYNŲ ANALOGAS

Pasinaudoję proga pasiteiravome ir Latvijos Respublikos ambasadoriaus Edgaro Skujos apie Rygoje jau nuo seniau veikiančią analogišką Okupacijų muziejų.

Rygoje Okupacijų muziejus buvo atidarytas 1997 m.

Pirmiausia ekspozicija pasakoja apie dviejų sovietinių bei nacių okupacijų represijas. Antra, nemažą ekspozicijos dalį sudaro autentiški 1940-ųjų vasaros dokumentai, pasakojantys apie pirmąją sovietų okupaciją. Trečiasis labai reikšmingas etapas – pokarinis, t. y. sovietų valdžios įsigalėjimas Latvijoje. Šiam laikotarpiui skirtose ekspozicijos dalyje pasakojama apie Latvijos komunistų partijos veiklą, represinių struktūrų nusikaltimus, rezistencinį judėjimą ir t. t. Eksponuojami autentiški daiktai, uniformos, ginklai ir netgi tikras tremtinių vagonas...

Muziejus yra pusiau išlaikomas valstybės. Kitas finansavimas – iš privataus fondo.

Kaip ir Estijoje, šis muziejus įsteigtas latvių emigrantų pastangomis.

Ričardas Čekutis

Pažintinės jaunimo vasaros stovyklos Radviliškyje ir Marijampolėje

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras (LGGRTC) 2003-ųjų vasarą pakvietė 77 moksleivius praleisti savaitę vasaros atostogų istorinėse stovyklose: „Prisikėlimo apygarda“ (birželio 21–28 d.) ir „Tauro apygarda“ (liepos 14–22 d.). Stovyklose poilsio moksleiviai iš Lietuvos, dalyvavę respublikiniame moksleivių rašinių konkurse „Lietuvos kovų už laisvę, kariuomenės bei netekčių istorija“ (2002–2003 m. m.), jaunieji šauliai bei jaunimas iš kaimyninių šalių.

Pirmoji stovykla „Prisikėlimo apygarda“ buvo suorganizuota Radviliškyje. Stovyklautojus priimti mielai sutiko P. Bartkaus mokymo centras. Per stovyklos atidarymą skambėjo Estijos, Latvijos ir Lietuvos himnai, nes

dalyvavo minėtų šalių jaunimas. Pokario įvykiai Baltijos valstybėse plėtojosi skirtingai, Lietuvoje vyko daugiausia kovų. Visų trijų valstybių gyventojus palietė tremčių netektys. Moksleiviai diskusijose dažnai lygino šalių patirtis. Ne tik istorija vienija ir skiria kaimyninių valstybių jaunimą. Dalyviai surengė kultūrinius vakarus, kurių metu dainavo savo šalies liaudies dainas, šoko tautinius šokius. Jaunimas bendravo su Prisikėlimo apygardos vadu Juozu Mociumi, kartu su juo aplankė krašte vykusią didžiausią mūsų vietą (Mažuolius, Mėžaičius), Kryžių kalną, Tytuvėnus (juose esantį Bernardinų vienuolyną ir paminklą Tytuvėnų valsčiuje žuvusių Prisikėlimo apygardos partizanų atminimui),

„Silpnųjų savybių“ laužas

Vakaronė prie laužo

Naktinis žygis išsekino ir pačius ištvermingiausius

Stovyklautojai vakarojo prie laužo su kun. Robertu Grigu

Šiluvą bei Minaičius, kur 1949 m. įvyko visos Lietuvos partizanų apygardų atstovų suvažiavimas, kurio metu buvo įkurtas Lietuvos laisvės kovos sąjūdis.

Antroji stovykla „Tauro apygarda“ glaudėsi Vytenio bataliono teritorijoje, palapinėse prie Šešupės. Be Lietuvos moksleivių, čia dar poilsiaavo jaunimas iš Punsko, Seinų ir Suvalkų. Dalyviai poilsį derino su naudinga visuomenei veikla: sutvarkė Kalniškės mūšio vietą. Sėkmingiausia stovyklos programos dalimi vienbalsiai buvo pripažintas žaidimas, kuris, prasidėjęs popietę, tęsėsi iki kitos dienos aušros. Žaidime visi dalyviai tapo partizanais, susiskirstė į tris būrius, susirado jiems pastatytas palapines, įsikūrė savo štabus, kuriuos turėjo nuolat keisti. Vadai kūrė strategiją, ryšininkai palaikė ryšius su kitais būriais, perdavinėjo informaciją, maistą; kiti ruošė vakarienę, prižiūrėjo laužus. Visa tai apsunkino nuolatinė įtampa, „sribų“ siautėjimas, suėmimai, tardymai, sekimai ir pan.

Išaušus rytui, žaidimo tikslas buvo pasiektas – suorganizuotas vadų susitikimas ir pasirašyta nepriklausomybės deklaracija. Keliaudami po atmintinas Tauro apygardos vietas, moksleiviai aplankė Skardupius, Vilkaviškį, Paežerius ir galėjo bendrauti su kelionei vadovavusia buvusią tremtinę Aldona Vilutiene.

LGGRTC jau paskelbė 2004 m. konkursą „Lietuvos kovų už laisvę, kariuomenės bei netekčių istorija“. Šiais metais konkursas bus išplėstas. Rašinio konkursas ir viktorina pasipildė dviem dalimis: piešiniu ir renginio projektu. Tikimės, kad sulauksime dar aktyvesnio dalyvavimo ir į projektą įsitrauks moksleiviai, kuriems artimesnė meninė raiška ar organizacinė veikla.

Daugiau informacijos rasti ir pasidžiaugti stovyklų akimirkomis galima LGGRTC internetiniame puslapyje www.genocid.lt.

Agnė Šiušaitė

Atsiminimų rinkimas tęsiasi

Sovietų okupacijos metais (1940–1990 m.) apie 300 tūkst. Lietuvos žmonių buvo prievarta išvežti į tuometinę Sovietų Sąjungą. Nacių okupacijos laikotarpiu (1941–1944 m.) 80 tūkst. žmonių buvo įkalinta koncentracijos stovyklose ir išvežta priverčiamiesiems darbams į Vokietiją. Tremtis ir kalinimas sovietiniuose kalėjimuose bei lageriuose, Vokietijos baudžiamosiose stovyklose kaip didžiausio Lietuvos gyventojų genocido vykdymo būdas nėra iki galo ištirtas. Labai vertingas informacijos šaltinis – buvusių tremtinių ir politinių kalinių atsiminimai. Atsidūrę svietimoje, netinkamoje gyventi aplinkoje, nuo nepakeliamų darbo sąlygų, bado ir ligų daugelis žuvo arba prarado sveikatą.

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (LGGRTC) Memorialinio departamento Atminimo programų skyrius nuo 1998 m. vykdo programą „Atsiminimų apie tremties ir kalinimo vietas, laisvės kovų dalyvius rinkimas“.

Programos tikslas – sukaupti informaciją, apimančią Lietuvos gyventojų genocido faktus tremties ir kalinimo vietas, ją išanalizuoti, remiantis atliktais tyrimais parengti enciklopedinio pobūdžio leidinį, kitus teminius leidinius, žemėlapius bei fotoalbumus. Tokio pobūdžio informacijos sklaida padeda pilietinės visuomenės formavimui.

Šiuo metu LGGRTC duomenų bazėje yra užregistruota apie 50 tūkst. asmenų, kurie parašė atsiminimus pagal LGGRTC parengtus klausimynus apie tremties vietas, lagerius, paliudijimus apie nusikaltimus žmoniškumui bei atmintinas vietas Lietuvoje. Surinktos unikalios žinios apie nežinomas ar mažai žinomas Sibiro gyvenvietes, lagerius, nukentėjusius žmones, fototekoje sukaupta apie 8000 nuotraukų, gauta per 500 eksponatų.

Atliekant šį darbą geriausi mūsų pagalbininkai yra energingi savivaldybių švietimo ir

kultūros skyrių darbuotojai, mokytojai ir vyresniųjų klasių moksleiviai. Manome, kad atsiminimų rinkimo programoje dalyvavo visos Lietuvos bendrojo lavinimo mokyklos. Mokytojams šis darbas yra vertinamas kaip metodinės veiklos rodiklis, o moksleiviams tapo gyvosios istorijos ir pilietiškumo pamoka. Džiaugiamės, kai užsimezga gražūs, geranoriški asmeniniai ryšiai, teikiantys abipusį supratimą tiek senajai, tiek jaunajai kartai.

Kartu su atsiminimų rinkimu vyksta antros programos etapas: surinkta medžiaga analizuojama ir tikslinama. Tokie atvejai, kai gauti atsakymai yra labai informatyvūs ir pranašoksta mūsų lūkesčius, yra reti, todėl reikia kuo skubiau peržiūrėti gautus rankraščius ir, kol gyvi juos rašę žmonės, tikslinti duomenis – siųsti jiems papildomų klausimų. Kartu gražinamos ir perfotografuotos nuotraukos. Šiais metais papildomų klausimų gavo Klaipėdos ir Panevėžio apskričių bei miestų gyventojai. Į Šiaulių apskritį laiškai su klausimais siunčiami taip pat kiekvienam žmogui asmeniškai, o centralizuotai perduota tik Telšių ir Klaipėdos miestų gyventojams, pas kuriuos lankosi vyresniųjų klasių moksleiviai.

Remiantis gyvų įvykių liudytojų atsiminimais ir kita informacija sudaryta duomenų bazė detaliau atskleis Lietuvos gyventojų trėmimų ir kalinimų mastą bei pobūdį, supažindins visuomenę su sąlygomis, kuriais gyveno ištremti ar įkalinti Lietuvos žmonės, bus vertinga istorijos mokslui. Šie autentiški, unikalūs, neturintys analogų liudijimai liks ateities kartoms.

Dėkojame atsiminimų autoriams, kurie rašo ir siunčia išsamius atsiminimus, papildytus tremties vietų žemėlapiais, schemomis, planeliais ir nuotraukomis. Atsiminimai toliau renkami.

Dalia Rudienė

Vaclovo Ivanausko-Vytenio, Gintauto, Henriko 80-ųjų gimimo metinių minėjimas

2003 m. lapkričio 8 d. žymiam Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio Vakarų Lietuvos srities vadui būtų sukakę 80 metų. Ta proga jo sesers Eugenijos Erukson, Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro, Raseinių savivaldybės ir Raseinių „Kalno“ vidurinės mokyklos pastangomis ši sukaktis buvo gražiai ir šiltai paminėta.

Lapkričio 7 d. Vaclovo Ivanausko sesuo Eugenija su sūnumi ir anūkėmis pagerbė jo žūties vietą prie Laukuvos – nuvežė gėlių, uždegė žvakeles.

Lapkričio 8 d. minėjimas prasidėjo 12 val. Raseinių Švč. Mergelės Marijos ėmimo į dangų bažnyčioje. Po šv. Mišių 13 val. visi rinkosi „Kalno“ vidurinėje mokykloje. Ši mokykla yra prieškarinės Raseinių gimnazijos tradicijų tęsėja. Raseinių gimnazijoje taip pat mokėsi V. Ivanauskas.

Mokyklos prieigose prie partizanų atminimo lentos, kurioje iškalti pasipriešinimo kovoje žuvusių 37 gimnazijos mokinių ir mokytojų vardai, garbės sargyboje stovėjo savanoriai. Mokyklos antro aukšto koridoriuje pastatytos Genocido aukų muziejaus pagamintos dailios planšetės, vaizduojančios V. Ivanausko gyvenimo ir kovos kelią, taip pat Pietų Žemaitijos partizanų vadų, kilusių iš Raseinių krašto, portretai: Jono Žemaičio, Petro Bartkaus, Antano Bakšio, Juozo Čeponio.

Įeinantiems į salę minėjimo dalyviams mokinės, pasipuošusios tautiniais drabužiais, dalijo V. Ivanausko atminimui skirtus lankstinukus. Po Lietuvos himno iškilmingą minėjimą pradėjo mokyklos direktorius Gediminas Diržys. Jis pristatė garbingus svečius: partizanę Albiną Norkutę-Kairienę, ryšininę Bronę Skvarnavičienę, plk. Leoną Lau-

rinską, LLKS Kęstučio apygardos vadą Vladą Meškauską, pasipriešinimo dalyvius Zitą Bakšytę-Dirmeikienę, Nijolę Rudzikaite, Joną Valenčių, Petrą Girdzijauską, Albiną Kentrą, Raseinių krašto patriotą, dviejų žuvusių partizanų brolių, žymų Lietuvos rentgenologą Kazį Ambrozaitį. Trumpą sveikinimo kalbą tarė Raseinių rajono vicemeras, buvęs tremtinys Petras Veržbavičius.

Šiltą ir nuoširdų pranešimą apie V. Ivanausko gyvenimo ir kovos kelią perskaitė Raseinių kraštotyros muziejaus darbuotoja Loreta Kordušienė, tam tikromis detalėmis

Garbės sargyba prie partizanų atminimo lentos, kurioje iškalti pasipriešinimo kovoje žuvusių 37 gimnazijos mokinių ir mokytojų vardai

Minėjime dalyvavo V. Ivanausko sesuo Eugenija Eukson su anūkėmis Vilma ir Giedre

pranešimą papildė P. Girdzijauskas, atsiminimais pasidalijo ryšininkė A. Norkutė ir B. Skvarnavičienė. Minėjime gražiai pasirodė Raseinių muzikos mokyklos styginių orkestras, „Kalno“ vidurinės mokyklos choras ir Jurbarko tremtinių choras. Minėjimo dalyviai šiltai sutiko „Kalno“ vidurinės mokyklos moksleivių Vilmos ir Giedrės Euksonaičių, Eugenijos anūkių, duetą ir ypač nuoširdžiai ir gražiai atliktą dainą „Žalia žolė“.

Minėjimas baigtas daina „Ažuolai žaliuos“. Ją dainavo visi minėjimo dalyviai.

Minėjime dalyvavo daug „Kalno“ ir kitų mokyklų moksleivių. Po minėjimo mokyklos valgykloje prie arbatos ir kavos puodelio buvo dalijamasi prisiminimais, išpūdžiais. Stebino visų vyresniųjų minėjimo dalyvių pakili nuotaika, jų optimizmas ir džiaugsmas, kad neužmirštama mūsų gyvoji istorija, kad minimi tautos didvyriai, kad „Kalno“ vidurinė mokykla, Kraštotyros muziejus įamžina pasipriešinimo okupacijai atminimą.

Jonas Valenčius

2004 m. atmintinos datos

Prieš 55 metus, 1949 m. vasario 10–20 d. Radviliškio r. Minaičių k. Prisikėlimo apygardos štabo bunkeryje, įrengtame po Stasio Mikniaus klėtimi, įvyko visos Lietuvos partizanų suvažiavimas, kurio metu įkurta organizacija pavadinta Lietuvos laisvės kovos sąjūdžiu (LLKS); vasario 16 d. pasirašyta deklaracija, skelbianti, kad galutinis partizanų tikslas – Lietuvos parlamentinės respublikos atkūrimas.

Deklaracijos signatarai:

1. LLKS tarybos prezidiumo pirmininkas generolas **Jonas Žemaitis-Vytautas**
2. LLKS tarybos narys, Tauro apygardos vadas kapitonas **Aleksandras Grybinas-Faustas**
3. LLKS tarybos narys, Vakarų Lietuvos srities štabo viršininkas kapitonas **Vytautas Gužas-Kardas**
4. LLKS tarybos prezidiumo pirmininko pavaduotojas, Visuomeninės dalies viršininkas pulkininkas **Juozas Šibaila-Merainis**
5. LLKS tarybos prezidiumo narys, Prisikėlimo apygardos štabo viršininkas kapitonas **Bronius Liesis-Naktis**
6. LLKS tarybos prezidiumo pirmininko pavaduotojas, Prisikėlimo apygardos vadas pulkininkas leitenantas **Leonardas Grigonis-Užpalis**
7. LLKS tarybos prezidiumo pirmininko pavaduotojas, Gynybos pajėgų vadas pulkininkas **Adolfas Ramanauskas-Vanagas**
8. LLKS tarybos prezidiumo sekretorius majoras **Petras Bartkus-Žadgaila**

Šiais metais minėsime daug skaudžių netekčių:

Sausis.

Prieš 55 metus, 1949 m. sausio 20 d. Marijampolės vlsč. Liepynų k. sunaikintas

Tauro apygardos Vytauto rinktinės štabas: žuvo **Kazys Greblikas-Sakalas**, štabo viršininkas **Jurgis Vasiliauskas-Skydas**, ūkio skyriaus viršininkas **Vytas Kronkaitis-Herbas**. Tą pačią dieną Vyšnialaukio k. žuvo rinktinės žvalgybos skyriaus viršininkas **Petras Terza-Stumbras**.

Kovas.

Prieš 55 metus, 1949 m. kovo 6–7 d. MGB agentai Kostas Kubilinskas ir Adolfas Skinkys Kalesnikų miške, Dainavos apygardos štabo bunkeryje nušovė Šarūno rinktinės vadą, laikinai ėjusį apygardos vado pareigas **Benediktą Labenską-Labėną-Kariūną**, ir išdavė Kazimieraičio rinktinės štabo bunkerį, kuriame per kautynes su okupantų kareiviais žuvo rinktinės vadas **Vaclovas Voveris-Žaibas**, **Jonas Kazlauskas-Šermukšnis**, **Petras Šilanskas-Labutis** ir **Viktoras Kazlauskas-Vanagas**.

Prieš 55 metus, 1949 m. kovo 14 d. žuvo Prisikėlimo apygardos Lietuvos žaliosios rinktinės vadas **Petras Masilaitis-Virpša, Giria**.

Prieš 55 metus, 1949 m. kovo 24 d. Utenos aps. Leliūnų vlsč. Nolėnų k. J. Šimonėlio sodyboje MGB sunaikino su agento „Ešerio“ pagalba surastą Vytauto apygardos štabo bunkerį. Kautynių metu žuvo apygardos vadas **Vincas Kaulinis-Miškinis** ir dar šeši partizanai.

Birželis.

Prieš 55 metus, 1949 m. birželio 7 d. Tauragės aps. Kaziškės miške sunaikintas Kęstučio apygardos štabas. Žuvo apygardos vadas **Aleksas Miliulis-Neptūnas**, pavaduotojas **Steponas Venskaitis-Biliūnas**, štabo narys **Albertas Norkus-Starkus**.

Prieš 55 metus, 1949 m. birželio 14 d. Tauragės aps. Eržvilko vlsč. Smaidrių k. žuvo LLKS tarybos narys, 1949 m. vasario

16 d. Deklaracijos signataras, Jūros srities štabo viršininkas **Vytautas Gužas-Kardas**.

Liepa.

Prieš 55 metus, 1949 m. liepos 8 d. Jurbarko r. Viduklės vlsč. Molavėnų k. žuvo Kęstučio apygardos Birutės rinktinės vadas mjr. **Edmundas Kurtinaitis-Kalnius**.

Prieš 55 metus, 1949 m. liepos 31 d. Panevėžio aps. Vadoklių vlsč. Šilų miške žuvo Vyčio apygardos štabo viršininkas **Kostas Tvaska-Rugelis** ir visi Krištaponio rinktinės štabo pareigūnai.

Rugpjūtis.

Prieš 55 metus, 1949 m. rugpjūčio 13 d. Radviliškio r. Užpelkių miške sunaikintas Prisikėlimo apygardos štabas. Žuvo LLKS tarybos prezidiumo nariai **Petras Bartkus-Žadgaila** (Prisikėlimo apygardos vadas) ir **Bronius Liesis-Naktis**, Prisikėlimo apygardos štabo viršininkas **Vytautas Šniuolis-Svajūnas** ir dar trys partizanai.

Prieš 55 metus, 1949 m. rugpjūčio 25–27 d. žuvo Prisikėlimo apygardos Kunigaikščio Žvelgaičio rinktinės štabo viršininkas **Kostas Adeikis-Lokys** ir dar šeši partizanai; sužeistas rinktinės vadas Pranas Muningis-Žvelgaitis po kelių dienų (rugpjūčio 30 d.) nusišovė.

Rugsėjis.

Prieš 55 metus, 1949 m. rugsėjo 9 d. Kaltinėnų vlsč. Karoblių k. išduotas kautynėse žuvo Jūros srities vadas **Aleksandras Milaševičius-Ruonis**.

Prieš 55 metus, 1949 m. rugsėjo 18 d. Prienų r. Naudžiūnų k. kautynių metu žuvo **Vincas Daunoras-Ungurys** – paskutinyasis Dainavos apygardos vadas.

Prieš 55 metus, 1949 m. rugsėjo 23 d. Kalesnikų miške, netoli Būdės kaimo, išdavus buvo apsupta Pietų Lietuvos srities štabo vadavietė. Įnirtingose kautynėse žuvo LLKS įgaliotinis užsieniui **Kazimieras Pyplys-Mažytis** ir štabo pareigūnas **Juozas Makarevičius-Žilvitis**.

Prieš 55 metus, 1949 m. rugsėjo 28 d. žuvo Vyčio apygardos Liūto rinktinės vadas **Jonas Morkūnas-Vėjas**, ūkio skyriaus viršininkas **Balys Jakštonis-Trockis** ir dar penki partizanai.

Prieš 55 metus, 1949 m. rugsėjo 28 d. Šakių aps. Jankų vlsč. netoli Viliūšių k. apsuptas priešų ir sužeistas nusišovė Tauro apygardos vadas **Aleksandras Grybinas-Faustas**.

Spalis.

Prieš 55 metus, 1949 m. spalio 27–28 d. Anykščių vlsč. Butkiškių vienkiemyje, Jovaišų sodyboje išduoti ir apsupti susisprogdino Rytų Lietuvos srities vadas **Antanas Slučka-Šarūnas** kartu su žmona, štabo sekretore **Joana Railaite-Neringa** ir partizanu Juozu Jovaiša.

Lapkritis.

Prieš 55 metus, 1949 m. lapkričio 1 d. Šimonių girioje, Algimanto apygardos štabo bunkeryje prie Priepodo ežero išduoti ir apsupti susisprogdino apygardos vadas **Antanas Starkus-Montė**, štabo viršininkas **Albinas Pajarskas-Bebas**, štabo adjutantas **Jonas Burneika-Tardytojas** ir dar keli partizanai. Karinės-čekistinės operacijos metu buvo sunaikinti 6 bunkeriai, žuvo 16 partizanų.

Prieš 55 metus, 1949 m. lapkričio 14 d. Šilavoto vlsč. Prankiškės k., rinktinės štabo bunkeryje žuvo Tauro apygardos Geležinio Vilko rinktinės vadas **Jonas Valenta-Čempionas**.

Prieš 55 metus, 1949 m. lapkričio 26 d. žuvo tą patį mėnesį Kazimieraičio rinktinės vadu paskirtas **Julius Karpis-Vieversys** kartu su tas pareigas l. e. B. Navicku-Giriniu.

Gruodis.

Prieš 55 metus, 1949 m. gruodžio 4 d. Utenos aps. Užpalių vlsč. Vaiskūnų k. žuvo Algimanto apygardos Kunigaikščio Margio rinktinės štabo viršininkas **Feliksas Stasiškis-Smūgis** ir du partizanai.

Prieš 55 metus, 1949 m. gruodžio 15 d. Lenkijoje, Punsco vlsč., prie Šlynakiemio kaimo žuvo Dainavos apygardos štabo ryšių ir informacijos skyriaus viršininkas **Jurgis Krikščiūnas-Rimvydas**, perdavinėjęs informaciją Juozui Lukšai-Skrajūnui į Vakarus.

Prieš 60 metų, 1944 m. gruodžio 22–25 d. buvo sudeginti **Klepočiai** ir kt. kaimai.

Prieš 60 metų, 1944 m. gruodžio 28 d. prie Raudondvario tilto žuvo **Kazys Veverkis-Senis**, vienas iš LLA organizatorių ir vadovų.

Prieš 55 metus, 1949 m. gruodžio 30 d. Ukmergės aps. Pabaisko vlsč. Juodkiškių k. žuvo Didžiosios Kovos apygardos vadas **Alfonsas Morkūnas-Plienai**, vado pavaduotojas **Vladas Ališauskas-Puškinas**, kuopos vadas **Bronius Medelskas-Krienas** ir dar du partizanai.

Prieš 50 metų, 1954 m. Kengyro lageryje Karagandos sr. Kazachijoje įvyko politinių kalinių sukilimas, trukęs 40 dienų.

Šiomet taip pat minėsime šias gimimo sukaktis:

Sausis.

Prieš 100 metų, 1904 m. sausio 2 d. Utenos aps., Užpaliuose gimė **Zigmas Drunga-Mykolas Jonas**, Tauro apygardos vadas.

Kovas.

Prieš 95 metus, 1909 m. kovo 15 d. Palangoje gimė **Jonas Žemaitis-Vytautas**, LLKS tarybos prezidiumo pirmininkas.

Balandis.

Prieš 95 metus, 1909 m. balandžio 21 d. Kėdainių aps. Pagynėvio k. gimė **Antanas Ylius-Vilkas**, vienas iš Tauro apygardos ir Lietuvos išlaisvinimo komiteto įkūrėjų.

Birželis.

Prieš 100 metų, 1904 m. birželio 9 d. Raseinių aps. Jurbarko vlsč. Kalnėnų k. gimė **Petras Paulaitis-Aidas**, „Trijų lelijų“ rinktinės vadas, susikūrus Jungtinei Kęstučio apygardai – štabo agitacijos ir propagandos skyriaus viršininkas, partizanų laikraščio „Laisvės varpas“ redaktorius.

Rugsėjis.

Prieš 85 metus, 1919 m. rugsėjo 14 d. Gorkyje gimė **Jurgis Krikščiūnas-Rimvydas**, Dainavos apygardos štabo ryšių ir informacijos skyriaus viršininkas. Žuvo prieš 55 m., gruodžio 15 d. Lenkijoje, Punsco vlsč.

Prieš 105 metus, 1899 m. rugsėjo 17 d. Marijampolės aps. Padovinės vlsč. Geležinių k. gimė **Sergijus Staniškis-Litas**, Viltis, Dainavos apygardos vadas, nuo 1946 m. pavasario – Pietų Lietuvos srities štabo viršininkas, nuo 1950 m. – šios srities vadas.

Esame.
Stefanija
Ladigienė,
Vilnius:
Lietuvos
gyventojų
genocido ir
rezistencijos
tyrimo
centras,
2003,
370 p.

„Gyvename blogus laikus. Žmonės pikti, gyvenimas sunkus, pinigų trūksta, visus vargina nekantrumas. Širdys suakmenėjo, kiekvienas nori, kad tik jam būtų gerai, o apie kitus visai nenori galvoti“.

Šie žodžiai parašyti ne dabar. Juos prieš septyniadešimt metų tarė Stefanija Ladigienė, žinoma Lietuvos visuomenės veikėja, pedagogė, publicistė, generolo Kazio Ladigos žmona, įsitikinusi, kad ne vargas yra pasaulio blogio priežastis, bet širdžių kietumas, egoizmas skleidžia vargą, priespaudą, pažeminimą.

Knyga apie šią moterį „Esame. Stefanija Ladigienė“ pateikia istoriją, liudijančią mūsų tautos kančių kelius bei dvasios jėgą, kurios neįmanoma palaužti. „Jokia išorinė prievarta, kalėjimai ir pančiai negali padaryti mus nesamus. Mes esame“.

S. Ladigienės artimos draugės Elenos Žalinkevičaitės-Petrauskienės dukra dailininkė Aušra Petrauskaitė sakė, kad ši moteris jai atrodžiusi didinga, biblinė, net negyvenimiška – tokia, kurios fizinė mirtis nieko nereiškia. Ji pažino Stefaniją jau grįžusią iš šiaurės „kurortų“, po lagerio ir tremties, pašlijusia sveikata, dėl kurios vos neliko gulėti Sibiro žemėje, kai jau buvo nupirkti bilietai į traukinį namo.

Atsiminimai žmonių, sutikusių S. Ladigienę ir laisvės, ir priespaudos kelyje, vieningai liudija ją buvus artimo meilės vykdytoją, kuri pagal Kristaus įsakymus tvarkė visą savo žemiškąjį gyvenimą, neleisdama „linkusiam į išlepimą kūnui“ gožti žmogaus dvasinę prigimtį.

Jos motinystė, iškelta iki filosofinių aukštumų, visuotine prasme atsiskleidė kalėjime ir lageryje, kai aplink ją spietėsi jaunos mergaitės, nuteistos už ryšius su partizanais, kitą „antisovietinę veiklą“. Išsekintos vergiško darbo, alkanos, pažemintos jos išsakydavo jai slapčiausias svajones, viltis, net patikėdavo rašyti laiškus vyriškai lagerio pusei.

Tasai artumas, žmogiškumas nežmoniškomis sąlygomis, matyt, ir buvo didžiausia brangenybė, kurią įgydavo Gulago kaliniai, tad saugodavo ją iki mirties. Stefanija, atbuvusi jai skirtą dešimtį metų už spygliuotos vielos, gavusi leidimą tremties laiką praleisti su sūnumis Irkutsko srityje, prieš vykdama prisipažįsta, jog nelabai nori palikti šią vietą. Ji turi savo burtą. Išties, juk ta baisi vieta parodo visų žemiškųjų gėrybių trapumą, artina sielą prie Dievo.

Didžiausią knygos dalį sudaro S. Ladigienės laišakai iš kalėjimo, rašyti ant skiautelių, išsitrynusiomis raidėmis, bet kupini šviesos. Iš lagerio, pilni rūpesčio artimaisiais, sveikinimų, linkėjimų švenčių progomis. Iš Vilniaus į Ameriką dukrai Irenai su priekaištais, kad ši per retai rašo, nes motinos širdis besotė.

Laiškai, liudijantys anos kartos žmonių bendravimo būdą, kultūrą, nepaprastą S. Ladigienės pagarbą asmenybės orumui, laisvei. Tai ypač jaudina skaitant laiškus vaikams.

Kur kas mažiau žinių yra apie kūrybingiausią, laimingiausią laiką, kai narsi septyniolikmetė, vos atsikūrus Lietuvos nepriklausomybei, imasi ne pagal amžių atsakingų darbų Tėvynės labui, netrukus išteka, augina vaikus, mokosi universitete, rašo straipsnius, bręsta kaip kultūros veikėja. To meto laiškų, asmeninių dokumentų stoką šiek tiek užpildo S. Ladigienės publikacijos katalikiškoje spaudoje, taip pat jos labai nuoširdus, dar beveik vaikiškas dienoraštis, rašytas Pirmajam pasauliniam karui atūžus į Lietuvą, gyvenant pas pusbrolių Peterburge.

Teksto visuma kartu su foto nuotraukomis atkuria labai vientisą paveikslą asmenybės, apie kurią andai Juozas Tumas-Vaižgantas yra pasakęs: „...O, kad Lietuva turėtų daugiau tokių lietuvių, jos pakeltų Lietuvą“.

Tie žodžiai, regis, nepaseno.

Ema Mikulėnaitė

ŽURNALO „GENOCIDAS IR REZISTENCIJA“ BIBLIOGRAFIJA
2002–2003
NR. 11–14

STRAIPSNIAI – ARTICLES

Arvydas Anušauskas

Kai kurie lietuvių rezistencijos fenomeno bruožai, 2003, 1(13), p. 41–47

Some Features of the Lithuanian Resistance Phenomenon, 2003, 1(13), p. 47

Juozas Banionis

Madrido konferencija: aktyvinamas Lietuvos laisvės bylos kėlimas, 2002, 1(11), p. 45–67

Madrid Conference: Promoting the Process of Lithuania Independence Case, 2002, 1(11), p. 68

Valentinas Brandišauskas

Žydų nuosavybės bei turto konfiskavimas ir naikinimas Lietuvoje Antrojo pasaulinio karo metais, 2002, 2(12), p. 104–112

Expropriation of the Jewish Property, and Destruction in Lithuania during the Second World War, 2002, 2(12), p. 113

Arūnas Bubnys

Holokaustas Lietuvos provincijoje 1941 m.: žydų žudynės Kauno apskrityje, 2002, 2(12), p. 81–102

Holocaust in the Provinces of Lithuania in 1941: Massacre of Jews in Kaunas District, 2002, 2(12), p. 103

Arūnas Bubnys

Lietuvių saugumo policija ir holokaustas (1941–1944), 2003, 1(13), p. 22–39

Lithuanian Security Police and the Holocaust (1941–1944), 2003, 1(13), p. 39–40

Arūnas Bubnys

Vilniaus žydų žudynės ir Vilniaus getas (1941–1944), 2003, 2(14), p. 7–42

Massacre of Vilnius Jews and Vilnius Ghetto (1941–1944), 2003, 2(14), p. 42–43

Egidijus Jaseliūnas

Periodinės savilaidos formavimasis: sovietinio disidentizmo reiškiny ir Lietuvos katalikiškasis judėjimas, 2002, 1(11), p. 7–43

Uprise of Periodical Samizdat: Phenomenon of Soviet Dissidentism and Lithuanian Catholic Movement, 2002, 1(11), p. 44

Egidijus Jaseliūnas

Vatikano II Susirinkimo nutarimų įtaka katalikiškojo pasipriešinimo formavimuisi Lietuvoje, 2002, 2(12), p. 61–80

Influence of the Vatican II Council and Its Resolutions to Formation of the Catholic Resistance in Lithuania, 2002, 2(12), p. 80

Laurynas Jonušauskas

Lietuvos diplomatinis atstovavimas Vašingtone XX a. penktajame–šeštajame dešimtmetyje, 2002, 2(12), p. 37–43

Diplomatic Representation of Lithuania in Washington in the 40s–50s, 2002, 2(12), p. 44

Raminta Kšanytė

Okupacinė kariuomenė Lietuvoje 1990–1991 m.: problemos ir sprendimai, 2003, 2(14), p. 51–68

Occupational Army in Lithuania in 1990–1991: Problems and Solutions, 2003, 2(14), p. 68

Šarūnas Liekis

Žydai: „kaimynai“ ar „svetimieji“? Etninių mažumų problematika Lietuvos istorijos moksle, 2002, 2(12), p. 114–120

Jewish: "Neighbors" or "Aliens"? Discussion of Ethnic Minorities in Lithuanian Historical Scholarship, 2002, 2(12), p. 120

Margarita Matulytė

Sovietinės fotografijos funkcijos ir specifika 1940–1953 m., 2003, 2(14), p. 69–101

Functions and Specifics of Soviet Photography in 1940–1953, 2003, 2(14), p. 101–102

Juozas Starkauskas

Apie dar vieną stalininio laikotarpio teroro organą – *troikas* ir *petiorkas*, 2002, 1(11), p. 95–109

About one more Organ of the Stalinist Period – *Troikas* and *Petiorkas*, 2002, 1(11), p. 110

Juozas Starkauskas

23-iojo pasienio būrio žvalgybininkų veikla Lietuvoje 1954–1958 m. blokuojant pajūrį, 2002, 2(12), p. 7–36

Activities of the 23rd Frontier Squad of Intelligencers on Blocking the Coastal Zone in Lithuania in 1954–1958, 2002, 2(12), p. 36

Arūnas Streikus

Bažnyčios ir sovietų valdžios santykiai Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje 1940–1990 m. Panašumai ir skirtumai, 2002, 2(12), p. 45–60

The Relationship between the Church and Soviet Regime in Lithuania, Latvia and Estonia in 1940–1990. Similarities and Differences, 2002, 2(12), p. 60

Arūnas Streikus

Ateistinės propagandos pobūdis Lietuvoje 1975–1988 m., 2003, 1(13), p. 7–21

Character of the Atheist Propaganda in Lithuania in 1975 to 1988, 2003, 1(13), p. 21

Simonas Strelcovas

Chiune Sugihara ir Janas Zwartendijkas – Pasaulio Tautų Teisuoliai. Istorinės peripetijos tarp sovietinių struktūrų, žydų pabėgėlių ir jų gelbėtojų, 2003, 2(14), p. 44–50

Chiune Sugihara and Jan Zwartendijk: the Righteous of the World Nations. Historical Peripeteias among Soviet Structures, Jewish Refugees and Their Redeemers, 2003, 2(14), p. 50

Rimantas Zizas

Vietinė savisauga (savigyna) Lietuvoje nacių Vokietijos okupacijos metais (1941–1944), 2002, 1(11), p. 69–93

Local Defence (Self-Defence) in Lithuania during the Nazi German Occupation (1941–1944), 2002, 1(11), p. 94

KONFERENCIJOS – CONFERENCES

Arvydas Anušauskas

Karo nusikaltimų ir genocido padarinių istoriniai tyrimai Lietuvoje 1992–2002 m., 2002, 2(12), p. 161–162

Arvydas Anušauskas

Pilietinio pasipriešinimo diena, 2002, 2(12), p. 175

Arvydas Anušauskas

Tautinių-kultūrinių pokyčių prielaidos Rytų Lietuvoje Antrojo pasaulinio karo ir pokario metais, 2003, 1(13), p. 75–78

Arvydas Anušauskas

KGB reakcija į 1972 m. įvykius, 2003, 1(13), p. 80–83

Valentinas Brandišauskas

Konferencija Vokietijos lietuvių kultūros centre, 2002, 1(11), p. 111–113

Valentinas Brandišauskas

Holokausto istorijos tyrimai ir tautų kolektyvinė atmintis Baltijos regione, 2002, 2(12), p. 171–174

Valentinas Brandišauskas

Lietuviškoji valdžios institucija Vokietijos–TSRS karo pradžioje: jos veiklos bruožai, kompetencija bei pozicija tautinių santykių srityje (Vilniaus miesto komiteto pavyzdžiu), 2003, 1(13), p. 63–69

Arūnas Bubnys

Lietuvių ir lenkų pasipriešinimo judėjimai 1942–1945 m.: sąsajos ir skirtumai, 2003, 1(13), p. 70–74

Vėjūnė Domanskaitė-Gota

Dalyvavimo karo veiksmuose padarinių įvertinimo metodologiniai ir metodiniai aspektai, 2002, 2(12), p. 127–130

Danutė Gailienė

Politinių represijų psichologiniai padariniai, 2002, 2(12), p. 121–126

Algirdas Jakubčionis

Vilniaus krašto atgavimas ir Lietuvos nepriklausomybės netekimas, 2003, 1(13), p. 50–52

Ritvars Jansons

Karo nusikaltimų ir genocido tyrimai Latvijoje, 2002, 2(12), p. 163–165

Sigitas Jegelevičius

Okupacija ir kolaboravimas Lietuvoje Antrojo pasaulinio karo metais, 2003, 1(13), p. 53–62

Evaldas Kazlauskas

Buvusių politinių kalinių psichologinis tyrimas, 2002, 2(12), p. 131–134

Vytautas Landsbergis

Politinė valia ir atsakomybė, 2002, 2(12), p. 135–137

Šarūnas Liekis

Nacių konfiskuoto turto restitucija Vakarų Europoje po Antrojo pasaulinio karo, 2002, 2(12), p. 144–147

Liudvikas Sabutis

Generalinės prokuratūros Specialiųjų tyrimų skyriaus tyrimai genocido ir karo nusikaltimų baudžiamosiose bylose 1992–2002 m., 2002, 2(12), p. 148–152

Michail Schwarzinger

Austrijos nuosavybės grąžinimas ir kompensacija asmenims, nukentėjusiems nuo nacių režimo, 2002, 2(12), p. 166–170

Arūnas Streikus

Apie tarptautinį Bažnyčios istorikų bendradarbiavimą ir jo rezultatus, 2002, 1(11), p. 114–116

Arūnas Streikus

Romo Kalantos susideginimo 30-osios metinės Vytauto Didžiojo universitete, 2002, 2(12), p. 176–178

Arūnas Streikus

Tikinčiųjų teisių sąjūdis Lietuvoje: didžiausio aktyvumo dešimtmetis (1972–1982 m.), 2003, 1(13), p. 88–92

Markas Zingeris

Skriauda, kompensacija ir atsakomybė: moralinis-psichologinis aspektas, 2002, 2(12), p. 138–143

Justinas Žilinskas

Karo nusikaltimų ir genocido reglamentavimo Lietuvos Respublikos baudžiamuosiuose įstatymuose raida, 2002, 2(12), p. 153–160

Mindaugas Žiūkas

Jaunimo pasipriešinimas ir KGB veikla XX a. devintojo dešimtmečio pradžioje, 2003, 1(13), p. 84–87

STUDENTŲ STUDIJS – STUDENTS' RESEARCH

Ramunė Briedienė

Lietuvių vaikai tremtyje: vaikų gelbėjimo ekspedicijos, 2003, 2(14), p. 103–118

Lithuanian Children in Exile: Expeditions to Rescue Children, 2003, 2(14), p. 118

Valdemaras Klumbys

Pogrindžio leidinys „Perspektyvos“ (1978–1981): intelektualiosios savilaidos pradžia Lietuvoje, 2002, 2(12), p. 179–208

The Underground Publication *Perspektyvos* (1978–1981): The Beginning of Intellectual Samizdat in Lithuania, 2002, 2(12), p. 208

Ramūnas Labanauskas

Eucharistijos bičiulių sąjūdžio ištakos ir raida 1969–1973 m., 2003, 1(13), p. 93–112

The Beginning and the Development of the Fellows of Eucharist Movement (1969–1973), 2003, 1(13), p. 112–113

Linas Tatarūnas

Lietuvos žydų nacionalinis judėjimas už teisę išvykti į Izraelį, 2002, 1(11), p. 117–129

Jewish National Movement in Lithuania for the Right to Leave to Israel, 2002, 1(11), p. 129

KRAŠTO LAISVĖS KOVOS – REGIONAL STRUGGLE FOR FREEDOM

Juozas Jankauskas

Lietuvos kariuomenės karininkai – antinacinio ir antisovietinio pasipriešinimo dalyviai, 2003, 1(13), p. 147–165

IŠ ARCHYVŲ – FROM THE ARCHIVES

Lietuvos Helsinkio grupės atstovo dr. A. Statkevičiaus 1988 m. rugsėjo 15 d. liu-

dijimas Saugumo ir bendradarbiavimo Europos komisijos JAV Kongrese sesijoje. Sesijos stenograma, 2003, 1(13), p. 136–146

Simonas Norbutas

Partizaninio pasipriešinimo baigiamoji stadija (Šiaulių sritis), 2002, 2(12), p. 209–221

Viktorija Sakaitė

Lietuvos dvasininkai – žydų gelbėtojai, 2002, 2(12), p. 222–232

Gražina Stanionytė-Zujienė

Dr. Vladas Ingelevičius ir Lietuvos Raudonojo Kryžiaus veikla vokiečių okupacijos metais, 2002, 1(11), p. 130–148

Juozas Starkauskas

Sovietinis prokuroras apie represinių struktūrų veiklą ir pasipriešinimo judėjimą Lietuvoje pokario metais, 2003, 2(14), p. 119–153

Rimantas Zizas

Žudynių Kaniūkuose pėdsakais, 2002, 1(11), p. 149–165

Rimantas Zizas

Bakaloriškių sunaikinimas, 2002, 2(12), p. 233–245

Rimantas Zizas

Sovietinės represijos ir pasipriešinimas joms Onušio valsčiuje (Trakų aps.) 1944–1945 m., 2003, 1(13), p. 114–135

RECENZIJOS – REVIEWS

Valentinas Brandišauskas

Lietuvos žydų žudynės lietuvių ir žydų santykių kontekste (*Lietuvos žydų žudynių byla: Dokumentų ir straipsnių rinkinys*. Sudarė Alfonsas Eidintas, Vilnius, 2001, 823 p.), 2002, 1(11), p. 166–172

Dalia Kuodytė

Pasipriešinimo istorija: tyrimas tęsiamas (Kęstutis Kasparas, *Lietuvos karas*, Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga, 1999, p. 620; Kęstutis Kasparas, *Lietuvos laisvės armija*, Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga, 2002, p. 288), 2003, 1(13), p. 166–171

Dalia Kuodytė

Šešėlių žaismas (Liudas Truska, „1944–1953 metai: ką davė Lietuvai partizaninis karas?“, *Akiračiai*, 2003, kovas), 2003, 2(14), p. 154–162

Juozas Starkauskas

Dvigubas žurnalo „Laisvės kovų archyvas“ jubiliejus (*Laisvės kovų archyvas*, 2001, Nr. 29, 30), 2002, 1(11), p. 173–174

KRONIKA – CRONICALS**Evaldas Gelumbauskas**

Tarptautinė konferencija „Sugrąžinti vardai“ Nižnij Tagile, 2003, 2(14), p. 163–165

Aldona Juodvalkytė

Sibiro taigoje pastatykime paminklus, 2002, 1(11), p. 178–179

Viktorija Molienė

Obelių šilo mūšis, 2003, 2(14), p. 168–169

Eugenijus Peikštenis

Lietuvos karo pabėgėlių paminklų kompleksas Danijoje, 2003, 1(13), p. 177–179

Virginija Rudienė

2002 m. atmintinos datos, 2002, 2(12), p. 251–252

Dalia Rudienė

Broniaus Karbočiaus-Bitės žūties 50-ųjų metinių minėjimas Panevėžyje, 2003, 1(13), p. 183–184

Ona Suncovienė

Meno ir istorijos kryžkelės, 2002, 1(11), p. 180–181

Ona Suncovienė

Minint pulkininko Juozo Vitkaus-Kazimieraičio 100-ąsias gimimo metines, 2002, 1(11), p. 182

Agnė Šiušaitė

Istorija gyvena žmonėse..., 2003, 1(13), p. 180–182

Rūta Trimonienė

Didžiosios Kovos partizanų apygarda, 2002, 1(11), p. 175–177

Rūta Trimonienė

Didžiosios Kovos partizanų apygarda, 2002, 2(12), p. 246–248

Rūta Trimonienė

Ekspedicija Latvijoje, 2002, 2(12), p. 253

Rūta Trimonienė

Didžiosios Kovos partizanų apygarda, 2003, 1(13), p. 172–176

Rūta Trimonienė, Virginija Rudienė

2003 m. atmintinos datos, 2003, 1(13), p. 185–186

Rūta Trimonienė

Iškilmės Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio įkūrimo (1949 m. vasario mėn.) atminimui įamžinti Radviliškio rajono Minaičių kaime, 2003, 2(14), p. 166–167

Dalius Žygelis

Prisiminimai iš Suvalkų trikampio, 2002, 2(12), p. 249–250

Dalius Žygelis, Ričardas Čekutis

Sukarinta jaunimo stovykla Estijoje, 2003, 2(14), p. 170–172

M Ū S Ų A U T O R I A I

JUOZAS BANIONIS

*humanitarinių mokslų daktaras,
LGGRTC programos specialistas*

VALENTINAS BRANDIŠAUSKAS

*humanitarinių mokslų daktaras,
LGGRTC programos koordinatorius*

JUOZAS STARKAUSKAS

LGGRTC programos koordinatorius

ARŪNAS STREIKUS

*humanitarinių mokslų daktaras,
LGGRTC programos koordinatorius*

LINAS VENCLAUSKAS

*Vytauto Didžiojo universiteto
Istorijos katedros magistrantas*

RIMANTAS ZIZAS

*humanitarinių mokslų daktaras,
Lietuvos istorijos instituto mokslo darbuotojas*

Žurnalo „Genocidas ir rezistencija“ autorių dėmesiui

Tekstas turi atitikti moksliniam straipsniui keliamus reikalavimus: nurodomas tyrimų tikslas, objektas, metodas, pateikiamos išvados ir trumpa santrauka lietuvių kalba vertimui į anglų kalbą; įvadinėje dalyje turi būti istoriografijos apžvalga.

Straipsnio tekstas turi būti Word 95 formato, raidžių dydis – 12, tarpai tarp eilučių – 1,5, atstumai iš kraštų – po 2 cm.

Straipsnių apimtis neturėtų būti didesnė negu 1,0–1,5 autorinio lanko.

Žurnalo „Genocidas ir rezistencija“ redakcijos adresas:

Didžioji g. 17/1,
LT-01128 Vilnius
Lietuva

Adresas internete: www.genocid.lt

Elektroninio pašto adresas: arvydas@genocid.lt

Faksas: (370-5) 2791 033

Telefonai: (370-5) 2791 036, (370-5) 2791 038

Ketvirtame viršelio puslapyje –
Onos Šimaitės atminimo medis
Pasaulio tautų teisuolių alėjoje Jeruzalėje

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA
LGGRTC leidinys
2004, 1(15)

Viršelio dailininkas *Alfonsas Žvilius*
Redaktorė *Rima Dulkiniene*
Tekstą rinko ir maketavo *Nijolė Juozapaitienė*

SL 2015. 2004 02 05. 12 sp. l. Užs. Nr. 158
Išleido Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17/1, LT-01128 Vilnius
www.genocid.lt

Spausdino Standartų spaustuvė, S.Dariaus ir S.Girėno g. 39, LT-2038 Vilnius

Kaina sutartinė

ŠIAME LEIDINYJE:

Juozas Starkauskas

KOMUNISTŲ PARTIJOS

ĮTAKA ČEKISTAMS

1944–1953 M.

Arūnas Streikus

IDEOLOGINĖ CENZŪRA

LIETUVOJE 1956–1989 M.

Linas Venclauskas

LIETUVOS ĮVAIZDŽIAI

ANTINACINĖJE

LIETUVIŲ SPAUDOJE

Valentinas Brandišauskas

LIETUVOS ŽYDŲ

TURTO LIKIMAS

ANTROJO PASAULINIO

KARO METAIS

Juozas Banionis

LIETUVOS LAISVINIMO

VEIKLA VAKARUOSE

ĮSIGALINT DETANTUI

1970–1974 M.

Rimantas Zizas

RAUDONŲJŲ PARTIZANŲ

IR PIETRYČIŲ LIETUVOS

KAIMŲ SAVISAUGOS

GINKLUOTI

KONFLIKTAI 1943 M.

